

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Sosyoloji Anabilim Dalı

**BIYOPOLİTİK ÜRETİM KAVRAMSALLAŞTIRMASININ
OTONOMİST MARKSİST LİTERATÜR İÇERİSİNDEKİ KONUMU**

Emre ÖZCAN

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2015

**BIYOPOLİTİK ÜRETİM KAVRAMSALLAŞTIRMASININ
OTONOMİST MARKSİST LİTERATÜR İÇERİSİNDEKİ KONUMU**

Emre ÖZCAN

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Sosyoloji Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2015

KABUL VE ONAY

Emre ÖZCAN tarafından hazırlanan “Biyopolitik Üretim Kavramsallaştırmasının Otonomist Marksist Literatür İçerisindeki Konumu” başlıklı bu çalışma, 19.06.2015 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Alev ÖZKAZANÇ (Başkan)

Yrd. Doç. Dr. Ayça GELGEÇ BAKACAK (Danışman)

Prof. Dr. Aylin GÖRGÜN BARAN

Doç. Dr. Çetin TÜRKYILMAZ

Doç. Dr. Aslıhan ÖĞÜN BOYACIOĞLU

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Yusuf Çelik

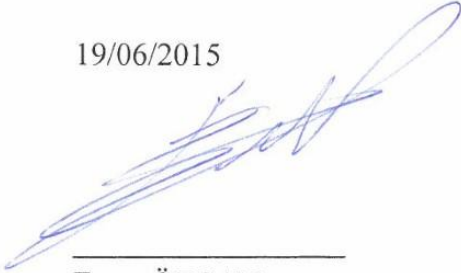
Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Hazırladığım tezin/raporun tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi taahhüt eder, tezimin/raporumun kâğıt ve elektronik kopyalarının Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım:

- Tezimin/Raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim/Raporum sadece Hacettepe Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin/Raporumun 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin/raporumun tamamı her yerden erişime açılabilir.

19/06/2015

Emre ÖZCAN

Otonomist Marksizmi bu topraklara taşıyarak beni
otonomist ekolle buluşturan Otonom Yayıncılık'ın
devrimci kahkahası bol insanlarına...

ÖZET

ÖZCAN, EMRE. “Biyopolitik Üretim Kavramsallaştırmasının Otonomist Marksist Literatür İçerisindeki Konumu”. Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2015.

Marksist tarih okumasının derinlikli incelediğimizde, Marx’ın özellikle *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*’nın önsözündeki cümlelerine dayanarak komünizmi getirecek olan sermayenin nihai krizinin, üretim ilişkilerinin üretici güçleri geliştiremediği noktada başlayacağını vurgulayıp sermayenin kendini olumlama pratiğinden hareket eden erekselci yorumlar ile Marx’ın kapitalizmin tarihini emeğin ücretli emek biçimi altında sınıflaştırılmasının tarihi üzerinden irdeleyen yaklaşımı doğrultusunda sınıflar mücadelesinin politik tarihine referansla emeğin politik olumlanması üzerinden okuyan iki farklı yaklaşım öne çıkmaktadır. Otonomist Marksizm, emeğin sermaye karşısındaki otonomluğundan ve yıkıcı politik gücünden hareketle kapitalist üretim biçimindeki dönüşümlerin emeğin sermayeyi krize sokma kudretinden kaynaklı olduğunu savunarak emeğin kendini olumlamasının öznelliğine işaret eden yaklaşımın temsilcisidir. Otonomist Marksistler, Marx’ın emeğin ücretli emek biçimi altında sınıflaştırılma süreçlerini, başka bir anlamda sermayenin değer üretme ilişkilerindeki dönüşümlerinin ifadesi olan “biçimsel” ve “gerçek” tahakküm dönemlendirmelerini, sınıf bileşimi kavramı odağında emeğin kendini olumlaması üzerinden okuyarak kapitalist üretim biçiminin tarihsel gelişimini incelemektedir. Otonomist Marksistler, bu iki evreninin ardından, değer üretiminin zamanın ve mekânın ötesine taşarak hayatın bütününe değerlenme süreçlerine tabi olduğu, yani değer ölçüsünün emek zaman olmaktan çıktığı, sermayenin büyük bir boşalma yaşayarak üretimi, toplumsal yaşamın üretimi olarak kurduğu yeni bir evreye girdiğini düşünmekte ve bu evreyi “biyopolitik üretim” dönemi olarak kavramsallaştırmaktadır. Bu dönemi, Marx’ın “üretken ve üretken olmayan emek”, “genel zekâ” gibi yeniden üretime soktukları kavramları etrafında inceledikleri gibi kendilerine özgü olarak geliştirdikleri “maddi olmayan emek”, “işin reddi”, “toplumsal fabrika” gibi kavramsal çerçeveye de okuyarak ayakları yere sağlam basan bir zemine oturmaktadırlar. Sermayenin “biyopolitik üretim” döneminde bu yeni değer üretme ilişkileri karşısında emeğin kurucu gücünü inşa edecek olan ise onlar için “çokluk” kavramıdır.

Tüm bunların ışığında bu çalışma, öncelikli olarak Otonomist Marksizmin tarihsel gelişimini değerlendirmekte, ardından Marx'ın "biçimsel ve gerçek tahakküm" dönemlendirmelerini ayrıntılarıyla ele alarak bu dönemleri izleyen "biyopolitik üretim" sürecini Otonomist Marksist literatürün sunduğu geniş kavramsal çerçevede etrafında çözümlenmekte ve "çokluk" kavramını bu sürecin karşısında sınıfın sınıf olarak reddinin olanağı olarak sunmaktadır.

Anahtar Sözcükler:

Otonomist Marksizm, biçimsel ve gerçek tahakküm, biyopolitik üretim, çokluk.

ABSTRACT

ÖZCAN, Emre. “Position of the Conceptualization of Biopolitical Production in the Autonomist Marxist Literature”. Master Thesis, Ankara, 2015.

When Marxist reading of history is thoroughly investigated, two different approaches become prominent. One is the teleological interpretations based on the self-valorization practice of capital relying especially on the sentences in the preface of Marx’s *A Contribution to the Critique of Political Economy* emphasizing that the final crisis of capitalism which will bring communism will start at the point when relations of production cannot develop productive forces. The other is, in line with Marx’s approach that examines history of capitalism in terms of the history of labor’s formation as a class under the form of wage labor, a reading of history on political valorization of labor with reference to political history of class struggle. Autonomist Marxism is the representative of the approach that points out the subjectivity of labor’s self-valorization by based on the labor’s autonomy from capital and its destructive force defending that the transformations in the capitalist production forms are originating from the labor’s ability to put capital into crisis. Autonomist Marxists analyses historical development of capitalist production form by considering Marx’s processes of labor’s formation as a class under the form of wage labor, in other words, the expressions of transformations of capital in value-production relations; “formal” and “real” subsumption periodifications in terms of labor’s self-valorization in the context of the concept of class composition. Autonomist Marxists think that, after these two phases, value-production exceeds space and time, and entire life becomes subjected to valuation processes, thus, measure for value is no longer labor time, a new phase is being entered where capital, experiencing a great discharge, constitutes production as the production of social life, this phase is conceptualized as “biopolitical production” period. This period is being founded on solid ground by both examination in terms of Marx’s concepts such as “productive and unproductive labor” and “general intellect” that they reproduce, and utilization of a conceptual framework that they developed such as “immaterial labor”, “refusal of work” and “the social factory”. According to them, it is the concept of “multitude” which will build the

constituent power of labor against this new value-production relations in the “biopolitical production” period of capital.

In the light of all these, this study primarily evaluates historical development of Autonomist Marxism, then, discussing Marx’s “formal and real” subsumption periodifications in detail, it analyzes “biopolitical production” process, which follows these periods, in terms of the wide conceptual framework provided by the Autonomist Marxist literature, and it offers the concept of “multitude” as the possibility of refusal of class as class.

Key Words:

Autonomist Marxism, formal and real subsumption, biopolitical production, multitude.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAYi
BİLDİRİM	ii
ADAMA SAYFASI	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
ŞEKİLLER TABLOSU	x
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1 OTONOMİST MARKSİZM VE TARİHSEL GELİŞİMİ	11
1.1. KONSEY KOMÜNİZMİ	14
1.1.1. 1918 Alman Devrimi ve Devrimin Boğulması	15
1.1.2. Alman Devrimi Sonrasında Konsey Komünizmi Tartışmaları	24
1.2. AMERİKAN SOLU	48
1.2.1. <i>Johnson-Forest Eğilimi (JFT)</i>	48
1.2.2. <i>Socialisme ou Barbarie</i> (Sosyalizm Ya da Barbarlık)	52
1.2.3. <i>Situationist International</i> (Sitüasyonist Enternasyonel)	55
1.3. İTALYAN OTONOMİZMİ’NİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ	56
1.3.1. <i>Quaderni Rossi</i>	61
1.3.2. <i>Classe Operaia</i>	67
1.3.3. <i>Potera Operaio</i>	74
1.3.4. <i>Autonomia Operaia</i>	75
BÖLÜM 2 OTONOMİST MARKSİZMDE BİYOPOLİTİK ÜRETİM	
KAVRAMSALLAŞTIRMASI	80
2.1. BİÇİMSEL TAHAKKÜM	110
2.1.1. Mutlak Artı-Değer Üretimi	125
2.1.2. Manüfaktür Üretim Biçimi	148

2.1.3. Profesyonel İşçi Dönemi	155
2.1.4. Biçimsel Tahakküm ve Ulus Devlet	157
2.2. GERÇEK TAHAKKÜM.....	159
2.2.1. Nispi Artı-Değer Üretimi	167
2.2.2. Artı-Değer Üretme Aracı Olarak Makineler	177
2.2.3. Toplumsal Fabrika (<i>Social Factory</i>)	201
2.2.4. İşin Reddi (<i>Refusal of Work</i>).....	217
2.2.5. Kendini Değerli Kılma (<i>Self-valorization</i>).....	223
2.2.6. Kitlesele İşçiden Toplumsal İşçiye	228
2.2.7. Gerçek Tahakküm ve Emperyalizm.....	238
2.3. BİYOPOLİTİK TAHAKKÜM.....	242
2.3.1. Maddi Olmayan Emek (<i>Immaterial Labor</i>)	257
2.3.2. Genel Zekâ (<i>General Intellect</i>)	269
2.3.3. Biyopolitik Tahakküm ve İmparatorluk.....	280
BÖLÜM 3 EMEĞİN SINIFSIZLAŞMASININ POLİTİK PRATİĞİ OLARAK	
ÇOKLUK FORMÜLASYONU.....	285
3.1. Yeni Kurucu Özne: Çokluk.....	285
3.2. Halka Karşı Çokluk.....	290
3.3. Emeğin Sınıfsızlaşmasının Politik Pratiği Olarak Çokluk.....	295
GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ	301
KAYNAKÇA.....	307
EKLER.....	324
Ek 1. Tez Çalışması Etik Kurul İzin Muhafiyet Formu.....	324
Ek 2. Orjinallik Raporu.....	325

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1. Otonomist Marksizmin Tarihsel Gelişimi	78
Şekil 2. Otonomist Marksizmin Temel Kavramsal Kategorileri	79
Şekil 3. Operaismo ve Ondan Kopanlarca Genişletilen Diğer Kavramsal Kategoriler	79

GİRİŞ

Yalın, doğal yaşamın (*zoe*) politikanın nesnesi haline gelmesini ifade eden biyopolitika kavramının, aslında bu derece yüzeysel bir anlatıma sıkıştırılmayacağı açıktır. Son dönemde Foucault aracılığıyla sosyal bilimler literatürüne yerleşmiş olsa da kavramın *zoe* ve *bios* mefhumları eşliğinde geniş bir tarihsel kullanım alanına sahip olduğu gözlerden kaçmamalıdır. Bizim niyetimiz ise kavramının çeperinin tüm sınırlarını zorlayarak onu, başta Foucault olmak üzere Agamben, Heller ve Feher, Hardt ve Negri gibi onun temel izleğini oluşturan düşünörlere ait güncel kullanım biçimlerinden birkaç adım öteye taşıyarak çözümlenektir. Bu noktada da kavrama tamamıyla kapitalizmin günümüzde büründüğü yeni biçimi betimleyebilmek adına başvuruyoruz. Agamben'in, Foucault ve Benjamin'in izinde, "bugün artık siyasal olanı saklandığı delikten çıkarabilecek ve aynı zamanda da düşünceyi pratik uğraşlarına iade edebilecek olan tek şey" (2001: 13) şeklinde ifade ettiği çıplak hayat ile siyaset arasındaki ilişkinin kavramsallaştırması olan biyopolitika olgusunu, sermayenin toplumsal alanın tamamında görünmezlik iksiriyle gezindiğini açığa çıkarmak için kullanıyoruz. Çünkü günümüz sermaye-emek ilişkisini anlayabilmek adına kavramın felsefi ve ekonomi-politik bağlamlarından yararlandığımızda bize geniş bir alan açtığını düşünöyor ve böylelikle de kavramı eğip bükebilmenin konforluğuyla hareket etmiş oluyoruz. Esasen 21. yüzyıl kapitalizmini çözümlerken kavramı adeta bir üst-belirleyen olarak ele almak, onun çeperini genişletmenin aksine, darlaştırmak anlamına gelebileceği şeklindeki handikapla bizi karşı karşıya bırakmaktadır. Fakat biyopolitik üretim dönemini tartışırken her yanımızı kuşatan sermayenin tahakkümünde biyopolitikanın, "tam da tanım gereği ekonomik ve politik çelişkinin tüm toplumsal doku üzerindeki yayılımının yanı sıra bu dokuyu sürekli kat eden direnişlerin tekilleşmesinin ortaya çıkışını temsil ettiğini" (Negri, 2014: 24) vurgulayarak onu direnişin merkezine yerleştirip bu handikapı giderdiğimizi söyleyebiliriz.

Foucault biyoiktidar kavramını bir yandan üretim aygıtına bağlanan insan bedeninin *anatomo-politikası* olarak "bedenin terbiyesi, yeteneklerinin artırılması, güçlerinin ortaya çıkarılması, yararlılığıyla itaatkârlılığının koşut gelişmesi, etkili ve ekonomik denetim sistemlerinin bütünleşmesi" üzerinden diğeryandan da beden, 18.yüzyılın ortasında oluşan *nüfusun biyopolitikası* olarak "canlı varlığın mekaniğinin etkisinde olması

ve biyolojik süreçlerin dayanağını oluşturması” şeklinde ikili bir yapıda ele almaktaydı (2015: 102-103). Sonrasında ise egemenlik paradigmasındaki sapmayla bedeni ölüme terk eden bir yerden değil (ki, ölüm üzerinden iktidarın tamamen devre dışı kalması değildir burada kastedilen), bedenlerin yönetimselliği noktasında, yaşamın yeniden üretilmesi kavrayışıyla yapılandığı biyopolitika kuramıyla politika düzenindeki kökten bir değişimi işaret etmekteydi. Ona göre biyopolitika kavramı, ilk olarak egemen gücün yeni bir ifadesiyle nitelenmiş olan politik düşünüş ve pratikteki tarihsel bir kopuş anlamına gelirken, ikinci olarak modern ırkçılığın yükselişinde merkezi bir role ve son olarak tarihsel olarak bireyin kendisini yönetmesinin ve toplumsal düzenlemenin liberal biçimleriyle birlikte ortaya çıkan ayrıksı bir yönetim sanatına gönderme yapmak için kullanılır (Lemke, 2013: 54).

Foucault’nun aksine Batı siyasal tarihinin daima biyopolitik nitelikte yapılandığını ve bu nedenle modernliğe özgü olarak görmediği, insanın çıplak hayatı (*zoe*) ile siyaset arasındaki ilişkide Agamben, biyopolitika kavramını iktidarın çıplak hayatın içerisine nüfuz etmesi ve siyasetin dışında olduğu varsayılan bu hayatın siyasallığın işleyişine içerilmesi üzerinden okumaktadır. Ona göre Batı siyasetinin temel ikiliği Schmitt’deki gibi, “dost-düşman ikiliği değil, çıplak hayat-siyasal varoluş, *zoe-bios*, dışlama-içleme ikilikleridir” (Agamben, 2001: 17). Agamben aynı zamanda biyopolitikayı, siyasal belirsizlik veya bir kriz durumunda hukukun kendisini askıya almasını ifade eden “istisna hali” üzerinden çıplak yaşamın iktidarca kuşatılması bağlamında vurgulamaktadır. İstisna halinin kural olarak yürütüldüğü yer için “kamp” metaforunu kullanan Agamben, bu noktada biyopolitika kavramına çıplak yaşamın bütününe siyasallaşmasına vurgu yapmak için başvurur.

Agamben gibi insanlığı çıplak hayata indirgemeyen Hardt ve Negri’nin biyopolitika analizleri ise Otonomist Marksizm bağları dolayısıyla bizim ele aldığımız biyopolitik üretim yaklaşımının omurgasını oluşturmaktadır. Onlar biyoiktidar kavramını yeni bir iktidar paradigmasının ortaya çıktığını düşündükleri disiplinler toplumdan denetim toplumuna geçiş üzerinden ele alıp denetim toplumu ile biyoiktidar analizlerini “İmparatorluk”un merkezi özelliklerini betimlemek amacıyla kullanırken kapitalizmin yeni bir aşaması olarak biyopolitik üretim dönemini yaşam zamanı ile üretim zamanının ortadan kalkışı ve üretimin doğrudan yaşamı üretiyor olması anlamında incelemektedir. Aynı

zamanda bu dönem onlar için emeğin otonomlaşmasının ve yaratıcı gücünün olanaklarını ortaya çıkarmaktadır.

Bu çalışmada belirttiğimiz bu tartışmalardan farklı olarak Otonomist Marksist çerçevede biyopolitika çözümlemesi, günümüzde sermayenin emeği tahakküm altına alma biçiminin ifadesi olarak ele alınmaktadır. Başka bir deyişle biyopolitika kavramı, sermayenin değer üretme biçimindeki dönüşümleri üzerinden kavranarak emeğin sermaye tarafından tahakküm altına alındığı yeni bir döneme işaret etmek için kullanılmaktadır. Bu yeni dönemin ifadesi ister disiplin toplumundan denetim toplumuna, ister fordist üretimden post-fordist üretime geçiş gibi emeğin örgütlenmesindeki dönüşümleri betimleyen doğrusallıklar üzerinden kavransın, bizim burada ortaya koymaya çalıştığımız, kavramı emek açısından nasıl ele alabileceğimizi, emeğin biyopolitikleşmesinden neyi kastettiğimizi açığa çıkarmaktır. Bu noktada da biyopolitik üretim kavramıyla sermayenin toplumsal *bios*'u büyüyle kuşattığını, yaşamın tamamını değerlendirme süreçlerine tabi kıldığını veya daha net ifade etmek gerekirse üretim süreçlerinin bütün yaşamı kapsadığını vurgulayarak sermayenin değerlendirilmesinin koşulunun canlı emeğin bedenine dayandığını öne sürüyoruz ve Foucault'daki biyopolitika analizini tam da üretimin yeri olarak görüyoruz. Ne var ki biz de doğrusal bir zemine kayarak biyopolitik üretim dönemini, Marx'ın biçimsel ve gerçek tahakküm dönemlerinin sonraki uğrağı olarak irdeleyiyoruz; ancak bu dönemlendirmelerle birinin başlayıp diğerinin sonlanmasından değil, aynı anda bu evrelerin her birinden izler olduğunu söylemeye çalışıp hem emeğin sınıflaştırılma süreçleri hem de diğer yandan sınıf antagonizmasının boyutunu belirleyen emeğin toplumsallaşma dereceleri olarak bu dönemlerin altını çiziyoruz ki, böylelikle otonomist öğretinin gereği olarak dönemlendirmeleri emeğin sermayeyi krize sokma kudreti üzerinden okumuş oluyoruz.

Biyopolitik üretim evresini, sermayenin emeği gerçek tahakküm altına aldığı sürece yerleştirmekteyiz. Burada gerçek tahakkümden söz edilen Negri'den hareketle söylersek yaşamın ticarileşmesi, kullanım değerlerinin ortadan kalması ve yaşam formlarının sermaye tarafından sömürgeleştirilmesidir (2014: 23). Bu anlamda sermayenin değerlendirilmesinin fabrika mekânından ve zamanından çıkarak toplumsal alana yayıldığında Otonomist Marksizmin, Tronti aracılığıyla literatüre kazandırdığı "toplumsal fabrika" analizine başvurmak durumundayız. Toplumsal fabrika kavramı, gerçek tahakküm süre-

ciyle birlikte üretimin toplumsal ilişkiler alanına nüfuz etmesine, fetişleşen toplumsal ilişkilerin kapitalist üretim biçimine tabi olmasına işaret etmektedir. “Değer üretiminin toplumsal uzamı, bu anlamda sömürü ve sınıfın öznelliğinin üretim alanı fabrika merkezli olmaktan çıkarak bütün toplumsal ilişkileri kapsayacak kadar genişlemiştir” (Baysoy, 2006: 121). Bu noktada da toplumsal antagonizma yalnızca fabrika düzeyinde değil, toplum düzeyinde üretilmeye başlanmıştır. Bu sebeple sınıf mücadeleleri sadece fabrika üretimindeki ücretli emek bağlamında değil, öğrencilerden, köylülere ve evemekçisi kadınlara kadar uzanan geniş bir hatta “işin reddi” üzerine inşa edilmek zorundadır. Bu kavrayışta emeğin otonom mücadelesini kurmak adına emeği toplumsal antagonizmanın içine yerleştirmekten geçmektedir. Bu noktada yapılması gereken ise emeğin kendini sınıf olarak reddetme ve toplumsal sınıf üretme ilişkilerini ortadan kaldırma gücüne sahip olan yegâne güç olduğuna sadık kalarak emeğin sınıflaştırılmış biçimi olan ücretli emeğin reddine yaslanması gerektiğidir. Sınıfsız toplum kendiliğinden gelmeyecektir. Bunun yolu ücretli emeğin reddinden geçmektedir ve bu ret, sermaye karşısında emeğin doğrudan kurucu siyasetini inşa etmek üzerine kuruludur. Emeğin ücretli emek biçimi altında sınıflaştırılmasını bertaraf etmek emeğin politik olumlanmasında gizlidir. Emeğin politikliği sermayenin olumlama pratiğinin diyalektiğinde değil, emeğin kendi olumlama pratiği içinde sermayeye karşı antagonizmayı kurarak okunmak zorundadır. Antagonizma ise sermaye ile ücretli emek arasındaki çelişkide değil, emek ile ücretli emek arasındadır.

Sermayenin tahakküm derecesini yoğunlaştırıp adeta bütün zincirlerinden boşalarak yaşamımızın her anını değerlenme süreçlerine tabi kılması, bize “kaçış çizgileri”nden veya mümkün bir “dışarı”dan söz etmenin olanaklı olmadığını gösterse de biz burada aynı zamanda direnişin kuruluşundan da bahsediyoruz. Yukarıda da ifade etmeye çalıştığımız gibi otonomist perspektiften, sermayenin tahakkümündeki tüm dönüşümleri emeğin onu krize sokma kudretinin sonucu olarak çözümlerken bütün bu tahakküm aynı zamanda bir direniştir demek istiyoruz. En basitinden Foucault’dan yola çıkarsak iktidar her yerde özneleşebiliyorsa direniş de her yerdedir; çünkü iktidar direniş krizine içkindir. Foucault biyopolitika kavramını, bir taraftan yaşam üzerindeki iktidarla ilişkilendirirken diğer taraftan bu iktidarın yıkılmasının olanağı olarak görmekteydi. Revel’in dediği gibi, “paradoksal görülebilir, ama öyle değil: iktidar ile özgürlüğün basit ve ikili bir karşıtlık içinde karşı karşıya gelmedikleri doğruysa, tabiiyet ve direnişin kökten ayrı iki

terim olmayıp, aksine bir karşılıklı kuruluş süreçleri içinde yakından bağlantılı oldukları doğruysa; o zaman, hem “biyopolitika yaşam üzerinde bir iktidardır” hem de aynı zamanda “yaşam, direniş ve çatışma alanıdır” saptamasında bulunabiliriz” (2006: 155). Hardt ve Negri’nin de benzer şekilde, iktidar-direniş ikiliğini biyoiktidar-biyopolitika tartışmasına taşıyarak biyopololitikayı direniş ve alternatif bir öznellik üretimi noktasında ele aldığını biliyoruz (2011a: 70-71) Biz ise biyopolitik üretim döneminde, direniş nosyonunu emek ve emeğin kendini olumlaması üzerinden inşa etmeye çalışıyoruz. Çünkü sermaye kendini emekten koparabilme gücüne sahip değilken emek sermayeden bağımsız olarak yaşamı üretebilme kudretini barındırır; emeğin varlığını sürdürülebilmesi için herhangi bir unsuru, sermayeyi olumsuzlamaya ihtiyacı yoktur, ama sermaye emeği olumsuzlayarak varolur. Bu tartışma Otonomist Marksizmin, fark’ı olumsuzlamaya endeksleyen Hegelci diyalektiği, fark’ı olumlayarak “kendinde fark” felsefesiyle bertaraf eden Deleuze’e başvurduğu yerdir. Sermayenin emeği tahakküm altına almak için ölçmek zorunluluğu vardır, ölçülebilirlik sermaye için emeğe el koyabilmesi noktasında önkoşuldur. Biyopolitik üretim dönemindeyse değer ölçüsü emek zaman olmaktan çıkmıştır. Daha geniş bir yerden Negrici dille söylersek sermayenin emeği tahakküm altına almak istediği tüm ölçütler kaçamaklı bir hal almıştır. Bu dönemde emeğin maddi olmayan niteliğe bürünmesi “bir fazlalığı”, “taşkınlığı” açığa çıkardığı gibi yersiz-yurtsuz özelliğiyle otonom gücünü gözler önüne sermiştir. Emeğin ölçülemez toplumsal niteliğine referansla, şimdi onun direnişlerinin yaşamı politik kurucu gücü üzerine düşünme vaktidir. Emeğin kaçış çizgisi, çokluk formülasyonundadır. Çokluk emeğin kendini olumlama pratiğidir ve politik kurucu gücüdür. Çokluk emeğin çoklu kudretlerini ifade etmektedir ve ortak olanın kurucusudur. Çokluğun gücüyle onun otonomisindedir, yani sermayeye ihtiyaç duymadan kendini değerli kılabilmesindedir.

Çalışmanın birinci bölümü, Otonomist Marksizmin ayrıntılı bir şekilde tanımlanmasına ve tarihsel gelişiminin irdelenmesine ayrılmıştır. Otonomist Marksizm, üretici güçlerin gelişiminin tarihi olarak sermayenin tarihi değil, emeğin sermayeyi krize sokma kudretine referansla onun sermaye karşısındaki yıkıcı politik gücü üzerinden kapitalist üretim biçimindeki dönüşümleri ele almaktadır. Bu bağlamda da temel yaklaşımı, sermayenin olumlama pratiğinin diyalektiğinden çıkarak emeğin politik olumlanmasının öznelliğine dayalı olarak Marksist tarih okumasını inşa etmektir. Bu özelliğiyle kapitalizmin tarihini sermaye üzerinden okuyan hem Ortodoks Marksist gelenekten hem de onun birçok ka-

tegorisine itirazlar getiren Frankfurt ekolünden ayrılmaktadır. Otonomist Marksizm sınıf mücadeleleri tarihinde işçi sınıfının hem sermayeden hem de siyasal partiler, sendikalar gibi kendi örgütlerinden bağımsız mücadelesinin altını çizmektedir. Kökleri bu sebeple “sol komünizm” veya “ultra sol” olarak anılan, pratik temeli Alman Devrimi’ne, teorik temeli ise Leninist parti örgütlenmesi eleştirilerine dayanan “konsey komünizmi”nde bulunmaktadır. Konsey komünizmi, işçi sınıfı devriminin örgütlenmesinde “öncü parti” fikrini reddederek devrime hayat verecek tek gücün işçi sınıfının sadece kendisinin olduğunu savunmaktaydı. Konsey komünizminin Alman Devrimi sonrası güncelliğini yitirse de ardından Amerikan Solu’nda tekrardan kendine yer bulabildiğini söyleyebiliriz. Burada da karşımıza *Johnson-Forest Tendency, Socialisme ou Barbarie, Sittüasyonist Enternasyonel, Root and Branch* gibi Troçkizm bağlantılı oluşumlar çıkmaktadır. Bu oluşumlar Otonomist Marksizm’in asıl merkezi olan İtalyan Otonomizmi’nin teorik alt yapısını oluşturması bağlamında oldukça değerliydi. Otonomist Marksizm’in esas ortaya çıkışı ise Sergio Bologno, Mario Tronti, Antonio Negri, Paolo Virno gibi İtalyan Marksistlerin oluşturduğu, 1960’larda gelişmeye başlayan *Operaismo* (İşçicilik) akımı ve 1970’lerde dönüştüğü *Autonomia* (Otonomi) hareketiyle olmuştur. İtalyan Komünist Partisi’ni (PCI) sendikalist konum ve hiyerarşik örgütlenme noktalarında eleştirip ondan koparak gelişen *Operaismo* akımı öncülüğünde İtalyan Otonomizmi vücut bulmuştu. Otonomist Marksizm’in kavramsal literatürü bu akım aracılığıyla şekillenmişti. Onlar, fordizm sonrası kapitalizmin girdiği yeni evrede Ortodoks Marksizmi içinde bulunduğu krizden çıkaracak yepyeni bir kavramsal çerçeve oluşturmuştu. Bu çerçeveyi gerek kendilerine ait “maddi olmayan emek”, “toplumsal fabrika”, “işin reddi”, “kendini değerli kılma”, “profesyonel, kitlesele, toplumsal işçi” dönemlendirmeleri olarak el aldıkları “sınıf bileşimi” gibi özgün kavramlarıyla gerekse Marx’ın “genel zeka”, “üretken ve üretken olmayan emek” gibi kavramlarını yeniden değerlendirerek yapılandırmışlardı. Tüm bunlardan hareketle bu bölümde Otonomist Marksizmin tarihsel gelişimi konsey komünizmi, Amerikan Solu ve İtalyan Otonomizmi şeklinde üçlü bir sacayağında ele alınmakta ve ardından İtalyan Otonomizmi üzerinden Otonomist Marksist literatürün kavramsal çerçevesi ortaya konulmaktadır.

İkinci bölümde, biyopolitik üretim kavramının Otonomist Marksist literatüre ait terminoloji etrafında nasıl konumlandığı ele alınmaktadır. Biyopolitik üretim olgusu,

Otonomist Marksistler açısından Marx'ın biçimsel ve gerçek tahakküm dönemlendirmesinin ardından gelen yeni bir evreyi betimlemektedir. Fordist üretim biçimi yerini, post-fordist üretim biçimine bıraktığında, bir anlamda sermayenin gerçek tahakkümünden biyopolitik tahakküm dönemine geçildiğinden söz etmiş oluyoruz. Burada artık yaşamın üretimi ve yeniden üretimi, üretim süreçlerinin bütün yaşamı kapsaması söz konusudur, bir anlamda sermayenin değerlenme süreçlerince toplumsal *bios*'un kuşatılmasından bahsedilmektedir. Yaşam zamanı ile üretim zamanı içe içe geçmiş, üretim ile yeniden üretim alanları sermayeleşerek çakışmış, toplumsal olarak gerekli emek zamanı artı-emek zamana dönüşmüştür ve dolayısıyla değer ölçüsü emek zamanı olmaktan çıkmıştır. “Emek gücü yine artı değer üretmekte ve değişim değerine dayalı toplumsal ilişkiler işlemeye devam etmektedir. Ama bu üretimi ve ilişkileri kuran ve işleten emek zamanının sermayeleşmesi değil, genel zekânın sermayeleşmesidir. Canlı emeğin kendisi sabit sermayeye dönüşür. Sermayenin organik bileşiminin artmasıyla birlikte fabrika zamanının ve mekânının dışına atılmış olan canlı emek, küresel fabrikanın üretim ağlarının içinde değer üretmeye devam eder” (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu, 2012: 80). Nitel zaman toplumsal alanda doğrudan canlı emek olarak sermayeleşebilmektedir. Nitekim bu dönemde niceliksel emek zamanının değil, niteliksel emek zamanının sermayeleşmesi gerçeği vardır ve artık üretim-yeniden üretim, üretken-üretken olmayan emek, üretim zamanı-dolaşım zamanı arasındaki ayrımlardan söz etmek mümkün değildir. Çünkü biyopolitik üretim döneminde maddi olmayan emeğin hegemonik hale gelmesiyle bu ayrımlar ortadan kalkmıştır. Niteliksel emek zamanının sermayeleşmesini belirleyen fabrika mekânında ve zamanındaki maddi emeğin yerini, iş ve iş dışı zaman arasındaki belirgin ayrımı ortadan kaldıran maddi olmayan emeğin almasıdır. Hardt ve Negri'nin dediği gibi (2011b: 84): “Maddi olmayan emek toplumsal yaşamın biçimlerini üretmeye yönelik olması anlamında biyopolitiktir; dolayısıyla bu emek türü sadece ekonomik olmakla kalmaz, derhal toplumsal, kültürel ve siyasal güç haline gelir.” Nitekim emek, maddi olmayan emek bağlamında bu süreçte yaşamı üretir konuma gelerek biyopolitikleşmiştir, yersiz yurtsuzlaşmıştır ve ayrıca geleneksel emek ayrımları/hiyerarşileri ortadan kalkmıştır, asıl mesele emeğin genel zekâ haline dönüşmesidir. Diğer taraftan ise böylelikle gerçek tahakkümdeki gibi sermayenin emeği fabrika mekânında ve zamanında maddi koşullarıyla buluşturma yeteneği ortadan kalktığında, büyük ölçekli sanayi üretimin egemenliği çözüldüğünde ve bu bağlamda maddi olmayan eme-

ğın sınıf bileşiminin temeli haline gelmesi neticesinde emeğin otonomlaşmasından da bahsetmemiz mümkün olmaktadır. Sermayenin emeği ölçemez hale gelişi emeğin otonom gücünü açığa çıkarmaktadır. Dolayısıyla maddi olmayan emeğin tahakküm altına alınması sermaye için çok daha zor olduğundan üstyapıdaki mücadeleyi anti-kapitalist bir zemine taşımak, buradaki mücadeleyi devrimcileştirmek önemli hale gelmektedir. Sermaye artık iş zamanı-yaşam zamanı arasındaki ayrımı ortadan kaldırmış ve işçi sınıfının mücadelesiyle işgünü süresi azalıp kullanılabilir zaman arttığında toplumun tamamını fabrikaya dönüştürerek bütün zamanı ücretlendirilen ve ücretlendirilmeyen olarak işe çevirmiştir ve değere her yerde el koyar hale gelmiştir. Maddi olmayan emeğin temel özelliği iletişimi, işbirliğini, toplumsal ilişkileri üretmesidir; semboller, kodlar, fikirler, dilsel figürler, imajlar vb. ürünler üretir. Bu düzlemde de emek güçlerinin bilimsel-iletişimsel-dilsel hale gelmesi, emek nosyonunun yeniden tanımlanmasına neden olmuştur. Bilimin, iletişimin, dilin üretici güce katılması Marx'ın "genel zeka"sının oluşumudur. Maddi olmayan emeğin diğer niteliği ise öznellik üretiyor olmasıdır. İnsanın yapma, görme ve söyleme biçimlerinin inşa edilmesinin başat unsurunun maddi olmayan emek olmasıyla öznelğin aslında biyopolitik üretiminden bahsetmiş olmaktadır.

Bu bölümün temel odağını biyopolitik üretim döneminin bahsettiğimiz bu hatları oluştururken, biyopolitik üretim sürecinin önceki evreleri olan biçimsel tahakküm ve gerçek tahakküm dönemleri de otonomist perspektifin ışığında ayrıntılı bir şekilde yine bu bölümde ele alınmaktadır. Biçimsel tahakküm dönemi, sermayenin mutlak artı-değer üretiminin hakim olduğu manüfakür üretim biçimine ait dönemdir. Bu dönemde sermaye emeğin teknik ve toplumsal koşullarında köklü bir değişiklik yaratmayarak önceki üretim biçimlerini devralmaktadır. *Özgül* kapitalist üretim tarzı olarak adlandırılan gerçek tahakküm dönemi ise emeğin üretkenliğinin artırılmasının sürecin teknik ve toplumsal koşullarının köklü değişimine bağlı olduğu, büyük ölçekli sanayi üretimine geçiş dönemidir. Nitekim bu dönemde sermayenin değerlenmesi emeğin üretkenliğinin artırılmasına dayalı olan nispi artı-değer üretimiyle mümkün kılınmaktadır. Gerçek tahakküm sürecinde sermaye üretimi fabrika mekânında ve zamanının ötesine taşıyarak toplumsal alanın tamamına yaymıştır. Bu tabloyu Otonomist Marksistler toplumsal fabrika kavramıyla betimlerken "işin reddi" ve "kendini değerli kılma" gibi kaçış çizgilerini işçi sınıfının bileşimi olarak "sınıf bileşimi"ne referansla sunmaktadırlar. Son kertede bu bö-

lümde her ne kadar doğrusal görünse de sıçrayışları ve kopuşları barındıran biçimsel, gerçek ve biyopolitik tahakküm dönemlendirmeleri ayrıntılarıyla çözümlenmektedir.

Üçüncü bölümde ise biyopolitik tahakkümden çıkış olarak sunduğumuz “çokluk” formülasyonu üzerinde durulmaktadır. Geleneksel sınıf tanımlarının ötesine çıkılarak ve halk kavramının karşısında konumlandırılıp yeni kurucu özne şeklinde kavramsallaştırılan çokluk, Otonomist Marksistler açısından emeğin kendini olumlama pratiği ve politik kurucu gücü olarak görülmektedir, bu bağlamda da onun sınıfsızlaştırılmasının yoludur. Çokluk aynı zamanda tüm temsiliyet bağlarından kurtuluşun ve ortak olanın dinamiğidir.

Genel değerlendirme ve sonuç başlığı altında çalışmanın tüm sorularının yanıtları verilerek çalışmanın yürüttüğü tartışma hattı özgün yanlarıyla ayrıntılı bir şekilde değerlendirilecektir.

Özetlemek gerekirse öncelikli olarak Otonomist Marksizmin ayırt edici söylemlerinin neler olduğu tarihsel gelişimi ışığında “konsey komünizmi”, “Amerikan Solu” ve “İtalyan Otonomizmi” şeklinde oluşturulan üç temel kategoriyle belirlenmiştir. Otonomist Marksizmde biyopolitik üretim kavramsallaştırmasının konumu incelenirken ise ilk olarak Marx’ın biçimsel tahakküm ve gerçek tahakküm dönemlendirmeleri iki temel kategori olarak ele alınmış ve bu kategoriler altında Marx’ın “mutlak artı-değer”, “manüfaktür”, “nispi artı-değer”, “makineleşme” kavramları ile Otonomist Marksizmin sınıf bileşimini ifade eden “profesyonel işçi”, “kitlese işçi”, “toplumsal işçi” ve egemenlik teorilerine işaret eden “ulus-devlet”, “emperyalizm” kavramlarının yanı sıra otonomist ekolün geliştirdiği “işin reddi”, “kendini değerli kılma”, toplumsal fabrika” gibi kavramlar alt kategoriler olarak belirlenmiştir; üçüncü evre olan biyopolitik üretim kategorisinde ise “maddi olmayan emek”, “genel zeka” ve “imparatorluk” alt kategorileri bu dönemi çözümlmek için ele alınmıştır. Son olarak biyopolitik üretim döneminin kaçış çizgisini sunmak adına, dördüncü bölümde “çokluk” kavramı temel kategori olarak düşünülmüş ve bu kavram altında “kurucu özne”, “halka karşı çokluk” ve “sınıfsızlaşmanın politik pratiği” alt kategorileri incelenmiştir.

Tüm bunlardan hareketle bu çalışmanın temel amacı, Otonomist Marksist ekolün, Marx’ın sermayenin değer üretme ilişkilerindeki dönüşümleri incelediği biçimsel ve

gerçek tahakküm dönemlendirmesinin bir sonraki uğrağı olarak kavramsallaştırdığı, değer ölçüsünün emek zaman olmaktan çıkıp yaşamın tamamının sermayenin değerlendirilme sürecine tabi olduğu biyopolitik üretim dönemini, Otonomist Marksist literatüre ait kavramsal çerçeve dahilinde incelemek ve bu biyopolitik üretim sürecinde yeniden açığa çıkan, Otonomist Marksistlerin politik olumlamasına yöneldikleri emeğin otonom ve yıkıcı gücünün vurgusundan hareketle emeğin direnişisi olarak Hardt ve Negri'nin "çokluk" formülasyonunu sunmaktır.

BÖLÜM 1

OTONOMİST MARKSİZM ve TARİHSEL GELİŞİMİ

Marksist tarih okumasını irdelediğimizde bir yandan sermayenin, diğer yandan da emeğin politik pratiğine odaklanan iki ana hat üzerinden ilerleyen ekollerle karşılaşılacaktır. Sermayeyi temel alan Klasik Batı Marksizm'inin ve Frankfurt Okulu'nun yanı sıra 1960-70'lerde, özellikle İtalya'da ve daha öncesinde Amerika'da ve onu takiben Fransa'da filizlenmeye başlayarak kapitalizmin girdiği yeni evrede emeğin antagonist gücünü yitirmediği kanaatiyle sermayeye değil, işçi sınıfına ve onun otonom gücüne vurgu yapılması gerektiğine inanan Otonomist Marksistlerin emek ve emeğin kendini olumlamasının politik tarihi üzerine yoğunlaştığı bir tablo açıkça görülmektedir. Köklerini İtalyan komünizmi içinden eleştirel bir zeminde yükselten İtalyan Otonomizmi ile Troçkizm'in merkezinden çıkan Amerikan Solu etrafında yapılanan Otonomist Marksist gelenek, üretici güçlerin gelişmesinin tarihi olarak sermayenin tarihinin değil, işçi sınıfının hem sermayeden hem de -emeğin ücretli emek biçimi altında sınıflandırılmasının öznelerine dönüşen- sendikalar, siyasal partiler gibi kendi örgütlerinden özerk/bağımsız, yani otonom gücünün ve ısrarla sınıf mücadelesinin belirleyiciliğinin altını çizen yeni bir yaklaşım olarak Marksist düşünce tarihindeki yerini almıştır. Nitekim sınıfın sermayeden, sınıf örgütlerinden ve farklı fraksiyonlarının birbirinden otonom olması üzerine üç temel boyutta yükselen Otonomist Marksizm kavramını ilk kez ortaya atan Harry Cleaver kavramı şu şekilde özetlemiştir (2005: 79):

“Özgün bir gelenek olarak “Otonomist Marksizm” kavramına anlam veren şey, genel Marksist gelenek içinde işçilerin otonom gücüne -sermayeden (sendika ve siyasal partiler gibi), resmi örgütlerden otonom- ve belli bir işçi grubunun diğer gruplardan bağımsız hareket edebilme gücüne vurgu yapan çeşitli hareket, politika ve düşünürleri saptayabilmemizdir. “Otonomi” ile işçilerin kendi çıkarlarını tanımlama ve bunlar için mücadele edebilme -sömürüye salt bir tepkiselliğin ya da kendi kendini tanımlayan “liderlik”in ötesine geçip sınıf mücadelesini şekillendirecek ve geleceği belirleyecek şekilde hücum pozisyonuna geçebilme- yetilerini kastediyorum.”

Emeğin sermayeden potansiyel olarak otonomluğu sebebiyle işçi sınıfının, sermayenin ve elbette ki onun uzantılarının dışında devrimci bir kuvvet olduğunun altını çizen Bonefeld, otonomi kavramıyla kastedileniyse üç farklı anlamda toplamaktadır. Birincisi, otonominin eşit ve özgür toplum olarak komünizmin izdüşümü olmasıdır. İkincisi, ko-

münizme, yalnızca işçi sınıfının kendisi tarafından ulaşılabılır olduğudur. Burada otonomi, işçi sınıfının kendi etkinliğidir, öz yönetimidir ve dolayısıyla sınıf otonomisi, işçi sınıfına örgütlenmenin bir nesnesi olarak davranan parti ya da sendika gibi öncel olarak var olan örgütsel biçimlerden işçi sınıfının bağımsızlığı anlamına gelir. Sonuncusuysa direnişin bir aracı olarak otonomi bağlamıdır, öyle ki bu araç devrimin amaçlarını kendinde bir nüve olarak taşımaktadır (2004: 60-61).

Otonomist Marksizm'in, İtalyan Marksizm'inde Mario Tronti, Sergio Bologna, Antonio Negri gibi Marksistlerin oluşturduğu, 1960'lı yıllarda gelişmeye başlayan *Operaismo* (İşçilik) akımı ve 1970'lerin ortasında bu akımın dönüştüğü *Autonomia* (Otonomi) hareketiyle ortaya çıktığı düşünülmekte ve nitekim *Operaismo* etrafında gelişen İtalyan Otonomizmi ile özdeş bir konumda olduğu kabul edilmektedir.¹ *Operaismo* ve *Autonomia* hareketlerinin, işçi sınıfının otonom mücadelesinin gelişiminin yanı sıra Chris Wright'ın özetlemeye çalıştığı gibi, teknisist Marx okumalarını eleştirmekle kalmayıp emeğin direnişini, kapitalist toplumun temel dinamiği olarak görüp dönemlendirmesi (profesyonel işçi, kitlesel işçi ve toplumsal işçi) ve kapitalizmin yeni evresinde geliştirdikleri özgün kavramsal çerçeveye emeğin sermayeyle ilişkisi nosyonlarını yeniden ele alması ve ayrıca sadece emek tarihi açısından değil, devlet ve sınıf yapısının değişen niteliği ve bunlara ilişkin sundukları yeni mücadele perspektifleri ve alanları bakımından Otonomist Marksizm olarak ifadesini bulan yeni bir oluşumun ortaya çıkışına neden olduğu aşikârdır (2006: 248–249). Fakat İtalyan Komünist Partisi'ni (PCI) sendikalist tavır ve dikey hiyerarşik örgütlenme noktalarında yoğun bir şekilde eleştiren *Operaismo* akımı öncülüğünde İtalyan Otonomizmi, Otonomist Marksist ekolün doğuşunu hazırlasa da, bu ekolü ne bir taraftan sadece İtalyan Komünizmi'yle, ne de diğer taraftan sadece *Operaismo* ve İtalyan Otonomizmi'yle sınırlandırmak mümkün değildir. En nihayetinde Otonomist Marksizm, tarihsel kökeni “konsey komünizmi”ne kadar götürülen, 68 hareketinin bağrında yeşeren ve '80'li yılların başından itibaren ve özellikle reel sosyalizm sonrası Marksizm'in krizini aşmaya yönelen bir yaklaşım olarak Almanya, Hollanda, Fransa ve Amerika gibi ülkelerde gerek kuramsal düzey gerekse devrimci pratik noktasında (misyonu, bu ekseninde Lenin'in meşhur “doğru devrimci

¹Bu noktada İtalyan Otonomist Marksizm'i, *Operaismo*'dan türeyen çeşitli kollarla eşitlememek gerektiğini belirten Steve Wright, “bu ismin, bu dallar tarafından tipik bir biçimde benimsenmediğini ve bu dalların hâlihazırdaki kendi çalışmalarlarıyla '60'ların ve '70'lerin “işçilik”leri arasındaki ilişkiye dair oldukça farklı görüşlere sahip olduğunu” unutmamanın öneminin altını çizmektedir (Wright, 2006: 266).

teori, ancak gerçek bir kitle hareketinin ve gerçek bir devrimci hareketin pratik eylemliliğiyle kurduğu yakın ilişkiyle son şeklini alır” tezinde yatmakta) etkisini gösteren önemli bir akım haline gelmiş ve özellikle işçi sınıfının sınıflaştırılmasına karşı mücadelesiyle ayrıcalıklı konum elde eden Zapatista Hareketi, otonomizmin vücut bulduğu değerli bir deneyim olarak tarihe adını yazdırmıştı (Zapatista hareketi için bkz. Midnight Notes, 2001; Neill, 2001; Cleaver, 1998; Holloway 2003; Holloway ve Pelaez, 1998).

Cleaver *Kapital’i Politik Olarak Okumak*’da (2008), Otonomist Marksizm’in birbiriyle ilişkili olduğunu düşündüğü iki ana kolu olarak İtalyan ve Amerikan Solu’nu ele almaktadır. Bu iki ekolün farklı sınıf bileşimleri ve sınıf mücadelesi dinamikleri nedeniyle hem kuramsal hem de siyasal gündemlerinin aynı olmadığını düşünen Cleaver, bu noktada otonomist tartışmaların İtalya’da FIAT’ın başını çektiği kuzeydeki, ABD’de ise 1950’li yıllarda Detroit bölgesindeki büyük araba fabrikalarında (bilhassa sendika üyesi işçiler arasında) yoğunlaştığını, ancak İtalya’da analiz ve siyasetin, fabrikalardaki teknolojik değişim ve gelişmenin sınıf politikasına yönelirken, ABD’de sivil haklar hareketi, ’60’lardaki kentsel ayaklanmalar ve sonrasında gelişen fabrika isyanlardaki militan işçilerin genç ve siyahî olması vb. sebeplerle ırka odaklandığını düşünmekteydi (2005: 83). Aynı zamanda Cleaver, Amerika’da kitlesel hareketlere dahil olanların kendilerini Marksist olarak ifade etmediğinin altını çizerek Amerikan Solu’nun, Otonomist Marksizm’den çok daha bulanık ve geniş bir şey olduğuna (ABD’de otonom mücadelelere dair Marksist kuramların siyahiler, *chicanolar*², öğrenciler ve kadınlar ekseninde geliştirilen kuramlar karşısında sayıca az ve marjinal olduğu), fakat çoğu aktivistin kendini Marksist olarak nitelendirdiği İtalya’da solun yaygınlığının, ideolojik ve örgütsel gücünün otonomist kuram ve mücadelenin gelişimi ve etkisi açısından ’60’lar ve ’70’lerde sınıf mücadelesinin ayrılmaz bir parçası olduğuna işaret ettiğini düşünmekteydi ki, Cleaver’ın buradan vardığı sonuç, Otonomist Marksizm’i İtalya’daki otonomist mücadele sürecini ifade etmek için kullanmanın çok daha uygun olduğu, hem Amerika (doğrudan otonomist bir mücadeleden söz etmenin zor olduğu kanaatiyle) hem de İtalya Solu içinse “Yeni Sol” kavramının kullanılmasının gerekliliği idi (2005: 85–86). Bu gibi farklılıklara rağmen Cleaver, Otonomist Marksizm’in ortaya çıktığı bu iki ana damarın kaynağının, Sovyetler Birliği’nin kapitalist bir toplum olduğuna ve devlet-kapitalist

² ABD’de özellikle Kaliforniya’da yaşayan Meksika kökenliler.

parti diktatörlüğüne, devlet kapitalizmine dönüştüğüne yönelik ortak eleştirilerde yattığını gizlemiyordu (2005: 82). Biz de buradan hareketle, Otonomist Marksizm'in tarihsel gelişiminde ele alacağımız Amerikan Solu ve İtalyan Otonomizmi için hiç kuşkusuz ki, işçi sınıfı mücadeleleri tarihinde önemli bir siyasi eğilim olan, Sovyetler Birliği'nin en radikal muhalefetini oluşturan “konsey komünizmi”ni ilk uğrak noktamız olarak belirlemek zorundayız.

1.1. KONSEY KOMÜNİZMİ

Bolşevikler ve onların Üçüncü Enternasyonal (Komünist Enternasyonal) içinde yer alan gruplarının Leninist kavrayışları gereği öne sürdükleri işçi sınıfı devrimini örgütleyip devrimci sürecin lokomotifini konumunda görülen ve proletarya diktatörlüğünün uygulanması için zaruri olarak ifade edilen sınıfın devrimci enerjisine sahip olan “öncü parti” veya “siyasi önderlik” fikrine karşı çıkarak devrimi örgütlenme ve ona öncülük etme misyonunun sadece işçi sınıfının kendisine ait olduğunu ve onların herhangi bir aracı olmaksızın devrimci faaliyetin uygun koşullarını -kendiliğinden- bulabileceğini savunan konsey komünistleri, hiyerarşik yapılanmanın reddine dayalı bir kavrayışla işçilerin üretim araçlarının kontrolünü ele geçirmek için örgütleneceği alan olarak kurulacak “İşçi Konseyleri Federasyonu”nun sosyalist toplumun inşasını gerçekleştireceğini belirtmekte ve bu bağlamda militan işyeri örgütlenmelerini vurgulamaktaydı. Konsey komünistleri, aynı zamanda işçi sınıfının üzerinde bir örgütlenme olduğunu düşündükleri sendikalara (yalnızca burjuvazinin işçi sınıfı üzerindeki baskı ve kontrol aracı haline dönüşerek kapitalist toplumun kurumu haline gelen sendikalarına karşı değil, devrimci sendikalar da dahil olmak üzere) da karşı bir tutum alarak sendikaların yerine “sınıfın ruhu” dedikleri işçi konseylerinin ve fabrika komitelerinin örgütlenmesi gerektiğini düşünüyordu. Öncü partinin, sendikaların ve özellikle konseylerin üzerinde konumlanan devlet yapılanmasının sermayeden yana tutum alan karşı-devrimci bir nitelik taşıdığını belirten ve işçi sınıfı saflarında, başta sınıf bilinci hususu olmak üzere işçi sınıfının kendiliğinden eylemliliğini ve örgütlülüğünü savunan konsey komünizmi; Paris Komünü'nde köklerini salmış, burjuva parlamentosunun karşısında sosyalizm idealini en geniş kitlelerce başarabilmenin aracı olan işçi ve asker konseylerini harekete geçiren 1905 Sovyet Devrimi'nden esinlenmiş, 1918 Alman Devrimi'nde vücut bulmuş, 1919-20

İtalyan konsey hareketinde deneyimlenmiş, 1919 Macaristan Devrimi'nde, Salgatarjan'da işçi konseyinin yönetimi ele geçirmesiyle güçlü bir şekilde kendini hissettirmiş, Ulusal Emek Konfederasyonu (CNT) ve İberya Anarşist Federasyonu'nun (FIA) öncülüğünde 1936 İspanya Devrimi'nin bayrağını yükseltmiş, 1956'da Stalin yönetimine karşı yerel konseylerle örgütlenen Macar Devrimi'nin temeli olmuş ve 1930'lu yıllarda Alman Devrimi'ne sahip çıkan Enternasyonal Komünistler Grubu (Gruppe Internationaler Kommunisten-GIK) öncülüğünde ve hemen ardından Spartaküs Komünistler Birliği'nin (Kommunistenbund Spartacus-SKB) varlığıyla Hollanda Solu'nda dolaşıma girmişti.

Lenin'den kaynaklı olarak "sol komünizm" veya "ultra/aşırı sol" şeklinde anılan konsey komünizmi tartışmalarının kökeninin pratik zeminini Alman Devrimi ve onun yenilgisi, teorik zemininiyse katı Leninist parti örgütlenmesi odağında Leninizm eleştirileri oluşturmaktaydı.

1.1.1. 1918 Alman Devrimi ve Devrimin Boğulması

Konsey komünizmi esasen Almanya Komünist İşçi Partisi (KAPD) ekolü tarafından temsil edilirken bu süreç Alman Sosyal Demokrat Parti'nin (SPD) kuruluşuna dayanmaktadır. 1869'da I. Enternasyonal'in etkisinde "Eisenach Kongresi"yle kurulan August Bebel ve Wilhelm Liebknecht'in yönetimindeki Alman Sosyal Demokrat İşçi Partisi (SDAP) ile 1863'de "Leipzig Kongresi"yle kurulan Ferdinand Lassalle'in Alman İşçi Birliği'nin (ADAV) Mayıs 1875'de gerçekleştirdikleri ünlü "Gotha Kongresi"yle August Bebel'in parti başkanlığında Alman Sosyalist İşçi Partisi (SAPD) kurulmuş; Lassalle ve Marx kutuplarındaki bu iki karşıt grup birleşmişti (Örs, 2012: 263).³ SAPD,

³ Gotha Programı, reformist Lassalle ve devrimci Marx taraftarları arasında bölünmüş Alman Solu'nda, Lassalle'cilerin ağırlılığında (her ne kadar demokratik ve sosyalist görünse de) ortaya çıkmış bir programdır. Marksist çözümlenmelerden oldukça uzak olan programı revizyonist, oportünist ve Alman küçük burjuva sosyalizmini yeniden hortlatan bir nitelikte gören, Liebknecht ve Lassalle uzlaşısını eleştirerek Marksistleri Lassalle'e karşı uyaran Marx'ın hedef tahtasına oturmuş bir metindir (Gotha Programı için bkz. Kavukçuoğlu, 1998: 23-24). Marx'ın "Alman Sosyalist İşçi Partisi Programı Kenar Notları" adıyla eleştirdiği "Gotha Programı'nın Eleştirisi", kongreye iletilmesine karşın kongrede açıklanmamıştır. Metin, ancak Marx'ın ölümünden sonra, 1891 yılında Erfurt Kongresi öncesinde Kautsky'nin yönettiği "Neue Zeit" gazetesinde yayınlanmıştır (bu noktada Engels'in eleştirildiği unutulmamalıdır). Marx'ın bilimsel sosyalizm düzleminde işçi sınıfı örgütlenmesinden proletarya diktatörlüğüne, kapitalizmden komünizme geçişten işçi sınıfı partisine kadar belki de en detaylı analizlerinin yer aldığı metindir (Bkz. Marx ve Engels, 1989).

1891 yılında ise “Erfurt Kongresi”yle Alman Sosyal Demokrat Parti (SPD) adını almıştı.⁴ “SPD’de Rosa Luxemburg, Karl Liebknecht, Clara Zetkin radikallerin; Edward David, Georg von Volmar ve Edward Bernstein reformcuların; August Babel ve Karl Kautsky ise merkez grubun sözcüleri olmak üzere üç farklı hizip yer almaktaydı” (Özdalga, 2001: 51). Almanya’nın büyük bir kapitalist atılım içinde olduğu 1875’den itibaren SAPD ve işçi sınıfı hareketi oldukça yükselişteydi. Buna karşılık 1878’de Bismarck, *Sozialistengesetz* adıyla bir kanun çıkartarak sosyal demokrat, sosyalist ve komünist tüm oluşumların seçimlere girmesini yasaklamış, sendikalarından parti gazete-lerine kadar tüm faaliyetlerine darbe vurarak onları ciddi anlamda sindirmiş ve böylelikle tüm devrimci örgütlenmelerin yer altına inmesine sebep olmuştu. Bu doğrultuda SAPD, tüm çalışmalarını askıya almıştı. Bismarck bir taraftan refah devleti uygulamalarını geliştirerek (özellikle işçilere verilen sosyal yardım ödeneklerini artırarak ve işçilerin çalışma saatlerini düşürerek) işçi sınıfının SAPD’de örgütlenmesinin önünü kesmek ve onları sosyalizm hedefinden ayırmak isterken, diğer taraftan da eskiden beri Almanya’da etkin güç olan “Junker”lerin (büyük toprak sahipleri) ve büyük burjuvazinin desteğini almak ve Alman ulusal birliğini kurmak hedefindeydi (Yılmaz, 2013: 76). 1890 yılında Bismarck’ın ayrılışıyla yürürlükten kalkan *Sozialistengesetz* yasasından sonraki dönemde, Birinci Dünya Savaşı’na kadar yükselişte olan SPD, 1890’da % 20 oy oranıyla, üç yıl önceki 1887 seçimlerine göre oylarını iki katına çıkartmış ve kendisine bağlı sendikalar ve artan işçi üyeleriyle adeta kitlesel işçi partisi haline gelmişti (dünyanın en büyük işçi örgütü diyebiliriz); başarılı seçim trendi, ilerleyen yıllarda da devam etmiş ve 1912’de gerçekleşen “İmparatorluk Meclisi”⁵ (*Reichstagswahlen*) seçimlerinde, (üç

⁴ Erfurt Kongresi, SDAP’li Marx’ı izleyen grubun, Lassalle’cilerle tüm bağlarını onlara üstünlük sağlayarak kopardığı kongredir. Burada, reformist ve oportünist çizgide olan Gotha Programı’nı tam olarak denilemeye de ortadan kaldıran veya onun yerine geçen (Marx’ın Gotha Programı’na yönelik eleştirilerinin karşılığını az da olsa bulması) ve böylece partiyi, açıkça proletarya diktatörlüğünü amaç edinmeyen bir program olsa bile Marksist bir yere oturabilen (Alman sosyal demokrasinin en tutarlı Marksist programı) Erfurt Programı, SPD’nin programı olarak sosyal demokrat bir manifesto niteliğinde olup Alman sosyalistlerinin tek çatıda bir araya gelmesini sağlamıştır diyebiliriz. Hem laiklik, sosyal güvenlik, ücretsiz kamu hizmetleri vb. konularda (reformistlere hitap eden ikinci bölüm) hem de sosyalist üretim biçimine geçişin öngörülerek işçi sınıfı mücadelesini sahiplenme ve tüm dünya işçilerinin sınıf mücadelesini ortaklaştırma noktasında (Marksistlere hitap eden birinci bölüm) önemli maddelere yer verilen bu program, Engels’in katkılarıyla, Kautsky kaleminde ve Bebel, Bernstein etkisinde yazılmıştır ki, bu noktada bu programın da oportünizm ekseninde parlamenter, sendikalist, yasalıcı mücadeleyi hala koruduğunu söyleyebiliriz (Erfurt Programı için bkz. Kavukcuoğlu, 1998: 42–45). Bu programın yanlışlıkları ise - özellikle “demokratik cumhuriyet” istemi ekseninde- Engels tarafından, Kautsky’ye gönderilen 1891’deki “Sosyal-Demokrat Program Taslağı Eleştirisine Katkı”da eleştirilmiştir (Bkz. Marx ve Engels, 1989).

⁵ “Almanya, Almanca’da *Reich* sözcüğüyle karşılanan birleşik bir imparatorluktu; ancak bu imparatorluk, Prusya Devleti’nin yanı sıra (Prusya Devleti imparatorluk topraklarının yarısından çoğunu oluşturuyor-

sınıflı eğitim sistemi uygulanarak *Reinchstag* isimli sadece erkeklerin oy kullandığı yeni bir İmparatorluk Parlamentosu seçilmişti) 1907 seçimlerine göre % 5,9 artışla, yani % 34,8 oy oranıyla yaklaşık 4,25 milyon oy almış ve 110 milletvekiliyle en fazla oyu alan parti olmuştu ki, ayrıca sadece seçim odaklı düşünmediğimizde, hem 1890-1900 yılları arasında SPD'ye bağlı grevlere katılan işçi sayısı yarım milyonu hem de yirminci yüzyılın başında iki yüz elli bin üyesi olan partinin üye sayısı 1913'de bir milyonu aşmıştı (Mertens, 2012; akt: Yılmaz, 2013: 77-78). Fakat bu yükseliş, 1914'de Hükümet İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na katılma arzusuna SPD meclis grubunun, 25 Temmuz'da açıkça savaş karşıtı bir manifesto kaleme almış olsa da destek vermesi (özellikle 4 Ağustos'taki askeri bütçenin, yani savaş kredilerinin onaylanması) sonucu yaşanan kırılma ile sonlanmıştı ve bu kırılma sonrası, savaş karşıtı tutum alanlardan Rosa Luxemburg hapse atılırken Karl Liebknecht zorla askere alınmış ve ardından cezaevine yollanmıştı (Yılmaz, 2013: 77). II. Enternasyonal üyesi partilerden RSDİP (Bolşevik) ve iki Sırp sosyal-demokrat parti dışında SPD de dahil olmak üzere tüm üye partiler, bu emperyalist savaşı onaylayarak (aslında uzun süredir sömürgeciliğin destekleyicileriydiler ve bunu Rosa Luxemburg sık sık dillendiriyordu) Lenin'in 1915'de yazdığı "II. Enternasyonal'in İflası" başlıklı metinde oportünistlikle ve reformistlikle suçladığı II. Enternasyonal'in bir anlamda sonunu getirmişlerdi; öncesinde Rosa Luxemburg'a karşı Kautsky (ki, savaş sürecinde Kautsky, silahlanmanın ve savaşın mutlaka kapitalizmin bir ürünü olarak görülemeyeceğine inanacaktı) ve SPD'yi öven, örnek gösteren, ancak sonrasında Kautsky'yi alçaklıkla, döneklikle ve oportünizmin zirvesi olmakla suçlayan Lenin'in sloganı artık "oportünizmin yenilgiye uğratmış olduğu İkinci Enternasyonal ölmüştür. Yaşasın Üçüncü Enternasyonal" idi (Bkz. Lenin, 1969). SPD'nin bu yaklaşımına karşılık 1916'da, partinin yıllardır muhalefetinde yer alan Rosa Luxemburg ve 2 Aralık'ta onaylanan savaş kredilerine tek hayır oyu kullanan milletvekili olan Karl Liebknecht önderliğinde Franz Mehring ve Clara Zetkin çevresindeki bir grup, 1914'de kurulan *Internationale*'den dönüşen "Spartaküs Birliği"ni, merkez gruptan oluşan bir diğer grup ise 1916'da "Sosyal Demokrat Çalışma Grubu"nu kurmuştu ki, bu grup, daha sonra 1917'de, Erfurt Programı'na yaslanan ve kapitalizmin

du) her biri Prusya egemenliğini kabul eden, kendi yerel hükümetlerine ve özgül siyasal yapılarına sahip olan irili ufaklı krallıkların, prensliklerin, özerk devlet ve özerk şehirlerin karmaşık birliğinden oluşuyordu. *Reichstag* parlamentosunun yetkileri ise, hükümetin çıkardığı yasaları veto etmekle, imparatorun iradesine bağımlı bir hükümet seçmekle sınırlıydı" (Harman, 2011: 14).

yalnızca proleter devrimle sonlanacağını söyleyen, ancak devrimcilik bir kenara SPD'yle savaş karşıtı tutumu hariç birçok konuda uzlaşan “Bağımsız Alman Sosyal Demokrat Partisi”ni (USPD) kuracaktı (Mertens, 2012; akt: Yılmaz, 2013: 78). Savaş karşıtı Zimmerwald ve Kienthal Konferansları’nda (Lenin’in pasifist, muğlak bulunduğu ve Üçüncü Enternasyonal’in kuruluşuna değinmediği gerekçesiyle eleştirdiği Zimmerwald Konferansı sonrası Kienthal Konferansı’ı Lenin’in çizgisine daha yakındı) yer alan ve karşı-savaşı değil, barışı örgütleyen Spartaküs Birliği, işçi sınıfı hareketinden ve arkasındaki kitlelerden kopmamak adına USPD içinde yer alsa da partiden bağımsız bir mücadele yürütmeyi tercih etmiş ve onlar, Aralık 1918’de Berlin’de gerçekleştirdikleri kongreyle Paul Levi başta olmak üzere Mehring, Marchlewski, Ernst Meyer, Hermann Duncke destekli parti kadrosuyla “Alman Komünist Partisi”ni (KPD) kurarken Bağımsız Alman Sosyal Demokratlar’ın bir grubu KPD’ye katılmış, diğer grubu ise 1922’de tekrardan SPD’ye dönmüştü (Mertens, 2012; akt: Yılmaz, 2013: 78). Alman Devrimi’nin yenilgiye uğraması sonrası ise Rosa Luxemburg ve Karl Liebknecht’in anti-parlamentar ve anti-sendikalist ağıla ördüğü konseyci bayrağını Nisan 1920’de kurulan “Alman Komünist İşçi Partisi” (KAPD) taşımaya başlamıştı. KAPD üyeleri, kendi sendikal örgütlenmesi için AAUD’yi (*Genel Almanya İşçi Sendikası*) kurmuş ve işçi sınıfını, bu sendika aracılığıyla kendi bayrağı altında toplamıştı, daha sonrasında AAUD’ye muhaliflerin, AAUDE’yi (*Almanya İşçileri Genel Sendikası-Birleşik Örgütü*) inşa etmesiyle konsey komünistlerinin birçoğu da burada örgütlemişti. Konseycilerin ağırlığı hissedilse de KAPD’nin tamamıyla konseyci bir yapılanma olduğunu söyleyemeyiz. “KAPD içinde, ulusal kurtuluş mücadelesini savunan Laufenberg ve Wolffheim grubu, eski SPD’li proletarya diktatörlüğünü reddeden anarşist eğilimli Otto Rühle çevresi ve iki Hollandalı konseyci olan Pannekoek ve Gorter etrafındaki konsey komünistleri olmak üzere üç grup yer almaktaydı” (Harman, 2011: 246–247).

1918 Alman Devrimi’ne gelecek olursak, 1915-16’da savaş karşıtı grupların başlattığı grevler ve isyan dalgaları sonrası, Nisan 1917’de, ekme karnelerindeki kısıtlamaları protesto etmek amacıyla silah ve cephane sanayinde çalışan metal işçilerinin kitlesel gösterileri ve örgütledikleri grevler (USPD’nin sol kanadı olan Devrimci İşçi Temsilcileri önderlik ediyordu) neticesinde Almanya’nın ilk işçi konseyinin (*Arbeitsrat*) kurulduğunu, ardından 1918’de, iki yüz elli bin işçinin grevde olduğu Viyana’da büyük işçi konseylerinin ortaya çıkmaya başladığını belirterek başlayabiliriz (Harman, 2011: 35–

36). İşçiler Almanya topraklarında kendi öz-örgütlülüklerini, yani öz-yönetim organlarını bu konseyler aracılığıyla yaratma iradesini ortaya koymuşlardı. 1917 Ekim Devrimi'nin verdiği heyecanla 1918'in başlarında, Spartakistlerin çağrısıyla Almanya'nın birçok şehrinde grevler yaygınlaşmış ve Berlin'de Büyük Berlin İşçi Konseyi (*Arbeitsrat von Gross-Berlin*) kurulmuştu; konsey gücünü artırmak için SPD'ye katılım çağrısında bulunmuş ve grev kırılcılığına soyunan SPD, bu çağrıya işçi sınıfı hareketini kontrol altına alma arzusuyla olumlu yanıt vermişti (Harman, 2011: 40-41). 1918'in Ekim ayında ise Almanya'nın 1. Dünya Savaşı'nda tüm cephede yenildiği netleşmişti; barış imzalamak için göreve getirilen Prens Max von Baden, 5 Ekim 1918'de, hem isyanların bastırılması düşüncesi hem de savaş sonrası ortaya çıkan sorunlar sebebiyle SPD'ye de yer verdiği hükümeti ilan etmiş ve hükümet, ivedilikle ateşkes antlaşması hazırlamıştı (Özdalga, 2001: 92). Alman savaş gemileri bu esnada Wilhelmshaven açıklarında demirlenmişti, Alman Donanma Komutanlığı ise birkaç savaş gemisinin İngiltere'ye gönderilmesi kararı almıştı; ancak tayfalar bu karara uymamış ve komutan ve subaylara isyan eden erler ve donanma Kiel'e gönderilmişti ve 3 Kasım'da tayfaların Kiel'de bir araya gelmesiyle tersane işçileri başta olmak üzere tüm işçiler ve tayfalar yürüyüşe geçmişlerdi (Özdalga, 2001: 92-93). Bu gösteriler sırasında göstericilere ateş açılınca 9 kişi yaşamını yitirmiş ve buna karşılık askerler de ayaklanmışlar ve asker konseylerini kurmuşlardı; 4'ünde Kiel, 5'inde Lübeck ve Brunsbüttelkoog, 6'sında Hamburg ve Bremen, 7'sinde Hannover, Oldenburg ve Köln şehirleri, asker ve ardından tersane işçilerinin öncülüğünde kurulan işçi konseylerinin eline geçmiş ve isyanlar artık Almanya'nın birçok kentine yayılmaya başlamıştı (Özdalga, 2001: 93). 8 Kasım'da sadece Karl Liebknecht ve Ernst Meyer imzalı bir bildiri yoluyla duyurulan devrim çağrısı karşılığını bulamayınca 9 Kasım'da, Berlin'de Spartakistler ve Devrimci İşçi Temsilcileri iki ayrı genel grev örgütlenmesinde bulunmuşlardı; ancak işçiler, grev tarihi 11 Kasım olmasına rağmen greve çıkmıştı; bir grup Liebknecht'in öncülüğünde İmparatorluk Sarayı'nı, Eichhorn'un çağrısıyla diğerleri de Emniyet Sarayı'nı ele geçirmiş ve Rosa Luxemburg'un aralarında da bulunduğu siyasi tutuklular bu sırada serbest bırakılmıştı (Harman, 2011: 56-57). SPD ise ayaklanmalar bastırılmayınca Kayser II. Wilhelm'in istifasını ve yeniden seçimlere gidilmesi talep etmiş ve nitekim Kayser, tahttan çekilmiş ve Max von Baden, 1906'da partinin genel sekreterliği koltuğuna oturup 1913'de August Bebel'in ölümünden sonra parti başkanlığına seçilen ve Marksistlerin partiden

tasfiye edilme sürecinin mimarlarından olan Friedrich Ebert'e şansöyeliği devretmişti (Harman, 2011: 57). Spartakistler, SPD'nin yayın organı Vorwärts'ı işgal etmiş ve Bremen ve Münih'te *Sovyetler* kurulmuştu; Münih asker, çiftçi ve işçi konseylerince Bavyera Sovyet Cumhuriyeti, yani bir anlamda ilk konseyler cumhuriyeti Liebknecht önderliğinde ilan edilmişti (Özdalga, 2001: 93). SPD, bu durum karşısında hükümetten çekilmek zorunda kalmış ve SPD milletvekili Scheidemann, Ebert'in şansöyeliğini açıklayıp cumhuriyeti ilan ederek devrimci hareketi bastırmaya niyetlenmişti; Liebknecht ise "sosyalist cumhuriyet" koşulunu öne sürmüştü (Harman, 2011: 57). Fakat artık Almanya'da monarşi yoktu; iktidar organı, asker ve işçi konseylerinin eline geçmişti. USPD ile birlikte 10 Kasım'da "Devrim Hükümeti"ni kurmak isteğinde olan SPD, USPD'yi anayasa hazırlanma aşamasına kadar devrimci hükümeti kurmaya razı kılmişti; Halk Cumhuriyeti ilan edilmiş ve 3 SPD'li ve 3 USPD'linin yer aldığı Halk Temsilcileri Konseyi (*Rat der Volksbeauftragten*) kurulmuştu ve yine 10 Kasım'da Spartakistler Birliği ve Devrimci İşçi Temsilcileri'nin örgütlemesiyle Berlin İşçi ve Asker Konseyleri toplanmıştı, Spartakistler yeterli gücü sağlayamamış ve Liebknecht'in genel konsey çağrısı kabul edilmemişti ve 14 SPD'li asker, 7 SPD'li ve 7 USPD'li işçiden oluşan Yürütme Konseyi seçilmişti (Harman, 2011: 62–63). Bundan sonra rüzgâr tersine dönmeye ve karşı-devrimci hareket güçlenmeye başlamıştı. Halk Temsilcileri Konseyi'nde yer alan Ebert, (bu konsey aracılığıyla işçi ve asker konseylerinin elindeki yetkiyi kısa sürede seçimle oluşturmak istediği Alman Parlamentosu'na geçirmeyi amaçlıyordu) karşı-devrimci saldırıyı hızlandırarak Berlin'e doğru yola çıkılmasının emrini vermişti. USPD'nin merkez kanadından gelen hükümete katılma teklifini reddederek bütün iktidarın konseylerde toplanması gerektiğini belirtip direnen Spartakistler ise USPD'den 15 Aralık'taki kongrelerinde hükümetten çekilmesini istemişlerdi; ancak bu fikir kabul görmemiş ve Spartakistler, 24 Aralık'tan sonra USPD'nin konseyden çekilmesinin ardından Halk Temsilcileri Konseyi ve İşçi ve Asker Konseyleri Merkez Konseyi'nin sadece SPD'nin eline geçmesine paralel olarak 30 Aralık 1918'de, diğer bağımsız guruplarla birlikte Alman Komünist Partisi'ni (KDP) kurmuştu (Özdalga, 2001: 93-94). 16 Aralık'ta, Almanya 1. İşçi ve Asker Konseyleri Kongresi gerçekleşmişti; kongrede 499 delegeden sadece 179'u mavi ya da beyaz yakalı işçi, 71 delege aydın, en az 164 delege ise gazeteci, milletvekili, sendika ve SPD bürokratu ya da serbest meslek sahibi işçilerdi ve delegelerin ezici çoğunluğu SPD'yi desteklerken Bağım-

sızları destekleyenler 90, devrimci solun arkasında duranlar ise 21 kişiydi, Rosa Luxemburg ve Karl Liebknecht toplantı salonuna dahi alınmamıştı (Harman, 2011: 69–70). Kongre tüm yasama ve yürütme yetkilerini Halk Temsilcileri Konseyi’ne devretmiş, seçtiği merkez konseyi, Halk Temsilcileri Konseyi’ni denetlemekle görevlendirilmişti ki, bu durum karşısında USPD merkez konseyden çekilmişti (Harman, 2011: 70–71). 23 Aralık’ta, SPD, işçi ve asker konseylerinin etkisini kırmak için deniz erlerinin maaşlarını kesmişti ve öfkeli erler, buna karşılık Prusyalı sosyal demokrat lider Wels’i, 23 Aralık’ta rehin alarak maaşlar ödenene kadar onu bırakmayacaklarını söylemişlerdi ve bu durum karşısında 24 Aralık’ta Lequis komutasında askerler harekete geçerek saldırıya başlamışlar, Spartakistler başta olmak üzere halkın desteğiyle deniz erleri, saldırıları öğlen saatlerinde askerlerin silahlarına ele koyarak bastırmışlardı (Harman, 2011: 80). Ocak ayına geldiğimizde ise Kasım Devrimi sırasında devrimci solun, düzeni sağlamak ve karşı-devrimci girişimlerle baş etmek adına, “Kızıl Muhafızlar” ordusunun kurulması fikrinin gündem dışı kalmasından sonra polis merkezi içinde kurmuş olduğu Güvenlik Kuvvetleri’nin polis şefliği için görevlendirdiği Bağımsız Demokrat Eichhorn’u, SPD görevden almış ve bu durum karşısında (bu kararı, yalnızca işçi ve asker konseylerinin yürütme organı alabilirdi) USPD protesto kararı alırken KPD işçilere silahlanma çağrısı yapmıştı ve sonrasında -kurulan 33 üyeli Genç Devrimci Komite aracılığıyla- USPD, DİT ve KPD genel grev kararı almıştı (Harman, 2011: 92–95). SPD, karşı-devrimi başlatmış ve Kiel ayaklanmalarının bastırılmasında da rol alan Gustav Noske’nin imzasıyla “Freikorps” adıyla savaştan dönen askerlerden ve milliyetçi öğrencilerden kurulan gönüllü silahlı milisler aracılığıyla isyanlar durdurulmuştu; SPD, 10 Ocak’ta kitlesel tutuklamalar ve infazlarla kanlı yüzünü göstermiş ve 13 Ocak’ta karşı-devrim Berlin’de hakimiyetini ilan etmişti, Noske’nin askerleri 15 Ocak’ta Karl Liebknecht ve Rosa Luxemburg’u öldürmüştü (Harman, 2011: 107–109). Freikorps birlikleriyse Bavyera Sovyet Cumhuriyetine son veren birlikler olarak tarihe geçmişlerdi. 19 Ocak’ta yapılan seçimlerde ise SPD, 11,5 milyon oyla % 38 alarak burjuva partilerle beraber hükümeti kurmuş ve işçi, asker konseyleri dağıtılmıştı; bir yandan da kömür işçileri öncülüğünde, özellikle Ruhr bölgesi başta olmak üzere Bremen’den Berlin’e kadar uzanan hatta kitlesel grevler aracılığıyla işçi sınıfı ayaklanmaları devam etmişti; ancak karşı devrimci hareket bu ayaklanmaları da bir yıl içinde, yani 1920 Mart ayına kadar katliamlarla bastırmayı başarmıştı (Harman, 2011: 122–126).

1920 Mart'ına geldiğimizde ise Almanya ile İtilaf Devletleri'nin imzaladığı Versay Barış Antlaşması'na göre Almanya'nın mecburi askerliği kaldırmak ve en çok yüz bin kişilik bir ordu bulundurmamak ve Freikorps'u dağıtmak zorunda kaldığı tabloda, Eberhardt adlı Freikorps kuvvetine terhis emri yayınlanmış ve kuvvetin liderleri, Berlin kumandanı Walther von Lüttwitz'e başvurarak bu emre itiraz etmişlerdi, sonrasında Lüttwitz, Ebert'e ve Savunma Bakanı Noske'ye bu durumun durdurulması gerektiğini söylemiş; ancak Ebert reddince Lüttwitz, Berlin üzerine saldırı emrini vermişti (Harman, 2011: 204). Karşı-devrimin hâkimiyetinden sonra SPD'nin de gözden çıkarıldığı dönemde, 13 Mart 1920 sabahı ağır silahlarla donanmış bir askeri kol, Noske'nin çabalarına rağmen (Noske Muhafazları, Noske'nin karşısında yer almıştı) Berlin'e girmiş ve kurucu meclisi ele geçirerek hükümetin devrildiğini açıklamıştı (Harman, 2011: 204-205). Yüzbaşı Erhardt komutasındaki bir tugayın bakanlıkları ele geçirmesinden sonra, Eski Doğu Prusya Valisi Kapp başkanlığındaki yeni hükümet ilan edilmişti; SPD tarafından yönetilen Berlin, bir önceki yıl bizzat SPD'nin yükselttiği askeri şahıslar tarafından tarihe "Kapp Darbesi" olarak geçen darbeye ele geçirilmişti (Harman, 2011: 205). Darbe karşısında USPD, SPD ve sendikaların uzlaşısı içinde darbe günü genel grev çağrısı yapılmış ve orta sınıfın da desteğiyle grevler ülkenin dört bir yanına yayılmıştı (Harman, 2011: 207). Ruhr bölgesinde işçilerce örgütlenen elli bin kişilik Ruhr Kızıl Ordusu (*Rote Ruhrarmee*) darbecilerle şiddetli bir şekilde çatışmış, darbeciler sendika lideri Carl Legien ile uzlaşma çabasına girmişti; ancak bu çabalar sonuçsuz kalmış, genel grevler devam etmiş ve 15 Mart'ta başlayan grevler neticesinde, tıpkı 1917 Ağustosunda Sovyetler'deki Kornilov darbesindeki gibi darbeciler, birkaç gün içinde Berlin'den çekilmiş ve tekrardan konseyler kurulmaya başlanmıştı (Harman, 2011: 208-209). Sonrasında ise KPD'nin karşı tutumuna rağmen (ki, KPD'nin genel grev çağrısı işçiler tarafından olumsuz karşılanmıştı) SPD ve sendikalar, grevleri durdurup işbaşı çağrısı yapmışlar ve ardından USPD, SPD ve sendikaların desteğini alan bir hükümetin kurulması gündeme gelmişti; KPD ise böyle bir hükümete yasal bir muhalefet yapacağını açıklarken SPD, burjuva partilerinin oluşturduğu hükümete dışarıdan destek vereceğini belirterek hükümet dışında kalmayı tercih etmişti, KPD öncülüğünde direnişe devam eden işçilerin isyanları burjuva hükümeti tarafından bastırılmış ve Ruhr Kızıl Ordusu, yine Freikorps saldırılarıyla dağıtılmıştı (Harman, 2011: 220). KPD'nin edilgen tutumu, bu süreçte yoğun bir şekilde eleştirilmişti. Nisan 1920'de KPD'nin sol kanadı, (Ekim 1919'daki

ikinci kongrede, Levi ve taraftarlarınca tehdit edilip kovulan konsey komünist muhaliflerin partiden ayrılışı) Almanya Komünist İşçi Partisi'ni (KAPD) kurmuştu. Aralık 1920'ye geldiğimizde ise Berlin'de yapılan kongreyle Birleşik Almanya Komünist Partisi kurulmuş (VKPD) ve USPD'nin yarısı SPD'ye, diğer yarısı ise VKPD'ye geçmişti, sol kanat ise komünistlerle birleşme kararı alarak isimlerinin başındaki "V" harfini atmış ve KPD olarak devam etme kararı almıştı ve böylece KPD kitlesel güç haline gelmeye başlamıştı (Harman, 2011: 222). "Haziran 1920 seçimlerinde SPD, Ocak 1919 seçimlerine göre 6 milyon oy kaybıyla 5,5 milyon oy alırken USPD, 2,3 milyon olan oyunu 4,9 milyona çıkartmıştı; KPD ise bu seçimlerde karşı-devrim hareketinden sonra illegale çekilmek zorunda kalmıştı" (Harman, 2011: 189). Fakat 1921 Şubat'ına geldiğimizde, KPD güçlenmişti ve özellikle Prusya'da iki Sosyal Demokrat Parti'nin toplam oyundan daha fazla oy almıştı (Harman, 2011: 252). KPD'nin hızlı bir şekilde büyüdüğü bu dönemde, Levi'nin karşı tutumuna rağmen Max Hoelz'in önderliğinde, "Mart Hareketi" veya "Orta Almanya Ayaklanması" olarak anılan isyanlar ve grevler her ne kadar ivme kazansa da bu ayaklanmalar Nisan ayında tamamen bastırılmıştı ve bu süreçte Levi'nin tasfiyesiyle bölünme yaşayan KPD, uzun bir süre başarısızlıkla suçlanmıştı. Yine de 1923 yılında, Almanya'nın büyük bir ekonomik krize girdiği dönemde SPD, çoktan gücünü yitirmeye başlamışken KPD işçi sınıfının çoğunluğunun desteğini alan parti olmuştu. KPD'nin önderliğinde, Alman kapitalizminin krizi sonrasında konseyler tekrar kurulmaya başlanmış, kitlesel isyanlar ve grevler işçi sınıfını yeniden ayağa kaldırmıştı; Almanya'nın birçok bölgesine gösteriler yayılmış, özellikle Mayıs ayında, Ruhr bölgesinde başlayan grevler ve fabrika işgalleri, Haziran'da, Berlin'de yarım milyonu bulan kitlelerin katılımıyla hızlanmıştı (Harman, 2011: 288). Bir yandan nasjonal sosyalistlerin de saldırılarına direnen işçi sınıfı ile hükümet arasındaki çatışmalar sonrası, Ağustos ayında Berlin İşçi Konseyleri, Cuno hükümetinin çekilmesi talebiyle genel grev çağrısı yapmıştı ve bu çağrı, neredeyse tüm Almanya'da kabul görmüştü (Harman, 2011: 288-299). Sonrasında SPD'nin savaş tazminatlarını ödeme garantisi vermesine rağmen yeni oluşan Cuno hükümetinin bu tazminatları ödemeyi reddetmesinin ardından Ruhr bölgesinin büyük bir kısmı Fransa ve Belçika tarafından işgal edilmişti ve 12 Ağustos'ta Alman Halk Partisi (DVP) üyesi Cuno başkanlığındaki, savaştan beri başa gelen en sağ kanat hükümet yıkılmıştı (Harman, 2011: 290). SPD Alman Halk Partisi ile birlikte hükümeti kurmuş ve geçmişte olduğu gibi büyüyen işçi sınıfı hareke-

tini bastırmayı tercih etmişti. KPD ise tekrardan silahlanarak atılıma geçmek istemişti; ancak işçi hükümetleri kurma düşüncesiyle Saksonya ve Thüringe’de SPD’yle ortak koalisyona girerek yerel hükümete 3 bakan verme yolunu seçmişti (Harman, 2011: 324–325). Sonrasında merkezi hükümet, bu yerel hükümete karşı saldırıya geçmişti. Buna karşılık SPD, genel grevden yana tutum almazken KPD tek başına grev çağrısı yapmayı göze alamamıştı ve Saksonya ve Thüringen’deki “işçi hükümetleri” mücadele edilmeksizin yıkılmıştı. Sonrasında SPD hükümetten ayrılmış, KPD illegal alana çekilmişti (Harman, 2011: 362-363). Böylelikle 1923 krizi sonrası KPD önderliğinde güçlenen işçi sınıfı hareketi bir kez daha yenilmiş ve Nasyonal Sosyalist Alman İşçi Partisi yönetiminde Nazi Almanyası’nın doğacağı 1930’lu yılların kapıları açılmaya başlamıştı.

1.1.2. Alman Devrimi Sonrasında Konsey Komünizmi Tartışmaları

Kapitalist tahakküm biçimlerinin ve sömürünün ortadan kaldırılması (buna devrim sorunu da diyebiliriz), “ya kendiliğindenci bir yaklaşımla, yani üretici güçlerin tamamıyla toplumsallaşması yoluyla ya da üretim ilişkilerinin gericileşmesi karşısında bu ilişkilere dışarıdan -saf öncünün önderliğinde- müdahale edilmesi yoluyla gerçekleşir” (Baysoy, 2006: 255).⁶ Hem emek mi, yoksa sermaye mi üzerinden kapitalizmi çözümleneceğiz hem de bu bağlamda emeğin sermayeyi krize sokma kudretini önceleyip öncelemeyeceğiz sorularına verilen iki kutuplu cevabı da içeren bu tartışmada, “birinci yolda sistem içinde kalarak sistemin yönetsel araçlarının, devletin ele geçirilmesi söz konusuysen (II. Enternasyonel reformizmi, parlamentarizm) ikinci yolda, öznenin kendini sistem dışında kurarak siyasal devrim vasıtasıyla sistemin yönetsel aracını ele geçirmesi fikriyatı üzerinden hareket edilmektedir” (Baysoy, 2006: 255). Alman Devrimi’nin Marksizm’e

⁶ Baysoy, bu iki yaklaşımın, kapitalist çözümlenme ve dönemlendirme ve özellikle devrimin gerçekleşme koşulu olarak irdelenen Marksist -ekonomik ve politik- kriz teorileri noktasında üç başlıkta ortaklaştığını söylemektedir (2006: 255-256): “Birincisi klasik alt yapı-üst yapı ayrımının ve buradan hareketle de kurumsallaşmış temsiliyet ilişkilerinin kabulü, sermayeye dışsal ya da ondan görece olarak özerk olan devletin egemen sınıfın sadece bir aracı olarak ele alınması, sermaye belirlenimli proletaryanın bilincinin yetersizliği ve bu noktada bilincin, “doğrunun”, dışarıdan taşınması, bunun sonucu olarak da toplumsal dönüşümün devlet erkinin, iktidarının ele geçirilmesi üzerinden kurulacağı tasavvuru. İkinci nokta ise kapitalizmin dönemlendirilmesinde 19. yüzyılın kapitalizmin rekabetçi dönemi olarak adlandırılmasıyla sermayenin üretim güçlerinin önünü açtığı ve böylelikle de ileri bir vasfa sahip olduğu; ancak bu yüzyılın sonlarında da üretici güçlerin kendinde gelişmesiyle, tekelleşerek emperyalist bir işleyişe oturduğu, emperyalist dönemde de üretim ilişkilerinin, politik yapının, gericileştiği, bunun da kapitalizmin son dönemine işaret ettiğinin kabulü. Bir üçüncü nokta kapitalizmin karakterine ve kaçınılmaz olarak onu krize ve dolayısıyla çöküşe sokan nesnel özüne, belirleyenine ilişkindir.”

hediye ettiği *reform mu, devrim mi* tartışmasında, parlamenter düzeyde mücadele veren bir işçi sınıfı partisini ve sendikalist örgütlenmeyi savunan revizyonist Bernstein'ın kaleme aldığı *Sosyalizmin Önkoşulları ve Sosyal Demokrasi'nin Görevleri* (1898) karşısında *Sosyal Reform mu, Yoksa Devrim mi?* (1899) metni aracılığıyla devletin demokratikleştirilmesi yönündeki yasal reform çabalarının, devrime bağlı olmayan kendi başına bir itici gücü olmadığını düşünüp bu bağlamda işçi sınıfı hareketinin küçük burjuva değil, proletarya karakterine vurgu yaparak devrimci seçeneği yükselten Luxemburg (sosyalizmin bilimsel temelini kapitalist ekonominin artan anarşisi, üretim sürecinin gelişen toplumsallaşması ve proletaryanın örgütlenmesi ve sınıf bilincine bağladığı göz ardı edilmemeli) Alman Devrimi yenilgisi sonrasında işçi sınıfının, her ne kadar burjuva devletinin özel bir biçimi olarak gördüğü parlamentonun içine hapsolüdüğü düşünülen, ancak Leninist esinlenmeyle parlamento dışı mücadele araçlarından biri olarak da idrak etmemiz gereken ayrı bir “öncü parti/devrimci önderlik” olmaksızın iktidarı ele geçirip geçiremeyeceği tartışmalarının muhatabı olmuştur. Özellikle Almanya’da işçi sınıfı partisinin önceden inşa edilememiş olmasına paralel olarak işçi sınıfı kitlesinin reformist SPD’de örgütlenmesi ve ardından SPD’nin ihanetiyle devrimin boğulması bu tartışmaları ayyuka çıkarırken Luxemburg, solun SPD’den kopmasının çıkış noktası olarak görülen 1906’da SPD kurultayı için *Grevler, Sendikalar, Partiler* başlığıyla kaleme aldığı broşürde bile SPD’yi devrimci bir program için kazanmayı düşünse de, onun, 1914 kırılmasına kadar SPD’den ayrılmanın olanağını sunmaması ve hatta ayrıldığında bile bağımsız bir grup olarak görünse de USPD içinde yer almaya Spartakistler dolayısıyla devam etmesi, kitlelerden kopmamak adına ayrı bir önderliğin varlığını, KPD’nin kuruluşuna kadar geciktirmesi ve sanki devrimci mücadeleyi, sayıca çoğunluk olma anlayışına indirgemesi eleştirilerden ciddi manada nasibini almasına neden olmuştur.⁷ Ne var

⁷ Lenin sayıca az olup olmama meselesine şu cümleleriyle açıklık getirir (1993a: 249-250): “Gerçek devrimci enternasyonalistler sayıca güçsüz mü? Saçmalık! 1780 Fransa’sını ya da 1900 Rusya’sını alm. [O dönemde devrimciler] bir azınlıktan ibaretti. Ama birkaç yıl sonra, bu azınlık milyonlara, on milyonlarca kişiye önderlik etti. Neden? Çünkü bu azınlık gerçekten bu kitlelerin çıkarlarını temsil ediyordu, çünkü yaklaşan devrime inanıyordu, çünkü o devrime müthiş bir bağlılıkla hizmet etmeye hazırды. Sayıca zayıf olmak mı? İyi ama ne zamandan beri devrimciler politikalarını sayıca azınlıkta mı, yoksa çoğunlukta mı olduklarına göre belirliyorlar? Kasım 1914’te partimiz oportünistlerden kopma çağrısı yaptığında, Ağustos 1914’teki ihanetlerine yegâne doğru ve uygun cevabın bölünme olduğunu beyan ettiğinde, birçokları bu görüşü gerçek hayatla bağını tamamen koparmış kişilerin başının altından çıkan sekterce bir zırva olarak gördü. İki yıl geçti, peki şimdi durum ne?”

ki Luxemburg'un, Hollandalı yoldaşı Henrietta Roland-Holst'a yazdığı mektupta yer alan şu sözleri unutulmayacaktı (Broué'den aktaran: Karasu, 2011):⁸

“Marksistler arasında bir bölünme -bunu fikir ayrılıklarıyla karıştırmamak gerek- ölümcüldür. Partiden ayrılmayı düşündüğüne göre, bunu yapmanı engellemeyi tüm kalbimle istiyorum. /.../ SDAP'tan istifa etmenin tek bir anlamı olabilir, o da sosyal-demokrat [sosyalist] hareketi terk etmektir. Bunu yapmamalısın, hiçbirimiz yapmamalıyız! Örgütün dışında, kitlelerin uzağında olamayız! En kötü işçi partisi bile hiçten iyidir!”

Kendi partisini kurmayı yanlış bir adım olabileceğini düşünen ve hatta bu bağlamda Spartaküs Grubu'nun Spartaküs Birliği'ne dönüşmesine bile ancak ve ancak devrim başladığında onay veren Luxemburg'un, Bolşeviklerin, bütün devrimci pratiğin çıkış noktası olarak gördüğü bağımsız örgütlenen öncü parti/devrimci önderlik fikrini bir kenara bırakarak işçi sınıfıyla bağlarını koparmamak adına sosyal demokrasinin kitlesel partileri içinde yer almayı tercih etmesinin (reformize teslimiyet olarak lanse edilmişti) bedelinin Alman Devrimi'nin yenilgisiyle ödenmesi, Lenin'in haklı çıktığı bir tabloyu gözler önüne sermişti. Lenin, çok daha öncesinde Rusya'daki işçi sınıfı hareketi içindeki devrimci örgütlenmelerle reformistler, sosyal demokratlar arasındaki ayrılığın giderilemeyeceğini, bu uzlaşmanın mümkün olmadığını belirterek ayrı bir devrimci partinin gerekliliğine dikkat çekmişti ki, bu anlayış, Sovyet Devrimi'nin temel dinamiği olmuştu diyebiliriz. Fakat Lenin, öncü parti fikrine dair *Ne Yapmalı*'daki analizlerine yönelik eleştirileri sebebiyle “sol maceracılığın ideolojik şekli” denilen ve işçi sınıfının burjuva ideolojisine tabi olmasına yol açtığını düşündüğü kendiliğindencilikle suçladığı Luxemburg'un yanıldığını belirtirken devrimci kimliğiniyse asla yadsınamıştı.

“Rosa Luxemburg, Polonya'nın bağımsızlığı konusunda yanılmıştı; 1903'te Menşevizmi değerlendirirken yanılmıştı; sermaye birikimi teorisinde yanılmıştı; Temmuz 1914'te Plehanov, Kautsky ve diğerleriyle beraber Bolşevikler ile Menşevikler arasında birliği savunduğunda yanılmıştı; 1918'de hapishaneden yazdıklarında yanılmıştı (1918 sonu ve 1919 başında salıverildikten sonra bu yanlışlarından birçoğunu düzeltmişti). Ama yanlışlarına karşın Rosa Luxemburg bir kartaldı ve öyle de kalacaktır. Tüm dünyadaki komünistler onun hatırasını yaşatmaya devam ettikleri gibi, onun biyografisi ve *bütün* eserleri de tüm dünyada kuşaktan kuşağa komünistleri eğitmek için yararlı bir kılavuz işlevi göreceklerdir. “4 Ağustos 1914'ten beri, Alman sosyal-demokrasisi kokuşmuş bir cesettir.” Bu söz Rosa Luxemburg'un adını uluslararası işçi hareketinin tarihine altın harflerle kazıyacaktır. İşçi sınıfı hareketinin arka bahçesinde, gübre yığınlarının arasında, Paul Levi, Scheidemann, Kautsky gibi tavuklar ve onların tüm kardeşleri ise o büyük komü-

⁸ Adı geçen SDAP, Hollanda Sosyal-Demokrat İşçi Partisi'dir.

nistin yaptığı yanlışlara bakarak gıdaklayıp duracaklar. Herkes layığını bulur” (Lenin, 2011: 246-247).

Avukatı ve öğrencisi Paul Levi'nin Luxemburg'un ölümünden sonra yayınlattığı *Rus Devrimi*'nde (1922) eserinde toprak sorunu, ulusal sorun, kurucu meclise karşı tavır, diktatörlük ve işçi demokrasisi başlıklarında Bolşevik iktidarının politikalarına dair endişelerini dile getiren Luxemburg, Lenin'den farklı olarak öncü örgüt/kitle diyalektiğinde, üretim ilişkilerinin, üretici güçlerin gelişmesinin önünde bir engel haline gelmesiyle beliren toplumsal devrimlerin merkezinde, öncü örgüt değil, modern toplumun sınıf karakterine yaslanan gelişmeler olduğu yaklaşımıyla (ikisi arasındaki ilişkiyi, sınıf mücadelesinin kökenindeki devrimci mücadeleyi açığa çıkartan olarak tarihsel maddi koşulların belirleniminde, yani bir anlamda da sosyalizmin çıkış noktasını kapitalist toplumun ekonomik ilişkilerinde araması ki, ayrıca sermayenin nihai krizini emperyalizm teorisiyle şekillendirdiği de unutulmamalıdır) kitlelerin kendiliğinden örgütlüğünü, tek başına işçi sınıfının yaratıcı ve dönüştürücü gücünü ve dolayısıyla sosyalist devrim için öncü örgüt değil, kitle mücadelesini önceliyor, her gerçek büyük sınıf mücadelesinin en geniş kitlelerin desteğine ve katılımından güç almak gerekliliğinde olduğunu düşünüyor, en önemlisi sosyalizmin inşasının *komün tipi demokrasi* şeklinde örgütlenen bir işçi sınıfıyla mümkün olduğunu vurguluyor ve ayrıca bu inşayı, sadece burjuva hükümetinin devrilmesi ve sosyalist hükümetin yönetime geçmesi olarak görmüyordu (Alman Devrimi, tam da bunlar doğrultusunda ivme kazanmıştı). Onun için “sosyalizmin vücut bulması hazır reçetelerle değil, ekonomik, toplumsal ve hukuksal düzen olarak geleceğin sislerine saklanmış bir şeydi” (Luxemburg, 2013: 453).

“Sosyalizm mücadelesinde kitleler savaşmalıdır, kapitalizme karşı göğüs göğüse yalnızca kitleler çarpışmalıdır, her fabrikada, her proleter kendi patronuna karşı mücadele vermelidir. Sosyalist bir devrim ancak bundan sonra gerçekleşebilir. Buna rağmen, düşüncesizler, olayların gidişiyile ilgili daha farklı görüntüler çizdiler. Gerekli olan şeyin yalnızca eski hükümeti yıkmaktan, sosyalist bir hükümeti başa geçirmekten, sonra da sosyalizmi yerleştirecek kararnameleri yayınlamaktan ibaret olduğu sanılıyor. Bunun bir hayalden başka bir şey olmadığı bir kez daha ortaya çıktı. Sosyalizm kararnamelerle yaratılamayacak ve yaratılamaz da ve de sosyalizm, ne kadar sosyalist olursa olsun herhangi bir hükümet tarafından kurulamaz. Sosyalizm, kitleler tarafından, tek tek her proleterin katılımıyla yaratılabilir. Kapitalizmin zinciri dövüldüğü yerden kırılmalıdır” (Luxemburg, 2012: 151-152).

Luxemburg'un devrimci mücadelenin, işçi sınıfı örgütlerine bağlı olarak değil, işçi sınıfının kendi hareketi olarak kurulabileceğini düşünmesi, onu salt olarak kendiliğindenciliği veya örgütsüzlüğü savunmakla suçlayacağımız anlamına gelmez. Luxemburg, geniş

halk kitlelerinin desteğini arkasına alan işçi sınıfının, örgütleriyle birlikte omuz omuza olduğu bütünleşik mücadelesini savunuyordu. Luxemburg kendiliğindenlik teorisiyle yetinmeyerek işçi sınıfının mücadele pratiği açısından eğitilmesi ve bir bütün olarak hareket etmesinin sağlanması konusunda emek vermiş bir isimdi ki, Polonya’da kurduğu örgütler tam da böyle bir yere oturuyordu. O, işçi sınıfının tepeden inme emir ve karnamelerine değil, tabandan harekete geçen öz-örgütlülük alanı olarak konseylerin varlığına önem veriyordu; parti ise işçi sınıfı mücadelesinin kitleselleşmesinin aracıydı. Kaldı ki onun kendiliğindenlik teorisi, genellikle Bolşevik parti örgütlenmesi karşısında konumlandırılrsa da reformizm eleştirisine, reformizmle mücadeleye yaslanıyordu; Spartakistler de burjuvazinin sonunu getiren nihai ekonomik veya politik krize politik müdahale niyeti doğrultusunda burjuva demokrasisinde yer almayı tercih eden reformistlerin çeperinden çıkıp (çünkü ona göre devrimci mücadele, kapitalizmin kriz koşullarına, tıpkı Lenin’de olduğu gibi politik müdahale olarak okunabilmelidir) işçi sınıfını bir araya toplama ve devrimci mücadeleyi kesintiye uğratmama girişimi olarak görül-
meliydi.⁹

Luxemburg’un temel fikir ayrılığı, Leninist parti örgütlenmesi noktasındaydı. Luxemburg, partiyi, ne parlamentoda yer almanın aracı olarak gören sosyal demokratlarla ne de devrimin lokomotifleri olarak katı merkezi örgütlenme modeli (demokratik merkezîyetçilik) çerçevesinde idrak eden Leninistlerle aynı konumda algılıyordu. Luxemburg’un eleştirisi oklarının hedefinde, parti içi demokrasiyi yok ettiğini düşündüğü Leninist parti kültürü olarak ifade edebileceğimiz, katı merkezîyetçi parti anlayışı yer alıyordu. Ona göre devrimci örgütlenmenin merkezileşmesi, hem katı bir disiplinle örülen merkez örgütün söylemlerine körü körüne sadık kalındığı bir tabloyu ortaya çıkarırken hem de parti ile kitleler arasında kalın duvarların örülmesine sebep oluyordu, yani birinci sonuç, partinin bütün eylemlerinin ve örgütlenmelerinin tamamıyla merkezin kontrolüne dayanmasıyken ikincisiyse partinin çekirdek kadrolarıyla kitlelerin arasının kesin çizgilerle ayrılmasıydı. Bu kavrayış, Luxemburg’a, Blanqui’nin devrim için gizli birliklerin

⁹ Luxemburg tarafından yazılan Spartaküst Birliği’nin programında şunlar yazıyordu: “1. Spartakist Birliği ne işçi sınıfı üzerinde, ne onun vasıtasıyla, iktidarı almayı arzu eden bir parti değildir. Spartakist Birliği yalnızca, işçi sınıfının amacına en çok inanmış bir kısımdır; geniş işçi hareketini her adımda tarihi fonksiyonuna doğru yönelten bir kısımdır; devrimin her merhalesinde bütün ulusal sorunlar içinde proleter dünya devriminin çıkarlarını temsil eder. 2. Alman işçi sınıfı büyük çoğunluğunun açık isteği olmadıkça ve Spartakist Birliği’nin görüşleri, hedefleri ve savaş taktikleriyle bilinçli bir uyum sağlanmadıkça, Spartakist Birliği, iktidar sorumluluğunu hiçbir zaman yüklenmeyecektir” (Cliff, 1968: 48).

kurulmasını öngördüğü, dar çevrede sıkışmış aydın azınlığın oluşturduğu, yeri geldiğinde işçilerin çıkarlarına gözlerini yuman parti örgütlenmesini andırıyordu.

“Blankizm, kitlelerin sınıfsal etkinliklerine doğrudan dayanmamakta, bu nedenle de kitlesel bir örgütlenmeye gereksinme duymamaktadır. Tersine, başlangıç etkinlikleri küçük bir azınlığın devrimci darbe hazırlığından oluşan devrim anı gelip çatığında geniş halk kitlelerinin savaş alanında boy göstereceklerini varsayar; söz konusu görevlerinin başarılı olması için bu belli görevlere seçilmiş kişiler ile halk kitleleri arasında kesin bir ayırım gerekli görülür. Blankist örgütün entrikacı etkinlikleri ile halk kitlelerinin günlük yaşamları arasında herhangi bir bağlantı olmadığından bu mümkündür” (Luxemburg, 2013: 374-375).

Luxemburg, Leninistlerden parti örgütlenmesi noktasında ayrılrsa sınıf çelişkilerini açığa çıkararak, gerçek bir devrimci partinin gerekliliğini ve yükümlülüğünü kavrayan, devrimci çıkarları özümseyebilen, devrimin lokomotifliğine soyunarak gerçek sosyalist politikaya yönelen ve devrimin devamlılığını güvence altına alan tek parti olarak gördüğü Bolşevik Partisi'nin hakkını teslim etmeyi ihmal etmiyordu.

“Bolşevikler, hakikaten devrimci bir partinin tarihsel olanakların sınırları içerisinde yapabileceği her şeyi yapabildiklerini kanıtlamışlardır. Onlardan mucize yaratmaları beklenilmemelidir. Çünkü izole edilmiş, Dünya Savaşı'nda yorulmuş, emperyalizm tarafından boğazı sıkılan, uluslararası proletaryanın ihanetine maruz kalmış bir ülkede, hatasız ve örnek olacak bir proleter devrim ancak mucize olur. Asıl önemli olan, Bolşeviklerin politikasında esaslı olan ile tali olanı, özü ile tesadüflü olanı ayırt edebilmektir. Bütün dünyada belirleyici olacak mücadelenin bu son devresinde sosyalizmin en önemli sorunu, hatta neredeyse zamanımızın en önemli sorunu, taktiğin o ya da bu detay sorusu değil, tam aksine: proletaryanın eylem yetisi, kitlelerin devrimci azmi, nihayetinde sosyalizmin iktidarını arzulamalarıdır. Bu bağlamda Lenin ve Troçki, arkadaşlarıyla dünya proletaryasına örnek olan ilktirler, şu ana kadar; Hutten gibi: Ben cesaret ettim! diyebilecek yegâne emsaldirler” (Luxemburg, 2010: 53-54).

İşçi sınıfını iktidara taşıma gücüne sahip olan devrimci partinin varlığını yadsımayan Luxemburg, yapay değil, tarihsel bir sonuç olarak gördüğü kitle grevlerine dair yaptığı çözümlemelerde kitle eylemlerinin ve grevlerinin bir partinin kararıyla oluşamayacağını, bunun bir genel uyanış çerçevesinde ele alınabileceğini düşünürken devrimci süreçte partiye, bu süreci işçi sınıfı adına yönetmekten ziyade politik iradeyi (sadece ekonomik mücadeleden politik mücadeleye değil, tersinde de ilerleyebilir ki, ayrıca bu ayırım parlamentarizmin suni ürününden ibarettir) ele alabilme, yani kapitalizmin kriz koşullarına politik müdahalenin aracı olabilme görevi düştüğünü düşünmekteydi. Ona göre proletaryanın en aydın, en bilinçli öncüsü olduğu düşüncesiyle devrimci sürecin gelişimine müdahil olma, olayları önceden kestirme ve etkileme sorumluluğuna sahip olan öncü örgütün “sonuca giden, kararlı, ileriye yönelik taktiği kitlede güvende olduğu duygusu-

nu, kendine güveni ve mücadele hevesini doğurur; proletaryanın küçümsenmesine dayanan zayıf, sallantılı bir taktik ise kitleyi felç edecek ve şaşırtacak şekilde etki eder” (Luxemburg, 1990: 54). Bu doğrultuda Luxemburg için partinin misyonunun, proletaryanın özgüveninin ve politik hareket yeteneğinin güçlendirilmesi noktasında olduğunu söyleyebiliriz (özellikle işçi sınıfının atıl bir kitle halinde inisiyatiften yoksun olduğu durumlarda). Luxemburg’a göre parti, proletaryaya dışarıdan bilinç taşıyan değil (ki, ona göre proletaryanın bilinçli isteği ve bilinçli hareketi olmadıkça, sosyalizm varolamazdı), ancak ve ancak proletaryanın kurtuluş iradesinin en büyük destekçisi ve sigortası pozisyonunda olmalıdır. Luxemburg’a göre partinin amacı onları eğitmek, broşürler dağıtmak, konferanslar düzenlemek olmamalıdır; çünkü işçi sınıfının yaratıcı gücüne paralel olarak işçi sınıfını, bizzat devrimci faaliyetin kendisi eğitmektedir; partiyse -aldığı karar ve öneriler proletarya tarafından reddedilse bile- onların nihai kararının arkasında durabilmelidir (Cliff, 1968: 50).

İşçi sınıfını burjuvazinin elinden kurtarıp parti bürokrasisine teslim etmemek gerektiğini düşünen Luxemburg, devrimci mücadelenin bürokratik egemenlik ile asla başarıya ulaşamayacağını düşünerek Sovyetler Birliği’ndeki parti bürokrasisini eleştiriyor ve işçi sınıfı iktidarının, sınıf adına hareket eden yönetici bir azınlığın burjuva diktatörlüğü anlamında parti diktatöryası değil (proletarya diktatörlüğünün inşası ve devamlılığı açısından görev alabilirdi parti, ancak yerleştirmek istediği kendi diktatöryası olamazdı), her an her yerde işçi sınıfı kitlelerinin katılımını içeren (ki, bunun aracı konseylerdir) sınıfın diktatöryası anlamı taşıdığıının altını kalınca çiziyor ve aynı zamanda sınıf diktatöryasını demokrasinin tesisi olarak görüyordu; çünkü ona göre demokrasi, sınıf diktatöryasından başka bir şey değildi ve demokrasi siyasal iktidarın proletarya tarafından ele geçirilmesini gerekli ve olanaklı kıldığında vazgeçilmezdi.

“Lenin ve Troçki, genel halk seçimlerinin sonuçlarından ortaya çıkan temsil organlarının yerine, emekçi kitlelerin tek gerçek temsilcisi olarak Sovyetleri geçirdiler. Fakat ülke yüzeyinde siyasal canlılığın bastırılmasıyla birlikte Sovyetlerdeki yaşam da ister istemez felce uğrayacaktır. Genel seçimler olmaksızın, tüm kamu kuruluşlarında yaşam, bürokrasinin tek canlı unsur olarak kalacağı sahte bir yaşama dönüşecektir. Hiç kimse bu gelişmenin dışında kalamayacaktır. Birkaç düzine parti önderi yönetecek ve hükümet edecektir. Bu aslında bir klik yönetimidir, -bir diktatörlüktür-. Fakat proletaryanın diktatörlüğü olmayıp burjuva diktatörlüğü anlamında, jakoben egemenlik anlamında, bir avuç politikacının diktatörlüğüdür” (Hellmut Diwald’dan aktaran: Kavukçuoğlu, 1998: 65).

Tam olarak konsey komünisti diyemeyeceğimiz Luxemburg’un, Lenin ile girdiği tartışmaların asıl odağı Lenin ile Pannekoek, Bordiga, Gorter gibi konseyciler arasında geçmekteydi. İşçi sınıfı mücadelesinin kendi başına yalın ekonomik talepler dizgesinden öteye gidemeyeceğini düşünen Lenin, konsey komünizmine yönelik eleştirilerini 1920’de yayınladığı *Sol Komünizm: Bir Çocukluk Hastalığı*’nda bir araya getirmişti. Lenin, konsey komünizmini, tehlike yaratmadan geçecek ve geçtikten sonra da organizmanın sağlamlaşmasına sebep olacak bir hastalık olarak yorumladığı bu eserinde, Alman Devrimi ile Macar Devrimi’nin yenilgilerini bağımsız işçi sınıfı partisi örgütlenmesinin bir kenara bırakılıp sosyal demokratlarla yapılan işbirliğine bağlamıştı. Devrimci mücadele anlayışını Rusya pratiği ile sınırlandırdığına ve Batı Avrupa’nın kendine özgü koşullarını görmezden geldiğine yönelik eleştirilere yoğun bir şekilde maruz kalan Lenin bu metne, “bugün artık önemli bir uluslararası deneyime sahip bulunmaktayız; bu deneyim, bize açıkça göstermektedir ki, bizim devrimimizin bazı temel çizgilerinin yerel değil, özellikle ulusal değil, yalnızca Rusya’ya özgü değil, uluslararası nitelikte bir önemi vardır” (Lenin, 2008: 7) sözleriyle başlamayı tercih etmişti. Lenin’e göre Sovyet Devrimi’nde proletaryanın burjuvazi üzerindeki zaferinin öncelikli koşulu proletaryanın merkezîyetçiliği ve işçi sınıfının ayrılmaz parçası, öncü ve örgütlü müfrezesi, proletaryanın sınıf birliğinin en üst biçimi olan parti içindeki demir disiplindi (bu olmadan iktidarın sürdürülebilirliği mümkün değildi) ki, bu başarıyla kurulabilmişse, bu gerçek, ona göre Rusya’nın hem teorik hem deneyim zenginliği noktasında bir dizi tarihsel özelliğiyle ilgiliydi (Lenin, 2008: 11-13).

“Aşağı yukarı yarım yüzyıl boyunca –yaklaşık olarak, son yüzyılın kırklarından doksanlarına kadar- Rusya’daki ilerici düşünce, en vahşi ve gerici çarlığın baskısı altında büyük bir istekle, doğru devrimci bir teori aradı, Avrupa ve Amerika’da bu alandaki her türden “en son bulguları” olağanüstü bir dikkat ve titizlikle izledi. /.../ Çarlığın neden olduğu siyasal sürgünler sayesinde, devrimci Rusya, 19. yüzyılın ikinci yarısında, hiçbir ülkenin sahip olmadığı kadar, dünya devrimci hareketinin biçimleri ve teorileri üzerinde son derece yararlı bilgiler ve zengin uluslararası ilişkiler sağladı. Öte yanda teorinin bu kaya gibi temeli üzerinde yükselen Bolşevizm, deneyim zenginliği yönünden dünyanın hiçbir yerinde eşi olmayan on beş yıllık (1903-17) bir tarih pratiği yaşadı. Bu on beş yıl boyunca hiçbir başka ülke, bu devrimci deneyime, hareketin –legal ve illegal, sessiz ve fırtınalı, yeraltında ve açık, yerel çevreler ve kitle hareketi, parlamenter ve terörist- birbirini izleyen hızlı ve değişik biçimlerine, yaklaşık biçimlerine, yaklaşık biçimlerde de olsa bir deneyim yaşatmıştır” (Lenin, 2008: 13- 14).

Konsey komünistlerinin meseleyi, “parti diktatörlüğü mü, sınıf diktatörlüğü mü, liderlerin parti diktatörlüğü mü, kitlelerin parti diktatörlüğü mü” sorularına sıkıştırdığını ve

bu bağlamda kitlelerle liderlerin karşı karşıya geldikleri yönündeki tabloya kolaycılıkla sığındığını ve parti ilkesini yadsıyarak proletaryayı burjuvazinin yararına silahsızlandırdığını düşünen Lenin'e göre Alman Devrimi'ndeki gibi parti ilkesinin göz ardı edilmesi kapitalizmin iflasının öngünlerinden, komünizmin en aşağı ya da orta evresine değil, üst evresine sıçramak anlamına gelmekteydi ki, Rusya'da henüz kapitalizmden sosyalizme ya da komünizmin en aşağı aşamasına geçiş yolunda yeni yeni adımlar atılmaktaydı ve bu da ilerleyen bölümde değineceğim gibi proletaryanın iktidara geldikten sonra da sınıf olarak varlığını koruduğu/ortadan kaldıramadığı bir çerçeveyi sunuyordu (Lenin, 2008: 35-36). Parti disiplininin geriletilmesinin burjuvaziye güçlendirmek anlamına gelecek olduğunu düşünen Lenin, savaşım araçlarını kullanmayı bilmediğini düşündüğü konsey komünistlerine yönelik eleştirilerini, onların gerici ve karşı-devrimci sendikalarda çalışmanın gereksizliğini ve parlamentarizmin topyekûn reddini savunmaları (ki, bunlar burjuvaziye hizmet etmek anlamı taşıyordu) noktasında bir araya getiriyordu. Lenin, hem sendikaların içinde yer almanın hem de parlamentarizmin olanaklarını kullanmanın üzerinde durduktan sonra, onun, yalın bir şekilde, doğrudan "uzlaşma" olarak görülen/nitelendirilen tutumların karşısında yer aldığını ve özellikle Sovyet Devrimi öncesi Bolşevizm'in uzlaşmalarla dolu tarihine referansla tarihin özel ve özgün anlarında (bu anların doğru bir şekilde çözümlenmesiyle) geçerli olabilecek ve olamayacak uzlaşmalar arasındaki ayrımın, yani uzlaşmaların gerçek niteliğinin ortaya konulmasını ve bunun açığa çıkartılması için ancak bu düzlemde bütün savaşım olanaklarının kullanılması gerektiğini vurguladığını belirtmekte yarar var.

"Her proleter, grevlerden geçmiştir; her proleter, işçiler bir şey elde etmeden ya da isteklerinin ancak bir kısmını sağladıktan sonra işbaşı etmek zorunda kaldıkları zaman, nefret duydukları ezenler ve sömürenlerle "uzlaşmalar" yapmıştır. Bir sınıf mücadelesi ve sınıf çatışmalarının hat safhaya varışı ortamında yaşayan her proleter, nesnel koşulların zorunlu kıldığı (grev fonu tükenebilir, grev desteklenmeyebilir, grevciler dayanılmaz ölçüde açlıkla, yorgunlukla karşılaşabilirler) bir uzlaşmayla, o uzlaşmayı yapan işçiler arasında devrimci feragati ve mücadeleyi sürdürme iradesini hiç bir şekilde azaltmayan bir uzlaşmayla, hainlerin yaptığı (grev kırıcıları da "uzlaşma" yaparlar), kendi bencilliklerini, alçaklıklarını, kapitalistlere hoş görünme isteklerini, tehditler karşısında, bazen pohpohlamalar karşısında, bazen sadakalar karşısında, bazen da kapitalistlerin sırnaşmaları karşısında gereken sağlamlığı gösterememelerini nesnel nedenlerle açıklamaya kalkışan uzlaşmalar (bu ihanet uzlaşmaları, İngiliz işçi sınıfı hareketinde trade-union önderleri arasında pek çoktur, ama bütün ülkelerde hemen hemen her işçi şu ya da bu biçimde buna benzer olaylarla karşılaşmıştır) arasındaki farkı değerlendirmeyi pekiyi bilir. /.../ Tarihin her özel ya da özgül anında, karşımıza dikilen pratik siyasi sorunlarda kabulü mümkün olmayan uzlaşmaları, oportünizmi temsil eden uzlaşmaları, devrimci sını-

fa ihanet niteliğindeki uzlaşmaları ayırt etmeyi bilmeli ve bunların içyüzünü açığa vurmak için ve bunlarla mücadele etmek için bütün olanakları kullanmalıdır” (Lenin, 2008: 62-65).

Lenin, sendikaları sanayi proletaryasının tarihsel olarak -kapitalizmden komünizme geçişte- kaçınılmaz sınıf örgütü olarak görmekteydi; sendikalar onun için ekonomik mücadele örgütleri olarak görülemezdi, aynı zamanda politik mücadelenin yürütülmesi ve işçi sınıfı partisi noktasında önemli bir araçtı. Ona göre sendikalar, proletarya diktatörlüğünün vücut bulmasında tarihsel bir role sahipti ve bu anlamdaki en kritik rolü, proletarya için parti kadrolarının önderlik yapacağı eğitici bir okul, adeta bir komünizm okulu olması bağlamındaydı. Lenin’e göre parti teorisinde bir yanda sınıfın dışında devrimci profesyonellerden oluşan, gizlilik içinde devrimci faaliyetlerini yürüten demir disipline sahip üyeler varken diğer yanda partiye bağlı, en geniş işçi sınıfı kitlelerini kucaklayan sendikaların varlığı oldukça değerliydi. Lenin’in ifadesiyle “proletarya diktatörlüğü sisteminde sendikalar, deyim yerindeyse, partiyle devlet iktidarı arasında dururlar /.../ ve eğer sendikalar gibi bir temel yoksa diktatörlük gerçekleştirilemez, devlet işlevleri yerine getirilemez” (Lenin, 1997: 28-29). Kitlelerle öncüler arasındaki bağı kuran ve kapitalizmden komünizme götürebilecek tek sınıf olan işçi sınıfı kitlelerini ikna etmelerinin aracı olan sendikalar aynı zamanda Lenin’e göre kapitalizmden komünizme geçişte devlet iktidarının rezarvarıdır (Lenin, 1997: 29). Lenin’e göre Sovyet Devrimi’nde sendikaların partiyi sınıfa ve kitlelere bağlayan, parti yönetimi altında sınıf diktatörlüğünü gerçekleştiren bir aygıt rolüne sahip olmanın yanı sıra askeri örgütlenmede de devrimci mücadelenin önemli parçası olduğu unutulmamalıydı (Lenin, 2008: 41). Lenin için Sovyet Devrimi’nde proletaryanın ilerlemesinde büyük katkılar sunan sendikalar, proletaryanın devrimci partisi gelişmeye başladıktan sonra gerici özellikler taşısa da (hatta Avrupa’da çok daha güçlü bir şekilde beliren gericilik) proletaryanın gelişmesi sendikalar ve sendikaların ve işçi sınıfı partisinin karşılıklı eylemi olmadan gerçekleşemezdi; partinin rolü sendikaları eğitmek ve onlara yol göstermekken sendikalar da tutuculuğu bir kenara bırakarak proleterlerin kendi diktatörlüğünü uygulamada zorunlu bir “komünizm okulu” ve “hazırlık okulu” olarak ülkenin bütün ekonomisinin yönetiminin işçi sınıfının, oradan da emekçilerin tümünün eline geçmesi için zorunlu işçi örgütleri olarak varlıklarını sürdürdüklerini ve sürdüreceklerini unutmamalıydı (Lenin, 2008: 43-44). Lenin, işçi sınıfının devrimci mücadele saflarına çekilmesi için yürütülen mücadelede, sendika yöneticilerinin gerici ve karşı-devrimci zihniyeti veya

daha doğrudan ifadeyle sendikaların işçi aristokrasisi ve işçi bürokrasisine dönüşümü nedeniyle sendikalardan çıkmak gibi bir tutum asla alınamayacağını düşünmekteydi ve kitleleri ön plana çıkaran konsey komünistlerinin bu bağlamda nasıl olup da genişletilmesi gereken sendikalar içinde mücadele etmeyi reddettiğine anlam verememekteydi.

“Gerici sendikalarda çalışmamak demek, gerektiği kadar gelişmemiş olan ya da henüz geri olan işçi yığınlarını, gerici liderlerin etkisine, burjuvazi ajanlarının, aristokrat işçilerin ya da burjuvalaşmış işçilerin etkisine terk etmek demektir. Komünistlerin gerici sendikalara katılmamasını savunan gülünç teori, sol komünistlerin “yığınlar” üzerinde etki sorununu nasıl hafiflikle ele aldıklarını ve bu yüzden “yığınlar” sözcüğünü nasıl kötüye kullandıklarını gösterir. “Yığınlara” yardımcı olabilmek için, onarlım sevgisini ve desteğini kazanabilmek için, oportunist ve sosyalşoven olarak, çoğunlukla -doğrudan ya da dolaylı olarak- burjuvaziyle ve polisle bağlantıları olan “liderlerin” önümüze çıkaracakları güçlüklerden, başvuracakları hilelerden, kuracakları tuzaklardan, hakaretlerden, baskılardan yılmamak gerekir. Ve mutlaka yığınların olduğu yerde çalışmak gerekir” (Lenin, 2008: 46).

Parlamentarizm konusunda da tıpkı sendika meselesinde olduğu gibi benzer düşüncelere sahip olan Lenin, konsey komünistlerinin parlamentarizmi kesin olarak reddetmelerine karşı çıkmakta ve örnek olarak Bolşevik Partisi’nin zorunluluk olarak açığa çıkan 1917-18 Eylül-Kasım seçimlerine katılmasını gösterip bu durumun, hiçbir sorunun çözüme kavuşamayacağı burjuva parlamentosunu niçin dağıtılması gerektiğini, geri kalmış kitlelere daha kolay anlatma olanağı sağladığına ve burjuva parlamentarizminin siyasal olarak eskimesini kolaylaştırdığına dikkat çekmekteydi (Lenin, 2008: 54-55). Geri unsurlar çıkarlarının parlamentoda temsil edildiğine inanıyorsa, ancak parlamento aracılığıyla -geri- kitlelere gerçeği gösterebilmenin mümkün olduğunu düşünen Lenin, Komitern’in ikinci kongresinde “Parlamentarizm Üzerine” başlıklı konuşmasında özellikle Bordiga’ya seslenirken şu cümlelere yer veriyordu (Lenin, 1997: 272-273):

“Parlamento dışında kalırsanız, şu ya da bu parlamenter manevrayı, şu ya da bu partinin tutumunu nasıl teşhir edeceksiniz? Eğer Marksistseniz, kapitalist toplumda, sınıfların karşılıklı ilişkileriyle partilerin karşılıklı ilişkileri arasında sıkı bir bağ bulunduğunu kabul etmek zorundasınız. Eğer (sorumu bir kez daha yineliyorum) parlamentonun üyesi değilseniz, parlamenter faaliyeti reddediyorsanız bütün bunları nasıl göstereceksiniz? /.../ Eğer bütün sınıflar parlamenter mücadeleye çekiliyorlarsa, bunun nedeni, gerçekten de çıkarların ve çatışmaların parlamentoda yansımalarını bulmasıdır. Eğer her yerde ve bir çırpıda ilkönce diyelim ki bir gene! grev örgütleyip kapitalizmi yıkmak mümkün olsaydı, şimdiye kadar çeşitli ülkelerde devrim olmuş olurdu. Oysa gerçekleri hesaba katmak gerekir; ve şimdilik parlamento hala sınıf mücadelesinin bir arenasıdır.”

Avrupa parlamentolarında devrimci bir parlamento fraksiyonu yaratmanın zor olduğunu inkâr etmeyen Lenin, ayrıca bu yönde Avrupalı komünist önderlerin parlamentodan

yararlanmayı bilmeleri gerektiğini vurgulamakta ve bu düzlemde Almanya’da Karl Liebknecht’i ve İsveç’te Zeth Höglund’u örnek göstermeyi de ihmal etmemekteydi (Lenin, 2008: 60). Lenin’e göre işçi sınıfının devrimci propagandasını yapmak ve kitlelerin politik bilincini yükseltmek ve onları işçi sınıfı saflarına çekmek için parlamentoda yer alan devrimciler, parlamentoyu, sadece bir kürsü olarak değil, işçi sınıfı partisine ve onun devrimci mücadelesine her türlü -parlamento dışı- desteği kolaylaştırmak için de kullanılmalıydı. Lenin için, devrimci çalışma yapmanın olanağını sağladığını düşündüğü seçimler de tam da bu noktada, yani -küçük söz hakları şeklinde olsa bile- kitlelerin politik bilincinin geliştirmesi düzleminde oldukça önemliydi. Ona göre, “seçimlerde, gerçekten geniş ve en geniş kitlelerin çıkarlarını yüceltmek isteyen kişinin en başta gelen görevi, kitlelerin politik bilincini geliştirmektir” (Lenin, 1974: 93-94). Lenin’e göre devrimci mücadelede geri politik bilinçteki proleter veya yarı-proleter kitlelerin ve elbette ki tüm işçi sınıfının burjuvazinin aldatmacalarından, ayak oyunlarından kurutulması ve bağımsız devrimci işçi sınıfı partisinde örgütlenmesi için bir fırsat olan seçim olanağı kullanılmalıydı. “Hepimiz şunu gayet iyi biliyoruz ki, 1912 seçimleri (1911 ve 1908’de olduğu gibi, koşullar durumu radikal olarak değiştirmedikçe) ne bir “geniş” ne de bir “açık” “kitle, “kitle seferberliği” getirmeyecektir ve getiremez. Verebileceğinin tümü eylem için pek de geniş ve açık olmayan mütevazı bir olanaktır ve bu olanak kullanılmalıdır” (Lenin’den aktaran: Toprak, 2007: 7). Lenin’in sosyal demokratlara, özel bir fırsat olarak gördüğü seçimlere ilişkin olarak seslendiği şu sözlerine kulak vermekte de yarar var (Lenin, 1993b: 217): “Seçimler, özel bir siyasal işlem değildir, bin bir türlü vaatte bulunarak sandalye kazanmaya çalışmak değildir, ama sınıf bilinci olan proletaryanın siyasal dünya görüşünün ilkelerini ve temel isteklerini savunmak için özel bir fırsattır.” Kaldı ki ona göre “Duma” seçimleri gibi en anti-demokratik seçim koşulları, hatta gerçek bir parlamentodan dahi söz edemeyeceğimiz temsili bir kurum olan “Duma” bile kullanılmalıydı.

“Seçim için platform değil, ama devrimci sosyal-demokrat platformu tamamlamak için seçimler! İşçi sınıfının partisi konuya böyle bakıyor. Seçimleri bu amaç için zaferle kullanmış bulunuyoruz ve sonuna kadar da kullanacağız. Rus Sosyal-Demokratik İşçi Partisi’nin devrimci siyasi programını, taktiklerini ve platformunu savunmak için en gerici Çarlık Duma’sını bile kullanacağız. Gerçekten değerli olan sadece, hareketin bütün sorunlarına tam cevaplar vermiş olan, devrimci ajitasyonun uzun çalışmalarını tamamlayan platformlardır, yoksa geçici bir vasıta ve şamatalı bir reklam gibi telaştan meydana gelen, tasfiyecilerininki gibi platformlar (özellikle legal olanlar) değil” (Lenin, 1974: 98-99).

(..)

“Bizim için önemli olan uzlaşmalar yoluyla Duma’da koltuk kapmak değil; aksine bu koltuklar, kitlelerin politik bilincini geliştirmeye, onları daha yüksek bir politik seviyeye yükseltmeye, örgütlemeye, filisten bir mutluluk uğruna değil, sükunet, düzen ve barışçı (burjuva) mutluluk uğruna değil, fakat mücadele için, emeğin bütün sömürü ve baskılarından kurtularak tamamen özgürleştirilmesi mücadelesine yarayacağından ve bunları gerçekleştirdiği ölçüde önemlidir” (Lenin, 1974: 54).

Konsey komünistlerin, parlamentarizmin tarihsel olarak zamanını doldurduğu (aynı zamanda siyasal olarak da) söyleminin, ancak propaganda anlamı taşıdığını ve pratikten uzak olduğunu iddia eden Lenin, Alman komünistleri için parlamentarizmin siyasal olarak zamanını doldursa da bizim için zamanını doldurmuş olan bir şeyin, sınıf ve kitleler için zamanını doldurduğu anlamının çıkamayacağını düşünmekte ve burjuva parlamentosu ve diğer gerici kurumları dağıtma gücü ortaya çıkmadıkça işçi sınıfı partisi için parlamenter seçimlere ve parlamenter savaşıma katılmanın, özellikle kendi sınıfının geri kalmış katlarını eğitmek ve ezilen, bilinçsiz kırsal kitleleri uyarmak ve aydınlatmak için zorunlu olduğunu vurgulamaktaydı (Lenin, 2008: 53). Lenin, Bordiga ve Turati’nin parlamentoya her türlü katılımın ilke olarak zararlı olduğu yönündeki kavrayışlarını eleştirirken şu cümlelere yer veriyordu (Lenin, 2008: 115):

“Parlamentarizme katılmayı reddetmenin çocukça olan yanı şudur ki, bu basit, kolay ve devrimci olduğu iddia edilen yolla, işçi hareketi içinde burjuva demokratik etkilere karşı savaşım gibi çetin bir sorunun çözümlendiği sanılmaktadır; oysa gerçekte yapılan şey, kendi gölgesinden kaçmak, güçlülere gözün yummak, laf kalabalığıyla onların çerçevesinde dolaşmak. /.../ Siz kendinizi korkunç derece devrimci sayıyorsunuz değil mi, sevgili boykotçular ve anti-parlamenterler, ama gerçekte, işçi hareketi içinde burjuva etkilerine karşı savaşımın pek önemli olmayan zorluklarında korkmuş bulunuyorsunuz, oysa burjuvazinin iktidardan düşürülmesi ve siyasal iktidarın proletaryaya geçişi, aynı güçlükleri, hem de bu kez çok daha büyük boyutlarda karşınıza dizecektir.”

Lenin, konsey komünistlerini parlamentodan kaçmak noktasında eleştirirken onlara, aktif boykot seçeneğinin tarihsel koşullarını göstermeyi de ihmal etmiyordu. 1905’de Bolşeviklerin parlamentoyu boykotunun oldukça kritik olduğunu, “Rus Devrimi’nin gösterdiği gibi aktif boykot, ancak yayın, evrensel ve devrimin sürekli yükselişi ve bunun silahlı ayaklanmaya dönüşme koşullarında” (Lenin’den aktaran: Toprak, 2007: 6) doğru taktik olabileceği sözleriyle ifade ederken 1906’da değişen koşullarda politikasızlık üreteceğini düşündüğü boykot seçeneğini sürdürmenin yanlış uygulandığı sonucunu taşıdığını gözler önüne seriyordu. Ona göre eski rejimin doğrudan devrimci atılımla (söz değil, eylem) alaşağı edilmesi noktasında (pasif tutum değil, saldırı) vücut bulabi-

lecek olan boykot, ancak geniş kitlelerin devrimci hamlesinin devrime doğru ilerlediğinin açığa çıkışıyla (özellikle silahlı ayaklanma neticesiyle), yani devrim çağrısının geniş kitlelerce yanıt bulduğunda ve bu bağlamda kitlelere, devrilme imkânı doğan burjuva parlamentosunun yerine başka bir yönetim organının ortaya çıktığı gösterildiğinde anlam kazanabilirdi. Lenin, “aktif boykot /.../ açık, kesin ve dolaysız bir slogan olmadan düşünülemez. Bu slogan, ancak silahlı ayaklanma olabilir” (Lenin’den aktaran: Toprak, 2007: 6) diyordu

“Burada boykotun hangi koşullarda yararlı olacağını formüle etme çabasında bulunmam mümkün değil, çünkü bu yazının görevi çok daha mütevazidir: uluslararası komünist taktiğin bazı acil güncel sorunlarıyla bağıntılı olarak Rus deneyimlerini değerlendirmek amacındadır. Rus deneyimi bize, Bolşevikler tarafından boykotun bir kez (1905) başarılı ve doğru, bir başka kez de (1906) yanlış uygulanışını verdi. Birinci durumun tahlili bize, yığınların parlamento-dışı devrimci eyleminin (özellikle grev hareketinin) olağanüstü hızla büyüdüğü, proletarya ve köylülüğün hiçbir kesiminin gerici iktidarı destekleyemeyeceği, devrimci proletaryanın grev eylemi ve tarım hareketiyle geri kalmış büyük yığınlar üzerinde etki sağladığı bir anda gerici bir iktidar tarafından gerici bir parlamentonun toplantıya çağrılmasını engellemeyi başardığımızı gösterir. Bu deneyimin bugünkü Avrupa koşullarına uygulamayacağı tamamen açıktır. Hakeza, yukarıda belirttiğimiz argümanlar temelinde, Hollandalıların ve “radikaller”in, parlamentoya katılmayı reddetmeyi koşullu da olsa savunmalarının kökten yanlış ve devrimci proletaryanın davasına zararlı olduğu da tamamen açıktır” (Lenin, 2008: 57-58).

Almanya ve Hollanda konsey komünistlerinin öncülerinden, Hollanda Komünist Partisi’nden (CPN) 1919 yılında ayrılarak 1921’de KAPD’ye katılan Herman Gorter, Lenin’in *Sol Komünizm: Çocukluk Hastalığı* metnine *Yoldaş Lenin’e Açık Mektup* (1921) başlıklı Sylvia Pankhurst’un yayınladığı, *Workers Dreadnought*’da, bir yazı dizisiyle cevap vermişti. Gorter bu metinde, Lenin’in temel hatasının, Rusya ile kapitalizmin güçlü ve örgütlü olduğunu, kök saldığını düşündüğü Batı Avrupa arasındaki devasal farklılıkları görmezden gelerek (özellikle Batı Avrupa’da yoksul köylü nüfusun azlığı ve koşullarının daha iyi oluşu, Batı Avrupa işçilerinin bütünüyle yalnız/tek başına oluşu, yani hiçbir sınıfın desteğini alamayışı, yeterince silahlanamayışı) Batı Avrupa Devrimi’nin koşullarını hiçe sayıp oradaki sınıf ilişkilerine dair geliştirdiği önyargılarda ve Batı Avrupa Devrimi ile Rus Devrimi arasında kurduğu analogide yattığını düşünmekte ve Lenin’in Almanya’daki öncü örgüt/kitle diyalektiği tartışmalarını küçümseyen tavrına karşı Batı Avrupa’nın birçok ülkesinde II. Enternasyonal tipi liderler bulunduğu (gerçekten kitlelerle birleşen liderlerin olmayışının, lider görünenlerinse sıradan insanlar oluşunun) görmezden gelinemeyeceğini söylemekteydi (Gorter, 2004: 3-10). Gorter’e

göre Batı Avrupa’da komünizmin süreklilikle inşa edilmesi anlamında gerçek devrim, şu an proletaryanın bütün sınıflara karşı kendi gücüne yeterince sahip olduğu, yoksul köylülerden herhangi bir yardım gelmesinin imkânsız olduğu Almanya, İngiltere ve İtalya’da mümkünken diğer ülkelerde devrim, ancak propaganda, örgütlenme ve mücadele yoluyla hazırlanabilirdi (Gorter, 2004: 11). Hiçbir sınıfın, devrim sürecinde yardıma gelme umudunun gerçekleşmediği ve büyük liderlerin ortaya çıkmadığı Alman Devrimi’ni dünyada ilk defa işçilerin, işçi kitlelerin tek başına devrimi olarak niteleyen Gorter’e göre Almanya’da, proletarya kitlesinin devrimdeki rolünün çok daha önemli, liderlerince Rusya’ya göre nispeten daha az öneme sahip olduğu gerçeğine temas etmektedir (Gorter, 2004: 12). Nitekim Sovyet Devrimi’nde liderliğin gerekliliğinin altını çizen ve Lenin’in devrim sürecindeki liderliğinin hakkını veren Gorter için Alman Devrimi’nde ise “devrim, her Alman proleterinden, her bireyinden, Rusya’dakinden çok daha büyük cesaret ve fedakârlık ruhu talep etmektedir” (Gorter, 2004: 13).

Gorter, Lenin’in konsey komünizmine yönelik eleştirilerine yine Rusya ve Batı Avrupa karşılaştırması ekseninde dayattığını düşündüğü (III. Enternasyonal’de sendikaların yer alması yönündeki arzusunun da dikkate alarak) sendika ve parlamentarizm başlıklarında da cevap vermeyi ihmal etmemişti. Sovyet sisteminin yalnızca devleti ilga etmekle ve kökünden söküp atmakla kalmamış, aynı şeyi sendika bürokrasisi için de yaptığını düşünen Gorter, Sovyet sisteminin sadece kapitalizm karşısında proletaryanın politik organları olmakla kalmayarak aynı zamanda yeni sendikaların temeli olacağına dikkat çekerken Almanya’da işçi sınıfının kendi öz-yönetiminin önündeki en büyük engel olarak görülen sendikaları, Batı Avrupa Devrimi için üyelerini köle haline getiren işe yaramaz silahlar olarak adlandırıyordu (Gorter, 2004: 17). Ona göre Batı Avrupa’da sendikalar sermaye karşısında güçsüz ve zayıftı ve devrim öncesinde bile yetersiz olan bu kurumlar, devrim sürecinde ciddi bir rol alacak durumda değildiler ve Batı Avrupa’daki işçiler için endüstriyel örgütlenmeler asıl ihtiyaçtı ki, Alman Devrimi’nde sendikaların karşı-devrimci pozisyonuna karşı işçilerin partilerinden ve sendikalarından ayrılarak endüstriyel örgütler ve işçi birlikleri kurduğu unutulmamalıydı ki, bu tabloda Gorter’e göre KAPD ve AAUD haklıydı (Gorter, 2004: 20). Sendikaların yıkılması gerektiğini söyleyen Gorter, merkezi ve yerel konseylerin çok güçlü olduğu, işçi sınıfının tabandan örgütlenmesinin aracı olan endüstriyel örgütlenmelerde, işçilerin kendi delegelerini seçtiğini, dilediklerinde delegeleri görevden aldığını, yani öz-denetimini sağlayabildiğini

ve en önemlisi aynı zamanda örgüt de olan fabrikada, işçilerin sürekli mücadele halinde olduğunu (doğrudan savaşı konumuna geldiklerini) belirtmektedir (Gorter, 2004: 21-24). Endüstriyel örgütlenmelerin, işçi sınıfı mücadelesi açısından önemini ve sendikaların karşı-devrimci pozisyonunu Lenin'in de gördüğünü, ancak III. Enternasyonal'deki güçlülüğünü korumak adına bunu dayattığını ve oportünistlik yaptığını düşünen Gorter, Lenin'in aynı tutumu parlamentarizm ısrarında da sergilediğini düşünüyordu. Lenin'in *Sol Komünizm: Çocukluk Hastalığı*'nda parlamenter propagandanın; işçileri ve küçük burjuva unsurları kazanmada, partiler arasındaki bölünmeleri kullanmada ve bunlardan bazılarıyla uzlaşmada sağlayacağı avantajlar ile bu propagandanın ve uzlaşmanın muazzam sonuçlar verdiği Rusya örneği üzerinden üç başlıkta parlamentarizm konusundaki eleştirilerini sıraladığını belirtmekteydi (Gorter, 2004: 40). İlki için işçilere söz değil, parlamentoda yer alması mümkün olmayan eylemler aracılığıyla ulaştıklarını ve mücadele alanının parlamento değil, işyerleri olduğunu belirten Gorter, komünist olmayan işçilere, küçük köylülere ve küçük burjuvalara parlamento dışındaki faaliyetlerle ulaşılacağını vurgularken partiler arasındaki ayrılıklardan yararlanma meselesindeyse işçi partileriyle burjuva partileri arasındaki ayrılıklardan yararlanılabileceğini, ancak özellikle işçi sınıfının sorunları konusunda büyük burjuvazi ile küçük burjuvazinin partileri arasındaki ayrılıkların önemsiz hale geldiği, bu sınıflar arasındaki genel eğilimin, şimdi ve devrimden sonra uzun bir süre birlik yönünde olacağı yönündeki argümanı öne sürüyordu; Lenin'in Rusya örneği üzerinden yürüttüğü hatta ise parlamentarizm örneklerinin, devrim patlak vermeden önceki döneme ait olduğundan, ya önlerindeki soruna açıklık getiremeyeceğini ya da yoksul köylü ve küçük burjuva partilerini parlamentoda yer alarak kullanma örneklerinin, temsil edilmenin bir ilerleme ve zafer hissini yaygın olduğu ve reformizmin işçi sınıfını parlamenter temsilcilerin buyruğu altına soktuğu Batı Avrupa için geçerli olamayacağını düşünmekteydi (Gorter, 2004: 42-45).

Konsey komünizminin en önemli temsilcisi, yine Gorter gibi Batı Avrupa ile Rusya arasındaki farklılıklara vurgu yapan Pannekoek'tir. 1940'da kaleme aldığı "Geçmiş Devrimci Hareketlerin Başarısızlık Nedenleri" başlıklı makalesinde, burjuva devrimi olarak değerlendirdiği ve üretimin, işçi sınıfı değil, devlet yönetimi tarafından yapıldığını düşündüğü Sovyetler Birliği'nin devlet-kapitalist parti diktatörlüğüne dönüştüğünü, Marksizm-Leninizm ve Stalinizm'in -ileride açıklayacağım- kapitalizmden komünizme geçişin zorunlu aşaması olarak görülen "devlet kapitalizmi" ideolojisi haline gel-

diğini düşünen Pannekoek, Sovyetler Birliği'nin dönüştüğü bu yapının felsefi temellerini yanlış yorumlandığını düşündüğü Lenin üzerinden 1938'de kalem aldığı *Lenin'in Filozofluğu*'nda ayrıntılandırmış ve onun *Materyalizm ve Ampirioktisizm* kitabını hedef tahtasına koymuştu. Matematikçi ve astronom olan Hollandalı ünlü işçi sınıfı teorisyenlerinden Pannekoek, Hollanda'daki Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin Hermen Gorter ve Henriette Roland-Holst ile birlikte kurucuları arasında yer alıyor ve Almanya'da Spartakistlerin savaş karşıtı (anti-militarist) tutumunun Hollanda'da en büyük destekçisi konumunda görülüyordu. Almanya ve Hollanda konsey komünizminin en önemli ismi olarak hem reformizme ve revizyonizme hem de Ortodoks Marksist anlayışa karşı çıkan Pannekoek'e göre Marksizm'in "ortodoks" biçimi Marksizm dışı bir pratiği gizlemeye yararken "revizyonist" biçimi ise Marksist teori ve pratiği yıkmaktaydı; ancak Pannekoek, Marksizm'i doktriner bir tarzda savunmuyordu ve Marksizm'in bir dogma değil, fiili toplumsal değişim süreci içinde toplumsal meseleleri düşünme yöntemi olduğunu herkesten iyi kavriyordu (Mattick, 2002: 119). Pannekoek için "Marx'ın kuramının bazı yönleri Marksizm'in kendisinde görülen gelişmeler sonucu aşılıştı, üstelik belli koşullar altında öne sürülmüş bazı tezleri de bu koşullar değiştiginde geçerliliğini yitirecekti" (Mattick: 2002: 120).

Spartakistler gibi "anti-parlamentar" bir konum alan ve "anarko-sendikalist" yaklaşımı temsil eden Pannekoek, sendikaların işçi sınıfının çıkarlarını hiçbir şekilde savunamayacağını düşünerek onların, tekelci devlet kapitalizminde burjuvazinin egemen kurumlarından biri haline geldiğini düşünüyordu. 1905 Sovyet Devrimi'nde olduğu gibi devrimin asıl örgütleyicisinin kendiliğinden gelişen işçi konseyleri olduğunu savunan Pannekoek'e göre parlamentarist ve sendikalist tutum, sosyalizmin ilk aşamalarında acil ihtiyaçlar için mücadele edildiği sırada kaçınılmaz ve gerekli olabilirdi belki, ama artık sınıf mücadelesinin araçları olmaktan çıkmışlardı ve temel toplumsal çatışmalarda hep sermayenin yanında yer alıyorlardı (Mattick, 2002: 121). Ona göre her gerçek devrimci durumda, 1905 ve 1917 Rusya'sında ve 1918'de Almanya ile Avusturya'da işçi ve asker konseyleri, kendiliğinden ortaya çıkmış (ki, sonrasında devlet kapitalizmi tarafından bastırılmış) ve konsey sistemini ulusal boyutta genişleterek ekonomik ve siyasal yaşamı örgütlemeye girişmişlerdi; işçi konseylerinin yönetim biçimi onun için proletarya diktatörlüğüydü; çünkü konseyler üretimin yapıldığı yerde seçiliyor (üretimin ve üretim faaliyetlerinin denetimi açısından oldukça önemli) ve böylece, üretimle bağlantısı bulun-

mayan toplumsal katmanlar doğrudan temsil edilmemiş oluyordu (Mattick, 2002: 122). Fakat konsey hareketinde hem yeni bir devrimci işçi hareketinin, hem de toplumun sosyalist düzende yeniden örgütlenmesinin başlangıcını gören Pannekoek'e göre kendi başına böyle bir sistem, sosyalizme götürmeyebilirdi; nitekim Almanya'daki işçi konseyleri, Ulusal Meclis'i destekleyip kendi kendilerini seçim yoluyla ortadan kaldırmışlardı, oysa proletaryanın kendi kaderini tayin edebilmesi, üretim ve dağıtım üzerindeki karar yetkisini işçilere bırakan bir toplumsal örgütlenme gerektirirdi (Mattick, 2002: 123). Pannekoek, 1918'de kaleme aldığı "Alman Devrimi" makalesinde, devrimci işçi sınıfı için en uygun sistemin konsey komünizmi olduğunun, Alman Devrimi'nde ortaya çıktığını belirtiyordu; ancak konseycilerin nesnel koşulları, "kendinde sınıf"ı aşırı vurgulama hatasına düştüğünü de söylemekten çekinmiyordu (Pannekoek, 1918). Pannekoek, 1936'da yayınlanan "Konsey Komünizmi" makalesindeyse konseylerin, işçi sınıfının devrimci mücadelesinin karar alma, tartışma ve eylem ve amaçlarını ortaya koyma noktasında örgütlenme ihtiyacının sonucu olduğunun altını kalınca çiziyordu (Pannekoek, 1936a). Ona göre işçilerin öz-yönetim organları olan konseyler, sadece devrimci gruplar açısından değil, bir bütün olarak işçi sınıfı ve onun arkasındaki kitleler için örgütlenme ve mücadele biçimidir ve politik örgütlenmenin yeni bir biçimi olarak parlamentarizmin, yani kapitalist egemenliğin politik biçiminin yerini almaktadır ve gerçek işçi demokrasisi, kitlelerin çok küçük bir rol oynadıkları, liderlerin ise onların adına hareket ettikleri parlamentoda değil, işçi konseylerinde aranmalıdır ki, üretim araçlarının kontrolünü işçi sınıfının ele geçirmesinin yegane aracı olan işçi konseylerinin başlıca görevi, Luxemburg düşüncesindeki gibi işçi sınıfı iktidarının merkezi organı olarak politik devrimi örgütlemektir. Ünlü "Parti ve Sınıf" makalesinde, işçi sınıfının güçsüzlüğünün temel nedeni olarak onları yönlendiren ve kendilerini onların yerine ikame eden partileri ve bu partilere bağlılığı işaret eden Pannekoek, sınıf mücadelesinin parti mücadelesi olarak görülemeyeceğinin altını kalınca çiziyor ve partinin görüşler ve kavrayışlar, sınıfın ise ekonomik çıkarlar etrafında şekillendiğini; sınıfa aidiyetin, kişinin üretim sürecindeki payı, parti üyeliğinin ise toplumsal sorunların kavrayışında uzlaşan bireylerin katılımı doğrultusunda belirlendiği yönündeki görüşlerini ayrıntılı bir şekilde aktarıyordu (Pannekoek, 1936b). Ona göre eylem, yani gerçek sınıf mücadelesi, fabrikalardaki gerçek toplulukların ya da diğer üretici toplulukların, bir bütün olarak, ancak ve ancak gerçek emekçi kitlelerinin kendisine ait görevidir; çünkü tarih ve eko-

nomi, onları işçi sınıfı kavgasını verebilecekleri ve vermeleri gereken bu konuma yerleştirmiştir (Pannekoek, 1936b). Pannekoek için devrimci partiler ve gruplar, mücadeleleri, tartışmaları ve propagandaları ile netliğe yol açarlar ve strateji ve eylemleriyle işçilerin, özgürlüğe giden yolu kendi kendilerine bulması anlamında, ancak işçi sınıfının liderleri değil, öz-aydınlanma organları olabilirler; fakat iktidar aygıtları haline gelip iktidarı hedeflediklerinden böylesi bir yapıdan uzaktırlar, katı-hiyerarşik yapılarına paralel olarak üye yetiştirme misyonuna sıkışmışlardır, işçi sınıfının özgürleşme mücadelesine destek olmayı değil, bu mücadeleyi yönetmeyi hedefler hale gelmişlerdir (Pannekoek, 1936b). Pannekoek, böylesi bir partinin sınıf mücadelesinin öncüsü olamayacağını düşünmektedir. İktidar, parti tarafından değil, bizzat işçi sınıfının kendisi tarafından ele geçirilmelidir. Kitlelerin eylemi olmadan hiçbir devrimin gerçekleşmeyeceğini düşünen Pannekoek için devrim sürecinde, bir yanda kitlelerin eylemde kaldığı, fabrikalarda ve işyerlerinde devrimi örgütlediği konseyler aracılığıyla kontrolü, öz-yönetim şeklinde ele aldığı ve böylece partiyle kaçınılmaz bir çatışmaya girdiği ve hatta onu ezip geçtiği, diğer yanda ise işçi sınıfının kontrolü partiye devredip kitlelerin de parti inancını izlediği, yönetimi partiye bırakarak sosyalist hükümete güvendiği ki, böylece partinin sınıf gücünden mahrum kaldığı bir tabloda söz etmek mümkün görünmektedir (Pannekoek, 1936b). Burjuvaziye ancak konsey örgütlerinin kurulacağı sürekli ve birleşik eylem içinde yıkılabileceğini düşünen Pannekoek'e göre devrimci partiden bahsedilen bu ikinci kavrayışta, tarihten tamamlanmamış sınırlı sonuçlar çıkartılır; partilerin yenilgisinin, işçi sınıfının kendi iktidarı yoluyla özgürleşmesi ile yeni bir sempatik yönetici klik yoluyla devrimin pasifleştirilmesi arasında yatan çelişkidен kaynaklandığını anlayamayanlar, kitleleri duyarsız, hareketsiz gördükleri için kendilerinin devrimci öncü olduğunu düşünürler; ancak kitleler, yalnızca henüz mücadele hattını ve sınıf çıkarlarının birliğini kavrayamadıkları için hareketsizdirler (Pannekoek, 1936b).

Leninist parti modeline mesafeli duran ve bu modelin proleter devrim için elverişli olmadığını düşünen önemli konsey komünistlerinden biri de Spartakistlerin kurucu kadrosunda yer alan anarşist Otto Rühle'dir. Pannekoek ile benzer düşüncelere sahip olan Rühle, radikal bir söylemde bulunarak 1939 yılında, Bolşevizm'i faşizmin bir kopyası olarak aktardığı "Faşizme Karşı Mücadele Bolşevizme Karşı Mücadele İle Başlar" başlıklı bir makale kaleme aldı. Alman Devrimi'nin yenilgisine önyak olduğunu düşündüğü Bolşevikleri sert bir şekilde eleştiren ve Lenin'in *Komünizm'in Bir Çocukluk Hasta-*

lığı'na buradaki dokuz maddesiyle cevap veren Rühle, bu yazısında, yeni totaliter devletlerin en önüne yerleştirdiği Sovyet diktatörlülüğünün ilkelerinin, Batı'lı ülkelerin faşizminden yararlandığını, Sovyetler Birliği'yle Almanya ve İtalya faşist rejimleri arasında köklü bir fark olmadığını ve özel mülkiyetin kaldırılmasının, sosyalizm için yeterli olmadığını belirterek parti aygıtlarının işçi ve köylü sınıfını baskıladığını ve denetim altına aldığını vurguluyordu (Rühle, 1939). Rühle, Parti'nin, burjuvazinin proletaryalaşmış büyük parçalarından meydana gelen küçük, histerik, yaygaracı bir grup olarak kaldığını, devrimin gerçek örgütleyicisi olan konseylerinse gerçek proletarya güçlülüğü kazanarak işçi sınıfının en iyi bileşenlerini cezbedtiğine inanıyordu (Rühle, 1939). Ona göre bir tarafta profesyonel devrimcilerin, diğer tarafta ardındaki geniş kitlelerin varlığından meydana gelen ve böylece izole kalan Parti, profesyonel devrimcilerin savaş akademisydi; olağanüstü pedagojik gereklilikleri ise kayıtsız şartsız lider otoritesi, katı merkeziyetçilik, uyum, demir disiplin, militanlık ve parti çıkarları için fedakârlıktı ve Lenin'in esasen geliştirdiği şey, entelektüeller elitiydi; devrimin içine atıldığında liderliği ele geçirebilecek ve iktidarı üstlenebilecek bir merkezdi (Rühle, 1939). "Parti liderliktir, parti disiplindir, parti merkeziyetçiliktir, parti militarizmdir" dediği "Devrim Parti Meselesi Değildir" başlıklı yazısında, Parti'nin kendisini proletaryanın öncüsü gibi göstermesine karşı çıkıyor ve SPD, USPD, KPD hattını eleştirdikten sonra (ki, KAPD'yi devrimci fabrika örgütlenmelerinin ayrıntılarına işaret ederek elbette ki ayrı bir yere yerleştiriyordu) devrimin, işçi sınıfının tamamının politik ve ekonomik meselesi olduğunun ve devrimci zaferi, sadece proletaryanın bir sınıf olarak yönetebileceğinin altını kalınca çiziyordu (Rühle, 1920). Rühle için Lenin'in parti anlayışında liderler, kitlelerin başı olarak görünürlerdi ve onlar, devrimci eğitim ve terbiyeye sahip olarak koşulları anlayabilirler ve doğrudan savaşı güçlere komuta edebilirlerdi; onlar, profesyonel devrimciler ve büyük sivil ordu generalleriydi ve böylelikle beden ve kafa, entelektüeller ve kitleler, yöneticiler ve neferler arasındaki bu ayrım, sınıf toplumunun, burjuva toplumsal düzenine doğru düalizmini (ikiliğini) doğrulamış oluyordu, yani bir anlamda bir sınıf yönetmek için diğeryse yönetilmek için eğitiliyordu (Rühle, 1939). Parti ile konseyler arasındaki temel meseleyi kendi kaderini kendi eline alıp almamak üzerinden okuyan Rühle, parti ile sendika konusunun aynı hatta ilerlediğini düşünüyor ve bu bağlamda Parti'yi, işçileri karşı-devrimin aracı haline gelen sendikaların kucağına bırakmakla suçluyordu. İşçi sınıfı örgütlenmesi konusunda sendikaları değil, bizzat fabrika örgütlen-

mesini ve konsey sistemini ısrarlı bir şekilde savunan Rühle, konsey sisteminin, parlamentarizmle mücadelenin yegâne aracı olduğunu belirterek Lenin'i parlamentarist tavırla suçlayıp (parlamentarizmin kitlelerdeki moralsizleştirici etkilerini görememe ve kamu ahlakının parlamenter yozlaşmayla zehirlenişini kavrayamama) onun, tarihsel ve politik olarak modası geçmiş kurumları ayrı tutma hilesiyle hareket ettiğine ciddi bir şekilde inanıyordu (Rühle, 1939). Ona göre toplumsal tarihsel süreçleri diyalektik anlamda göremeyen Lenin, sol tarafından, geleneksel parti politikalarının reddedilmesinin derin devrimci anlamını görememiş ve toplumun sosyalist yönelimi için Sovyet hareketinin gerçek önemini anlayamamıştı; işçileri özgürleştirmek için gerekli önkoşulları bilememiş ve işçilerin kendi kaderlerini eline alma isteğini hiçbir şekilde anlayamamıştı (Rühle, 1939).

Konsey komünizminin Amerika'daki en önemli temsilcisi Polonya doğumlu Paul Mattick'tir. Pannekoek gibi partilere olan inancın kökeninde, işçi sınıfının kendine olan inançsızlığının yattığını, partilerin işçilere değil, işçilerin partilere hizmet eder hale geldiğini düşünen Mattick'e göre parti olgusunun olmasa bile işçi sınıfı hareketinin lokomotif olarak sunulan öncü parti kavramının artık hiçbir anlamı kalmamıştır; sınıf mücadelesini, liderlerin ve devlet adamlarının stratejilerine ve taktiklerine bağlı kılan (burjuva zihniyeti olarak ifade ediyordu) Leninist parti örgütlenmesi, gerçekliğini yitirmiş ve işçi sınıfı için bir kurtuluş olmaktan uzak düşmüş ve devrimci mücadelenin bir aracı olma niteliğini kaybetmiştir. Aynı zamanda parti-devlet bütünleşmesi olarak okuyabileceğimiz, devrimci partilerin devlet gücünü kontrol eder hale gelerek yeni bir egemen sınıf konumuna dönüştüğü bir tablo ortaya çıkmıştır. Mattick, "Pannekoek'in Parti ve İşçi Sınıfı" yazısındaki görüşleri üzerinden yaptığı değerlendirmede Lenin'in partisini sadece tarihin bir parçası olarak ele alıyor ve tarihi yönlendiren bir güç olarak görmüyordu; çünkü ona göre olayları şekillendiren kavramların yanında toplumdaki diğer güçlerin varlığı inkâr edilemezdi (Mattick, 1941). Mattick, Maitland'ın kitlelerin bilinçsiz olduğunu, bu nedenle siyasal erke sahip olmadığını düşünerek bilinçli azınlık ile bilinçsiz kitleleri bir araya getirdiğini söylediği parti anlayışında, bilinç ve siyasal erk partiye bağlı olduğunda, sınıf mücadelesinin dini bir karakter kazandığını belirtiyordu; ona göre bu durum, kitle-parti bütünleşmesinin sorusu olmazdı, bu, sadece etğin sorusu olabilirdi ve onun için parti, siyasal erki kitlelere kazandırmazsa, bilinç de kazandırması mümkün görünmüyordu (Mattick, 1941). Mattick için Leninist parti teorisinde kitleler arasında

sınıf bilincini geliştiren olarak sunulan Parti, artık bu şekilde varolamıyordu; propaganda araçları ise merkezleşmiş, partinin ve egemen sınıfların hizmetine girmişti ve bu doğrultuda, işçiler egemen sınıfların ötesinde sınıf mücadelesini geliştiremezse özgürleşmeyeceklerdi, parti ise egemen sınıflara karşı bir silaha dönüşemeyecekti (Mattick, 1941).

Sovyetler Birliği'nin kapitalist bir toplum olduğuna dair tartışmalarda öne çıkan isimlerden biri de önemli konseycilerden, İtalyan Otonomizmi'nin esin kaynağı, İtalyan komünizminin başköşesinde yer alan ünlü İtalyan Marksist Amedeo Bordiga'dır. İtalyan Sosyalist Parti içindeki parlamentarizm karşıtı grubun öncüsü (ilkesel olarak parlamento karşıtı kesin tutum olsa da gerekli olduğunda parlamentonun bir kürsü olarak kullanılabileceğini düşündüğünü söyleyebiliriz) ve daha sonra reformist olarak adlandırılan PSI'dan kopan İtalyan Komünist Partisi'nin (PCI) kuruluşunda yer alarak lideri konumunda olan Bordiga, 1921'de PCI'nin bir metni olarak "Parti ve Sınıf" adlı bir yazı kaleme aldı. Bordiga, işçi sınıfı devrimini, yönetim meselesi olarak görmese de diğer konseycilere nazaran parti konusuna çok daha farklı bakıyordu. Devrimci mücadelede, mücadelenin antagonistik doğasının tarihsel anlayışını işçi sınıfına aşılma görevine sahip olduğunu düşündüğü partinin varlığını olmazsa olmaz görüyordu diyebiliriz. Pannekoek'in aynı başlıkla yayınladığı metinden on beş yıl önce yayınlanan bu metinde, Bordiga, III. Enternasyonal'in İkinci Kongresi'ndeki Komünist Parti üzerine tezlerin, özden ve derin bir şekilde Marksist doktrinden temellendiğini belirterek bu tezlerin, sınıf ve parti arasındaki ilişkinin tanımını başlangıç noktası olarak aldığını ve sınıf partisinin saflarında asla sınıfın kendisinin bütününün, belki de çoğunluğunu bile değil, sadece bir kısmını bulundurabileceğini kabul ettiğini belirtir (Bordiga, 1921). Bordiga, sınıf kavramının dinamik bir görünüme sahip olduğunu ayrıntılandırdıktan sonra, belirli bir hedef doğrultusunda ilerleyen toplumsal bir akımı ya da hareketi keşfettiğimiz zaman, orada kelimenin tam anlamıyla bir sınıfın varlığını tanıdığımızı belirtir ve bu noktadan sonra, sınıf partisinin, henüz formel olmasa da maddi şekilde var olduğunu vurgular (Bordiga, 1921). Parti tanımı tartışmasındaysa, partinin, bir eylem yönetiminin veya bir doktrinin varlığında yaşadığını belirterek politik düşünce okulu ve buradan hareketle mücadele örgütü olarak gördüğü partiyi, ilki bilinçliliğin, ikincisiyse iradenin (bu ikisi olmadan parti tanımlanamaz); daha net bir ifadeyle nihai hedefe doğru çabalamanın karakteristiği olarak açıklamaktadır (Bordiga, 1921). Ona göre esasen yalnızca gelişmiş

bir azınlık, bütün sınıfı ilgilendiren genel hedeflere doğru yönelmiş ve bağrında toplumsal rejimi değiştirme projesine taşıyan, kolektif bir eylemin net bir kavranışına sahip olabilmektedir ki, bu gruplar veya azınlıklar partiden başka bir şey değildir ve onun oluşumu, belirli bir düzeye ulaştıktan sonra eylemde olan sınıftan bahsedilebilir (Bordiga, 1921). Bu düşünceler doğrultusunda sınıfın bütün kesimlerinden proleterleri birleştirmesi ve sınıfın içindeki bütün radikal eğilimleri sentezlemesi gerektiğini düşündüğü partinin, sınıfa hareket ve eylem birliği sağlayabildiğini ve sınıfın devrimci bilincini ve iradesini birleştirdiğini ve yönlendirdiğini belirten Bordiga, “parti, sınıfın sadece bir parçasıdır” (Lenin’in, 1905 öncesi sınıfa dışarıdan bilinç taşıyan parti yaklaşımından, 1905 sonrası hala sınıfın dışında olan, ancak sınıfın organik parçası haline gelen parti yaklaşımına doğru yönelişten esinlenilmekte) demektedir (Bordiga, 1921). Proletaryanın, kendi sınıf eylemini yönetme hakkı olduğu fikrinin, Marksist anlayıştan tamamen yoksun olan bir soyutlamadan başka bir şey olmadığını belirten Bordiga, II. Enternasyonal partilerinin parti olma niteliklerini zamanla kaybettiğine dikkat çekerek II. Enternasyonal’ın sosyal-demokrat partilerinin çöküşünün hiçbir şekilde proleter partilerinin çöküşünün sonucu olmayacağını söyleyip III. Enternasyonal’i, partinin rolüne birincil derecede önem vermesi hasebiyle övmekte ve ardından sınıfı, devrim sürecinde onları yönlendirmek için yeterli organlar olarak gören sendikalarda gören sendikalist doktrinin eleştirisini sunmaktadır (Bordiga, 1921). Katı disiplinli merkezi bir parti yapısının, partinin yozlaşmasını ve karşı-devrime sürüklenmesini önleyeceğini düşünen Bordiga bu yazısını “sınıfın bu büyük görevi yerine getirebilmesi için, kendi zekâsı, kendi eleştirel yöntemi, araştırma ve eleştiri ile tanımlanmış net hedeflere kararlıca yönelmiş kendi iradesi ve kolektif çabasını ve fedakarlığını olanca etkisiyle kullanacak ve derinleştirecek kendi mücadele örgütüne ihtiyacı vardır. Bütün bunlar partiyi oluşturur” (Bordiga, 1921) sözleriyle tamamlar. Görüldüğü gibi Sovyet Devrimi’nin hemen sonrasına denk gelen dönemde Parti’nin ve Bolşeviklerin arkasında duran, partiye ilişkin görüşlerinden taviz vermeyen ve partinin sahip olması gereken nitelikleri açıkça ortaya koyan Bordiga, Pannekoek’den farklı olarak partiyi, bir hareket olarak gördüğü sınıftan ayırmamakta ve sınıfın çıkarlarını ifade eden bir birlik olarak gördüğü partinin gelişimini, sınıfın eylemi sonucunda dinamik olarak ortaya çıkışına bağlamaktadır; ona göre parti, sınıfın ürünüdür/sınıf partiyi ön-gerektirir veya sınıfı belirleyen hareket partiyi de belirlemektedir. Sonraki dönemlerde ise Bordiga, partiyi, -partiyi ve sınıfı niceliksel

olarak tanımlama hatasına düştüğü kanaatiyle- sınıfın bir parçası olmaktan ziyade organı olarak algılamaktadır; ona göre maddi partiyi oluşturan azınlıklar, sınıfa önderlik ederler ve böylece sınıfın organı haline gelirler. 1951'deki "Parti'nin Karakteristik Tezleri" yazısında devlet aygıtının yok edilmesinin aracı olarak gördüğü sınıf partisini, proleter devrimci mücadelenin vazgeçilmez organı olarak tanımlıyor ve partinin, proletaryanın en gelişmiş ve kararlı parçasından oluştuğunun altını kalınca çiziyordu ve proletaryanın, ancak ve ancak bir devrimci siyasi organ (Komünist Parti) altında savaşırsa kapitalist sömürüden özgürleşebileceğini düşünüyordu (Bordiga, 1951). Bordiga, "Parti ve Sınıf"ı yazdıktan sonraki yıllardaysa, 1926'da yazdığı "III. Enternasyonal'de Sol Komünizm" başlıklı metni üzerinden seçkinler grubu içinde sıkıştığını düşündüğü partinin, bütün üyelerin aktif katılımına dayalı olması gerektiğini savundu ve bu anlamda Lenin'e ve Bolşevizasyon politikalarına eleştirilerini geliştirmeye başlayarak partinin üst kademlerinde, Stalin, Troçki ve eski Bolşevik liderler arasında parti aygıtını kontrol etmek için artan bir şekilde anlaşılması güç, ama daha az hırçın bir mücadele olduğuna dikkat çeken Bordiga, tüm partilere uygulanan Bolşevizasyon yönteminin güvenilir olmadığını düşünüyordu (Bordiga, 1926). Nitekim bu anlamda Gorter gibi Rusya ile Batı Avrupa deneyimlerinin farklı olduğunun unutulmaması gerektiğine inanan ve Sovyetler Birliği'nin kapitalist topluma dönüştüğünü ısrarla vurgulayan Bordiga'ya göre, eğer Bolşevizasyon, Rus partisi tarafından başarılan devrimde devrimci mücadelenin tüm stratejik sorunlarına çözüm bulmayı beklediğimiz anlamına geliyorsa Bolşevizm yetersizdir (Bordiga, 1926). Ona göre, uluslararası, daha geniş bir anlayışın formüle edilmesi gerekir; Rus deneyimi dışında stratejik sorunlara çözüm bulunmalıdır ve Batı'daki işçi sınıfının deneyiminden elde edilen tamamlayıcı unsurlara ihtiyaç vardır (Bordiga, 1926).

Son kertede Pannekoek, Rühle, Gorter ve Bordiga gibi önemli konsey komünistlerinin yanı sıra Sylvia Pankhurst, David Wijnkoop, Aleksandra Kollontay gibi isimlerden ve 1919'da kaleme aldığı "Sendikalar ve Konseyler" yazısıyla "fabrika konseyleri" (siyasal olarak konumlanan işçi konseylerinden ayrılır) tezini geliştiren, 1919-20 Torino büyük grevlerindeki fabrika konseyleri hareketine büyük katkılar sağlayan ve en önemlisi, konseylerin, mimarı olacağı işçi devletinin siyasal biçimini tayin edeceğine (proleter devletin modeli) güçlü bir şekilde inanan Gramsci'den ve ilk dönem konseycilerini takip eden, Henk Canne Meijer, Cajo Brendel'den bahsedebiliriz. Konseycilerin yanı sıra

ve kimi zamanda onlarla bağlantılı olarak (1918 ve 1921-22 yıllarında kendisi de konseyci olan) György Lukacs, (1930’lu yıllarda konsey komünizmiyle “fabrika konseyleri” yaklaşımıyla yakınlaşan) Karl Korsch, Evgeny Pashukanis ve önemli eserlerinin 1918-28 yıllarında veren I. I. Rubin gibi ilk dönem Hegelci Marksistleri de göz ardı etmemek gerekmektedir (Wright, 2006: 245). İlk dönem konseycilerininse KAPD’nin dağılmasından sonra varlığını koruyamasa da *Root and Branch* aracılığıyla şekillenen Amerikan Solu’nu karakterize eden Fransa temelli *Sitüasyonist Enternasyonel, Socialisme ou Barbarie* ve ILO (*Informations et Liaisons Ouvrières*)/ICO (*Informations et Corresporance Ouvrières*) ve bunların çeşitli kolları yoluyla konsey komünizminin ve Leninizm eleştirilerinin yeniden canlanmasına etki ettiğini söyleyebiliriz.

1.2. AMERİKAN SOLU

Amerikan Solu’nun gelişiminde temel yapıtaşları olarak Johnson-Forest Eğilimi ve sonraki yıllarda etkisi altına girdiği Fransa’da örgütlenen *Socialisme ou Barbarie* ve *Situationist International* oluşumları dikkatleri çekmektedir. Bu oluşumlar aynı zamanda İtalyan Otonomizmi’nin teorik altyapısını inşa etmiştir.

1.2.1. Johnson-Forest Eğilimi (JFT)

Johnson-Forest Eğilimi, Amerikan Troçkizmi örgütlenmelerinde en önemli duraklardan biridir. JFT, makaleleriyle adını Komünist Enternasyonel’deki Troçkist çevrelerde duyuran Trinidad’lı ünlü Troçkist Cyril Lionel Robert (C.L.R.) James’in, J.R. Johnson ve bir zamanlar Troçki’nin sekreterliğini ve tercümanlığını yapan Amerikalı Marksist Raya Dunayevska’nın, F. Forest takma adlarından almaktadır. Grace Lee’nin de büyük katkılarıyla yükselen bu eğilim, 1940 yılında, IV. Enternasyonel’in Amerikalı kanadı olan, Stalin’in Sovyetler Birliği’ni önce “dejenere/yoşlaşmış işçi devleti”¹⁰, sonrasında ise

¹⁰ Troçki öncülüğünde Troçkist çevreler, Stalin döneminden itibaren Sovyetler Birliği’ni ve Doğu Avrupa ülkelerini, sosyalist devriminin yoşlaşmış halinin ifadesi olan “dejenere/yoşlaşmış işçi devleti” olarak nitelendiriyordu. Ekim Devrimi’nden bir işçi devleti olarak çıkan, ancak tek ülkede sosyalizm teorisinin yanılması olarak işçi devletinin bürokratikleşmesini ve bürokratik hâkimiyetin kasta dönüşmesini bu kavram aracılığıyla eleştiren Troçki, Boradi’ye yazdığı mektupta şu cümlelere yer verir: “Aygıtın ve Sovyet iktidarının yoşlaşığı doğru mudur? Bu, ikinci sorudur diye yazmışsın. Hiç şüphe yok ki, Sovyet aygıtının yoşlaşması Parti aygıtındaki aynı süreçten oldukça ileri bir düzeydedir. Fakat her şeye rağmen, kararlar Parti’den çıkmaktadır. Mevcut durumda bu, Parti aygıtı demektir. Böylece bu soru da aynı yere

“devlet kapitalizmi”¹¹ olarak tanımlayan Troçkist hareketin öncülerinden Tony Cliff’in kurduğu *Socialist Workers Party*’den ayrılan *Troçkist Workers Party* içinde 1941 yılında doğmaya başlamıştı; yedi yıl sonra ise JFT, SWP’ye geri dönüp Hegel, Marx ve Lenin çizgisinden etkilenecek ve 1950’de *State Capitalism and World Revolution* (Devlet Kapitalizmi ve Dünya Devrimi) eserleriyle Troçkizm’den tamamıyla kopacaktı, 1953’de ise Dunayevska, Lee ve James’den ayrılmış ve *News and Letter* grubunda somutlaşan genç Marx’ı keşfetmeye çalışan ve Marx’ın yabancılaşma kuramı üzerine yoğunlaşan, Hegelci Marksizm’in en açık savunucuları olan *Marksist-Hümanizm*’in oluşumuna yol vermiş, Lee ve James ise *Facing Reality* (Gerçek Yüzleşme) adıyla yeni bir grup kurmuşlardı ki, sonrasında bu grup, James ve Grace Lee-Bogs

varır: Parti’nin proleter özü, işçi sınıfının yardımıyla, devlet yapısı ile birleşmekte olan parti aygıtı otok-rasisinin üstesinden gelebilecek durumda mıdır? Buna peşin olarak “değildir” diye cevap veren herkes böylece sadece yeni bir temel üzerinde yeni bir partinin gerekliliğinden değil, aynı zamanda ikinci ve yeni bir proletarya devriminin gerekliliğinden söz etmiş olur” (Troçki’den aktaran: Cliff, 1990: 222). Üretim araçları devletleştirilmiş olduğu sürece, bu devletin, proletaryanın egemen sınıf olduğu işçi devleti olacağını düşünen Troçki, *İhanete Uğrayan Devrim*’de dejenere de olsa Sovyetler Birliği’ni hala işçi devleti olarak gördüğünü net olarak şu cümlelerle anlatır: “Toprağın, sınaî üretim, ulaşım ve değişim araçlarının devletleştirilmesi ve bununla beraber dış ticaretteki devlet tekeli, Sovyet toplumsal yapısının temelini oluşturur. Proleter devriminin kurduğu bu ilişkiler sayesinde, Sovyetler Birliği’nin karakteri bizim için temel olarak bir proleter devleti olarak tanımlanır” (Troçki, 2006: 235). Öte yandan 1938’de (*İhanete Uğrayan Devrim*’den iki yıl sonra) kaleme aldığı *Geçiş Programı*’nda ise gelinen durumu şu şekilde ifade eder: “SSCB şiddetli çelişkiler taşımaktadır. Yine de hâlâ yozlaşmış bir işçi devleti olmaya devam etmektedir. Toplumsal teşhis bu yöndedir. Politik gelişme için iki alternatif söz konusudur: ya bürokrasi gittikçe daha çok dünya burjuvazisinin işçi devletindeki organı haline gelerek yeni mülkiyet biçimlerini devirecek ve ülkeyi kapitalizme geri sürükleyecek, ya da işçi sınıfı bürokrasiyi ezerek yolu sosyalizme açacaktır” (Troçki, 1992: 40).

¹¹ Troçki’nin “dejenere işçi devleti” kavramasallaştırmasına karşılık Tony Cliff, *Rusya’da Devlet Kapitalizmi* (1990) adlı eseriyle Sovyetler Birliği’nin hiçbir şekilde işçi devleti olamayacağını altını kalınca çiziyor, Sovyetler Birliği’nde bürokrasinin devleti mülk edindiği vurgusunun, onu bağımsız bir sınıf yapıp yapmayacağı tartışmasını Marksizm ışığında yorumluyor ve Sovyetler Birliği’ni, Troçki’nin “kimse- nin ne demek olduğunu bilmediği kavram” olarak betimlediği “devlet kapitalizmi” olarak adlandırınıyordu ki, Troçki, Marksistlerin özgün olarak devlet kapitalizminden yalnızca devletin kendisinin bağımsız ekonomik girişimlerini anladığına inanıyordu (Troçki, 1979: 17). Üretim araçları üzerindeki denetimin özel mülkiyetten devlette aktarıldığı bir düzende Cliff’e göre dolayısıyla Sovyetler Birliği, bürokrasinin kolektif üretim araçlarının denetimini elinde bulundurduğu, işçi sınıfını bu denetim dolayısıyla sömürdüğü ve “ölü emek” birikimini çoğalttığı “bürokratik devlet kapitalizmi”ydi (Harman, 1990: 14–15). Batılı kapitalist devletlerdeki devlet kapitalizminin (devletin, üretim araçlarının toplandığı kurum haline gelişi) “teknelci devlet kapitalizmi”nden (kapitalist savaş ekonomisi), Sovyetler Birliği’ndekinin ise “dejenere işçi devleti”nden evirildiğini belirten Cliff kavramı, Lenin’in, NEP döneminde sosyal demokratların, kapitalizme geri mi dönülüyor yönündeki ifadeleri doğrultusunda kullandığını belirtiyor; ancak Lenin’den farklı anlamda ele aldığı altını kalınca çiziyordu: “Lenin için, devlet kapitalizmi, (devlet ister kapitalist, ister proleter bir devlet olsun) devlet kontrolü altındaki özel kapitalizm (*private capitalism*) anlamına geliyordu. Stalin Rusya’sı devlet kapitalisti olarak nitelendiğinde ise bu, devletin üretim araçlarını elinde bulundurduğu, proletarya tüm siyasi ve ekonomik iktidardan yoksunlaştırılmış durumda bulunurken bürokrasinin kapitalizmin görev ve işlevlerini -artık değerini işçilerden çekip alınması ve sermaye birikimi- yerine getirdiği bir rejim anlamına gelir” (Cliff, 1990: 170).

ayrışmasını yaşayacaktı, James'in yazıları ise yoldaşı Martin Glaberman'ın kurduğu *Radical America* adlı dergide yayınlanmaya başlayacaktı (Wright, 2006: 247).

Sömürgeci rejimler ve Afrika'daki -başta Trinidad olmak üzere- bağımsızlık hareketleri üzerine yazdıklarıyla bilinen James, Birleşik Devlet'lerde siyahîlerin yükselttiği bağımsızlık mücadelelerine dikkat çekerek Amerika'daki işçi sınıfı hareketine, siyahîlerin Güney'deki ve Detroit'teki otomobil fabrikalarındaki mücadeleleri üzerinden bakıyor ve siyahî işçilerin mücadelelerinin diğer işçi mücadelelerinin önünü açtığını düşünüyordu (James, 1963; 1967). James onların solcu bir partide veya sendikada içerilmesine karşı çıkıyordu ki, bir anlamda siyahî işçilerin otonomisini tanıyan bu düşünce, Cleaver'a göre daha sonrasında sadece siyahî işçilerin değil, onun ötesine geçen bir tutumla işçi sınıfının otonomisinden söz etmek anlamına ulaşıyordu (2008: 72). James ve Dunayevska, 1930'lu ve 1940'lı yıllarda hem Birleşik Devletler'deki hem de Sovyetler Birliği'ndeki işçi sınıfı hareketlerine dair yaklaşımlarında işçi sınıfının, partilerden ve sendikalardan ve diğer resmi örgütlerden bağımsız mücadelesine vurgu yapıyorlar ve Sovyetler Birliği sistemini ve onun Batı kapitalizmiyle olan ilişkisini eleştiriyorlardı ki, Sovyetler Birliği'ni "devlet kapitalizmi" olarak adlandırarak bu yönde en ikna edici çözümlere imza atıyorlardı; ancak tüm bu çözümler ilerlerken Birleşik Devletler'deki ve "dejenere işçi devleti" olarak Sovyetler Birliği'ndeki durumla ilgili Ortodoks Troçkist analizlerle ve bu analizlerin politik yönelimlere ilişkin doğru olduğunu iddia ettikleri bir dizi kavramsallaştırmayla çatışma içine giriyorlardı (Cleaver, 2008: 72). Ortodoks Troçkizm, onlara göre değişen dünya ekonomisinin yeni evresini analiz etmede yetersiz kalmıştı; çünkü Lenin'in emperyalizm teorisinin tekrarından öteye gidememişti ve Stalinizm'in revizyonizm eleştirilerinden yakasını kurtaramıyordu (James, 1986: 67). Bu noktada, James tarafından kaleme alınan ve Dunayevska ve Lee'nin katkılarıyla tamamlanarak Socialist Workers Party'nin 1950'deki kongresine doküman olarak sunulan ve ardından kitaplaştırılan *Devlet Kapitalizmi ve Dünya Devrimi* adlı tarihi metne vurgu yapmak gerekmektedir. Marx'ı yeniden tarih sahnesine çıkartan veya Marksizm'i Stalinist tahribattan kurtaran diyebileceğimiz bu eser, kapitalizmin 2. Dünya Savaşı sonrası girdiği yeni evreye ve bu evrede sınıf mücadelelerinin nasıl şekillenmesi gerektiğine dair ayrıntılı bir çerçeve sunduğu gibi Troçkizm'in yöntemini ve sonuçlarını da bütünlüklü olarak reddediyordu. Stalinizm nedir sorusuyla başlayan çalışma, Stalinizm ve devlet kapitalizmi, Lenin ve devlet kapitalizmi başlıklarındaki çözüm-

lemelerle ilerlerken işçi sınıfı mücadelesine, Marksist metodolojiye ve parti teorilerine yer vererek işçi sınıfı hareketi için bir rehber niteliğine dönüşüyordu (James, 1986). Otonomizm açısından ise en önemlisi bu metnin, Wright'ın dediği gibi: “Belki de Lenin’i en büyük devrimci kuramcılardan biri olarak benimsemeleri yüzünden JFT’nin kanatları içinde doğrudan bir konsey komünizmi etkisi açıktan görülmesi de hem dışarıdaki hem de daha eski konsey komünizmi geleneği ile bağlantılarını açığa çıkarır nitelikte olmasıydı” (2006: 247).

James eserin “Sınıf Mücadelesi” başlığında Birleşik Devletler’deki Fordist üretim biçimini ayrıntılarıyla analiz etmişti (1986: 34–55). Taylorizm ve Fordizm’in yükselişinin sınıf mücadelesinde yeni bir aşamayı gösterdiğini ileri sürmüştü ve yeni teknolojilerin, yeni tahakküm yöntemlerini ortaya çıkardığı gerçeğini vurgulamıştı; ancak tüm bu tabloda, işçi sınıfının gücünü kabul etmenin gerekliliğini de savunmuştu (Cleaver, 2008: 73).

“Taylorizm, 1. Dünya Savaşı öncesindeki deneysel bir uygulama olmaktan çıkarak üretim akışı sürekliliğinin ve üretim, işletim ve kontrolün ileri düzeyde planlandığı fabrikada bir toplumsal sistem halini almıştır. Aynı zamanda sürekli genişleyen işbölümü, vasıflı işçilere duyulan ihtiyacın azalması ve işlemlerin sırasının ve hızının makineler tarafından belirlenmesi 1924-1928 yılları arasında üretimin rasyonelasyonunu ortaya çıkarmıştır. 29 kriz tüm bu süreçleri hızlandırmıştır. Amerikan üretiminin en gelişmiş karakteristik biçimi Ford’tur” (James, 1986: 39–40).

Bu yeni üretim örgütlenmesi, ona göre sadece Birleşik Devletler’de değil, Sovyetler Birliği’nde ve faşist Almanya’da modern totalitarizmin doğuşuna sebep oluyordu. O, “sendikalaşmadan önceki Ford rejimi, Stalinist Rusya ve Faşist Almanya’daki üretim ilişkilerinin prototipidir” (James, 1986: 40) diyordu. James’in, Cleaver’dan hareketle sendika bürokrasilerinin işçi sınıfı karşısında aldığı tutuma ve kapitalist üretimin bir aracına dönüştüğü sonraki döneme dair analizlerinde bu tablonun sadece basit bir tahakküm ilişkisi veya totaliter eğilim olmadığını görerek bu duruma ve hem işin hızlandırılmasına hem de sendikalara karşı, sendika üyesi işçilerin isyanını gördüğünü söyleyebiliriz (Cleaver, 2008: 73). James, Sovyetler Birliği’nde üretimin örgütlenmesi üzerine yaptığı ücretlendirilmemiş emek uygulaması, parça başı iş ve Taylor sisteminin örneklerine dair çalışmalarda, Stalinist başarı ve işçilerin yenilgisine rağmen, işçilerin yeniden inisiyatifi ele alacağını öne sürdü ki, James’e göre bu durum, Leninist örgütlerle ve partilerle olmayacaktı (Cleaver, 2008: 74). Tarihsel farklılıklarına rağmen Stalinist parti ile Hitler partisi arasında fark görmeyen James’e göre “parti, devlet kapitalizminin

üretim sürecinin kendi suretinde yansımasydı” (James, 1986: 55). Ona göre proletaryaya ileri atılarak eski örgütü parçalar ve yeni örgüt, yeni organizma kendi zorunluluğu olarak kendilikle harekete geçer ve işçiler “disiplinli kendiliğindenciliğin” yeni biçimlerini geliştirdikçe, sermayenin ajanı haline gelen Komünist Partiler yıkılacaktı (Cleaver, 2008: 74). JFT, Troçkizm içinde kaldığında yapamadığı “öncü parti” fikrinin reddini, Troçkizm’i terk ettikten sonra açıkça yapıyordu. James, “Lenin ve Öncü Parti” (1963) başlıklı yazısında, Lenin’in merkezi doktrinin aslında öncü parti teorisi değil, proletaryanın toplumu barbarlıktan korumaktaki rolü üzerine olduğunu belirtmişti. Bu metinden yedi yıl önceyse *Devlet Kapitalizmi ve Dünya Devrimi*’nin 1956’daki ikinci baskısının önsözünde, “bu ekonomik analizin politik sonuçları, çağımızda Leninist öncü parti teorisinin, teori ve pratik anlamda topyekûn reddi biçiminde özetlenebilir” (James, 1986) diyordu.

1.2.2. *Socialisme ou Barbarie* (Sosyalizm Ya da Barbarlık)

JFT’nin Troçkizm’den kopuşu ve sonrasında Troçkizm’in krizinin büyüdüğü dönemde, Fransız filozof, aktivist Claude Lefort ve Yunan asıllı ünlü Fransız Marksist Cornelius Castoriadis çevresindeki IV. Enternasyonal’in Fransız Seksiyonunun (PCI) muhalefette toplanan üyeleri, JFT’nin Birleşik Devletler’deki madenci grevleri konusundaki çalışmalarından ve Paul Romano ve Grace Lee-Boggs’un *American Worker* (Amerikan İşçisi) broşüründen etkilenecek *Socialisme ou Barbarie* (Sosyalizm ya da Barbarlık) adlı dergiyi 1949–1965 yılları arasında çıkarttılar (Wright, 2006: 247–248). Amerikan Solu’nun bayrağını taşımaya çalışan bu grupta Lefort ve Henri Simon çevresinin “öncü parti” fikrine karşı çıkarak daha konseyci, James ile etkileşim içinde olan Castoriadis çevresininse daha Leninist olduğu iki ana eğilim mevcuttu ve 1958’de Lefort, Simon ve onların temsil ettikleri eğilimin tasfiye edilmesi sonucunda ILO/ICO ve belirgin bir konseyci yönelimi olan *Echanges et Mouvement* gibi çeşitli gruplar oluşurken *Socialisme ou Barbarie*’in Britanyalı grup *Solidarity* (Dayanışma) üzerinde geniş çaplı etkisi oldu ki, *Solidarity* ise daha sonrasında *Situationist International*’den (Sitüasyonist Enternasyonel) etkilenecekti (Wright, 2006: 248). “Harfçi Enternasyonal”, COBRA ve “Enternasyonal Hayalci Bauhaus Hareketi”nin bir araya gelmesiyle oluşan Situationistler ise 1950’li yılların sonunda *Lettrist International* olarak bilinen Guy

Debord ve Roul Vaneigem'in yer aldığı daha çok sanatla uğraşan bir grubun içinden çıkmışlardı; Situationistler, hem erken dönem Hegelciler ve Frankfurt Okulu'nun Hegelci Marksizm'ini ve ilişkilerinin iyi olduğu Henri Lefebvre'nin konseyci düşüncelerini devralmış hem de *Socialisme ou Barbarie*'den etkilenmişti (Wright, 2006: 248). Cleaver'a göre tüm bu gruplar hem Sovyet toplumunun doğası, işçi mücadelelerinin biçimleri ve özellikleri, Ortodoks Marksizm'in eleştirisi ve örgütlenme sorunu gibi temalara hem de Leninist Parti ve sosyalizm kavramlarına dair yaptıkları analizlerle Otonomist Marksizm açısından paha biçilmez belgeler sunmuşlardı (2008: 78). Örneğin 1964–1965 yılları arasında *Socialisme ou Barbarie*'de yayınlanmış olan "Marksizm ve Devrimci Kuram" adlı metinlerinin bir araya getirilmesiyle *Toplum, İmgeleminde Kendini Nasıl Kurar?* eserinin birinci cildi oluşan Castoriadis'in bu eseri, eleştiri yağmuru- na tuttuğu Marksist tarih kuramı ve felsefesinden sınıf mücadelesine ve devrimci projeye, en temel yaklaşımı olan "özerklik" kuramından "imgesel imlem" kavramsallaştırmasına kadar geniş bir tayfta konumlanması açısından oldukça değerliydi. Marksist kalmakla devrimci kalmak arasında bir tercih yapma noktasına geldiğimizi düşünen Castoriadis bu kitabında, Marksist kriz teorilerinin anlamını yitirdiğini ve artık ekonomik toplumu oluşturan yapılardan bağımsız bir yasaları olan altyapı kuramının geçerli olmayacağını düşünüyor, Marx'ın metodolojisini yeniden ele alarak onu Hegelci ve pozitivist unsurların dışında tutmaya çalışıyor, Marx'ın "tarihin sanılan yasaları" nı nesnel yasalar şeklinde formüle etmeye çalışmasını (ki, Castoriadis tarihin önceden belirlenmiş yasaları olmadığını ve *lineer* olarak ilerlemediğini savunuyor) devrimci öğelerle çelişkili olarak görüyor ve ayrıca praksis kavramına referansla (materyalist felsefesini praksis kavramı üzerinden kurmasını daha sonra izlediği Hegelci tutumuyla çelişmesi) devrimci pratiğin tekrardan gözden geçirilmesini öneriyordu (Castoriadis, 1997).

2. Dünya Savaşı boyunca Yunanistan'da, Komünist Parti'ye ilişkin Troçkist analizin yetersiz olduğunu düşünerek Troçkizm'den kopmaya başlayan ve daha sonrasında, hatta Marksizm ve Leninizm'den uzaklaşan Castoriadis, kendisi gibi düşünen Amerikalı muhalif yazarlar ve Lefort gibi Rus bürokrasisinin artan gücünün yarattığı gerçekliğin, Troçki'nin "dejenere işçi devleti" teorisi ile dogmatik olarak çeliştiğini düşünüyordu (Cleaver, 2008: 76). JFT ile çarpıcı paralelliklerin yanı sıra doğrudan ilişki içinde olan (birbirlerinin yazılarını yayınlama, benzer görüşleri ifade eden belgelere ortak imza atma vb.) ve onlar gibi üretim süreçlerinin yeni yapılarına işçi sınıfının öz-örgütlülüğünü

ortaya koymak için odaklanan *Socialisme ou Barbarie* grubunun Castoriadis öncülüğünde geliştirdikleri tekeller kapitalizmin özelliği olan bürokrasi eleştirisi, JFT'deki "devlet kapitalizmi"nden farklılıklar gösterse de -Castoriadis devlet kapitalizmi yerine, bürokratik kapitalizm okumasını tercih ediyordu ve bunu "Bürokrasinin Doğuşunda Bolşevik İdeolojisi" (1964) başlıklı yazısında ayrıntılandırıyor- hem Fransız hem de Amerikalı gruplar açısından Ortodoks Marksizm'in dondurulmuş kategorilerinin reddi, üretimde ve toplumdaki hiçbir resmi örgütün aracılık etmediği işçi mücadelelerinin analizine yapılan vurgunun paylaşımı ve işçi sınıfı otonomisinin temel rolüne dair benzer kavramsallaştırmaya sahip olmaları noktalarındaki benzerlikler oldukça önem arz etmekteydi ki, bu yaklaşım, Cleaver'a göre onların fabrikanın ötesine geçip topluma bakmalarını, yani bir anlamda gençlerin, kadınların ve siyahilerin mücadelelerine güç katmalarını sağlamıştı (2008: 76-77). Troçkist esinlenmeyle Sovyet bürokratik kapitalizminin, karşı-devrimci niteliği doğrultusunda işçi sınıfı iktidarının toplumsal temellerini yıktığı kanaatiyle yeni bir toplumsal devrimin (sadece politik devrim değil) gerekliliğini vurgulayan Castoriadis için 1953 Doğu Almanya ayaklanması, işçi sınıfının bürokratik kapitalizme isyanının ve benzer şekilde 1956 Macar Devrimi de öz-yönetim, öz-örgütlülük fikrinin vücut bulduğu hareketlenmelerdi; ancak bir diğer ünlü eseri *Political and Social Writings*'in ikinci cildindeki "The Proletarian Revolution Against The Bureaucracy" bölümünde, Macar Devrimi'nde işçi konseylerinin kuruluşunu, bu konseylerin Macar bürokrasisi karşısındaki başarısı açısından irdeleyen Castoriadis, yine de kapitalist üretim biçiminin zorunlu bir sonucu olarak gördüğü konseylerin işçi sınıfının çıkarlarının nihai savunucusu olamayacağını ve konsey fikrinin fetişleştirilmemesi gerektiğini düşünüyordu (Castoriadis, 1988: 57-90). En nihayetinde Castoriadis özerklik kuramından hareketle, toplumun özerk yönetimini ve toplumsal kurumların özerkliğini (sorgulama ve öz-yaratım dolayısıyla) esas alıyordu.¹² Ona göre, "devrimci siyaset de kendisine konu olarak, herkesin özerkliğini sağlamak amacıyla toplumun örgütlenme ve yönelimini seçen ve bu özerkliğin; toplumun, kendisi de

¹² Özerklik kavramını bireysel (kendi nomos'unu oluşturma) ve toplumsal (toplumun nomos'unu bir kolektivite içinde oluşturma) düzeyde ele alan Castoriadis'a göre: "Özerklik, 'olgular' üzerine değil de toplumun imgelemsel imlemleri ve bu imlemlerin olası temeli üzerine açık ve sınırsız bir sorgulama patlak verdiği anda, bir tohum halinde, ortaya çıkar. Bu hem başka tür bir toplumun, hem de başka tür bireylerin adeta 'açılış'ının yapıldığı bir yaratım anıdır. Tohum terimini kullanmamın nedeni, özerkliğin ister toplumsal olsun, ister bireysel, bir tasarı olmasıdır. Sınırsız sorgulamanın ortaya çıkışı yeni bir tarihsel eidos yaratır" (Castoriadis, 2001: 77).

ancak insanların özerk etkinliğinin ortaya çıkmasıyla mümkün olabilecek bir radikal dönüşümünü ön varsaydığını kabul eden bir praksisti” (Castoriadis, 1997: 137).

1.2.3. *Situationist International* (Sitüasyonist Enternasyonel)

1957’de çıkmaya başlayan *Situationist International* (SE) adlı dergide Maurice Wyckert, Raoul Vaneigem, Jeppesen Victor Martin, Guy Debord, Rene Vignet gibi isimlerin yer almasıyla ve *Lettrist International*, *Hayalperest Bauhaus* (IMIB) ve Kopenhag, Brüksel ve Amsterdam’lı sanatçıların oluşturduğu COBRA gruplarının buluşmasıyla ortaya çıkan SE hareketi, “dada”, “sürrealizm” ve “lettrist” akımlardan etkilenen avangart sanatçılar ve entelektüellerden oluşan birlikteliktir. *Sitüasyonist Enternasyonel*’in önsözünde yer aldığı gibi SE’de toplanan grupların problemi (Bodson vd, 2008):

“II. Dünya Savaşı’ndan yaklaşık on yıl sonra, modern sanatın ve radikal politikanın mevcut ya da geleneksel biçimlerinin çok azının (eğer varsa) telafi edilemez bir şekilde yozlaşmış ve tükenmiş olmaları, ya da dev şirketlerle, Nazizm ve Stalinizmle işbirliği içerisinde olmalarıydı. Nereden bakılırsa –hem pro-kapitalist siyasi partilerde, hem onların “sosyalist” alternatiflerinde, hem iş yerinde hem de boş vakitlerde– elitler, gerçeküstü liderler ve muazzam, gayri şahsi bürokrasiler giderek bireylerin hayatlarını daha fazla egemenliği altına alıyor, denetliyor ve mahvediyordu. Ütopya tam anlamıyla hiçbir yerdeydi.”

SE’nin tarihini, 1957–1961 arası örgüt üyelerinin kendilerini sanat ve politikanın yeni karmasının yaratıcı dışavurumlarına adadıkları ilk dönem; 1962’li yıllarda SE’nin üyeliği ve yönetiminin kısmen örgütün radikal politikadan ziyade avangart sanatla ilgili görünen insanları dışlayıp onlarla yollarını ayıran katı politikasının bir sonucu olarak, kısmen de SE’ye katılma niyetiyle yaklaşan yeni insan tiplerinin bir sonucu olarak radikal bir şekilde deneysel olan sanatçıların inişte, radikal bir şekilde deneysel olan teorisyenlerin çıkışta olduğu, eleştirel gösteri teorisi geliştirmekten ziyade sanat bazlı politik eserler üretildiği ikinci dönem; Mayıs 1968 süresince Paris’te ve Fransa’nın başka birçok yerinde yaşananları açık bir şekilde rapor etmek, belgelere dayandırmak ve yorumlamakla geçen üçüncü dönem olmak üzere üç aşamada görebiliriz (Bodson vd, 2008). Avangart bir yapılanmayla sanat örgütü gibi görünen SE, anarşist ruhlarıyla birleştirdikleri konsey komünizmine yakın duruşları nedeniyle işçi ve öğrencilerin öz-örgütlü konseylerinin kurulmasını sağlayarak (özellikle bu noktada ilk akla gelen “İşgallerin Sürdü-

rülmesi Konseyi”) mimarlarından biri oldukları 68 hareketi öncesi (1962 sonrası ikinci dönem), kültür kapitalizmi eleştirisine sıkışmış yapısından uzaklaşıp Marksist damarla, kapitalizmin bütünlüklü eleştirisine soyunarak hem Batı kapitalizmini hem de Cliff gibi “bürokratik devlet kapitalizmi” olarak adlandırdıkları Sovyetler Birliği’ni kritik eden anarşist eğilimli bir grup olarak işçi sınıfının sıkıştığı Stalinist partilere ve sendikalara ve bürokratik yapılara karşı işçi sınıfı aracılığıyla inşa edilecek doğrudan demokrasinin ulaşabileceği en yüksek örgütlenme biçimi olarak gördükleri özerk-demokratik işçi örgütleri ve işçi konseyleri üzerinden yükselen bir toplum tahayyülüne sahip olması noktasında otonomist kavrayışın gelişiminde önemli duraklardan biri olarak görülmektedir.

1.3. İTALYAN OTONOMİZMİ’NİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

1950’li yıllar İtalyan toplumunun derin bir dönüşüm içinde olduğu yıllardı. “İkinci Dünya Savaşı’nın sonuçları ekonominin büyük kesimini, özellikle de Kuzey’i kaosa sokmuş, endüstriyel üretim, 1938’deki çıktının yalnızca dörtte birinde kalmış, taşımacılık sektörü harap olmuş, tarım güçten düşmüştü” (Wright, 2008: 21–22). Fakat ’50’li yılların ikinci yarısından itibaren on yıllık süreçte İtalya, büyük bir kapitalist atılım içine girerek yarı tarıma dayalı toplum yapısından sıyrılıp özellikle içinde toprak reformunun da yer aldığı özel bir kalkınma planının uygulandığı Güney’deki bazı kentlerin sanayileşerek büyümesiyle sanayi toplumu olma yolunda hızla ilerlemişti. Hıristiyan Demokratlar’ın (DC) iktidarında, İtalyan Sosyalist Partisi (PSI) ile İtalyan Komünist Partisi’nin (PCI) ise edilgenliğinde gelişen “İtalyan mucizesi” denilen bu dönemde yan sanayinin gelişmeye başlamasıyla birlikte Kuzey’deki büyük şehirlere doğru göçler başlamış ve tarım dışı çalışan nüfus hızla yükselmişti; İtalya’nın Kuzeydoğu’sunda (petrokimya) ve Güney’de (demir metalleri) makine donanımında önemli yeni yatırımlar yapılsa da büyük ölçekli sanayinin yoğunlaştığı Cenova, Torino, Milano Kuzey üçgeninde en dinamik sektörler, yeni bir altyapının üretimiyle sınırlanmış olan konut, elektrik, petrokimya, demir metalleri ve otomobil alanlarına kaymıştı ve neticede endüstriyel üretim, 1953’de % 64 artarak 1940’ların savaş öncesi seviyesine ulaşmış, 1961’deyse neredeyse ikiye katlanmıştı; İtalyan mucizesi sürecinde İtalya’nın imalattaki işgücü bir milyon büyümüştü (Wright, 2008: 22-27). Bu dönemde gayrisafi sanayi üretimi % 116 artarken, 1951’de 4.5 milyon olan işçi sayısı da yüzde 31.7 oranında arttı ve böylece işçi

sınıfı toplam nüfusun yüzde 20'si iken, yüzde 30'u haline geldi (<http://bianet.org/bianet/print/106621-italya>, Erişim tarihi: 20.12.2014). İtalyan mucizesinin getirdiği hızlı büyüme süreci, 1960'ların başlarında doğal olarak ekonomik ve buna eşlik eden politik kriz döneminin kapılarını aralamıştı. Enflasyonun arttığı, pazar alanlarının daraldığı, işsizliğin yükseldiği, sanayideki büyümenin durduğu, Güney'e dönük yatırımların kesildiği ekonomik kriz tablosunda İtalya, DC'nin iktidarının sarsılmaya başlandığı politik krizin de eşiğine gelmişti. DC'nin 1960'da neo-faşist hareket olan İtalyan Toplumsal Hareketi'ne (MSI) de dayanarak otoriter bir yapılanmaya yönelmesi üzerine Cenova, Torino ve feodal muhafazakâr yapıların çözülmekte olduğu Güney İtalya'da işçi sınıfının kendiliğinden büyük tepkisiyle karşılaşmış ve sonuçta DC, iktidarını PSI ile paylaşarak sürdürmek zorunda kalmıştı; İtalya'yı 1960'larda yönetecek olan Aldo Moro'nun Başbakanlığındaki Centro Sinistra (Orta-Sol) hükümetinin oluştuğu yıl, ekonomik bunalım doruğa ulaşmış, büyük bir grev dalgası kabarmıştı (<http://bianet.org/bianet/print/106621-italya>, Erişim tarihi: 20.12.2014). Böylelikle göçler sonrası artan işçi sınıfı nüfusunun büyük şehirlerdeki fabrikalardaki varlığının ciddi bir şekilde hissedildiği ve savaş sonrası yeniden yapılanmada sömürü ve baskı ortamının arttığı İtalyan mucizesi sonrası dönemdeki kriz sürecinde, artık 1960'lar öncesinin özellikle İtalya Enternasyonalist Komünist Parti içindeki Bordiga ve Onararato Damen ayrışmasıyla bölünen İtalya solunda güçsüzleşen İtalyan işçi sınıfı hareketi, çalışma süreleri ve koşulları, ücretler, üretim sürecinde karar alabilme gibi başlıklar üzerinden grevlerle kıpırdamaya başlamıştı ki, bu kıpırdama, 1970'ler sonrası mücadelenin, fabrika sınırlarının ötesine taşmasını sağlayacaktı. 1962 yılında işçi sınıfı harekete geçmiş ve grev dalgası hızlı bir şekilde ülke geneline yayılmaya başlamıştı. Grevler, son on yıldaki grevlerin yarattığı iş günü kaybını ikiye katlamıştı; dolayısıyla 1961'e dek yapılan grevlerle gerçekleşen işgünü kaybı hiçbir yıl 10 milyonu aşmamışken 1962 grevleriyle 22.7 milyon işgünü harcanmıştı; grev dalgası etkisini yitirmekle birlikte 1966'ya dek sürerken grev ve iş bırakmalarla kaybolan iş günü 1963'de 11.3, 1964'de 13, 1965'de 6.9, 1966'da 14.9 milyon olmuştu (<http://bianet.org/bianet/print/106621-italya>, Erişim tarihi: 20.12.2014). İşçi sınıfının, parti ve sendikalarıyla yüzleşerek ve hatta onları karşısına alarak başlattığı grev dalgasıyla PCI ve güdümündeki sendikal örgütlenmesi İtalyan Genel İş Konfederasyonu'nun (CGIL) etkisizliği ortaya çıkmış ve kendini sınırlayarak ağırlıklı küçük işletmelerde faaliyet yürüten parti ve komünist sendika örgütlenmesi-

nin, kırdan kente yeni gelmiş genç işçilerin yoğun olduğu, fordist üretim tekniklerinin kullanıldığı büyük işletmelerde varlık gösteremediği ortaya çıkmıştı ki, bu işçilerin çoğu sendikasız ya da reformist sağ sendikaların üyesiydi (Yaraşır, 2006: 29-30). Fordist fabrika tipinin en somut ve çarpıcı örneği ise 10 kilometrekarelik üretim alanı ve çevresinde, 60 bin kişilik işçi barakalarıyla tam olarak Fordist bir kent tipini andıran Torino'daki FIAT işletmesi olarak görülmekteydi; FIAT'ta 180 bin kişi çalışıyordu ve bu işçilerin büyük bir çoğunluğu kır kökenli (Güney İtalyalı) genç işçilerden oluşuyordu; merkezi ve hiyerarşik bir karakteri olan işletmede, iş bölümü emir komuta zincirine dayanmaktaydı ve bütün inisiyatif yöneticilerin elindeydi, tek bir ürünün seri üretimi esas alınmıştı ve işçi, makinenin bir parçası gibi hareket ediyordu (Yaraşır, 2006: 30). Uzun yıllardır İtalya'nın tanık olmadığı en büyük grev de 1962 Haziran'ında Torino'daki FIAT fabrikasında ortaya çıkmıştı. FIAT yönetiminin, İtalyan İşçiler Birliği (UIL) ve İtalyan İşçi Sendikaları Konfederasyonu'ndan (CISL) ayrılarak kurulan Otomobil Sendikası (SIDA) adlı, patron Agnelli ailesinin denetiminde olan iki sendika ile anlaşarak lokavt uygulamasına gitmesine karşılık harekete geçen işçiler, her iki sendikayı da karşısına alarak grev ve isyan dalgasını büyüterek mücadeleyi ısrarla sürdürmüştü (<http://bianet.org/bianet/print/106621-italya>, Erişim Tarihi: 20.12.2014). Böylelikle tarihe "İki Kızıl Yıl" (Biennio Rosso) olarak geçen 1919-20'li yıllarının, reformize saptanmış İtalyan Sosyalist Partisi (PSI) ve onun sendikal ortağı Genel İşçi Konfederasyonu'nu (CGL) karşısına alarak örgütlenen Torino işçi hareketinden alevlenen görkemli konsey komünizmi mücadelesini andıran baş döndürücü günler tekrardan canlanmıştı.¹³

¹³ İtalya'da, 1900'lü yılların başını takip eden süreçte hızlı ekonomik büyümenin, Birinci Dünya Savaşı yenilgisi sonrası büyük bir ekonomik krizle çökmeye başlamasına paralel olarak arkasına geniş halk kitlelerini de alan işçi sınıfı hareketi, 1916'da başlayan hareketlenmeler sonrası 1917-18 yıllarında sahneye çıkmıştı. 1917'de Torino'da gıda kıtlığına karşı yapılan bir protestoda iki kişinin öldürülmesi sonrası Cenova, Milan, Torino üçgeninden ülke geneline yayılmaya başlayan genel grev dalgaları ve onu takip eden toprak işgalleri (özellikle kadın işçilerin ve köylülerin eylemleri), Sovyet Devrimi'nin yaktığı devrim ateşini de göz önünde bulundurursak tarım ve sanayi işçilerinin eylemleriyle ivme kazanmaya başlamıştı (Boggs, 1977). Sonrasında Torino'dan başlayan ayaklanmaların polisler tarafından vahşice bastırılmasının ardından her ne kadar nicelik olarak güçlense de Turati önderliğindeki mecliste iki milyon oyla 156 sandalye kazanan reformist PSI (ki, işçi sınıfı partisini önceleyen Bordiga liderliğindeki kanadın da konseylere ekonomik işlemlere sıkışmış, reformist olduğu gerekçesiyle sıcak bakmadığını söyleyebiliriz) ve CGL hattını karşısına alan işçi sınıfının yükselttiği fabrika grevleri, 1919-20 yıllarında, özellikle Piyemonte ve FIAT'ın bulunduğu Torino bölgesinde katlanarak zirve noktasına ulaşmıştı (Boggs, 1977). Bu sürecin öncüsü ise Torino işçi sınıfı hareketinden yükselen on binlerce işçinin örgütlendiği anti-sendikalist fabrika konseyleriydi ve sürece önemli katkı sağlayan unsurun, 1919 Mayıs'ında Sovyet Devrimi'nin konseyler aracılığıyla İtalya'da vücut bulabileceğini düşünen, PSI'nin reformist tutumdan rahatsız olan Gramsci ve Torino'lu konseycilerin kurdukları, fabrika konseylerinin yayın organı haline gelen *L'Ordine Nuovo* dergisi ve etrafında toplanan PSI içinde azalmış olan militan grubun (özellikle anarko-sendikalist militanlar Pietro Ferrero ve Maurizio Glarino) olduğu da göz ardı edilmemeliydi. 1920 Ni-

CGIL ve PCI'nın işçi sınıfıyla bağlarının zayıfladığı '62 grevleri sırasında, Torino'da *Quaderni Rossi* (Kızıl Defterler) adında, Yeni Sol düşüncelerden etkilenen, otonom bir işçi sınıfı hareketini örgütlemeyi hedefleyen ve en önemlisi kısa zamanda mevcut sol partilerden daha etkili bir konuma gelen bir dergi çıkarılmaya başlanmıştı (Yaraşır, 2006: 30). Fabrika işçilerinin toplumsal mücadelenin merkezinde yer aldığı düşünülüyor. 1960-70 dönemini ilk uzun siyasal mücadele dönemi olarak gören Hardt, bu süreçte öğrencilerin ve entelektüellerin ilgisinin fabrikalara odaklandığını, militan işçilerinse önemli bir kesiminin mücadeleyi sendikaların ve PCI'nın dışında bağımsız siyasi örgütlenmeler yoluyla sürdürmemek yönünde tutum aldığını belirtiyor, temel sloganın ise sadece yaratıcı ve üretken etkinliğin değil, yerleşik kapitalist üretim ilişkilerinin içinde işin reddi anlamında "işin reddi" olgusu olduğunu vurguluyordu; politik kuramlar ise sermaye karşısında işçi sınıfının otonomisi, yani kapitalist üretim ilişkilerinden bağımsız toplumsal biçimler ve değer yapıları üretebilme ve sürdürebilme gücü ve benzer şekilde toplumsal güçlerin devletin tahakkümünden otonom olabileceği potansiyeli üzerinden yükseliyordu (Hardt, 2005b: 21). İşin reddinin belirgin bir talep olarak yükselişi, işçi sınıfının ilkel birikimden bu yana aslında daima işe karşı mücadele ettiğini hatırlatmıştı, ama bu hatırlatma ancak '60'lı yıllara rastlayabiliyordu; çünkü işe dair öncesindeki temel tartışmalar işten özgürleşmek değil, işi özgürleştirmek şeklinde yürütülüyor-

san'ında Torino işçilerinin başlattığı büyük grevle birlikte (yaklaşık beş yüz bin işçiden fazlasının katılımıyla) sovyet-konsey deneyiminden hareketle yüz binlerce işçinin örgütlendiği fabrika konseyleri aracılığıyla sosyalist düzenin inşası için harekete geçen konsey hareketi, Piyemonte ve Ligurya'da karşıdevrimci saldırıya maruz kalmış ve buna Piyemonte'de başlatılan kitlesel genel grevlerle cevap vermeye çalışsa da İtalya çapındaki genel grev çağrısının karşılık bulamayışı (ki, bir süre genel grevler, Kuzey İtalya boyunca oldukça yayılmıştı) ve Torino işçilerini desteklemeyi reddeden PSI ve CGL'nin işbirliği nedeniyle Piyemonte grevlerinin durdurulmasıyla geriletilmişti ve aynı zamanda hükümet hem polislerce isyanları bastırmaya çalışırken hem de sanayicilerin fabrika konseylerine karşı kurduğu "Confindustria" örgütü aracılığıyla fabrika konseyleri baskılanmaya çalışıyordu (Boggs, 1977). Fakat beş ay sonra, Milan'da işverenlerin toplu iş sözleşmesini reddetmesi üzerine İtalya Metal İşçileri Federasyonu (FIOM) öncülüğünde, Alfa Romeo işçilerinin desteğiyle tekrardan alevlenen fabrika işgalleri, İtalya'yı devrimin eşiğine getirecek kadar hızlanmış, Milan, Cenova ve Torino'dan diğer bölgelere sıçramış ve konsey hareketi yeniden canlanmıştı; ancak yine de dar bir bölgede sıkıştığı düşünülen fabrika konseyleri deneyimiyle ilerleyen devrimci süreç hükümetin saldırılarıyla değil, büyük sanayiciler ve sendikalarla işbirliğiyle, bir anlamda uzlaşısıyla ve yine PSI'nın ihanetiyle durdurulan fabrika işgallerinin ardından sonlandırılmıştı (Boggs, 1977). Konsey hareketinin yenilgisi sonrası, konseycilere açıkça düşmanlık besleyen PSI'den Togliatti ve Gramsci kanadı ayrılarak İtalyan Komünist Partisi'ni (PCI) kuruluşunda yer almış ve bu yenilginin ardından tıpkı Alman Devrimi yenilgisi sonrası SPD tartışmalarında olduğu gibi İtalya'da da SPI üzerinden öncü parti/kitle diyalektiği sorgulamaları ve bu bağlamda öz eleştirileri, özellikle Gramsci'nin 1926'da kaleme aldığı "Güney Sorunu Üzerine Kimi Gözlemler" başlıklı yazısındaki yoğun katkılarıyla filizlenmeye başlamıştı ve yine Alman Devrimi yenilgisi sonrası olduğu gibi İtalya'da da faşist rejiminin önü açılmıştı (İtalya 1919-20 konsey hareketi için bkz. Gramsci, 1970; Spriano, 1975; Elazar, 1988; Pietro, 2011; Sonnessa, 2003)

du, '50'li yıllar boyunca işçi mücadelelerinin otonomisini tanıyan ve kurumsallaştıran, siyahiler, öğrenciler, kadınlar gibi farklı sınıf kesimlerinin otonomisini anlamlandıran otonomist Marksistler bile, devrimin can alıcı noktasının işi kendine mal ederek özgürleştirmek olduğu fikri hakimdi (Clevaer, 2005: 92). Berardi'nin özetlediği gibi otonom işçilerin hükümet baskısına karşı şehirlerde ve fabrikalarda yürüttükleri mücadele süresince yükselen, yaşamın işe tabi kılınmasının reddi şeklinde sabit bir öge mevcuttu; bu öge öncelikle Akdeniz kıyılarında, sonra da gençlerin ve işçilerin fabrika ritmine karşı ayaklanmasında ve işçilerin işe gitmeme salgınını başlatmasında kendini buldu ve '67'den '77'ye kadar yeşeren işçi otonomisinin özetleyici kavramı olarak konumlanırken '70'lerde ilerlemeci bir politik stratejinin çerçevesine dahil edilmişti (2014: 131). Son kertede bu yıllarda ortaya çıkan işçi sınıfının otonomisi bilinci, sanayi işçilerinin ardından öğrencilerin ve entelektüellerin de PCI ile yüzleşmelerinin önünü açtığı gibi yeni mücadele hatlarının örülmesine de olanak sağlamıştı ki, bu tablonun en önemli anlamı sendikalarla girilen mücadelenin tezahürü olmasıydı (Cleaver, 2008: 78-79). Cleaver'ın özetlediği gibi, “özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde sendika üyesi işçiler arasında yaygınlaşan otonomi gerçekliğinin incelenmesinde sonra yeni kuşak militanlar, işçi sınıfının sadece sermayenin saldırısı karşısında kendi çıkarlarını savunan pasif ve tepkisel bir kurban olmadığını ve işçi sınıfının sermayeyi ortadan kaldırmaya yönelik nihai gücünün, onda var olan mücadele başlatma ve sermayeyi kendini yeniden örgütlemeye ve geliştirmeye zorlama gücünde temellendiğini dile getirdiler” (2008: 79). Cleaver'ın bahsettiği bu militanların başında PCI'nin hegemonyasından kaçan Gianni Bosio, Vittorio Foa gibi isimlerin yanı sıra *Quaderni Rossi*'nin en önemli isimlerinden Raniero Panzieri gelmekteydi. 1953'de PSI'nin Merkez Komitesi'ne giren ve partinin Kültür Sekreterliği görevini üstlenen, 1957'de ise partinin Merkez Komitesi'nden ayrıldıktan sonra partinin *Mondo Operio* (Dünya İşçisi) dergisine atanan Panzieri, kısa sürede dergiyi kendini de eleştirebileceği bir araç olarak görmüştü; dergi, Libertini ile birlikte çalışan Panzieri sonrası yeni dönemde, Panzieri'nin duruşuyla kapitalizmle mücadele biçimlerinde nihai sözün işçi sınıfının kendisinde olduğu yönündeki pozisyonuyla dikkat çekmişti (Wright, 2008: 34-35). Göreve geldiği 1957 yılının başında Panzieri, savaş sonrası İtalyan Marksizminin yoksulluğunu hakikat, parti ve sınıfın eşit tutulmasına bağladı ve Marksizmi yenileme görüşünü parti liderliği ve katı parti talimatlarından kurtulmakla ilişkilendirdi (Wright, 2008: 33). Panzieri, sol partilerin anayasal arenayı

kullanmasının önemli olduğunu kabul etse de emek hareketinin “aşağıdan ve bütünsel demokrasinin biçimleri içinde” yenilenmesi gerektiğini düşünüyor, bunun için köklerini ekonomik alanda iktidarın gerçek kaynağında bulması gereken yeni kurumlara işaret ediyor ve en önemlisi Stalinist parti-işçi sınıfı özdeşliğine dayalı yaklaşımı sert bir şekilde eleştiriyordu; çünkü artık ona göre Komünist dogmanın çöküşü işçi ezilen ve sömürülenlerin otonom mücadelesini doğruluyordu ki, aynı zamanda Gramsci'nin *L'Ordine Nuova* döneminden makalelerini yeniden yayınlayarak bunu gösteriyordu; ancak 1950'lerin son dönemlerinde ise parti biçiminin muhalifi olmaktan oldukça uzak durmuş ve işçi kontrolünün peşinden gitmişti ve bu eksende sınıf ittifakı ve anayasal yoldan sosyalizm kavrayışından uzak konuma düşmüştü, PSI'nin sosyal demokrasiye teslimiyetinin gerçek bir risk olduğunu kabul etse de revizyonistlere kolayca bırakılabileceğine inanmıyordu (Wright, 2008: 35-36). 1959'da PSI'nin 33. Kongresinde Pietro Sandro Nenni çevresinin üstünlüğü sağlanınca (ki, Nenni'yle birlikte Hıristiyan Demokrat'larla işbirliği ortaya çıkmıştı) Panzieri, *Mondo Operaio*'dan uzaklaşmış oldu. PSI'nin Merkez Komitesi'nde seçilmesine rağmen ve partiden dışlanmıştı. Ardından Panzieri Torino'ya dönerek Tronti, Alquati ve Montaldi ile bir araya gelerek *Socialisme ou Barbarie* çevresinden oldukça etkilenen, ismiyle *Chairs Rouges* (Kızıl Defterler) deneyimini hatırlatan *Quaderni Rossi*'yi (Kızıl Defterler) kurdular. *Quaderni Rossi* ve *Classe Operai* dergileri '60'ların İtalyan solunda *operaismo*'nun gelişimi açısından önemli bir geleneği temsil ediyordu.

1.3.1. *Quaderni Rossi*

Editör kurulları Roma, Padova, Genova ve Milan'da bulunan, Torino'da Panzieri ve Alquati yönetiminde yayınlanan *Quaderni Rossi*, işçi sınıfı otonom mücadelesine hem teorik hem de politik düzlemde yoğunlaşan ilk dergiydi. Çünkü derginin Otonomist Marksizmin temel felsefesi olarak sunduğu kavrayış, özellikle Tronti'nin katkılarıyla işçi sınıfının otonom gücünün sermayeyi değişime zorladığı ve bu bağlamda sermayenin işçi sınıfından bağımsız bir özne olarak anlaşılamayacağı, işçi sınıfının ise kendini bağımsız bir “kendisi için sınıf” olarak olumladığı yönündeydi. Ayrıca derginin buradan hareketle *operaismo*'nun gelişimine, özellikle sendikal hareketlere dair çözümlenmeleriyle oldukça değerli katkılar sunduğunu söylemek de mümkündür. *Quaderni Rossi* ilk

sayısını 1961'in ikinci yarısında yayınladığında, ilk baskısını hızlıca tüketmiş, İtalyan emek hareketinde büyük bir sansasyon yaratmış ve sol politikacılar, sendikacılar, işyeri aktivistleri ve tabandaki parti üyelerince büyük bir ilgi uyandırmıştı; ancak dergi ilk başta genç sendikacıların, daha sonra da Tronti çevresinin ayrılmasıyla krizler yaşasa da bu krizleri dergi içi düzeninin tekrardan sağlanmasıyla aşmıştı ki, bu sefer Panzieri'nin 1964'deki ani ölümüyle yeniden sarsıldı ve bir daha toparlanamadı, yazı kuruluysa grubun dört yıl sonraki çözülüşüne kadar İtalyan emek hareketinde etkili olmaya devam etse de altmışlı yılların başındaki görüntüsünden uzaklaşmıştı (Wright, 2008: 51).

Panzieri, fordizmin gelişimi ve vasıfsız "kitlesel işçi"nin ortaya çıkışı üzerine yaptığı çözümler aracılığıyla Frankfurt Okulu'nun çalışmalarının yeni bir değerlendirmesi ile teknolojik tahakküm üzerinden yeni bir Marksist okumayı birleştiriyordu (Cleaver, 2008: 80). Sermayenin teknolojik ilerlemesini, yani üretim araçlarını devrimcileştirmesini gelişiminin gerçek bir yönü olarak gördüğü planlama düzeyinin geliştirilmesi dolayısıyla işçi sınıfı mücadelelerinin bir sonucu olarak çözümlenmek niyetindeydi. Panzieri'nin bu yaklaşımı aslında Tronti'nin değer üretme ilişkilerinin fabrika mekânı ve zamanından çıkıp toplumsal alana yayıldığı "toplumsal fabrika" (*social factory*) üzerine yazdıklarıyla yakından ilişkiliydi. Tronti bu ekseninde Dergi'de kaleme aldığı "Fabrika ve Toplum" (1971) ile "Toplumsal Sermaye" (1973) başlıklı makaleler bütün toplumun üretim eklemlenmesi haline dönüşümünü ortaya koyarken "Fabrika ve Toplum"da makineye dayalı sanayinin gelişimini ve bu bağlamda nispi-artı değer üretimine geçişi sınıf mücadelesiyle sömürü biçimleri arasındaki ilişkiden, -Kapital'in birinci cildinin beşinci kısmındaki işgünün kısaltılmasına yönelik mücadelelere yaslı analizlere temas ederek- kuruyordu. Panzieri, teknolojik rasyonaliteyi kapitalist üretim ilişkilerinden farklı -politik açıdan tarafsız üretim güçlerinin bir parçası olarak kendiliğinden hareket eden bilimsel yenilik gelişmesi olarak- okuyan ortodoks yaklaşımlardan, yani onun kavramsallaştırmasıyla söylersek nesnelci Marksist görüşlere (politikayı sosyalist planlama içinde yer aldıklarından teknolojik süreçlerin nihai varsayımına yönelik bir hareket olarak teknik sürece dışsal biçimde yerleştiren, nesnel bir rasyonalitenin gelişme aşamaları olarak gören) meydan okuyordu (Thoburn, 2009: 144). Dolayısıyla Panzieri, teknobilimsel analizi, kapitalizmin gelişimi olarak ilerleme olgusu üzerinden açıklamak yerine (bu zamana kadar bunu bilimsel sosyalizm düşüncesine referansla ilerleme olarak adlandıran sol görüşten önemli bir kopuştur) teknobilimin kapitalist tahakkümün bir

aracı olduğunu vurgulayarak gerçekleştirirken diğer taraftan da işçi sınıfı mücadelelerini, sermayenin bu teknobilimsel kontrolüne nasıl cevap verdiğini ayrıntılandırarak ele almaktaydı. Panzieri'nin bu yaklaşımının en güzel örneğinin işçilerin dayanışmasını kırmak için sanayi fabrikasında ortaya çıkan Taylorist işbölümü ve Fordist otomasyonun kullanılmasında görüldüğünü düşünen Dyer-Witheyford'un dediği gibi, Panzieri makinelerin kurtarıcı amaçlarla kullanılmasını, ancak işçi sınıfının isyanının tamamen yıkıcı bir niteliğe dönüşmesi ölçüsünde mümkün olduğunu göstererek sosyalizmin bilimsel ilerlemenin bir ürünü olarak gelişmeyeceğini göstermiştir (2004: 106). Son kertede Panzieri, Cleaver'ın özetlediği gibi, daha önce Eleştirel Teorisyenler, *Johnson-Forest Eğilimi* ve *Socialisme ou Barbarie*'da geliştirilen, emeğin örgütlenmesinin, işçi sınıfının bölünmesi ve kontrolü için kapitalist bir plan oluşturduğu yönündeki tezleri benimsedi; bu örgütlerdeki kişiler nasıl ki teknolojik tahakküme karşı işçi sınıfının gücünü görmede Pollock'un ötesine geçtilerse, Panzieri de daha ileri giderek sermayenin teknolojik evrimini, planlama düzeylerinin artırılması yoluyla işçi sınıfı mücadelesine verilen kapitalist bir yanıt olarak formüle etti ve dolayısıyla özellikle "Artı-Değer ve Planlama: Kapital Okuması Üzerine Notlar" makalesinde, otonom işçi sınıfı mücadelesinin, sermayenin ayrımlarını nasıl alt ettiğini, sermayeyi fabrikadaki üretimi yeniden örgütlemeye ve planlamayı daha üst bir düzeyde genişletmeye nasıl zorladığını ortaya koyup Frankfurt Okulu ve James tarafından 1930'larda geliştirilen kapitalist planlamanın yeni aşamasına ve teknolojik devrimlerine ilişkin analizleri, işçi sınıfı mücadelesi içinden ele alarak genel teorik çerçeve içine yerleştirdi ki, Panzieri'nin bu kavrayışı hem bu analizlerin ötesine geçen teorik ve politik gelişme hem de planlamaya karşı otonom işçi sınıfı mücadelesini ön plana çıkarma noktasında oldukça değerli ve özgündü (2008: 80). "Panzieri'ye göre teknik güçler, tarafsız bir bilimsel ilerleme mantığıyla değil, değer çıkarımının belirli bir biçimini konsodile etme aracı olarak gelişti. Teknolojik rasyonalite ya da makine (ve eşlik eden tüm örgütsel metotlar ve teknikler) kapitalist iktidarın ve denetimin doğrudan tezahürü ve doğallaşmasıydı" (Thoburn, 2009: 144). Ona göre, "makine kullanımı oldukça geniş bir ölçekte ve üretimin bütün kollarında yaygınlaştığında doğrudan üretim düzeyinde kapitalizm rasyonalite adına uygulanan despotizmdir, aralıksız harekete dair eski "bilimsel rüya", başka bir deyişle emek harcanmadan gerçekleştirilen hareket, emek gücünün en üst düzeyde sömürüsüyle ve işçinin kapitaliste en üst düzeyde boyun eğmesiyle gerçekleşir gibi görünür" (Panzieri, 2005: 52). Tekno-

lojik ilerlemenin sermayenin kendi varoluş biçimi olduğunu düşünen Panzieri, nesnelci okumalara, özellikle Leonardi'ye yönelik eleştirilerini ünlü makalesi “Makinenin Kapitalist Kullanımı”nda (1980) şu sözlerle ifade ediyordu.

“Biz tabii ki burada geç kapitalist ideolojilere (neoliberalizm) değil, ama işçi sınıfı hareketi ve onun teorik sorunları içinde ifade edilen sorunlara işaret ediyoruz. Sendika eylemindeki eski ideolojik kristalizasyonların karşısında son yıllarda sınıf sendikasının yenilenmesi süreci, çağdaş kapitalizmin yeni gerçekliklerinin kabul edilmesine istinaden olmuştur. Ama mevcut teknolojik ve ekonomik aşamalara eşlik eden değişikliklere doğru bir biçimde gösterilen dikkat, bu değişikliklerin kapitalist örgütlenmenin genel ve belirleyici (güç) öğeleriyle somut bütün bağlantılarından soyutlanmış ‘saf’, idealize edilmiş bir biçimde temsiliyetle saptırıldı. /.../ Kapitalist örgütlenmenin aldığı yeni karakteristik özellikler yanlış biçimde böylece ‘nesnel’ bir rasyonalitenin gelişme aşamaları olarak görüldü” (Panzieri, 1980).

(...)

“Fabrika örgütlenmesinin otoriter yapısını sürdürmek ve pekiştirmek için kapitalizmin bir önceki aşamadan yüksek mekanizasyon (ve otomasyon) aşamasına geçişin sunduğu yeni ‘teknik temelleri’ kullanabileceğinden kuşulanılmıyor bile: gerçekten tüm endüstrileşme süreci, insanın ‘çevrenin ve fiziksel yetilerinin kendisine dayattığı sınırlamalardan kurtuluş yolunu açan teknolojik zorunluluk tarafından tahakküm altına alınıyor olarak resmedilmektedir” (Panzieri, 1980).

Panzieri, nesnelci çözümlmeleri bu şekilde hedef tahtasına koyduktan sonra, sermayenin despotizminin bir biçimi olarak planlamanın, planlı kapitalizmin ele alınması gerektiğini belirtiyordu. “Dolayısıyla kapitalist planlamanın gelişimi, makinelerin kapitalist kullanımıyla yakından ilişkilidir. Elbirliğinin, toplumsal emek sürecinin gelişimine - kapitalist yönetim altında- despotizm olarak planın gelişimi karşılık gelir. Sermaye giderek artan boyutta “özel yasa koyucu gibi” gücünü ortaya koymaktadır” (Panzieri, 1980). Panzieri'nin “Makinenin Kapitalist Kullanımı”ndaki bu ifadelerinin bizi götüreceği durak belki de en önemli makalesi diyebileceğimiz “Artı Değer ve Planlama: Kapital Okuması Üzerine Notlar” (2005) olacaktır. Bu çalışmasında *Kapital*'in birinci cildinin dördüncü bölümü olan nispi artı-değer tartışmasını kendisine rehber edinen Panzieri, fabrika tahakkümünün toplumsal alana yayıldığı toplumsal fabrika dünyasında planlamanın “artı-değer yasasının temel ifadesi” olduğunu ortaya koymaya çalışıyordu. Sermayenin elbirliğinden bu yana planlı bir emek süreci üzerindeki komutayı eline geçirdiğine değinen ve planlamanın kapitalist işleyiş tarzıyla çelişki içinde olmadığını vurgulayan Panzieri, Marx'ın kapitalizmi, üretici güçlerin sınırsız gelişimi temelinde bir planlama olarak gördüğünü iddia ederek Marksist analizlerin amacının “üretim sürecinin giderek ilerleyen düzeylerinde -basit elbirliğinden manüfaktüre ve büyük ölçekli üreti-

me- emek gücü üzerindeki komutasını güçlendirmek ve genişletmekle beraber daha fazla emek gücüne ulaşabilmek için sermayenin planlamadan nasıl yararlandığını göstermek” (2005: 49) olduğunu düşünüyordu. Devletçi ekonomik planlamanın bir eleştirisi olarak İtalyan geleneksel solunun siyasal emellerini doğrudan ilgilendiren bu makale dolayısıyla direnişi takiben, planlama istemi, özellikle Morandi'nin kalbinde ayrıca yer edinmiş ve sol ideolojinin merkezinde yer almıştı; çünkü planlamanın sermayenin yasasına uygun olmadığı yönündeki düşüncesinin aksine planlamayı tam da sermayenin kendi mantığından kaynaklanan doğal bir süreç, gerçek bir yön olarak gördüğünde Panzieri kapitalist emek sürecine içkin güç inceleyişi, sosyalist siyaset ve planlama arasında basit denklemden oluşan önceki anlayışları yıkmış oluyordu (Wright, 2008: 66). Bu noktada da Panzieri, Lenin'in konu üzerine görüşlerinin eleştirel tartışmasına soyunuyordu.

“Dolayısıyla Lenin iki önemli sonuca varır. Birincisi kapitalist toplumun ve sermayenin hareketlerini toplumsal üretim ilişkilerinin bir evrimi olarak görür ve ikinci olarak da, kapitalizmin hızlı gelişimine karşılık olarak 19. yüzyılın sonunda Rusya'da kendiliğinden gelişen farklı tepkisel Ütopyaları reddedebilmek için bunu bir zemin olarak kullanır: Lenin kapitalizmin “duygusal eleştirisine” karşı argümanlarında ve sermayenin tarihsel zorunluluğu ve ilericiliği üzerine yaptığı vurguda oldukça ısrarlıdır, ancak zanaat ve köy ekonomisinin parçalanmasına karşı kapitalist gelişmenin neden olduğu toplumsallaşma sürecine dair analizi tek taraflı ve sınırlı kalır” (Panzieri, 2005: 48).

“Makinenin Kapitalist Kullanımı”nda teknolojik rasyonalite biçiminin tam olarak kapitalist despotizmin kendisi olduğunu ve sadece makinelerin kapitalist kullanımının değil, aynı zamanda yöntemlerinin, örgütlenme tekniklerinin sermayeye dahil edildiğini ve işçilerin sermaye olarak yüz yüze geldiğini (dıştan gelen bir rasyonellik olarak) vurgulayan Panzieri, Lenin'in kapitalizmde makinenin kullanımının işçi sınıfı üzerindeki etkilerini elbette göz ardı etmediğini düşünür; ancak ona göre Lenin, rekabet dönemindeki kapitalist gelişmenin yasalarının nasıl fabrika düzeyinde doğrudan üretim alanındaki kapitalist planlama olarak açığa çıktığını çözümleyememiştir; çünkü makinelerle birlikte hakim olan nispi-artı değer yasası, eş zamanlı olarak, bireysel sermayeyi toplumsal sermayenin başlıca nedeni haline dönüştürüp fabrikada artan bir planlamayı zorunlu kılmaktadır (Panzieri, 2005: 48). “Emeğin toplumsallaşmasıyla el ele giden kapitalist planlamanın doğrudan üretimin temel bir biçimi olduğunu göremediği için, Lenin kapitalist teknolojiyi ve kapitalist planlamayı ancak bunların üzerinde hakim olan ve bunları şekillendiren toplumsal ilişkilere tamamen dışsal olarak algılayabilir” (Panzieri, 2005:

48). Panzieri'nin Lenin'i ve Sovyetler Birliği'ni bir diğer eleştiri noktası ise Thoburn'un söylemeye çalıştığı gibi üretim güçlerinin herhangi bir sosyalist varsayımı ya da planlaması, kapitalist ilişkilerin tekniğe içkinliğini kavramada başarısız olduğunda özel mülkiyet kaldırılmış olsa bile üretimin kolektif mülkiyetinin makinenin sürekli kapitalist işleyişini farklılaştırdığını görememek noktasındaydı (Thoburn, 2009: 114-145). "Sermayenin teknolojiyi ve iktidarı birlikte örmesiyle yüz yüze geldiğimizde, makinenin alternatif (işçi sınıfı tarafından) kullanımına dair bir öngörü sadece üretim ilişkilerinin (mülkiyet ilişkilerinin) -bu ilişkiler üretimin genişlemesinin belli bir düzeyinde artık dar geldiği için düşüp gidecek bir örtü olarak anlaşıldıkları sürece -altüst edilmesine dayandırılmaz" (Panzieri, 2005: 53-54).

Quaderni Rossi'nin serüveninde Tronti'nin toplumsal fabrika çözümlenmeleriyle, Panzieri'nin kapitalist planlamaya dair analizlerinin ön plana çıktığını ve bunların ortak noktasının gerçek tahakküme geçiş şemsiyesinde makinenin kapitalist kullanımı ve nispi-artı değer üretimi olduğunu görüyoruz. Bunun yanı sıra *Workers' Inquiry*'nin (İşçilerin Araştırması) çalışmasının bir örneği olarak "Yeni Güçler Üzerine Rapor" hem sınıf mücadelesi analizleri hem de işçi sınıfı bileşimi açısından dergide yayınlanan önemli bir çalışmaydı. Cleaver'ın özetlediği gibi işçi sınıfının otonomist mücadelesine dair bir yandan İtalyanların Franko-Amerikan deneyimden etkilendiğini gösteren, 1954'de çevrilen *The American Worker*'in *Socialisme ou Barbarie*'de yayınlanan versiyonu ve ayrıca yine aynı dergide Daniel Mothe'nin bazı yazılarını Fransızca'dan İtalyanca'ya çeviren Danilo Montaldi'nin çalışmasıyla, diğer yandan ise Marx'ın işçilerin yaşamlarına ve mücadelelerine yönelik ampirik bir inceleme önerisi olan *Workers' Inquiry*'nin (İşçilerin Araştırması) İtalyancaya çevrilerek *Quaderni Rossi*'de analiz edilmesiyle yeniden keşfi yeni bir işçi sınıfının doğuşuna (genç kitlesel işçi) dair önemli somut çalışmalar olarak görünmekteydi (Cleaver, 2008: 81). FIAT ve Olivetti'de gerçekleştirilen incelemelere dayalı çalışma, Montaldi'nin arkadaşlarından Alquati tarafından, 1961 başlarında PSI'nin Torino federasyonunun bir konferansında "Yeni Güçler Üzerine" adıyla sunulan bir rapordur, bu rapor firmadaki uzun süreden beri CGIL aktivisti olanların yanı sıra, esasen 1950'lerin sonundan beri işe alınmış FIAT işçileriyle yapılan mülakatlardan oluşuyordu (Wright, 2008: 67). Bu çalışma, işçilikle anılacak olan işçi sınıfının bileşimini ve politik yeniden bileşimini ve sınıf bileşimi ile işçi sınıfı örgütü arasındaki ilişkiyi ayrıntılandırması bakımından oldukça değerli olduğu gibi işçi sınıfının uluslararası

tarihi içinde önceki mücadelelerinin yeniden değerlendirilmesini de kapsayıcı niteliğe sahipti (Cleaver, 2008: 81). Bu sürecin hemen ardından '62 yılına geldiğimizdeyse FIAT grevlerinin etkisinde, özellikle sendika tartışmalarında *Quaderni Rossi* içindeki çeşitli hiziplerin çatışmaları ortaya çıkmasının ardından (en önemlisi Tronti ve Panzieri) '63 yılında dergi, hem kişisel hem farklılaşan politik yaklaşımlar neticesinde bölünme yoluna gitmişti. Buradan yeşerecek olan ise *Classe Operaia* (İşçi Sınıfı) idi.

1.3.2. *Classe Operaia*

Quaderni Rossi'den kopmayla birlikte cisimleşerek 1964-67 yılları arasında yayın hayatını sürdüren, Tronti'nin başını çektiği *Classe Operaia*, işçiliğin gelişimindeki önemli duraklardan biriydi. Derginin, işçi sınıfının dolaysız üretim sürecine tabi kılınmış emek ile özdeşlenmesi, siyasal çatışmanın kilit bir alanı olarak ücret mücadelesine yapılan vurgu ve işçi sınıfının kapitalist toplum içindeki itici güç olduğundaki ısrar şeklinde geliştirdiği bazı temel özellikler birçok otonomisti dergi etrafında bir araya getirmişti (Wright, 2008: 87). İtalyan otonomizmde, kapitalizmi sermaye üzerinden değil, emek üzerinden okuma, yani sermaye karşısında emeğe öncelik verme yönünde ilk kez bu kadar açık ve net bir eğilim *Classe Operaia* aracılığıyla vücut bulmuştu ki, bu eğilim Tronti'nin 1964'de kaleme aldığı "Lenin İngiltere'de" başlıklı makalesinde su yüzüne çıkmıştı. Tronti, makalesine, "sınıf mücadelesinin yeni bir dönemi başlıyor. İşçiler kapitalistler üzerinden fabrikadaki örgütlü gücünün şiddetli gerçekliği aracılığıyla dayatmalarda bulundular. Sermayenin gücü durağan ve katı... güçler dengesi işçilere karşı ağırlıklı görünüyor... ve henüz tam olarak sermayenin gücünün en baskın görüldüğü noktada biz göreceğiz bu tehditle, işçi sınıfının bu tehdidiyle nasıl derinden nüfuz edeceğini" sözleriyle başlıyor ve "bizler de kapitalist gelişmeyi birincil ve işçileri ikincil konuma koyan bir kavramla çalıştık. Bu bir hatadır. Ve şimdi sorunu terse çevirmeliyiz ve tekrar baştan başlamalıyız: Başlangıç işçi sınıfının sınıf mücadelesidir. /.../ Kapitalist gelişme işçi sınıfı mücadelesine bağlıdır; o onları arkasından izler" şeklinde adeta bir itirafta bulunuyordu (1972). Dolayısıyla İtalyan Otonomizimi, Marksist tarihi, sermayenin üretici güçleri değil, emeğin ve işçi sınıfının politik pratiği üzerinden okuma gayretindeydi. Bu bağlamı Thoburn, "perspektif ters çevrimi" şeklinde kavramsallaştırmıştı. Ona göre, "perspektif ters çevrimi tezinde işçilerin işe karşı mücadeleleri, üretimin pü-

rüzsüz işleyişinden kaçan ya da onu bozan şeyi sınırlamak ve ele geçirmek için sermayeyi yeniden-yapılanmaya zorlamak” (2009: 211) anlamına geliyordu. Böylelikle sermayenin yeniden yapılanma süreçleri veya başka bir manada değer üretme biçimindeki dönüşümleri, üretici güçlerin gelişiminin nesnel yasaları değil, emeğin ve işçi sınıfının sermayeyi krize sokma kudreti, işçi sınıfının yeniden üretimine karşı direnişi üzerinden okunuyordu ve bu dönüşümleri Marx’ın da bu şekilde yapılandığı vurgulanıyordu. Bunun bağlamı da Marx’da biçimsel tahakkümden gerçek tahakküme geçişin düzlemi olarak normal işgünü sürelerine dair işçi sınıfının verdiği mücadelelerin sermayeyi makine sistemlerini, genel anlamda bilimi ve teknolojiyi kullanmaya zorlamış olması yönündeki analizi gösteriliyordu. Perspektif ters çevrimi kavramı, bu nokta da devreye sınıf bileşimi teorisini sokmuştu. Çünkü sermayenin tekno-bilimsel gelişiminin, işçi sınıfının sermayeye ait bir mekanizmanın altını oymasına karşılık verdiği yanıt olarak okunması sınıf bileşimi, politik bileşim, yeniden sınıf bileşimi gibi kavramları ortaya çıkarmıştı. İtalyan Otonomistler sınıf bileşimi kavramıyla Marx’ın sermayenin teknik ve organik bileşiminden hareketle sermayenin bu bileşiminin karşısında işçi sınıfının bileşimini ifade etmektedir. Bu kavram sermayenin özneliği ile emeğin özneliği arasındaki antagonizmadan türetilerek emeğin politik özneliğine işaret etmekteydi. Politik öznellik demişken Thoburn’un dediği gibi (2009: 210): “Sınıf bileşimi teorisi, bileşimin *politik* biçimlerini, çeşitlemelerini ve yaratmalarını özellikle vurgular. Sınıf bileşimi, bileşimdeki değişen pratik biçimlerini, yeni ihtiyaçları, arzuları ve farkları ve sınıf içinde azınlıklar arası ilişkileri fark edebilen ve bunların gelişimine katkıda bulunabilen bir mücadeleye dalma, bir “sıcak soruşturma” aracılığıyla anlaşılacaktır.” Hem sermayenin hem de dolayısıyla ücretli emeğin teknik bileşimini içeren sınıf bileşimi, politik bileşimden ayrılamazdır. Sınıf bileşiminin bir yandan tarihsel olarak verili bir yapı, diğer taraftan ise politik bir bileşim olarak göze çarptığını düşünen Negri’nin dediği gibi (2005a: 259):

“Sınıf bileşimiyle a) bir yandan üretici güçlerin ve üretim ilişkilerinin verili bir düzeyden kaynaklanan bütün görünüşleri içinde emek gücünün tarihsel olarak verili yapısı b) öte yandan tarihsel-politik yönden kendi bağımsız kimliğine doğru ilerleyen dinamik bir özne, antagonistik bir güç olarak, ihtiyaçların ve arzuların pekişmesinin belli bir düzeyi olarak işçi sınıfını oluşturan hem tarihsel hem de fiziksel-politik ve maddi özelliklerin bileşimini kastediyorum. İşçi sınıfını tanımlayan bütün kavramların sınıf bileşiminin tarihsel olarak dönüşebilirliği içinde kurulması gerekir.”

Sınıf bileşimi kavramı bizim açımızdan emeğin sermaye karşısında barındırdığı yıkıcı gücüne dair oluşan politik öznelliklerin oluşumunu ifade etmektedir. Bu bağlamda da İtalyan Otonomizmi sermayenin değer üretme biçimindeki dönüşümlere binaen her bir uğraktaki farklı sınıf bileşimlerini “profesyonel işçi”, “kitlesel işçi ve “toplumsal işçi” olarak dönemlendirmiştir. Bu dönemleştirmeyi Negri şu şeklide yapılandırmıştır (2005b: 105):

- a) Farklılaşmamış işçi (1848-1917): Doğal kuşatıcı olarak zaman, proleter kölenin zamanı.
- b) Profesyonel işçi (1870-1917): Saat olarak zaman – Diyalektik dolayım olarak zaman, ürün zamanı.
- c) Kitlesel işçi (1917-1968): Zamanın akışı – Üretim zamanı.
- d) Toplumsallaşmış – çokuluslu işçi (1968’den bugüne): Yapı olarak zaman, toplumsal zaman. Yeniden temellük etme ve öz değerlendirme zamanı.

Classe Operaia çatısında Tronti ekibinin otonomist literatüre en önemli katkısı emeğin ücretli emek biçimi altında sınıflandırılmasının reddi olarak konumlandırılan, ama toplumsal fabrikada ücretlendirilmeyen emeği de kapsayacak şekilde öğrencilerden ev emekçisi kadınlara kadar genişleyen “işin reddi” (*refusal of work*) nosyonuydu. Tronti tartışmayı işi özgürleştirmek değil, işten özgürleşmek olarak ele alıp doğrudan iş ideolojisinin kendisinin ve kapitalist komutanın reddi üzerine inşa ediyordu. Tronti, 1965 yılında kaleme aldığı “Ret Stratejisi” makalesinde, sınıfsal perspektifin, kapitalist toplumdan ve buna ek olarak sınıf mücadelesinin kapitalist toplum içerisindeki pratik gereksinimlerden ayrılamayacağını belirterek yeni bir stratejinin yapılandırılmasının aciliyetinden bahseder ki, bu strateji ona göre “işin reddi”dir.

“Bilim düzeyinde bunun uygulamaya konmasından başka hiçbir görev yoktur. Akıl zorlu ve yeni güçleri bu çalışma etrafında örgütlenmelidir. Etkili beyinler bu emsalsiz, güzide perspektif içerisinde kolektif olarak çalışmaya başlamalıdır. Yeni bir antagonizma, işçi sınıfı bilimini yeni hedeflere yönelterek ve daha sonra bunu bütün olarak politik eylem pratiğine dönüştürerek, işçi sınıfı bilimi içerisinde yer etmelidir. İşaret ettiğimiz ret mücadelesi biçimi, işçi sınıfının işin “Reddi” tarzındaki örgütlenmesidir: kapitalist gelişimle aktif olarak işbirliği yapmanın reddi, talepler programını kesin biçimde ileri sürmeyi ret. /.../ İşin reddi, bu yüzden, gerek sermayenin politik reddi olarak gerekse ekonomik bir güç olarak sermayenin üretimini teşkil eden işçi sınıfıyla eşzamanlı büyüyen bir mücadele biçimidir. Bu, işçi-

lerin politik mücadelesi ve kapitalist üretim alanının neden her zaman bir bütün oluşturduğunu açıklar” (Tronti, 2005: 173).

İtalyan Otonomizmi’ni, başka bir tabirle “İtalyan Laboratuvarı”nı 1960-70, 1973-79 ve 80 sonrası olarak üç evrede inceleyen Hardt’a göre ilk uzun siyasal mücadele devresi olan ’60’lı yıllar, fabrika işçilerinin toplumsal hareketin merkez üssünü oluşturduğu dönemdi ve bu dönemin radikal politik kuramsallaştırması, sermaye karşısında işçi sınıfının otonomisi, yani işçi sınıfının kapitalist üretim ilişkilerinden bağımsız toplumsal biçimler ve değer yapıları üretebilme ve sürdürebilme gücü ve bu eksende toplumsal güçlerin devlet tahakkümünden otonom olabilme potansiyeli üzerineydi ki, öğrencilerin ve entelektüellerin ilgisinin fabrikalara odaklandığı bu dönemde, militan işçilerin önemli bir kısmı komünizm ve işçi iktidarı için mücadelenin Komünist Parti ve onun sendikalarının dışında ve çoğunlukla karşısında konumlanan bağımsız siyasi örgütlenmeler yoluyla olabileceğini vurguluyordu (2005b: 21). İşin reddi nosyonu tam da Hardt’ın fotoğrafını çektiği ’60’larda fabrikada kitlesel işçi döneminin ana sloganı olarak yükselmekteydi. Fakat ’68 ayaklanmaları sürecine geldiğimizde bambaşka bir tablo ortaya çıkarak artık kitlesel işçi evresinin sonuna gelindiği ve toplumsal işçi döneminin kapılarının açıldığı görülecekti. ’67’nin başlarında fabrika mücadeleleri görece yavaşlayıp grev ortamından uzaklaşılırken bu sefer öğrenci hareketleri ivme kazanmıştı. Üniversitelerin bu yıllarda Orta Sol Koalisyon tarafından reformlarla rasyonelleştirilerek sermayenin ihtiyaçlarına göre yapılandırılması karşısında geniş çaplı hareketlenmeler başlamıştı. Özellikle ’66’da bir üniversite öğrencisinin neo-faşistlerce öldürmesinin ardından radikal sol olarak adlandırılan öğrenci hareketleri şiddetlenmişti. Bu tabloda gerek PSI gerekse PCI içinde mücadeleyi reddeden öğrenciler kendi örgütlenmelerini inşa etme çabasıydı. Örneğin, *Movimento Studenteco* (MS) ve daha sonra kurulacak *Lotta Continua* (*Mücadele Sürüyor*) bunun en çarpıcı örnekleriydi. Öğrenci örgütlenmeleri, Vietnam Kurtuluş hareketiyle dayanışma ve Çin ve Sovyetler Birliği üzerine çözümler çerçevesinde anti-emperyalizm söylemini ön plana çıkarmaya yönelmişti. Çünkü Asya ve Latin Amerika’daki anti-emperyalist mücadele bu örgütlenmelerin fitilini ateşlemişti. ’67’nin başlarında mücadeleler binlerce üniversite ve yüksek okul öğrencisini kapsayacak derecede genişlemiş, yılın sonlarına doğru da Milano, Torino, Napoli gibi birçok üniversitenin işgalini getirmişti ve zamanla da tam anlamıyla anti-otoriter ve anti-kapitalist kimliğe bürünmüştü. Burada öğrenci grupları değindiğimiz gibi öncü yapıları reddederek kendi öz-örgütlenmeleri aracılığıyla mücadelelerini sürdürmeye ve

parti örgütlenmesi olmadan kitleselleşmeye çalışırken Amerikan ve Fransa Solu'ndan feyiz alıyorlar, İtalya'daysa kuşkusuz *Quderini Rossi* ve *Classe Operaia* dergilerinden etkileniyorlardı. Bu doğrultuda da başta MS olmak üzere birçok öğrenci örgütü Otonomist ilkeler etrafında toplanmaktaydı. Örneğin, Torino'da *Quaderni Rossi* ve diğer irili ufaklı otonomist dergilerden etkilenen öğrencilerin ve genç işçilerin oluşturduğu *Lotta Continua* '68'in Ocak ayında Torino'da, bütün üniversitelerin radikal öğrenci temsilcilerinin katılımıyla yapılan "Kongre"den itibaren, öğrenci hareketinin en güçlü öncü grubu olarak adem-i merkezi ve öndersiz yapısını koruyup öne çıkmıştı; ancak tüm bu gelişmelerin ardından '68'in ilkbaharında öğrenci hareketlerine yönelik baskılar artmış, üniversitelerde çatışmalar özellikle 1 Mart'da 50 kişinin yaralandığı Villa Giulia çatışmasıyla hızlanmış, öğrenciler tarafından işgal edilmiş birçok üniversite boşaltılmıştı, ama her eşeye rağmen kısmi işgallerle öğrencilerin dersleri keserek siyasal tartışma platformları kurduğu eylemler devam ediyordu (<http://bianet.org/bianet/print/106621-italya>, erişim tarihi: 26.05.2014). Öğrencilerin birçoğu sol partilerin üyeleri olsa da esasen otonomist perspektifi benimseyerek yükselen radikal öğrenci hareketleri, ilk başlarda üniversitelere sıkışmış bir zeminden ilerlese de ivme kazandığı dönemlerde mücadeleyi toplumsal alana yayma çabasındaydı. Bu çaba onlar için sınıf antagonizmasının üniversiteler alanında da tezahür ettiğinin görülmesini ve öğrencilerin sınıfsal konumlarının açığa çıkarılmasını sağlamıştı. İtalya'da çok sayıda otonomist ilk başta öğrencilerin taşıdığı devrimci potansiyeli görmekte geleneksel sınıf perspektifleriyle nedeniyle zorlanmıştı. Öğrenciler ise mücadelelerini işçi sınıfı hareketiyle devrimci düzlemde buluşturma çabasındaydı. Bunun için gerek sendikalar gerekse partiler aracılığıyla fabrikalarda işçilerle ilişkilenecek hedefindeydiler (her ne kadar farklı düşünen yapılar olsa da). Hatta *Lotta Continua* örgütü sadece fabrikalarda değil, işçi sınıfıyla onların tüm zamanlarında buluşma gerekliliğinin altını çiziyordu.

'67'nin sonlarında fabrikalara döndüğümüzde ise kitlesel işçinin isyanın tekrardan büyüdüğünü görmekteyiz. Bu yıl Olivetti işçileri arasında bir grup vasıflı işçinin imtiyazlarını korumaya yönelik başlayan grevleri, daha sonra tüm fabrikaya yayılarak rasyonelleşmeye karşı yönelince dikkat çekici boyutlara ulaşmıştı. İki buçuk ay boyunca grevde olan işçiler "İşçi Meclisleri" oluşturarak grevleri yaygınlaştırmaya, kitlesel gösterilerle de kasabalara taşımaya çabalıyordu, diğer taraftan '68 Şubat'ında ise Torino, Milano ve Trento'daki lastik fabrikalarındaki işçiler daha önceki yıllarda grev hakkından vazgeç-

miş olan sendikaları protesto için öğrencilerin geniş desteğini aldığı kısa süreli grevlere başvurmuşlardı ki, böylece öğrenciler ile işçiler arasındaki ilişkiler yavaş yavaş güçlenmeye başlamıştı; bunların yanı sıra FIAT fabrikalarındaki Agnelli ailesinin SIDA sendikası dışındaki sendikalar grev kararı almıştı, bu grevler UIL'nin arabuluculuğuyla başladıktan hemen sonra durdurulmasına rağmen işçilerin tepkisiyle birçok yerde devam etmişti, PCI'nın işçileri eleştiren tutumu, sendikaların işverenlerle uzlaşma çabası *Lotta Continua*'nın desteğini alan işçilerin öğrencilerle aralarındaki bağı geliştirmişti (<http://bianet.org/bianet/print/106621-italya>, erişim tarihi: 26.05.2014). '68 Nisan'ında ise İtalyan 68 hareketinin simgesi haline gelen Valdagno grevleri göze çarpıyordu. Valdagno kasabesindeki tekstil işçileri, buradaki aile işletmesi olan Marzotto fabrikasındaki işten çıkarmalara, ağır iş koşullarına ve en önemlisi yine rasyonelleştirmeye karşı isyan başlatmış ve bu isyan kasabanın tamamına kısa sürede öğrencilerden, memurlara kadar geniş bir desteğini alarak yayılmıştı. '68'in sonbaharına geldiğimizde işçi eylemleri zirve noktasına ulaşacaktı. İlk kez kitlesel düzeyde Kuzey karşısında ezilen Güney illerini de sarmıştı. Özellikle Sicilya'da şiddetli çatışmalar yaşanıyor, Aralık'ın ilk günlerinde Avola şehrinde grevde olan iki tarım işçisi polislerce öldürülmüş ve bundan bir hafta sonra Battipaglia bölgesinin Campanie şehrinde yürüyüş sırasında iki işçi katledilmişti; öncesinde CGIL'in öncülüğünde Kasım ayında ilan edilen bir günlük grev kitlesel gösterilerle yayılmıştı, hemen sonraki günlerde DC azınlık hükümeti istifa etmişti, bu süreçte *Lotta Continua* ve *Potere Operaia* işçilerle birliktelik oluşturmaya çalışıyordu ki, özellikle bunun için büyük bir kongre toplayan *Lotta Continua* sıklıkla toplanan öğrenci kongreleri aracılığıyla işçilerle bağlarını geliştirmeye çabalıyor, işçilerin de katılımıyla hem üniversitelerde hem de fabrikalarda toplantılar düzenliyordu (<http://bianet.org/bianet/print/106621-italya>, erişim tarihi: 26.05.2014). Sicilya'da tarım işçilerinin büyüyen isyanı, Milano'da kimya sanayisi işçilerinin, Monfalcone'da kaynak işçilerinin grevleri ve onlara destek olmak için üniversite öğrencilerin boykotları, Valdagno'da dinmeyen mücadele tüm İtalya'yı sarmıştı. '69'un Şubatında ise Nixon'un Roma'yı ziyaret edeceği gelişmesi öğrencileri harekete geçirmiş ve onların büyüyen protestoları ziyareti iptal ettirmişti. İşçi sınıfı ise Mart ayından Haziran'ın sonuna kadar FIAT'daki "zincirleme grev" yöntemiyle isyanı büyüterek üretimi birçok yerde durdurmuştu. İlkbahar aylarında yüzlerce fabrika, işçilerin düşük ücretlendirmelere ve çalışma koşullarına yönelik protestoları ve bu gerekçelerle başlattıkları grevleri aracılığıyla ha-

reketlenmeye başlamıştı. En büyük grev, Porto Marghera’da Montedison büyük Petrokimya fabrikasında patlak verirken işçiler öğrencilerin de desteğini almıştı. Aynı zamanda Torino’daki FIAT fabrikasında da hareketlenmeler devam ediyordu. *Lotta Continua*, *Potere Operaio* aracılığıyla kurulan Birleşik İşçi Meclisi AOU, FIAT’ın hâkimi olmaya başlamıştı. Tüm bu örgütler reformist PCI ve CGIL’yi devre dışı bıraksalar da grevleri politik mücadele hattına içeremediler ve onların AOU ile Agnelli arasındaki arabuluculuğu sonrası, toplu iş sözleşmeleriyle Haziran sonunda FIAT grevleri sonlanmıştı. Temmuz ayının başındaysa sendikaların da grev çağrısıyla Mirafiori’de büyük bir yürüyüş düzenlenmiş, polisle şiddetli çatışmalar yaşanmış ve bu tablo FIAT işçilerinin de katılımıyla genişlemişti. PCI ile CGIL ise yine işçiler ve *Potere Operaio*, *Lotta Continua*, AOU gibi örgütlerce eleştirilerin merkezindeydi. Bu sefer işçilerin yanı sıra geniş halk kesimleri de çatışmaların içindeydi. ’69 sonbaharı ise toplu sözleşmelerin yenilenmesine denk gelince işçi sınıfı tekrardan grevler aracılığıyla ayağa kalkmıştı. Eylül ayının başından itibaren birçok yerde inşaat işçilerinden, metal işçilerine ve kimya sektöründe çalışanlara ve elbette ki FIAT işçilerine kadar “zincirleme grevler” üretimi durdurmaktaydı, özellikle Milano’daki Pirelli fabrikası çalışamaz durumdaydı (Wright, 2008: 148-149). Mücadeleleri CGIL sendikal taleplerle sınırlandırmaya çalışsa da fabrikaların kontrolü işçilerin eline geçmekteydi; ancak daha sonra FIAT ve metal işçilerinin çoğunluğu işten çıkarma, düşük ücret gibi kaygılar nedeniyle sendikalarla uzlaşacaktı, Güney’e baktığımızda ise ayaklanmalar sanayi ve tarım işçileri arasında hızlıca gelişmişti; ancak mücadelelerin oldukça dağınık bir görüntü çizdiği görülüyordu (<http://bianet.org/bianet/print/106621-italya>, erişim tarihi: 26.05.2014). Eylül ve Ekim ayı süresince grevler ülkenin hemen hemen her yerine yayılmış ve Ekim’in ortasındaki genel grev çağrısıyla milyonlarca işçinin katılımına ulaşmıştı. Tabii bu süreçte PCI ve reformist sendikalar, kontrol altına almaya çalıştıkları bu mücadelelerden nemalanmaya çalışıyordu. Bir taraftan da Aralık’ın başında faşistlerce düzenlenen, ancak devletin sol bir örgüte, daha doğrusu anarşistlere yıktığı bombalı saldırı (Fiazza Fontana’nın bombalanması olayı) sonucu devletin saldırıları artmıştı. Kasım ve Aralık aylarında sendikaların işçi sınıfını parçalamak için her sanayi kolunda ayrı ayrı toplu sözleşme imzalatmasıyla ve en sonunda metal işçilerinin imzalarıyla “sıcak sonbahar” olarak anılan işçi hareketleri sonlanmıştı. Mücadeleler ekonomik taleplerden öteye bir türlü geçememiş ve

devrimci müdahale zeminine çekilememiştir. '60'ların temel sorunu, İtalyan Solu'nun neredeyse tamamı açısından siyasal bir çıkış formülünün yaratılmamasıydı.

Son kertede Hardt'ın yansıttığı fotoğraftan yola çıktığımızda, İtalya'da '60'lı yıllar özetlemeye çalıştığımız gibi ana sloganı “işin reddi” ve dolayısıyla yükseldiği zemin ücretli emek biçimi altında sınıflandırmaya isyan olan bir yanda kitlesel işçinin ülke geneline yayılan ayaklanmalarıyla diğer tarafta da '68 hareketinin rüzgarı doğrultusunda öğrenci mücadeleleriyle ve elbette ki bu ekseninde işçi sınıfı ile öğrenci hareketlerinin bütünleşme çabalarıyla geçmişti. Bu mücadeleleri yukarıda ayrıntılandırırken Otonomist gruplar arasında bu süreçte yeni bir örgütlenmeyi yaratmak adına, satır aralarında değindiğimiz 68-73 yılları arasında faaliyet gösteren *Potere Operaio*'yu (İşçilerin Gücü) '70'lerin ilk yıllarındaki mücadeleleri de ele alacak şekilde biraz daha yakından tanımak faydalı olacaktır.

1.3.3. *Potera Operaio*

Kurucuları arasında Antonio Negri, Franco Piperno, Valerio Morucci gibi isimlerin yer aldığı *Potera Operaio* (PO) İtalyan Otonomizminin gelişimindeki öncü örgütlerden biriydi. *Potera Operaio* konsey komünizmi hareketine, anti-parlamentarizm ve anarko-sindikalist tutumu ve bu odakta öz-örgütlülükten yana konumuyla benzer özellikler gösteriyordu. Daha az çalışma, daha az üretkenlik ve daha fazla ücret talep eden işçilerin otonom stratejisini desteklemeye çalışan PO'nun temeldeki düşüncesi, PCI'nın, işçilerin gücünü kontrol etmeye ve kullanmaya yönelik kapitalist bir stratejiyle işbirliği yaparak işçi sınıfına Keynesçi üretkenlik antlaşmalarının dayatılması noktasında hükümet girişimlerine dahil olmasına karşı durmaktı (Cleaver, 2008: 84). Porto Marghera petro-kimya işçileri arasında oldukça yaygın olan dergi, '68 ve '69 dönemi ayaklanmalarında işçilerin uçuk ücretleri talepleri sunmalarıyla siyasal bunalımı daha da derinleştirmek arzusundaydı. Öğrenci hareketlerine ilişkin olarak da özellikle LO üzerinden öğrencilerin mücadeleyi fabrikalara daha fazla yayması gerektiğini düşünüyordu. Bunun yanı sıra LO'dan aynı zamanda kitlesel işçinin gelecek dönem mücadelelerine dair ayrışıyorlardı. Bizim de yukarıda da belirttiğimiz gibi o dönemde fabrikalarda açığa çıkan mücadeleciliğin sermayenin iktidarına karşı açık bir siyasal meydan okumaya götürememesinden hayal kırıklığına uğrayan PO, sadece sınıf bileşimi ve örgütlenme arasın-

daki ilişkiyi yeniden incelemeye değil, ayrıca bu merkezi kategorisinin anlamını da yeniden değerlendirm niyetindeydi (Wright, 2008: 166). '70 ve '71 yıllarına geldiğimizdeyse kitlesel işçinin mücadelesi duraksamadan ilerliyor görünüyordu. Bu yıllar işçi sınıfının en kitlesel grevlerine sahne olsa da eylem biçimindeki radikallikten uzaklaşmış ve işçi sınıfı önceki yıllara göre daha pasif bir pozisyon almıştı. PCI ise hem reformist konumunu sürdürmeye hem de mücadelelerden nemalanmaya devam ediyordu. '70'in ilkbaharında, Temmuzun ilk haftası PCI ve CGIL'nin genel grev çağrılarını hükümetin istifası sonrası iptal edildikten sonra PCI ve PSI'nin belirlediği ekseninde bazı reformlar işçi sınıfı tarafından kabul edilmişti. Colombo başkanlığında oluşan Yeni Orta-Sol hükümet ise işçi sınıfına ve öğrenci hareketlerine yönelik baskılarını şiddetlendirmişti ve bu baskılar karşısında işçi sınıfı '70'lerin sonundan '71 yazına kadar olan süreçte sendikaları devre dışı bırakarak, ağırlıklı olarak barınma, beslenme, kamu hizmetleri gibi sosyal haklardaki taleplerle tekrardan ayağa kalmıştı. LO'nun örgütlediği öğrenci ayaklanmalarının desteğiyle bu sefer işçi sınıfı artan kiralar karşısında ücretsiz konut talebiyle harekete geçmiş ve hükümeti ücretsiz konut tahsis edilmesi yönünde zorlayarak kazanım elde etmişti. '71 ilkbaharı itibariyle ise radikal sol örgütler dağılmaya başlamış ve işçi sınıfı saflarında örgütlülüğünü büyük ölçüde yitirmişti. '72'de ise dergideki, kitlesel işçinin siyasal önemini yeniden gözden geçirmeye yönelik vurgular bir grup bu kategoriye yapılan bütün göndermelerden vazgeçme yönünde baskı yapıyordu, bu tartışmadan kısa bir süre önce derginin Şubat sayısına katkıda bulunana isimsiz biri artık işçiliğin teorik sona ulaştığını söyleyerek derginin dağılma sürecini başlatmıştı (Wright, 2008: 176-177). Dergi bu süreçten sonra 1973'de yayın hayatına son verecekti.

1.3.4. *Autonomia Operaia*

İtalyan Otonomizmi'nin ikinci evresi olan '73-79 dönemine gelecek olursak, bu dönemde mücadeleler fabrikanın dışına çıkıp toplumsal alana, daha doğrusu toplumsal fabrikaya kaymıştı. İşyerlerinin kapalı alanında gelişen emek ve sermaye arasındaki antagonizma, artık tüm toplumsal etkileşim biçimlerini donatmaktaydı, öğrenciler, işçiler, işsiz gruplar ve diğer toplumsal ve kültürel güçler hiyerarşik olmayan yatay ağlar içinde, demokratik toplumsal örgütlenmenin ve siyasal eylemin yeni biçimlerini deneyimlediler (Hardt, 2005b: 22). Bu dönemin temel kavramı ise önceki dönemin "işin reddi" sloga-

nıyla bütünleştirilen, '77'de Negri'nin geliştirdiği “kendini değerli kılma” söylemiydi. “Kendini değerli kılma” (*self-valorization*), Marx'da sermayenin kendini yeniden üretmesini ifade etmek için kullanılan, ancak Negri'nin terse çevirip işçi sınıfının kendini yeni ve çeşitli varoluş biçimleriyle yeniden üretmesi olarak ele aldığı, sermayenin gelişiminden bağımsız bir şekilde kendi gelişimlerini “kendi kendilerinin belirlemesi” (*self-determination*) yönündeki otonomisine işaret etmekteydi. Negri, “kendini değerli kılma derken işçi sınıfının, kapitalist birikim ve gelişim mekanizmalarına karşıt olarak, gücü ve zenginliği kendinin kılarak alternatif bir üretim ve yeniden üretim alanını harekete geçirdiğini anlatmak istiyoruz” diyordu (Negri, 2006a: 121-122). Bu kavram aracılığıyla Negri, Tronti ve Panzieri'den sonra yerleşmeye başlayan sermayenin değil, emeğin olumlanması yönündeki tarih okumasını emeğin kendini değerli kılabileceği koşullar üzerinden çözümlenmekteydi. İşin reddi pratiğiyle ilişkisindeyse kavramın ret gücünün kuruluş gücüyle nasıl tamamlanabileceğini gösterdiğini düşünen Cleaver'ın dediği gibi bu kavram, “işçi sınıfının kapitalist tahakkümü yıkma gücünü (bir toplumsal fabrika içinde toplumun tamamını dönüştürmek için girişimi gibi), onun ret gücünün tam potansiyelini ve ifadesini ve kapitalist iktidarın tam kapsamını eş zamanlı olarak kavramak için Panzieri, Tronti ve diğerlerinin ilk çalışmalarında geliştirdi” (1992: 128-129).

1973-79 döneminin fabrika dışındaki mücadelelerin gelişmesinde ve teorileşmesinde en önemli uğrak kadınların otonom mücadelelerinin, öz-bilinçli, örgütlü politik grupları içerisinde birleşmesiydi (Cleaver, 2008: 88). Bu anlamda İtalyan feminist hareketi, toplumsal fabrikaya yayılan mücadele hattının hem pratik anlamda en geniş bileşenini hem de teorik olarak sınıfın politik bileşiminin genişletilmesini sağlıyordu. Özellikle PO'yu feminist hareketi ikinci plana ittiği gerekçesiyle eleştiren Federici, Dalla Costa gibi otonomistler PO'dan ayrılıp Lotta Femminista'yı kurarak, eviçi emeğin ücretlendirilmesi kampanyalarıyla İtalyan Otonomizminin kadın sorununu gündemine almasında doğrudan pay sahibiydi. Dalla Costa'nın uluslararası alanda hızlıca yayılan *The Power of woman and the Subversion of the Community* (Kadınların Gücü ve Topluluğun Yıkımı) broşürü oldukça ses getirmişti. Bunun yanı sıra toplumsal fabrikaya yayılan bir diğer konu göçmen işçiler ve siyahilere yönelik ırkçı saldırılardı. Esasen PO'nun Detroit merkezli fabrika mücadelelerinden hareketle Güney'li işçilere yönelik baskılar karşısında, onların fabrikalara taşınan öfkesini örgütlemesi oldukça değerliydi; ancak Güney'li işçiler meselesi konunun bir yandan fabrika duvarları arasına sıkışmasına da sebep olmuyor

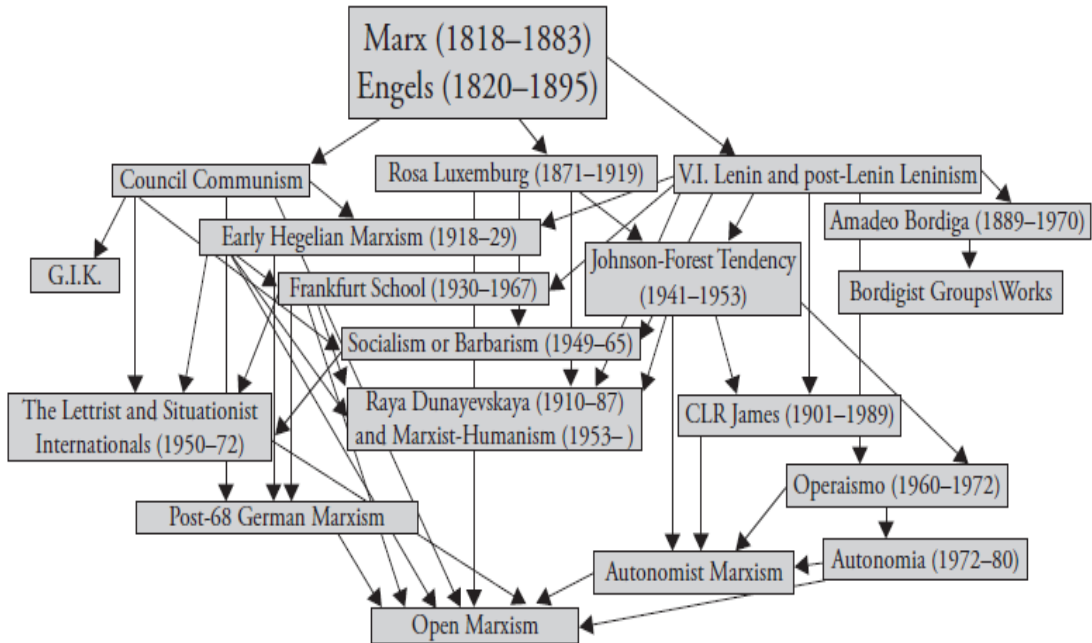
değildi. Fakat her şeye rağmen feminist hareket ve göçmen işçiler sorunu aslında İtalya'da bu dönemde fabrika mücadelelerinin işçi sınıfının sokak ve eviçi mücadelelerinden daha ileri olduğu yönündeki anlayışın yavaş yavaş yıkılmasını sağlamıştı. PO ise '69 yılının ortasında daha önce sadece büyük fabrikaların işçileriyle özdeşleştirdiği kitlesel işçi kategorisinden vazgeçmişti ve artık toplumsal işçi döneminin kapıları açılmıştı. '71'de PO'nun 3. Konferans'ında Negri'nin *Grundrisse* analizleri doğrultusunda bu durum geniş Otonomist kesimlerce onay görmüştü.

'70'li yıllar İtalyan solunun en sarsıcı yıllarıydı diyebiliriz. Bir yanda '73'de Hıristiyan Demokratlarla yapılan "tarihsel uzlaş", diğer tarafta '77 hareketiyle yükselen sol ve bunların yanı sıra Kızıl Tugaylar'ın yükselişi, '78'de onlar tarafından Aldo Moro'nun kaçırılması ve öldürülmesi vakası ve tüm bunların ardından gelen sola yönelik şiddetli baskılar... Tüm bunları düşününce bu dönem, İtalyan Otonomizminin hem yükseldiği hem de devlet terörü karşısında sindirildiği bir evre olarak görünüyordu. '70'lerin ortalarıyla birlikte sınıf şiddetinde birincisi, büyük ve ortak ölçekli fabrikalarda meydana gelmekte olan üretimin yeniden yapılandırılması sürecine karşı şiddet içeren direniş hareketleri ki, burada öne çıkanlar politik olarak '68-73 arasındaki süreçte ortaya çıkmış, pazarlık güçlerinin dayandığı maddi temeli ne pahasına olursa olsun savunmakta kararlı olan işçi militanlarıydı ve en çok fabrika konseyleri deneyiminin içinde yer almış bu militanlar yeniden yapılanmayı yenilgi olarak görüyordu ve Kızıl Tugaylar bu gruplar arasında destek bulup kök salmıştı; birincisine tam tamına karşıt olan ikincisinde ise illegalite biçimi, yeniden yapılanmanın, üretimin merkezsizleşmesinin ve emek gücünün hareketliliğinin ürünü olan bütün toplumsal öznelerden oluşan farklı eğilimler söz konusuydu ki, bu ikincinde şiddet güvencelerin yokluğundan, yarı zamanlı ve güvencesiz istihdam biçimlerinden ve kapitalist kumandanın toplumsal örgütlenmesinin doğrudan etkilerinden kaynaklanıyordu (Castellano vd, 2005: 43-44). '73-79 yılları arasında varlığını koruyan *Autonomia* ise Mart '73'de ülkenin çeşitli yerlerinden birkaç yüz militanın Bologna'da örgütlenmesiyle doğmuştu. Toplumsal işçiye geçişten bahsettiğimizi hatırlayacak olursak *Autonomia*, tam da toplumsal işçi çözümlerinin üzerinden yükselmişti. Bologna'da toplananların bir bölümü PO'nun Negri kanadı, çoğunluğu oluşturan diğer bölümü ise aşırı solun sendikalara ve kurumsal siyasete büyüyen ilgisinden öfkelenerek halihazırda aşırı sol grupları terk edenlerden oluşuyordu (Wright, 2008: 190).

İtalyan Solu için 77 Hareketi oldukça kötü sonlanmıştı diyebiliriz. Sulh yargıçları, çeşitli alternatif toplumsal hareketlerin yanı sıra terörist grupları da bir araya toplayıp haklarında yasal talep başlatmış, binlerce militan uzun süre mahkemeye çıkarılmadan tutuklu yargılamalarına neden olan olağanüstü koşullar altında tutuklanmıştı ve militan sürgün yaşamına mahkum edilmiş (Hardt, 2005b: 23). İşte operaismo tam da böyle bir tabloda Hardt'ın üçüncü evre dediği 80'ler sonrası son dönemine girmişti.

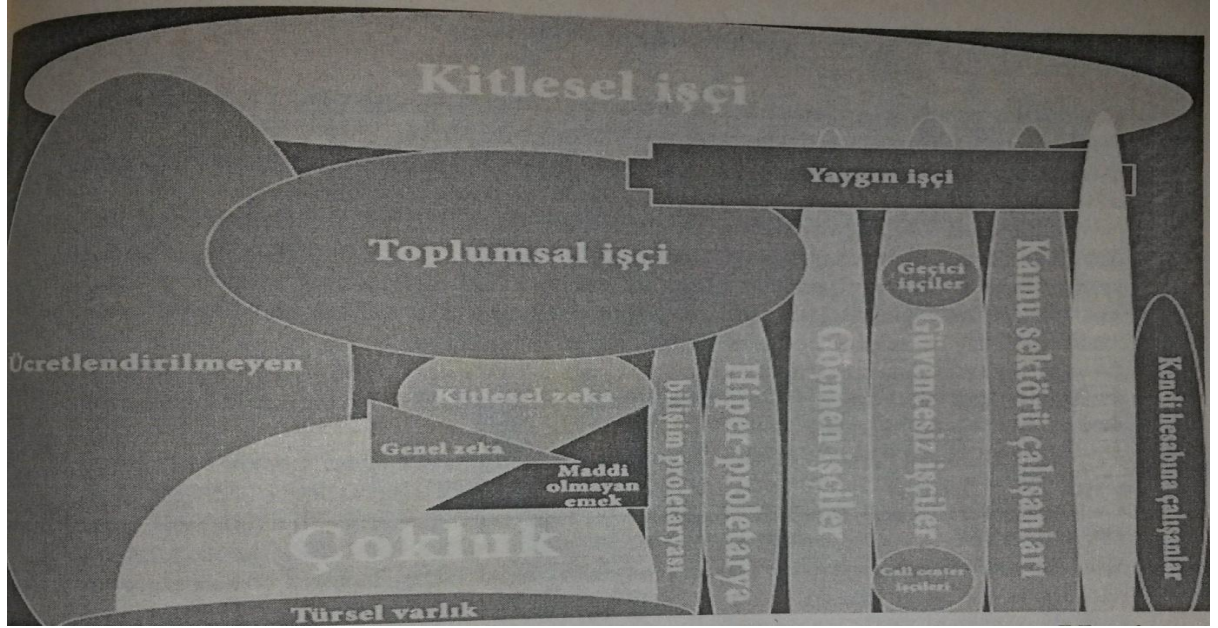
Chris Wright'ın, Steve Wright'ın dediği gibi, "liberter Marksizm içinde farklı eğilimlere" dair oluşturduğu Otonomist Marksizmin daha geniş siyasal ve entelektüel tarih içine oturtulmasını sağlayan aşağıdaki haritası ortaya çıkardığımız tarihsel gelişimi daha da netleştirmektedir (Wright'dan aktaran: Wright, 2006: 271).

Bu şema liberteryen Marksizm içindeki farklı eğilimleri gösteren basit bir soyağacıdır. Eleştirmeler mükemmel olmamakla beraber, elbette bağlantılar görüldüğünden daha karmaşıktır. Liberteryen Marksizm içindeki çeşitli eğilimler üzerindeki etkisinden dolayı, V. I. Lenin'i de bu şema içine dahil ettik (Luxemburg, Lenin ve ilk Komünistlerini etkilemiş olsa da bir bütün olarak Sosyal Demokrasi'yi dahil etmedik). Burada dert her gruptan söz etmek değil, teori ve pratiğe yapılan özgün katkıların izini sürmektir

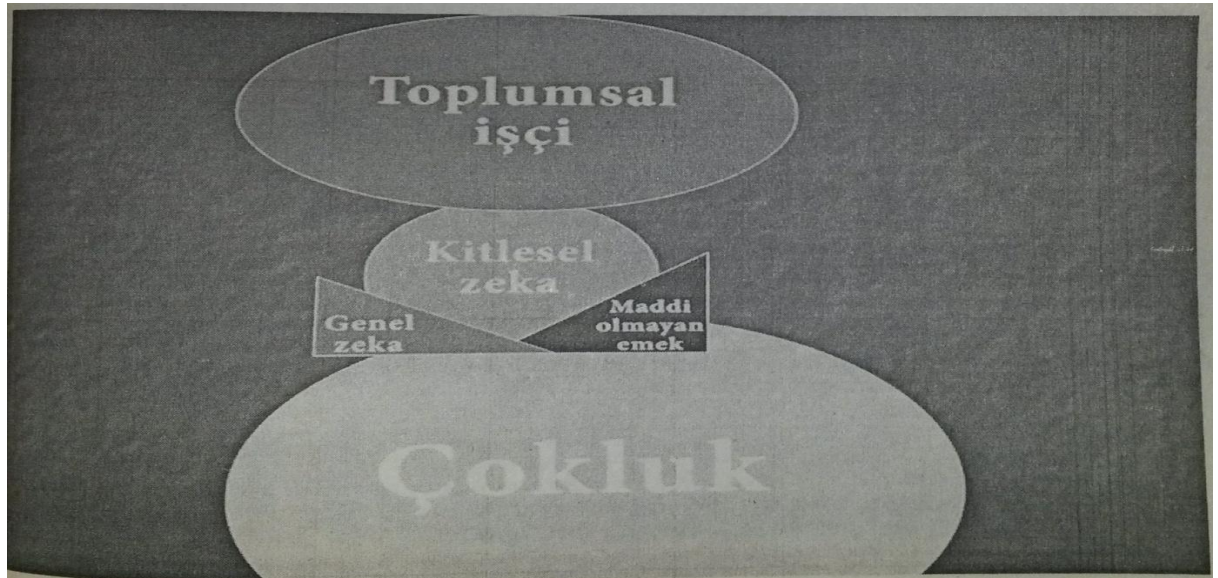

Şekil 1. Otonomist Marksizmin Tarihsel Gelişimi

Steve Wright, '80'lerden itibaren Otonomist Marksizmin işçici deneyimden etkilenen kimi yazarların geçmiş kuşakların toplumsal özneliğini anlama çabalarında kullandıkları temel kategorilerinin evrimini yansıtan şekil/ harita ile tartışmanın parametrelerini genişleterek *operismo* ve ondan kopanlar tarafından ele alınan tüm görme biçimlerini kucaklayan bir başka şekil/haritaya yer verir (2006: 275).

Şekil 2. Otonomist Marksizmin Temel Kavramsal Kategorileri

Şekil 3. Operismo ve Ondan Kopanlarca Genişletilen Diğer Kavramsal Kategori

BÖLÜM 2

OTONOMİST MARKSİZMDE BİYOPOLİTİK ÜRETİM KAVRAMSALLAŞTIRMASI

21. yüzyılın siyaset sosyolojisi literatürüne baktığımızda bir yanda reel sosyalizm sonrası liberalizmin büyük bir zafer kazandığı ve Marksizm'in miadını doldurarak tarihin antikalar müzesindeki yerini aldığı yönündeki neo-liberal odaklı post-politik vizyonları, diğer yanda '60'lı yılların başından itibaren kapitalizmin aldığı yeni biçim olarak sermayenin tahakkümcü işleyişi ve dönüşümü üzerinden değerlendirilen post-kapitalist sürecin, toplumsal/siyasal ilişkiler alanında Marksizm'i Ortodoks bağlarından koparıp yenilenerek canlandığı iddiasını taşıyan neo-Marksist geleneği görmekteyiz. Otonomist Marksist ekol, ne Marksizmi, Lazzarato'nun (2008) William James'in "yaşayan hipotezler" ve "ölü hipotezler" ayrımından hareketle ifade ettiği 19. yüzyılın sonundan itibaren ölü hipotez olarak düşünen post-politik ne de Marksizm'in dirilişini yalnızca sermayenin geçirdiği dönüşümler üzerinden okuyan neo-Marksist anlayışla anılmaktadır. Cleaver'ın *Kapital'i Politik Olarak Okumak*'ın ikinci önsözünde dediği gibi (2000):

“Kısacası, “Otonom Marksist” adını verdiğim geleneklerin tarihinde, işçilerin otonom bir şekilde hareket edebilme yeteneklerinin siyasi takdirinin genişlemesine doğru, bunu sınıf iktidarının bir krizi olarak algılayacak biçimde kriz kuramının yeniden kavramsallaştırılmasına doğru, hem ücretsizleri içerecek biçimde genişleterek ve sınıflar arası ilişkilere yönelik otonomi anlayışını derinleştirerek hem de bununla ötesinde işçilerin sınıf statülerinden kaçma ve bir şey olma çabalarını tanıyarak işçi sınıfının yeniden tanımlanmasına doğru bir evrim görürüz.”

Read'e göre, “otonomizm tıpkı içkin nedensellik perspektifi gibi kapitalizmin toplumun doğal yasası olarak görülen bir ekonomi gibi, kendi kendine yeterli bir dizi piyasa ilişkisi gibi işlediği düşünceye meydan okur; kapitalizmin oluşumunu ve gelişimini borçlu olduğu uzlaşmaz çelişki ve üstbelirlenime dayalı tarihsel süreci ortaya serer” (2014: 32-33). Nitekim Otonomist Marksizm, post-kapitalist dönüşüm sürecini, '60'ların sonu ve '70'lerin ortasından itibaren süregelen kapitalist krizler (ki, bu krizler, kapitalist krize dair geliştirilen geleneksel Marksist analizlerin de krizde olduğunu gösterirken Otonomistler, bu noktada sundukları yeni kavram ve yaklaşımlarla özgün bir konum elde etmektedir) ve bu krizleri zorlayan, '60'lı yıllarla birlikte yükselmeye başlayan,

büyük oranda sanayi işçilerinin oluşturduğu emek hareketleri üzerinden okumaktadır. Çünkü emeğin sermayeyi krize sokma kudretine odaklanan otonomist perspektifte emek, sermayenin yıkıcı gücü olarak düşünülmektedir (Cleavercı bir perspektifle düşünürsek sermaye açısından krizler işçi sınıfına karşı çevrilebilecek uğraklardır; bu uğraklarda işçi sınıfı kazanım elde ettiği gibi sermayenin genişlemesine olanak sağlayacak şekilde meta biçimini de kabul eder). İşçi sınıfı ve kriz iki ayrı olgu olarak ele alınmaz ve kriz, artı-değer üzerinden açığa çıkarılması gereken sınıf antagonizmasının gelişiminden asla bağımsız olarak değerlendirilmez.¹⁴ Emek gücünün işçi sınıfına dönüşmesidir sermayeyi krize sokan. Krizleri sınıf mücadeleleriyle anlamlandıran ve sermayenin gelişim dinamiğini sınıf mücadelelerine bağlayan Otonomist Marksizm bu anlamda Clarke'ın özetlediği, '70'lerin krizini, kapitalist üretim tarzının özgün çelişkilerinin ifadesi olarak değil, savaş sonrası büyümenin fordizminden bilgi çağının post-fordizmine geçiş dönemi olarak görerek Marksist kriz teorisinin terk edildiği ve bu terk edilişin, sosyalizm için politik mücadelenin, kapitalizmin ekonomik gelişmesinden ve aynı şekilde yeniçağın fordist tarih öncesine gönderilen örgütlü işçi sınıfı mücadelesinden ayrılmasıyla yakından bağlantılı olduğu tablodan cepheden konum olarak ayrılmaktadır (Clarke, 2009: 18–19). Özellikle Hardt ve Negri, tam istihdam olanaklarını yaratıp ücretleri yükseltmeyi ve sermayenin kar oranlarını sınırlandırmayı başararak sermayenin emek üzerindeki komuta gücünün parçalandığı '60'lardaki önemli mücadelelerin, "kapitalizmi; hâlihazırda emeği sermayeden daha özerk, sosyal yardımlaşmayı daha üretken kılması ve küresel işgücünde siyasal bir yeniden düzenlemeyi teşvik ederek eşitsiz güç ilişkilerinin geliştiği maddi temeli ortadan kaldırması bakımından post-kapitalist bir topluma geçişi temsil eden yeni bir ekonomi düzenini oluşturmaya mecbur bıraktığını

¹⁴ Bu noktada, sermayenin krizinin, sadece işçi sınıfı tarafından üretildiği yönünde bir indirgeme yapmak niyetinde olmadığımı belirtmek isterim. Elbette ki kar oranlarının düşme eğilimi, aşırı üretim, eksik tüketim, emeğe göreli orantısızlık ve aşırı birikim eğilimi şeklindeki hiç birinin birbirine öncelenmediği ve her birinin birbiriyle ilişkilendirildiği Marksist kriz çözümlerine sadığım. Fakat Bonefeld'in, özellikle Jessop'dan hareketle, sermayenin etkin ve kendi mantığıyla hareket halinde olan, kendi kendini kuran bir şey olarak ele alındığı ve bu bağlamda Marx'ın deyişleriyle "otomatik özne" olarak önvarsayıldığı ve tüm bu anlayışın sonucu olarak sermaye ilişkisinin sermaye ile emek arasındaki ilişkiyi oluşturan sınıf ilişkisini önceleyerek kavrandığı kriz teorilerine yönelik eleştirilerinden yana konum almaya çalıştığımı vurgulamayı önemli görüyorum (Bkz. Bonefeld, 2014: 80-81). En nihayetinde temas etmek istediğim unsur, Bell ve Cleaver'in belirttiği gibidir (Bell ve Cleaver, 2006: 8): "Bu, karmaşık birikim biçimi içinde, işçi sınıfı mücadeleleri ile sadece dolaylı olarak ilişkili olan pek çok etki olduğunu reddetmek anlamına gelmez. /.../ Aynı zamanda mücadelenin somut bir bağlamda, verili bir kapitalist gelişme düzeyinde ve mücadelenin yönünü ve sonucunu biçimlendiren belli bir sınıf bileşimi içinde gerçekleştiğini kabul etmekteyiz. Fakat iddiamız şu ki, işçi sınıfı açısından baktığımızda, krizle ilişkili olan her etkenin, sistemi alt etmeye yetecek bir gücün gelişimi açısından değerlendirilmesi gerekir."

savunan bir kuram geliştirmişlerdir” (Federici, 2014: 117). Negri’nin ifade ettiği gibi: “Kapitalizmin krizinin proletaryanın gücü tarafından dayatılan ve denetlenen bir yönü olmalıdır. Bir rejimin istikrarının bozulması, sistemin yapı-bozuma uğratılması projesinden farklı görülemez. Ayaklanma, devleti ortadan kaldırma projesinden ayrılamaz” (2006a: 105). Dolayısıyla otonomist perspektif, post-kapitalist sürecin kaynağı olarak değerlendirdiği sermayenin krizlerini, “kapitalist birikimin ‘iç engellerinden’ değil, bir ‘dış engelden’, yani işçi sınıfından kaynaklandığını” (Dyer-Witford, 2004: 94) düşündüğü bir çözümlenmeye yerleştirmektedir. “Ne sermayelerin hareketinde ‘içkin bir çelişki’, ne de sermayeye ‘içsel bir çelişki’ vardır: Sermayenin gelişiminin önündeki tek sınır, sermayenin kendisi değil, işçi sınıfının direnişidir” (Marramao, 2006: 99). Cleaver’dan yola çıkarsak çelişkileri derinleştiren ve krizi yaratan işçi sınıfının sermaye üzerinde yaptığı baskıdır; sermaye, işçilerin taleplerine sabit sermayeyi genişleterek ve emek süreçlerini yeniden düzenleyerek cevap verdiğinde, işçi sınıfı da yeni bir mücadele döngüsü ile kendisini politik olarak yeniden kurmaktadır (2006: 29). Son kertede, kapitalist üretim hedefinin gerçekleştirilmemesinin ve işçi sınıfı mücadelesi tarafından her zaman tekrar tekrar tehdit edilen kapitalist kontrol sisteminin genişletilmiş yeniden üretimi olarak gördükleri birikim sürecinin kesintiye uğramasının nedeni olarak dolayısıyla emek mücadelelerini gören Bell ve Cleaver’ın dediği gibi (2006: 7-8): “Kriz, aslında bu sistemin parçalanması ve işçi sınıfının özne olarak gelişiminin pozitif bir sonucudur. Bu çerçevede devrim, sermayenin uygun bir yanıt bulamadığı, işçi sınıfı tarafında üretilen bir kriz olarak anlaşılmalıdır.”

Cengiz Baysoy, Marx üzerine düşünürken onun nesnelci, yasacı, determinist ve erekselci yorumu ile öznelciliğine dayalı yorumu şeklinde ortaya çıkan iki farklı yoruma dikkat çekerek kökleri Marx’ın 1848 Devrimi değerlendirmesine/özeleştirisine dayanan (1848 Devrimi’nde sınıflar mücadelesinin antagonist çatışmasının, kapitalizmin üretici güçleriyle üretim ilişkileri arasındaki antagonistleşmemiş, yani daha olgunlaşmamış çelişkiye çarptığı, emek ile sermaye arasındaki sermayenin tarihsel-toplumsal olgunlaşmasına endekslenen sınıf antagonizmasının toplumsal antagonizmaya dönüşmediği vurgusu) ve 1859’da yazdığı *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*’nın önsözünden hareket eden determinist ve erekselci Marksistler için, sınıflar arasında başından itibaren varolan antagonizma ile tarihsel olgunlaşmaya bağlı olarak üretici güçlerle üretim ilişkisi arasındaki antagonizma olmak üzere iki antagonizma anlayışı olduğunu vurguluyor ve determinist,

erekselci Marksistlerin antagonizmanın diyalektik yorumunun kaçınılmaz sonucu olarak birinciyi ikinciye tabi kılarak kriz teorilerini, bu yanlış yorum üzerinden, yani devrimin, sermayenin krizlerine gömülmesi üzerinden kurulduğunu belirtiyor (Baysoy, 2006: 21). Sermayenin kendini politik olumlama diyalektiğinin çelişkisi üzerinden kurulan ve aslında krizleri ücretli emek ile sermaye arasına yerleştirmesi sebebiyle sermayenin dönüşel krizleri olarak görülen kriz teorisine temas eden ve “sermayenin politik olumlama felsefesiyle, emeğin politik olumlama felsefesinin ontolojik farklılığı kurulamayınca diyalektiğin reformizmi içinden antagonizma kurulmaya zorlandığı” (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu: 2012: 57) okumasına işaret eden bu çözümlemenin aksine Baysoy’a göre yukarıdaki gibi ikili bir antagonizma yoktur, tek bir antagonizma vardır ve devrim, sermayenin krizine bağımlı değildir, sermayenin krizlerinden bağımsızlaşan emeğin kendini olumlama pratiğinin yarattığı öznelliğinin yarattığı politik krize bağlıdır (Baysoy, 2006: 21). Kendini üretici güçlerin gelişimine endeksleyen Bernstein, Hilferding, Kautsky gölgesindeki Alman Marksizmi tartışmalarını (*reform mu devrim mi*), sermayenin olumlama diyalektiğinin çelişkilerine oturan kriz teorisi üzerinden sınıf antagonizmasının sermayenin politik olumlamasının diyalektiğine yerleştirilmesi bağlamında eleştiren (sınıf antagonizması diyalektikte değil, diyalektiğe karşı politiktir) ve bu noktada emeğin politik bağımsızlığını politik olarak görerek emeğin politik gücünü sermayenin toplumsal gücüne bağlayan anlayışı yıkıp emeği, sermayenin tarihsel evriminden bağımsızlaştırarak yıkıcı bir güce dönüştüren Lenin ve Sovyet Devrimi’ni emeğin politik olumlama bağlamında metheden (kapitalizmin henüz tam olarak gelişmediği, üretici güçlerin tam olarak olgunlaşmadığı Rusya’da, Sovyet Devrimi’nin gerçekleşmesi tam da böyle bir mesele olsa gerek) Baysoy, determinist ve erekselci Marksizm’de emek ile ücretli emeğin aynı olduğunu (oysa aynı değildir, emek uzlaşmazdır, politik öznelliğinde toplumsal antagonizma üretir), sermayenin nihai krizinin üretim ilişkilerinin üretici güçleri geliştiremediği noktada başladığını ve bu tarihsel momentte üretici güç olan ücretli emeğin yıkıcı bir güce dönüştüğü kriz olgunlaşmadan devrimci çalışma değil, reformist yöntemin izlenmesi gerektiği şeklinde bir tablonun açığa çıktığını düşünmektedir (Baysoy, 2006: 21).

Üretim ilişkilerinin dönüşümü, üretici güçlerin gelişimini kolaylaştırmaları ya da engellemeleriyle açıklanmaktadır, yani sermayenin tarihsel/nihai krizi ya da bir başka deyişle kapitalizmi ortadan kaldıracak gerçek devrim, kapitalizmin üretici güçlerin daha da iler-

lemesinin önünde bir engel olduğu ve artarak toplumsallaşan üretici güçler ile Marx'ın ilk başta (*Felsefenin Sefalati*'nde) toplumsal ilişki biçimleri dediği üretim ilişkileri arasındaki çelişkinin doruğa ulaştığı dilimde mümkündür; burada işçi sınıfı, sınıflar mücadelesinin içinde kurulan değil, üretici güçlerinin içinde kurulan bir özne olarak konumlandırılır.¹⁵ Eagleton'ın, “kendi tarihlerini insanlar değil, kendine mahsus tuhaf, fetişist bir yaşamı olan üretim güçleri yapmaktadır” (2011: 65) dediği, II. Enternasyonal ve Alman Devrimi'nden bu yana revizyonizm, evrimci Marksizm ve devlet iktidarını ele geçirme ve parçalama tartışmalarının kaynağı olan, Marx'ın aslında ilk dönem çalışmalarında temelini attığı ve daha sonra “olgun” dönem çalışmalarına rastlayan zaman diliminde, özellikle *Grundrisse*'de yeniden yapılandırarak farklı bir muhteva kazandırdığı bu anlayış, *Grundrisse*'den hemen bir yıl sonra yazdığı *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*'nın önsözündeki şu cümlelerinden gelmektedir:

“Gelişmelerinin belli bir aşamasında, toplumun maddi üretici güçleri, o zamana kadar içinde hareket ettikleri mevcut üretim ilişkilerine ya da bunların hukuki ifadesinden başka bir şey olmayan, mülkiyet ilişkilerine ters düşerler. Üretici güçlerin gelişmesinin biçimleri olan bu ilişkiler, onların engelleri haline gelirler. O zaman bir toplumsal devrim çağı başlar” (1993: 23)

(...)

“İçerebildiği bütün üretici güçler gelişmeden önce, bir toplumsal oluşum asla yok olmaz; yeni ve daha yüksek üretim ilişkileri, bu ilişkilerin maddi varlık koşulları, eski toplumun bağrında çiçek açmadan, asla gelip yerlerini almazlar” (1993: 24).

¹⁵ Bu kavrayışın, Marksist tarih yazımının üzerinde en çok tartışılan en köklü sorunsallarını ortaya çıkardığını düşünen ve “tarihsel materyalizm”in toplumsal değişim kavrayışının gereği olarak ele alınan bu perspektifi savunan, yapısalcı Perry Anderson, Ortodoks Marksist Alex Callinicos ve analitik Marksist Gerald Allan Cohen gibi düşünürler ile bu yaklaşıma eleştirel bakan E. P. Thompson'ın çalışmalarına dayanan “politik Marksizm” felsefesinin Robert Brenner, Ellen Wood ve George Comninel hattını karşılaştıran Şebnem Oğuz, bu sorunsalları, birbiriyle ilişkili bir biçimde olduğunu düşündüğü üç başlıkta toplamaktadır (Oğuz, 2007: 17-18): “Birincisi, tarihi öncelikle üretici güçlerin gelişmesinin tarihi olarak ele alan ve Marksist tarih yazımına egemen olan yaklaşıma kaynaklık etmesidir; bu yaklaşıma göre üretim ilişkilerinin dönüşümü, dolayısıyla farklı toplumsal oluşumların ortaya çıkması ve sönümlenmesi, üretici güçlerin gelişimini kolaylaştırmaları ya da engellemeleri ile açıklanır. O anlamda tarihsel dönüşümlerin açıklanmasında üretici güçlerin üretim ilişkilerine önceliği vardır. İkinci temel sorunsal ise kapitalizmin kökenlerine ve tanımlanmasına ilişkindir. /.../ Buradaki anlatıma göre, yeni ve daha yüksek üretim ilişkileri embriyonik halde eski toplumun içinde bulunur. Bu yaklaşımın kapitalizmin kökenlerine ve tanımına ilişkin uzantısı ise şudur: Kapitalizmin nüveleri, feodalizmin içinde zaten mevcuttur. Feodal sistem içinde embriyonik halde varolan kapitalizm, burjuvazinin güçlenerek feodal zincirlerinden kurtulmasıyla birlikte bir sistem halinde ortaya çıkar. Üçüncü ve son olarak, *Önsöz*'de bütün toplumların aynı aşamalardan geçtiği ve kaçınılmaz olarak sosyalist aşamaya varacağı varsayılır. Nasıl ki kapitalizm, feodal toplumun bağrında gelişen üretici güçlerin belirli bir aşamaya gelmesiyle ortaya çıkmışsa, sosyalist toplum da kapitalist toplumun bağrında gelişen üretici güçlerin belirli bir aşamaya gelmesiyle birlikte ortaya çıkacaktır. Buradaki anlatımda sınıfsal dinamikler yerine üretici güçlerin gelişimi ön planda olduğu için, farklı toplumların özgün gelişim çizgileri ikinci planda kalır ve sınıf mücadelelerine bağlı olarak biçimlenen olumsal bir tarih anlayışının yerini belirli aşamalardan oluşan evrensel bir tarih anlayışı alır.”

Gerekli emek zaman ile artı-emek zaman diyalektiğine dayanan, üretici güçler ile üretim ilişkilerinin çelişkisi üzerine Engels'in "üretim öyle bir gelişme aşamasına ulaşmak ve bu aşamada üretici güçler o kadar gelişmek zorunda kalır ki, ulusun büyük çoğunluğu yaşamak için hiçbir şeye sahip olmaz ve insanlar aşırı zenginlik içinde açlık çeker" (1976: 373) sözü ile Marx ve Engels'in "bu yüzden bize göre tarihteki bütün çarpışmaların kökü, üretici güçler ile ilişki biçimi arasındaki çelişkiden kaynaklıdır" (2004: 96) vurgusu bu anlamda oldukça net bir tablo ortaya koyuyor. Baysoy'un özetlediği gibi, *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*'nin önsözünde yer alan bir cümle dışında (yukarıda aktarılan "içerebildiği bütün üretici güçler gelişmeden önce bir toplumsal oluşum asla yok olamaz"), "sermaye dolaşım süreci içerisinde kendisini olumsuzladığı uğraklarda (üretim, dolaşım, finans, tüketim, pazar vb.) sürekli takılmalar yaşar, bu durum sermayenin yapısının sürekli kriz olduğunu gösterir, krizlerin bu uğrağında üretimde durgunluk baş gösterir, üretim ilişkileri üretici güçleri harekete geçiremez, sermaye krize girer, sınıf mücadelesi derinleşir, sermaye açık şiddetini gösterir" şekilde bilinen tablo, "sermayenin tarihsel anlamda tıkanıp anlamına gelmez, tam tersi, sermayenin temel eğilimi olan üretici güçleri geliştirme eğiliminin önündeki engellerin kaldırılmasının konjonktürel krizlerini ifade eder" (2006: 43). Nitekim Marx'da devrim meselesi, "sermayenin, kendini gerçekleştirme uğraklarındaki tıkanmalar değil, değeri belirleyen emek zamanının toplumsal olarak ortadan kaldıracak kadar üretici güçlerin gelişmesine bağlıdır" (Baysoy, 2006: 44). Baysoy, oldukça haklı bir biçimde Marx'daki politik olanın ya da devrim hususunun, komünizmin vücut bulması da diyebiliriz, emeğin iktisadi kurtuluşunun politik koşullarının olanağının gerçekleşme olanağı üzerinden okuyarak onun *Fransa'da İç Savaş*'daki "komün'ün gerçek gizemini /.../ emeğin iktisadi kurtuluşunun gerçekleşme olanağını sağlayan siyasal biçimi alması oluşturur" (Marx, 2005: 66) sözlerine ve özellikle *Gotha ve Erfurt Programı'nın Eleştirisi*'ndeki şu cümlelerine dayandırmaktadır:

"Emek, evrime uğrayarak toplumsal emek haline geldiği ve böylelikle zenginliğin ve kültürün kaynağı olduğu ölçüde, emekçide yoksulluk ve teslimiyet, çalışmayan da servet ve kültür gelişir" (Marx ve Engels, 1989: 25).

(...)

"Hukuk, hiçbir zaman, toplumun iktisadi durumundan ve ona tekabül eden uygarlık derecesinden daha yüksek olamaz. Komünist toplumun daha yüksek bir aşamasından, bireylerin işbölümüne ve onunla birlikte kafa emeği ile kol emeği arasındaki çelişkiye kölece boyun eğişleri sona erdiği zaman; emek, yalnızca bir geçim aracı

değil, ama kendisi birincil yaşamsal gereksinim haline geldiği zaman; bireylerin çeşitli biçimde gelişmeleriyle, üretici güçler de arttığı ve bütün kolektif zenginlik kaynakları gürül gürül fişkırdığı zaman, ancak o zaman, burjuva hukukunun dar ufukları kesin olarak aşılmış olacaktır ve toplum, bayraklarının üstüne şunu yazabilecektir: ‘Herkesten yeteneğine göre, herkese gereksinimine göre!’ (Marx ve Engels, 1989: 31).

Dolayısıyla ekonomi-politiğin zenginlik teorisinin zorunluluk alanı-özgürlük alanı ayırımının hala korunduğunu düşünen Baysoy’un işaret ettiği, emeğin iktisadi kurtuluşunun koşullarının sağlanması noktası, emek; zenginliğin, kültürün, boş zamanın kaynağı ve yalnızca bir geçim aracı olmaktan çıktığı zaman olanaklıdır (ki, bu bağlamda emeğin iktisadi kurtuluşunun olanağının koşulları, komünizmin toplumsal zenginliği “herkesten yeteneğine göre, herkese gereksinmesine göre” aşamasına gelmeden mümkün görünmemektedir), -üretici güçlerin gelişmesi ekseninde- toplumsal zenginliğin, -zorunlu emek zamanı ortadan kaldırmasına (Marx’ın tabiriyle ortadan kaldıracak kadar gürül gürül fişkırmasına) bağlıdır.¹⁶ Aynı şekilde Engels’in de dikkat çektiği toplumsal zen-

¹⁶ Marx’a göre emek, elbette ki insan tüm toplumsal biçimlerde doğayla buluşmak zorunda olduğundan, yani insanın varoluşuna doğanın dayattığı ebedi koşul olduğundan komünizmde de varlığını koruyacaktır. Marx, “bunun için, kullanım değerinin yaratıcısı olarak emek, yararlı emektir, bütün toplum biçimlerinden bağımsız olarak, insanoğlunun varlığı için zorunlu bir koşuldur; bu ezeli ve ebedi doğal zorunluluk olmaksızın insan ile doğa arasında madde alışverişi ve dolayısıyla da yaşam olmazdı” (1986: 57) demektedir. Komünizmde ortadan kalkacak olanın emeğin ücretli emek biçimi ve Marx’ın *1844 Felsefe Yazıları*’nda (1976) ortaya koyduğu gibi yabancılaşmış emek niteliği olduğu gözlerden kaçmamalıdır. Marx ve Engels, “daha önceki bütün devrimlerde faaliyet tarzı değişmemiş kalıyordu ve yalnızca bu faaliyetin başka türlü bir dağılımı, işin başka kişiler arasında yeni bir bölüştürülmesi söz konusuydu: komünist devrim, bunun tersine daha önceki faaliyet tarzına karşı yönelmiştir, çalışmayı ortadan kaldırır ve bütün sınıfların egemenliğini sınıfların kendileriyle birlikte ortadan kaldırır, çünkü bu devrim, artık toplum içinde bir sınıf işlevi görmeyen, artık toplum içinde bir sınıf diye tanınmayan ve daha şimdiden artık bugünkü toplum içindeki bütün sınıfların, bütün milliyetlerin vb. yokoluşunun ifadesi olan bir sınıf tarafından gerçekleştirilir” (2004: 43) demektedir. Marx’ın emeğin zorunluluk alanının bittiği yerden özgürlük alanını başlattığı, başka bir ifadeyle özgürlük alanını, zorunluluk alanına dayandırdığı yönündeki tezi ise şu cümlelerinde net bir şekilde görülmektedir (1978: 720): “Gerçekte özgürlük alemi ancak, emeğin zorunluluk ve günlük kaygılarla belirlendiği alanın bittiği yerde fiilen başlamış olur; demek ki bu alem, eşyanın doğası gereği fiili maddi üretim alanının ötesinde bulunur. Tıpkı vahşi insanın, gereksinimlerinin karşılamak, yaşamını sürdürmek ve yeniden üretmek için doğayla boğuşmak zorunda olması gibi, uygar insan da aynı zorunluluk içerisinde ve bunu da bütün toplumsal biçimlenişler içerisinde, akla gelen her türden üretim tarzları altında yapmak durumundadır. İnsanın gelişmesiyle birlikte, duyduğu gereksinimler artacağı için bu fiziksel gereksinimler alanı da genişler, ama aynı zamanda da, bu gereksinimleri karşılayan üretici güçler de artar. Bu alanda özgürlük ancak doğanın kör güçlerinin önüne katılmak yerine, doğayla olan karşılıklı ilişkilerini rasyonel bir biçimde düzenleyen ve doğayı ortak bir denetim altına sokan toplumsal insan, ortaklaşa üreticiler tarafından gerçekleştirilebilir; ve bu, en az enerji harcamasıyla ve insan doğasına en uygun ve en layık koşullar altında başarılır. Ama gene de bu, bir zorunluluk alemi olmakta devam eder. Gerçek özgürlük alemi, kendi başına bir amaç olarak insan enerjisinin gelişmesi, bunun ötesinde başlar; ama bu da ancak temelindeki bu zorunluluklar alemi ile serpilip gelişebilir. İşgününü kısaltılması onun temel önkoşuludur.” Bu noktada Sinem Özer’in zenginlik teorisinin dayattığı zorunluluk ve özgürlük alanları arasındaki ayırımın politik-pratik sonucunu, politikliğin hayatın üretimi ve yeniden üretiminden koparılarak aşkınlaştırılması, emeğin ücretli emek altında sınıflaştırılmasının devam edeceği kapitalizmden komünizme geçiş aşaması kavrayışında politikanın, kapitalizmde olduğu gibi aşkın bir üstyapı olarak varlığını sürdüreceği üzerinden okuduğunu belirtmek gerekmektedir ki, Özer zorunlu-

ginlik üretimi ile daha az çalışmanın/emeğin geçim aracı olmaktan çıkmaya başlamasının paralel (doğru orantılı) olarak ilerleyeceği bu nokta şu cümlelerinde gizlidir: “Bilinçli ve herkesin yararına olacak şekilde kullanılan bu ölçülemez üretken kapasite, insanlığın payına düşen emeği hızla minimuma indirebilecektir” (1976: 374). Bu çerçevede, sermayenin değerini koşulu olan işi dayatabilmesini, yani kapitalist işin tüm sistemin örgütleyicisi olma durumunu ortadan kaldırmaktadır, öyle bir toplumsal zenginlik yaratılmış olur ki, yaşamak için çalışmak zorunluluktan çıkmış olur. İlerlemenin kaynağı olarak görülen emeğin, temel yaşam gereksinimlerinin karşılanması noktasında zorunlu bir geçim aracı olarak kavrandığı bu mantıkta, çalışmayı zorunlu olmaktan çıkaracak böyle bir toplumsal zenginlik yaratıldığında sermayenin artı-emek bağlamında dayattığı sınırsız çalışma eğilimi ile onun yerine ortaya çıkacak olan boş zaman arasındaki, yani bir anlamda üretimin genişlemesi ile çalışmanın zorunlu olmaktan çıkması arasındaki çelişki yatmaktadır. Bu anlayış, emek zamanının ortadan kalkmasıyla ortaya çıkan boş zamanın varlığı üzerine kuruludur, yani bir anlamda önkoşul olarak üretici güçlerin gelişiminin ve toplumsal zenginliğin doruk noktasında ortaya çıkacak olan boş zamanın varlığı düşünülmektedir (zenginlik teorisinin zorunluluk alanıyla özgürlük alanını ayırıştırması, yani özgürlüğün koşulu boş zaman üretimi ve boş zaman üretiminin koşulu zorunluluk alanı); çünkü gerekli emek zamanı ile artı-emek zamanı diyalektiğine dayanan bu kavrayışta sermayenin, üretim dışındaki boş zamanı, toplumsal zenginliliğin gürül gürül fişkırmaya başlamasıyla işe, yani emek zamanına çevirebilmesi zorlaşmaktadır. Bu düzlemde, ortaya çıkacak olan çelişkiyi Marx’da, bireyin bütün zamanının emek zamanı olarak ortaya koymasının ve dolayısıyla bireyin salt işçi düzeyine indirgenmesinin ve bütünüyle emeğin kapsamı altına girmesinin sonu olacağı gerçeği karşılamaktadır.

“Genel olarak toplum ve onun her üyesi için (yani bireylerin, dolayısıyla toplumun bütün üretken güçlerinin gelişmesi için) gerekli emek-zamanı dışında **kullanılabilir zamanın daha çok yaratılması**, bu emek-zamanı-olmayan zamanın yaratılması, sermaye açısından, daha önceki bütün aşamalarda olduğu gibi, çalışılmayan zamandır, bazılarının boş zamanıdır. Sermayenin buna eklediği şey, sanatın ve bilimin bütün araçları ile yığınların artı-emek zamanını onun çoğaltmasıdır, çünkü sermayenin serveti doğrudan, artı-emek zamanının mal edilmesinden oluşur ve onun *amacı* kullanım değeri değil, *doğrudan değerdir*. O, böylece, kendisine kar-

lık ile özgürlük alanları arasındaki ayrımın ortadan kaldırılması hususunda üretici güçlerin gelişim dinamiklerinin ekonomi-politik değil, etik-politik olarak kavrandığı Spinoza’ya, hayatın üretiminin, yani toplumsal ve politik kuruculuğun, hayatın yeniden üretimine, daha doğru bir anlamda özgürlüğün zorunluluğa ilişkin olduğuna yönelik kavrayışına işaret etmektedir (2013a: 44).

şın, emek zamanını bütün toplum için en az düzeye indirmek ve bu yoldan herkesin zamanını kendi gelişmesi için serbest hale getirmek üzere toplumsal bakımdan kullanılabilir zamanın olanaklarını yaratmada etkin olarak katkı sağlar. Ama sermayenin eğilimi, her zaman bir yandan yararlanılabilir zaman yaratmak, öte yandan da onu artı emeğe dönüştürmektir. /.../ Bu çelişki ne kadar çok gelişirse, üretken güçlerin gelişiminin, artık ötekinin artı-emeğinin maledilmesiyle durdurulamayacağı, işçi yığınının kendisinin kendi artı-emeğini kendine maletmesi gerekliliği de o kadar ortaya çıkar. İşçi yığını bunu yaptığı zaman –ve bununla birlikte **yararlanılabilir zaman**, *çelişkili* bir varlık olmaktan çıktığı- zaman bir yandan gerekli-emek zamanı, ölçüsünü, toplumsal bireyin gereksinimlerinde bulacak, öte yandan da toplumsal üretken gücün gelişmesi öyle hızlı büyüyecektir ki, artık üretim herkesin servetinden sayılmakla birlikte, herkesin **yararlanılabilir zamanı** da artacaktır. Çünkü gerçek servet, bütün bireylerin gelişmiş üretken gücüdür. Artık o zaman servetin ölçüsü hiç de emek zamanı değildir, **yararlanılabilir emek zamandır**” (Marx, 2013b: 168).

Marx’ın *Grundrisse*’deki, “Makineler Hakkında Fragman” ve *Kapitalizme Ek: Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları*’ndaki nispi artı-değer üretimiyle açıklanan “gerçek tahakküm” analizi üzerinden yine gerekli emek zaman ile artı-emek zaman diyalektiğini dikkate alarak düşünmemiz gereken bu çerçevede, aşağıda yer vereceğimiz sözlerine kulak verecek olursak, bütünüyle bilim ve teknolojinin sermayenin üretici gücü haline gelmesiyle, yani sermaye tarafından esir alınmasıyla ve üretime uygulanmasına paralel olarak üretimin makinesel temelde yenilenmesiyle (ki, bu bağlamda sermayenin mekanizasyon eğilimi olarak insan işgücüne has özneliği ortadan kaldırması anlamı taşıyacağı şeklinde düşünülmesi gereken otomasyonu da beraberinde getirir ki, otomasyondan bu noktada kastettiğimiz ise Marx’ın aşağıdaki sözlerinden esinlenerek canlı emeğin, üretim sürecine içerilmesi değil, üretim sürecinin denetçisi ve düzenleyicisi konumunu almaya başlamasıyla emeğin, merkezi ve örgütleyici konumunu yitirerek üretkenliğini artıran makinelerin basit bir uzantısı haline gelmesiyle olan ilişkisidir) dolaysız emeğin, bilimin nesnelleşmiş gücü olan makinelerin bakıcısı konumuna düşmesiyle ilişkilidir (dolaysız emek üzerinden kar etmenin ortadan kalkışı).¹⁷ Burada sermayenin üretici güçleri haline gelen makinelerin, bilim ve teknolojinin, sermayenin emek gücüne bağımlılığının azaltılmasının, yani bir anlamda emekçinin etkinliğinin makinelerin etkinliği haline gelmesinin (makineler ile emek gücünün yer değiştirmesinin paralelliği, yani

¹⁷ Fakat Marx makine sisteminden, sabit sermayenin -kullanım değerinin- en elverişli biçimi olarak söz ederken, buradan hiçbir şekilde, “sermayenin toplumsal ilişkisi içinde özümlemenin, makinelerin kullanımını açısından en uygun ve nihai toplumsal ilişki olduğunu sonucu çıkartılmaması” gerektiğinin altını kalınca çizmektedir; çünkü ona göre bu ancak komünist toplumsallığın altında “bireyselliğin özgürce gelişmesi artı emek elde etmek için gerekli emek süresinin indirilmesine değil, gerekli emeğinin minimuma indirilmesine dayanarak herkes için yaratılan boş zaman ve araçlarla bireylerin sanatsal, bilimsel vb. alanlardaki gelişimine olanak tanıyan” bir toplumda gerçekleşebilecektir.

emeğin işçinin faaliyeti olarak görmekten çıkılması ve emekçinin fazlalık haline gelmesi) ve üretim etkinliğinin inanılması güç derecede artırılmasının (elbette ki iş hızının ve yoğunluğunun da) olanağını gerekli emek zamanının kısılması ve artı-emek zamanının artırılması (nispi artı-değer) bağlamında ortaya çıkardığı gerçeği açığa çıkarmaktadır. Burada durarak Marx'ın, *Grundrisse*'de üretici güçler kavramıyla, üretim araçları, insan emeği, üretim bilgisi, üretim örgütlenmesi, teknoloji gibi basit kavramları bir kenara bırakarak en temel üretici gücün, bilim, teknoloji, üretimin örgütlenmesi vb. alanında işçi sınıfının canlı emeğini ve yine benzer şekilde üretim ilişkileriyle de artık sermayenin döngüsel yeniden üretimi içinde ilişkilerin bütün yönleri olarak ortaya çıkmaya başlamasını, emek, değer ve artı-değer ilişkilerini dayatmasının zorunluluğunun, üretim ve üretkenliğin arttığı sürece bu ilişkileri dayatmanın daha da zorlaşması açısından ele alındığını kastettiğini unutmamak gerekmektedir (Bell ve Cleaver, 2006: 11). Bell ve Cleaver'ın özetlediği gibi nispi artı-değer üretiminin gereği olarak sermayenin derdi üretim süreçlerinin çok daha az sayıda işçi tarafından -makineleşme aracılığıyla- kontrol altına alınması ve daha geniş ve karmaşık hale getirilmesidir; sermayenin işçileri kontrol etmek için onların yerine makineleri koyma çabalarının sonucu, sermayenin nihai olarak çok daha temel bir kontrol mekanizmasının altını oyması olmuştur, yani işin kendisini; eğer her üretim sürecinin eğilimi otomatikleşmekse, toplumsal üretkenlik düzeyi arttıkça insanın çalışmasına giderek daha az ihtiyaç duyulur ve meta biçimine dayalı işi dayatma koşulları zorlaşır (üretkenliği artırırken aynı zamanda işin de dayatılmasıyla ortaya çıkan çelişki), bir anlamda insanın çalışması toplumsal zenginliğin üretiminde önemsiz hale gelirdi, (emeğin, toplumsal zenginlik üretiminden bağımsızlaşması) ve son kertede, sermayenin işçileri kontrol etmek için onların yerine makineleri koyma arzusuyla üretim sürecinin otomatikleşmesi, çalışmaya veya başka bir ifadeyle emeğin geçim aracı olmasına olan gereksinimi azaltır ve sermaye, kendi çöküşünün maddi koşullarını hazırlamış olur (Bell ve Cleaver, 2006: 41-43).

“Bununla birlikte, büyük sanayinin gelişmesi ölçüsünde, gerçek servetin yaratılması, emek zamanından ve kullanılmış emek niceliğinden daha çok, emek zamanı boyunca harekete geçirilen araçların gücüne bağlıdır. Bu araçların gücünün -onların etkili gücünün- onları üretmek için harcanan doğrudan emek zamanı ile hiçbir ilişkisi yoktur; daha çok bilimin genel düzeyine ve teknolojinin gelişmesine ya da bu bilimin üretime uygulanmasına bağlıdır. /.../ Emek, artık üretim sürecinin kapsamı içine iyice alınmış değildir, insan daha çok üretim süreci karşısında bekçi ve düzenleyici durumundadır (Makine konusunda geçerli olan, insan etkinliklerinin bileşimi ve insan ilişkilerinin gelişmesi için de geçerlidir). Değişime uğramış doğal

nesneyi, nesne ile kendi arasına ara halka olarak sokan artık işçi değildir; işçi sanayi sürecine dönüştürdüğü doğal süreci kendisi ile egemenliğine aldığı anorganik doğa arasına araç olarak sokar. Üretim sürecinin baş aracı olmak yerine sürecin yanında yer alır. Bu değişimde üretimin ve servetin büyük temel direği olarak ortaya çıkan, ne bizzat insanın yaptığı doğrudan iş, ne onun çalışarak geçirdiği zamandır; bu onun kendi genel üretim gücünün maledilmesi, onun doğa kavrayışı ve toplum üyesi olarak varlığı yoluyla doğaya egemen olması, kısacası toplumsal bireyin gelişmesidir. Bizzat sanayi tarafından yaratılmış ve yeni gelişmiş bu temele karşı, *bugünkü servetin dayanağı olan, ötekinin emek zamanından yapılan hırsızlık*, bayağı bir temel olarak karşımıza çıkar. Emek doğrudan biçimiyle büyük servetin kaynağı olmaktan çıkar çıkmaz, emek-zamanı da onun ölçüsü ve dolayısıyla değişim değeri kullanım değerinin ölçüsü olmaktan çıkar ve çıkmak zorundadır. Kitlenin artı-emeği genel servetin gelişmesinin koşulu olmaktan çıkmıştır, bunun gibi, birilerinin emeği olması da insan beyninin genel güçlerinin gelişmesinin koşulu olmaktan çıkmıştır. Değişim değerine dayanan üretim bununla birlikte çöker ve doğrudan maddi üretim süreci de geçicilik ve karşıtlık biçimine girmiş olur” (Marx, 2013b: 165).

Son kertede, buraya kadar geldiğimiz genel nokta itibariyle (*Grundrisse*’deki “Makinler Hakkında Fragman”ı biraz daha ayrı bir yerde tutmak da yarar var) komünizm tahayyülünün, üretici güçlerin gelişimi üzerinden okunarak emeğin özgürleşmesinin, ancak ekonomik bir temel üzerinden yükseleceği bir mantıkla karşı karşıyayız; niyetimiz doğrudan -1848 yenilgisinden sonra- tarihin, üretici güçlerin tarihi olduğu yönündeki bir çıkarsamaya aldanmak (çünkü tarihi, tıpkı *Komünist Manifesto*’da olduğu gibi sınıf mücadelelerinin tarihi olarak okumak gayretindeyim) ve komünizmin motor gücünü (onu üreten ve yeniden üreten gücün) politik değil, ekonomik olduğunu kabullenmek olamaz. 1848 özeleştirisiyle birlikte bilimsel olmayan Marx’ın, bilimsel Marx’a dönüştüğü algısına (komünizm kavramını anlamlandırma mantığının da bilimselliğe göre değişmesi) vurgu yapan Baysoy’a göre bu noktada dönülüp bakılması gereken, “*Alman İdeolojisi*’nde komünizm politiktir, anti-kapitalizmin etiği, kudretidir ve kapitalizmin ve ekonomi politiğin politik eleştirisidir. İşçi sınıfının kendisini sınıf ve ücretli emek olarak reddi politiktir. Fakat bilimsel Marx’da komünizm, politikten ekonomi politiğe dönüşür. Komünizm, ekonomi politiğin devrimci eleştirisinden üretici güçlerin geliştirilmesi ve hızlandırılmasına, emeğin toplumsal verimliliği üzerinden toplumsal zenginliğin birikimine indirgenmiştir; sınıfın sınıf olarak reddi politik değil, ekonomi politiktir” ayrımını ortaya koymaktır (2012: 26). Oysaki komünizmi, diyalektiğin bir ereği değil, komünalizme, kolektivizme ve ortak olan içkin etik-politik toplumsal ilişki olarak gören Baysoy, Marx ve Engels’in *Alman İdeolojisi*’ndeki “komünizm bize göre ne yaratılması gereken bir durum, ne de gerçeğin ona uydurulmak zorunda olacağı bir ideadır. Biz bu-

günkü duruma son verecek gerçek harekete komünizm diyoruz” (2004: 24) sözlerine referansla Marx açısından komünizmin “ne ‘yaratılması gereken bir durum’ bağlamında toplum mühendisliği (tasarı), ne de ‘gerçeğin ona uydurulmak zorunda olacağı’ bir idea bağlamında ereksel nedensellik olabileceğine ve komünizmin bugünkü duruma son verecek ‘şimdi’ye içkin politik hareketin kendisi olduğuna” dikkat çekerek “komünizmin harekete içkin amaç ve politik olduğunu ve kapitalizmi yıkanın, içkin politik kudret ve bu kudretin kendisi olduğunu” belirtiyor (2012: 25). Dolayısıyla bilimsel Marx’la bu tabloda, sermayenin toplumsal gücünün ekonomik bir temelde düşünüldüğünün, sınıfsallığının politikliğinden koparıldığının ve sermaye, üretici güçleri, yani toplumsal emeğin üretkenliğini artırarak toplumsal olarak gerekli emek-zamanın kısaltılmasını mümkün kılacak teknolojik ve bilimsel temeli geliştirebildiği ölçüde (ki, burada özgürlük alanının emeğin zorunluluk alanından çıkmasıyla vücut bulmasının koşulu, gelişmiş bir teknolojik temelde yaşam gereksinimlerinin tümünü karşılayabilecek toplumsal bir artının, maddi bir toplumsal zenginliğin yaratılması noktasıdır) ilerici bir toplumsal güç olarak olumlandığının altını kalınca çizen Sinem Özer ise “sermayenin üretim ilişkilerinin üretici güçlerin gelişimine engel olduğu kriz aşamasından sonra üretici güçlerin bu gelişiminin ancak komünizmde sürdürülebileceğini ve komünizmin sermayenin nihai krizine gireceği tarihsel ve toplumsal koşulların olgunlaşmasını bekleyeceğini” belirterek “kapitalizmde olduğu gibi kar biçiminde özel mülkiyet altına alınmayacak olsa da, toplumsal bir artının yaratılması, toplumsal bir zenginliğin oluşturulması adına, gerekli emek zaman ile artı-emek zaman diyalektiğinin sürdüğü, emeğin hala ücretli emek olarak işe koşulmak zorunda olduğunu” (yani, esasen emeğin geçim aracı olarak kalmaya devam ettirilmesi) ve bu anlamda, “böylesi bir okumanın aslında emeği mülksüzleştirerek ücretli emeğe ve en nihayetinde salt temel yaşam gereksinimlerinin karşılanmasının bir aracına indirgeyen kapitalizmle aynı önvarsayımı paylaştığını” ve “buna göre, zenginlik toplumunun oluşturulmasına kadar, ekonomi-politiğin devam ettiği, insanın doğayla ve insanla kurduğu bütün toplumsal ilişkilerin hala toplumsal bir artının yaratılmasının mülkleştirici mantığına tabi kılındığını” vurguluyor (Özer, 2013a: 43).

“Bu aşamadan sonra gelecek olan komünizm ise ancak ekonomik bir cennet olarak tahayyül edilebilecektir. Böyle bir komünizm tahayyülü, ekonomi-politiğin zenginlik teorisinin zorunluluk ve özgürlük arasında koyduğu ayrımı paylaşması nedeniyle, hâlâ ekonomi-politiğin ve modernizmin içindedir. Bu anlamda da ekonomi-politiğin devrimci bir eleştirisini vermek yerine, ekonomi-politik altında insanın kendini ve doğayı mülkleştirerek kendi kendini kudretsizleştirmesini yeniden üre-

tir. Komünizmin ekonomi-politiğinde de emeğin üretici gücü, doğanın kudretine içkin bir toplumsal ve politik güç olarak ele alınacak yerde, kapitalizmde olduğu gibi diğer her yönden kudretsiz, salt ekonomik bir güce indirgenir. Böylece sınıfın kendini sınıf olarak reddinin koşulu da politik olmaktan çıkar, ekonomik hale gelir” (Özer, 2013a: 43).

Özer’in oldukça zekice bir okumayla sunduğu bu değerli katkı, üretici güçlerin gelişimi tartışmasında, komünizmin politik olarak sınıfsız bir toplum üzerinden ziyade toplumsal zenginlik ve ekonomi-politik ve onun toplumsal olgusu olarak tahayyül edilerek yükseldiğini açığa çıkartırken bu tahayyülde üretici güçler üzerindeki özel mülkiyet ortadan kalksa bile emeğin sürekli tahakküm altına alınması anlamına gelecek olan -üretici güçleri geliştirme zorunluluğu ekseninde- toplumsal bir artının üretimi adına zamanın halen emek-değerin ölçüsü, emeğin de halen ücretli emek biçimi altında sınıflaştırıldığını görmekteyiz. Özer’in dediği gibi: “Ama modernizmin ister akıl, ister ücretli emek, isterse devlet biçimi altında olsun, hayatı üreten ve yeniden üreten doğal, toplumsal ve politik kudretleri mülk haline getiren mantığını devam ettirdiğimiz sürece kapitalizm içinde kalmaya devam edeceğiz” (Özer, 2013a: 44). Ne var ki emek, işçi sınıfı iktidar olduğu andan itibaren komünizmin toplumsal zenginliği “herkesten yeteneğine göre, herkese gereksinmesine göre” aşamasına gelmeden ücretli emek olarak kendini sınıflaştırmaya devam etmektedir (belki de Sovyet iktidarının yıkılmasının sebebi de burjuvazi sınıf olarak ortadan kaldırılmasına rağmen emeği ücretli emekten, proletaryayı da sınıf olmaktan çıkaramamasıydı, emeğin ücretli emek olarak sınıflaştırmasını devlet mülkiyeti altında sürdürmesiydi; devlet, emekçinin varlığının sürdürülmesi olarak, sınıf üretme ilişkisi olarak varlığını koruyordu). Oysaki emeğin kendini sınıf olarak reddetme kudretine sahip yegâne güç olduğu ve bu bağlamda proletaryanın da kendini ücretli emek ve sınıf olarak reddetme gücüne ve politikliğine (ücretli emek üzerinden sınıflaşmanın değil, ücretli emeği reddeden sınıfsızlaşmanın politik pratiği) ve tüm toplumsal sınıf üretme ilişkilerini ortadan kaldırma misyonuna sahip olan tek sınıf olduğu unutulmamalıdır.¹⁸

¹⁸ Bu noktada emeğin sınıflaştırılmasına dair iki önemli Otonomist Marksist Holloway ve Cleaver’a başvurabiliriz. İşçi sınıfının sermayeye boyun eğmesi temelinde tanımlandığına ve bu tanımlama doğrultusunda teorik döngünün tamamlanarak başka türlü tanımlama yollarının tıklandığına dikkat çeken Holloway, sınıfın da para gibi, devlet gibi, değer gibi bir süreç, bir sınıflaştırma süreci olarak görülmesi gerektiğinin, yani onu dondurulmamış bir kavram olarak algılamamız gerektiğini ve sınıfların var olduğunu söylemenin onların -sadece ilksel birikime özgü olarak görmediği özne ve nesnenin ayrılması olarak- daima kuruluş sürecinde olduğu anlamına geleceğinin altını kalınca çizmektedir (Holloway, 2011: 58-59). Piyasa ya da değişim değeri üzerinden ilişki kurmanın aslında soyut emeklerin birbiriyle eşitlenmesi anlamına geldiğine dikkat çekerek soyut emeklerin eşitlenmesine karşı çıkararak, yani emeğe özgü niteliksel farklılıkları ön plana çıkararak değişim değerine yaslanan sınıflaştırmaya karşı çıkabileceğimizi vurgulayan Holloway’e göre -Marx’ın meta fetişizmi teorisinden hareketle-, öznenin kendi üretken kapa-

Komünizm, tek bir sınıftan, işçi sınıfından oluşan bir toplum yapısı değil, sınıfsız bir toplum yapısıdır. Eğer mesele sınıf ilişkisini ortadan kaldırmaksa, sınıf ilişkisinin proletaryanın kapitalist karşısında bir sınıf olarak oluşturulmasıyla dayatıldığı göz ardı edilmemelidir ki, tam da bu sebeple işçi, salt olarak emek gücünü satabildiği ölçüde değil, aynı zamanda sınıf ilişkisini somutlaştırdığı ölçüde sermayeyi temin etmektedir (Tronti, 2005: 167). Bonefeld’in dediği gibi: “Marx, komünizm için insan, ancak insanlığın sömürülebilir bir kaynak olmaktan çıkıp bir amaç haline geldiği toplumsal ilişkiler yaratıldığı anda insanın tarihinin başlangıç noktası olacağını iddia etmiştir” (2004: 59).

“Komünist devrim, bunun tersine, daha önceki faaliyet tarzına karşı yönelmiştir, çalışmayı ortadan kaldırır ve bütün sınıfların egemenliğini sınıfların kendileriyle birlikte ortadan kaldırır, çünkü bu devrim, artık toplum içinde bir sınıf işlevi görmeyen, artık toplum içinde bir sınıf diye tanınmayan ve daha şimdiden artık bugünkü toplum içindeki bütün sınıfların, bütün milliyetlerin, vb. yokoluşunun ifadesi olan bir sınıf tarafından gerçekleştirilir” (Marx ve Engels, 2004: 66).

(...)

sitesinin nesnesinden ayrıldığı fetişleştirme (ki, fetişizmin tamamlanmış bir şey olmadığını düşünür) süreci yoluyla emek, işçi sınıfı olarak sınıflandırıldığı bir dönüşüme dahil edilmektedir. Holloway sınıflandırmaya ilişkin üç önemli argümanı ortaya çıkartıyor (Holloway, 2011: 60-62): “1) Sınıf mücadelesi, ayrılmaz bir biçimde hem sınıflandırmaya yönelik hem de sınıflandırmaya karşı bir mücadeledir, kurulu sınıflar arası bir mücadeledir. /.../ 2) biz işçi sınıfıyız ve de işçi sınıfı değiliz. Sınıf kavramının sınıflandırma olarak anlaşılması demek, sınıf mücadelesinin (bizi sınıflandırma mücadelesi ve bizim sınıflandırılmaya karşı verdiğimiz mücadele) bizimle bireysel ve kolektif olarak ilgili olan bir şey olması anlamına gelir. Eğer tümüyle sınıflandırılmış olsaydık, çelişkisiz biri biçimde “biz işçi sınıfıyız” diyebilirdik (fakat bu sefer de mücadele imkansız hale gelirdi). /.../ 3) Sınıflandırma süreci içerisinde iş, merkezi bir öge midir? Evet ve hayır. İş, muğlak bir kavramdır. Hem emek (yabancılaşmış iş) hem de daha genel bir şekilde amaçlı, yaratıcı bir etkinlik olarak anlaşılabilir. Muğlaklığı önlemek için “iş” kavramından çok eyleme olarak emek kavramını kaynak alacağız.” Sermayeyi, sırtı ilksel birikimde olan meta biçimi aracılığıyla (sadece ekonomik düzlemde değil, sermayenin emeği tahakküm altına alma gücünün politikliği düzleminde de varolan meta biçimi) işin dayatılmasına dayalı toplumsal sistem olarak gören ve meta fetişizmini, meta biçiminin dayatılması olarak irdeleyen Cleaver ise emeğin ücretli emek biçimi altında sınıflandırılmasını meta biçiminin dayatılması olarak görmektedir (Cleaver, 2008: 117). Ona göre sermayenin emeği ölçerek tahakküm altına alma gücüne yasal olan, yani emek gücünün ölçülebilir zaman altında tahakküm altına alınması anlamı taşıyan soyut emek haline dönüştürmesine dayalı olan meta biçiminin dayatılması, zorla çalışmanın, toplumu örgütlemenin -toplumsal kontrolün- temel aracı haline gelmiş olmasıdır, bu ise yaşamını sadece, üretim araçlarının kontrolünü elinde bulduran sınıfa çalışma kapasitesini satarak devam ettirebilen insanlardan oluşan bir sınıfın, işçi sınıfının yaratılması anlamına gelmektedir (Cleaver, 2008: 116). Cleaver işçi sınıfının sermaye tarafından emek gücü olarak tanımlanmasını aslında Marx’ın “kendinde sınıf” ile “kendisi içinde sınıf” kavramları arasındaki ayrıma temas ederek ele almaktadır (Cleaver, 2008: 117): “Kendinde işçi sınıfı, emek gücünü sermayeye satmaya ve dolayısıyla emek gücü olmaya zorlananlardan oluşur. Bu, salt sermaye içerisindeki bir dizi genel özelliğe dayalı bir tanımdır. Kendisi için işçi sınıfı (ya da politik olarak tanımlanan işçi sınıfı olarak işçi sınıfı), ancak kendisine emek gücü olarak biçilen role karşı yürüttüğü mücadelede kendi birliğini kurma yoluyla, bir sınıf olarak kendi otonomisini ispat ettiği zaman var olur. Demek ki paradoksal olarak, bu ayrım temelinde işçi sınıfı, ancak bir sınıf olarak kendi varlığına karşı mücadele ettiğinde gerçekten işçi sınıfıdır. Kendinde işçi sınıfı ile kendisi için işçi sınıfı diyalektiğinin sonucu, devrimden sonra sermayenin ortadan kaldırılmasıyla saf bir işçi sınıfının yaratılması değil, tersine böyle bir işçi sınıfının çözümlenmesidir.”

“Şu halde kapitalist üretim süreci, kendi iç bağlantısı içerisinde ya da bir yeniden üretim süreci olarak düşünüldüğünde, yalnız meta üretmekle, artı-değer üretmekle kalmıyor, aynı zamanda kapitalist ile ücretli işçi arasındaki toplumsal ilişkiyi de üretiyor ve yeniden üretiyor (sürekli hale getiriyor)” (Marx, 1986: 594).

Komünizm, sadece sermayenin ortadan kaldırılmasıyla değil, ancak ve ancak -özel mülkiyetin kuruluşu olarak- emeğin ücretli emek biçimi altında sınıflaştırılmasının son bulmasıyla vücut bulabilmektedir. Komünizm emeğin ücretli emek biçimi altında sınıflaştırılmasına itirazdır, isyandır. Emeğin, kapitalist toplumsal ilişkileri üreten ve yeniden üreten bir sınıf olarak özneleştirilmesi meselesi olan sınıflaştırılmasına karşı sınıfsızlaştırılması (bu nokta, gerekli emek zaman ile artı-emek zaman arasındaki diyalektik çelişki kaynaklıdır) üretici güçlerin gelişimini politik olarak kırmaktır; ekonomi-politiğin bizatihi eleştirisi sermayenin üretici gücü olan ücretli emeğin reddinden geçmektedir. Sınıflı toplumun eleştirisinin olumlamasını ancak sınıfın yadsınmasında, sınıfsız toplumda bulacağını düşünen Bonfeld’in dediği gibi: “Komünizm emeğin toplumsal birey üzerindeki hüküm süren bütün soyutlamalardan kurtuluşu demektir” (2014: 181). Komünizmi bu düzlemde düşündüğümüzde kapitalizmin tarihini, Marx’ın *1844 Elyazmaları*’nda temas etmek istediği gibi emeğin sermayeleşmiş biçimi olan ücretli emek biçimi altında sınıflaştırılması üzerinden okumak zorundayızdır. Çünkü kapitalizm sadece üretim araçları üzerindeki özel mülkiyetin kuruluşuna sıkıştırılamayacağı gibi (tabi ki de kapitalist üretimde hem temel hem de verili olan budur) komünizm de sadece üretim araçları üzerindeki özel mülkiyetinin sonlandırılmasına sıkıştırılamaz. Özel mülkiyetin emeğin bedeni üzerinde tahakküm kurmanın teknolojisi olarak varolduğu kapitalizm, emeğin kendini gerçekleştirebileceği maddi üretim araçları üzerindeki her türlü mülkiyet hakkından tamamen koparılmasına-ayrılmasına, yani emeğin kendi emek gücü üzerindeki, bedeni ve emeği üzerindeki mülkiyet hakkından (kapitalist toplumsal ilişkiler öncesi içinde bulunduğu biçimleri, yani köleciler ve feodal toplumu yarararak kölelikten ve serflikten kaçışıyla elde ettiği kendi emek araçlarına sahip olma ve onları kullanma hakkından) koparılmasına-ayrılmasına (ki, sermayenin emeği tahakküm altına almasının üretimi ve yeniden üretimi tam da buna, sermayenin canlı emeğin kendisi, eylemi ve toplumsallığı üzerindeki egemenlik hakkının gaspına dayanmaktadır; buradaki odak, sadece emeğin üretmiş olduğu değer değil, emeğin bu değeri üretebilecek toplumsal koşulları üzerindeki egemenliğinden dışlanmasıdır) paralel olarak üretim araçlarının sermayeye dönüştürülmesine, emeğin ise ücretli emek biçimi altında sınıfla-

tırılmasına ve en önemlisi bunun yeniden üretilmesine dayanmaktadır; bu bağlamdaki çerçeve, kapitalizmin hem tarihselliği hem de birikim ekseninde sürekliliğidir.¹⁹ Dolayısıyla üretim araçları üzerindeki özel mülkiyeti ortadan kaldırarak emeğin ücretli emek biçimi altında sınıflaştırılmasına son verilir şeklindeki düşünce tek başına bir yeterlilik ifade etmemektedir; çünkü üretim araçları üzerindeki özel mülkiyet yerle bir olsa bile örneğin Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi üretim araçlarının denetiminin özel mülkiyetten alınıp devlete aktarıldığı bir düzende, yani emeğin ücretli emek olarak sınıflaştırılması, konsey komünizmi tartışmalarında değindiğimiz devlet kapitalizmi bağlamında ister bürokrasi veya devlet mülkiyeti altında ister başka biçimlerde devam ettiği müddetçe kapitalizmin mantığı içinde kalmaya devam edilmektedir. Kapitalizm sermaye ve ücretli emeğin diyalektiği üzerinden sınıfın üretimi ve yeniden üretimidir. Anti-kapitalist mücadele ise emeğin sınıflaştırılmış biçimi olarak açığa çıkan ücretli emeğin ortadan kaldırılması mücadelesidir, emeğin sermayenin doğrudan karşısındaki kurucu siyasetidir; çünkü ücretli emeğin sermayenin kurucu öznesi, üreten ve yeniden üreten gücü olduğu fark edilmek zorundadır. Tekrar etme gereği hissederim ki, kapitalizmin yıkımı emeğin kendini sınıf olarak reddinden geçmektedir, komünizm sınıfsız toplumdur, ücretli emek varoldukça sınıflı toplum da tahakküm de varolacaktır ve sınıf ilişkisi devam edecektir. En nihayetinde Marx'ın temel meselesi de hem ücretli emeğin korunmasını hem de sermayenin ortadan kaldırılmasını istemenin çelişkili doğasını açığa çıkartmak olduğu da göz ardı edilmemelidir, ona göre sermaye ve ücretli emeğin perspektifi aynı perspektiftir.

Son tahlilde, komünizmin üretici güçlerin gelişimine ve toplumsal zenginliğin birikimine indirgenmesi veya sermayenin üretici güçlerin gelişmesini durdurduğunda, toplumsal gücünün sınırlarına vardığında yıkılacağı meselesi, yani kısacası bilimsel Marx'a dönüş,

¹⁹ Burayı netleştirmek adına Marx'ın *Kapital*'de "İlkel Birikimin Sırları" bölümünde yer alan şu çarpıcı sözlerine başvurabiliriz (1986: 731): "Kapitalist toplumun ekonomik yapısı, feodal toplumun ekonomik yapısından doğup gelmiştir. Bu ikinci toplumun da çözülmesiyle de birincinin öğeleri serbest kalmıştır. Doğrudan üretici, emekçi, ancak, toprağa bağlı bulunmaktan bir başkasına köle, serf ya da bağımlı olmaktan çıktıktan sonra, kendisi üzerinde tasarrufla bulunabilir. Metasını, satabileceği bir pazarın bulunduğu her yere götürebilen özgür bir emek gücü satıcısı haline alabilmesi için, ayrıca lonca düzeninden, bunların çıkarlar ve kalfalar için koyduğu kurallardan, çalışma yönetmeliklerinin kısıtlamalarında da kurtulması gerekiyordu. Demek oluyor ki, üreticiyi ücretli işçi haline getiren tarihsel hareket bir yandan, bunların kölelikten ve loncaların koydukları bağlardan kurtulmaları olarak görünüyor ve burjuva tarihçilerimiz için işin yalnız, bu yanı söz konusudur. Ama öte yandan, bu yeni özgürleşmiş kimseler, sahip oldukları bütün üretim araçları ile eski feodal düzenlemelerin sağladığı her türlü güvenceler ellerinden alındıktan sonra, ancak kendi kendilerinin satıcısı haline geliyorlar. Ve onların mülksüzleştirilmesi anlatan bu öykü, insanlık tarihine kandan ve ateşten yazılmıştır."

kriz teorisini emeğin olumlama pratiğinden çıkarıp sermayenin olumlama pratiği içinde kurmanın dönüşümüdür (Baysoy, 2006: 77). Sermayenin emeği dünya çapında ücretli emek altında sınıflaştırmayı tamamlamadan kapitalizmin yıkılamayacağı vurgusu Baysoy'a göre sermayenin olumlama pratiğinin diyalektiğinin kapanmasına kadar, emeğin toplumsal kurtuluş mücadelesini ücretli emek ve sermayenin çelişkisine oturtmanın yolunu açmıştır ki, Baysoy için tam da olumsuzlamanın olumsuzlanması üzerine kurulan, varlığın kendini olumlama pratiğinin olumsuzlamanın olumsuzlanmasına yaslandığı çelişki diyalektiğine bağlı olan Hegel diyalektiğine veya diyalektik üzerinden Hegel'e dönüş olan bu yol (bir şeyin kendisiyle ilişkisi, o şeyin ötekisiyle ilişkisi dahilinde tanımlanır), emek ile sermaye arasındaki antagonizmayı, sermaye ile ücretli emek arasındaki diyalektik çelişkiye kapatarak reformistleştirir (Baysoy, 2006: 78). Hâlbuki sermaye ile ücretli emek çelişkisi devrimci bir çatışma üretmez ve bunun sebebiyse Holloway'in söylemeye çalıştığı şu sözlerdedir (2006: 163): “Ücretli emek ve sermaye birbirini tamamlar, ücretli emek sermayenin bir uğrağıdır, ücretli emek ile sermaye arasındaki çatışma olsa olsa yapay bir çatışmadır.” Baysoy için “bilimsel Marksizm, emeğin yıkıcı güç niteliğini üretici güçlerin gelişimine içkinlikten çıkartmaktır ve bu noktadan sonra, özel mülkiyet karşısında komünizm, yıkıcı politik pratiği değil, sermayenin kendi elleriyle kendisini yok edeceği tarihsel gelişmenin bir momentine bırakılacaktır, artık toplumsal antagonizma politiklikten çıkmış, sermayenin olumlama pratiğinin diyalektiğine kapatılmıştır” (Baysoy, 2006: 78).

“Marx, emeğin politik öznelliğinin ekonomi politiğin diyalektik işleyişinden bağımsızlaşmasını politik değil, toplumsal olarak gördü. /.../ Marx, emeğin politik bağımsızlaşmasını sermayenin toplumsal çözülüşü üzerine temellenen siyasal bir devrime bağlar. Emeğin politik bağımsızlığı toplumsal bağımsızlığı üzerine temellenir ve bu toplumsal bağımsızlık ekonomi politiğin diyalektik işleyişinin olgunlaşmasına bağlı bir momentin tarihselliğine bağlıdır” (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu; 2012: 160).

(...)

“Marx, emeğin politik öznelliğinin felsefesini diyalektik olarak kurmadı. Tam tersine, sermayenin politik öznelliği olarak diyalektiği kurdu. Kapital, sermayenin politik öznelliğinin diyalektik üzerinden çözümlenmesidir. Bu bağlamda diyalektik, sınıf ve iktidar üretmenin politikliğidir. Emeğin politik olumlama öznelliğinin felsefesini sermayenin politik öznelliğinin felsefesine gömmek, sınıf antagonizmasının reddidir. /.../ Marx için diyalektik, sermayenin politik öznelliğinin “yasalarını” ve “eğilimlerini” çözümlmek için önemlidir, Marx diyalektik üzerinden sermayenin politik öznelliğinin işleyişini çözümlenmiştir, sermayenin çözümlenmesi, emeğin politik olumlanmasının tarihsel ve toplumsal koşullarının bilimsel çözümlenmesidir” (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu, 2012: 26-27).

Sermayenin olumlama pratiğinin diyalektiği içinde, emeğin sermayenin diyalektiği olan ücretli emek altında sınıflandırılmasının üretici güçlerin gelişimini ifade ettiğinin altını çizen Baysoy'a göre, emeğin ücretli emek altında sermayeleşmesi durumunda, "sermaye açısından ücretli emek ile sermaye arasında bir uzlaşmaz karşıtlık yoktur", "sermayenin olumlama pratiğinin diyalektiğinde, sermaye ile ücretli emek arasında antagonizma yoktur, fakat çelişki vardır", "sermayenin olumlama pratiği diyalektik olarak çalışırken emeğin olumlama pratiği diyalektik olarak çalışmaz, emeğin olumlama pratiğinde emek ile sermaye arasında çelişki değil, tam olarak bir antagonizma vardır" (Baysoy, 2006: 77). Bu doğrultuda görüyoruz ki, politikliğin varlığın kendini olumlama pratiğinin öznelliği olarak düşünüldüğünde, sermayenin politikliğinin kendini olumlama pratiğinin diyalektiğine içkin olduğunu (sermayenin politikliğinin bir sınıf olarak varlığının sürekli üretiminin ve yeniden üretiminin öznelliği olması) vurgulayan Baysoy için sermayenin kendini politik olumlaması diyalektiktir ve diyalektiğin içinde antagonizma yoktur; antagonizma, sermaye ile ücretli emek arasındaki çelişkide değildir (çelişki, gerekli emek zaman ile artı-emek zaman diyalektiğiyle ilişkilidir) bu çelişkinin getireceği çatışma toplumsal bir antagonizma oluşturmaz, sermaye ile ücretli emek arasında karşıtların birliği yasası işler, sermaye ve ücretli emeğin kendilerini olumlamaları olumsuzlamalarına içkindir, ücretli emek sermayenin, sermayeyse ücretli emeğin olumsuzlama pratiğidir (sermaye kendisini ücretli emekte, ücretli emek ise kendisini sermayede olumsuzlayarak olumlar); antagonizma, emek ile ücretli emek arasındadır ve en önemlisi sermayenin kendini politik olumlamasıyla emeğin kendini politik olumlaması arasında çelişki değil, antagonizma vardır ki, bu antagonizma diyalektik değildir (Baysoy, 2006: 20-22). Nitekim "emek ve sermaye, yani bir anlamda emek ile ücretli emek arasındaki antagonizma, ücretli emek ve sermaye ya da sermaye güçleri arasındaki çelişkilere ve çatışmalara içkin değil, tam tersi, ücretli emek ve sermaye ya da sermaye güçleri arasındaki çelişkiler ve çatışmalar emek ile ücretli emek arasındaki antagonizmaya içkindir" (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu, 2012: 58-59). İfade etmeye çalıştığımız gibi politiklik kavramını, emeğin kendi öznelliğinin kuruluşu bağlamında ele alan ve politikliğin toplumsal sınıflaşma pratiği olarak görülmesini reddederek emek ve sermaye arasındaki antagonizmayı belirleyen maddi güç ilişkilerinden kurulan emeğin politikliğini (ve elbette ki emeğin kendini olumlama pratiğinin öznelliğini), sınıfsızlaşma pratiği, sınıfsızlaşmayısa politik bir içkinlik olarak kuran Baysoy'a göre (2006: 22-24):

“Sermayenin kendini olumlama pratiğinin politikliği, sınıflaştırmaya ve bu sınıflaştırılmış sınıfların arasındaki güç çatışmasına oturur. Sermaye, emeği ücretli emek altında sınıflaştırmakla yetinmez. Ücretli emeği, kapitalizmin üretimi ve yeniden üretiminin gücü olarak özneleştirir. Bu durum, politikliği, ücretli emek ve sermaye arasındaki çelişki üzerinde yükselen çatışma içine kapatır. Bir sınıf olarak sermayenin sınıfsal çıkarını toplum çıkarı olarak örgütlemesi, emeğin politikliğini ücretli emeğin politikliğine kapatarak tasfiye etmesi ve politik olarak mülksüzleştirilmesi pratiğidir. Bu bağlamda, ücretli emeğin politikliği üzerinden yürütülen bir emek siyaseti burjuvadır. /.../ Emeğin politikliği, sınıflaştırmaya karşı sınıfsızlaşma antagonizmasına içkindir. Ücretli emeğin sınıfsallığı sosyolojik iken, emeğin sınıfsallığı politiktir. Ücretli emeğin kendini olumlama pratiği, sermayenin olumsuzlanması üzerinden kendini olumlamaktır. Emeğin olumlama pratiği ise kendini olumlama pratiği üzerinden isyandır. Sermaye kavramı karşısında, ücretli emek muhalefeti, emek ise devrimi temsil eder. /.../ Emeği olumlanması bütün sınıflaştırma politik pratiğini sınıfsızlaştırma politik pratiği ile kilitlemek ve yıkmaktır.”

Son kertede, emeğin politikliğini, sermayenin olumlama pratiğinin diyalektiği içinde okuyan ve kendi olumlama pratiği içinde sermayeye karşı antagonizmayı kurarak okuyan iki farkı okuma vardır. “Birincisi, emeğin sermaye karşısındaki politikliğini sermayenin diyalektik çelişkisine hapsederken ikincisi emeği, sermaye karşısında antagonist fark üzerinden doğrudan çatışmanın gücü olarak kurmaktadır; ilkinde emek mücadelesi sermayenin krizlerine tabiyken ikincisinde emeğin yıkıcı gücünün politik krizine oturur” (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu, 2012: 84). Sermayenin kendini olumlamasının tarihinde (değer teorisi buradan okunduğunda) “artı-değer, tahakküm ilişkilerinden bağımsızlaştırılır ve sınıflaştırma ekonomik olarak kurulur” ve “böylece ekonomik alan da siyasal alandan bağımsızlaştırılarak ilişkilendirilmiş olur”, “bu durum emeğin ücretli emek altında sınıflaştırılmasının politikliğini unutturur” ve “emeğin politikliğini ücretli emeğin gelişmesine bağlar” , “bu anlamıyla sermaye açısından, emeğin ücretli emek altında üretken emek niteliği temeldir” (üretken emeği olumlamak sermaye üreten ücretli emeği olumlamaktır) ve “emekle ücretli emek arasındaki toplumsal antagonizma, ancak emeğin ücretli emek altında üretkenliği geliştiği oranda mümkün olacaktır” (kapitalizmde toplumsal antagonizma, emek gücünün alınıp satılan bir meta olarak kurulmasıyla gerçekleşen sömürü biçimi üzerine kuruludur); emeğin olumlanması tarihinde ise “emeğin ücretli emek biçimi altında sınıflaştırıldığı gerçeği ortaya konulur”, “emek, ücretli emek ve emeğin ücretli emek altında sermayeleşmiş biçimi olan üretken emek kavramları karşısında yıkıcı güçtür, üretken emek, emeğin yıkıcı politikliğinin karşısında kurulur” ve “emek, yıkıcı gücünü yitirdiği oranda ücretli emeğe dönüşür ve ancak buradan bakıldığında toplumsal tarih ve sınıflar mücadelesi, üretici güçlerin gelişiminin tarihi olmaktan çıkarak emeğin ücretli emek biçimi altında sınıflaştırılmasına karşı yıkı-

cı bir gücün tarihi olur” (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu, 2012: 84-85). Kapitalizmin tarihi, sınıf mücadelelerinin tarihine yaslanarak emeğin olumlanması üzerinden okunmak durumundadır ve bu eksenle mesele sermayenin olumsuzlanması üzerinden emeği olumlamak değil, emeğin olumlanması üzerinden sermayenin bertaraf edilmesidir. Emeğin toplumsallığını metalaştırmak olan sermayenin kendini olumlamasına karşısında metalaşmamanın direnişi olarak (meta değeri taşımayan tek güç emektir) emeğin olumlanması adeta komünallığın kuruluşunu temsil etmektedir. “Emeğin kendini olumlama politikliği, sermayenin kendini olumlama pratiği olan diyalektiğinden sürekli bir kaçıştır, sermayenin olumlama pratiği olan sınıflaştırma pratiğine karşı sürekli sınıfsızlaştırma pratiği, emeğin politik direnişi ve kuruculuğudur” (Baysoy, 2006: 52).

“Gerekli emek zaman üzerinden kurulan ve politikleşen ücretli emek siyasetinin değil, sermaye olmayan, sermayeye dönüşmeyen, yani ücretli olmayan emek üzerinden kurulan ve politikleşen bir emek siyasetinin kuruluşu. Bu, emeğin kendini olumlamasının politikliğini sermayenin işleyişinden, yani sınıflaştırma ilişkisinden koparan bir emek siyasetidir. Bu anlamıyla emek, sermaye tarafından harekete geçirilen, geliştirilen ve özneleştirilen potansiyel bir “üretici güç” değil, içkin varoluşunu kendi eyleminin kuruculuğunda oluşturan virtüel bir yaratıcı güçtür. /.../ Burada, ücretli emek biçiminde varolan katı ve mutlak tüm geleneksel sınıf tanımları yerle bir olur. Emek, kendisini sermayenin tanımlarından, kategorilerinden ve krizlerinden kurtardığında ve kendi gücünü sadece kendini olumlamak üzerinden gerçekleştirdiğinde, kendi eyleminin içkin nedeni, sermayenin yıkımı, kendi kudretinin olumlanması üzerine oturacaktır. Komünizmi geleceğin ütopyası olmaktan kurtarıp bugünün toplumsal olanağı yapacak olan da, bu sınıfsızlaşma siyasetinin deneyimine girme cesareti olacaktır” (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu, 2012: 93).

Toplumsal olarak kendine ait egemenliği üzerinde tek söz sahibi olan (temsiliyet yoluyla siyasal alana devretmeme), ücretli emek karşısında sınıf olmayan güce, sınıfsızlaşmaya ve direnişe işaret eden emeğin politik olarak olumlanmasındaki kritik nokta (emek sadece üretim faktörü değildir, kapitalist toplumun nasıl örgütlendiğini ortaya koyar ve bu bağlamda emeğin çözümlemesi politiktir), emeğin toplumsal değer üretme gücü olarak onun bizatihi yaratıcı gücüne temas etmekten geçmektedir, sermayeye gerçek tehdidin yolu buradadır. Çünkü ücretli emek biçim altında sınıflaştırılmış emeğin “üretimden gelen gücünü” mü, yoksa ücretli emek biçim altında sınıflaştırılmayı reddeden emeğin “yaratıcı gücünü” mü olumlayacağız sorusunu oldukça değerli gören Baysoy, toplumsal etkinliğin her alanının “gerçek tahakküm” altına girdiği günümüzde, sermayenin diyalektik işleyişinden kopan ve ondan bağımsız olarak kendini olumlayan bir güç olarak emeği kavramak gerektiğini önererek “ilkinde ücretli emek biçiminde sınıflaştırılmış ve sermayenin kendini olumlama diyalektiğine tabi kılınmış emeğin kendini olumlamasına

değil, sermayenin diyalektik işleyişinde sermayeyi olumsuzlamasına yol açan politik kuruculuk”; “ikincisindeyse sermayenin diyalektik işleyişinden kopan, kapitalist işin reddine dayalı ve reddiyeyi kendini olumlamanın karşısından kurucu gücüne dönüştüren bir politik kuruculuk” (2006: 80) olduğunu belirtiyor. Baysoy’un özetlediği gibi kapitalizmin tarihsel krizi gelene kadar üretici güçlerin geliştirilmesi ve toplumsal zenginliğin yaratılması kavrayışı, tam da emeğin politikliğini reformizm ekseninde temellendiren bu ilkinde vücut bulurken ikincisindeyse üretici güçlerin geliştirilmesi fikrinde, ancak emeğin yıkıcı gücü üzerinden irdeleyen bir yaklaşım ön plana çıkartılır. Dolayısıyla “sermaye ile üretici güçler arasındaki çelişkiyi referans alan ve emeğin yaratıcı gücünün öznelliğini adeta görünmez kılan ilkinde emeğin ne ücret, ne iş gününün belirlenmesi, ne de kapitalist işin reddi üzerine yürüttüğü mücadeleler içindeki öznelliğinin yıkıcı potansiyeli görülür” ki, böylece “sermayenin karşısında ücretli emek biçimi altında sınıflaştırılan emeğin, üretimden gelen gücü, üretici güçlerin geliştirilmesi ekseninde üretken emeğin artı-değer üretme ilişkisi içinde verimli kılınmasını sağlayacak egemenlik biçimine teslim edilmiş olur” ve kısa bir parantez açmak gerekirse “bu egemenlik biçimiye ulus devlettir ve toplumsal elbirliği ile yaratılan zenginliğin merkezileştirilmesinin iktidarı işletilir, ulusal ölçekte toplumsal sermayenin üretilmesinin güvencesidir ve gerekli emek zamanı, ulus devletin kurup işlettiği güç ilişkileri içinde belirlenir ve emeğin üretimden gelen gücü, bu ilişkiler içinde ücretli emek olarak özneleşir” (Baysoy, 2006: 81).

“Emeğin üretimden gelen gücü, artık sermaye karşısında çıplaktır; ne sığınabileceği bir hukuk, ne üzerine giyebileceği sanal bir demokrasi, ne de burjuva ortak iyi adına sarılabileceği bir eşitlik vardır. Bu yüzden, emeğin yaratıcı gücünün olanakları üzerinden düşünmek gerekiyor. Bu gücün zamanı yoktur, ücret ilişkisi içinde sabitlenmez ve ekonomik belirlenimlerin yasalarına tabi kılınmaz. Kendi emeğinin tasarruf hakkını kendi elinde tutar ve gücünü uzlaşma masalarında politik bir tehdit olarak kullanarak sermayeye teslim olmak yerine, karşıdan kurucu bir güç olarak kendi politikliğinin içkinliğinin olumlar. Emeğin “yaratıcı gücü”, sermayenin öznelliğini gerçekleştirmesinin ifadesi olan kar mantığının içinde kendi yıkıcılığını reforme etme eğilimi taşımaz. /.../ Bundan sonra üzerinde ciddi olarak düşünülmesi gereken, mesele, kendi varlığını olumlama pratikleri anlamında, emeğin toplumsal bağımsızlığı üzerinden sınıfsızlaştırmaya dayalı bir politikliğin olanaklarının ne olduğudur. Çünkü kriz, gelecekte değil, burada ve şimdide; yoksullaşmanın, mülksüzleştirilmenin, hiyerarşinin, zorunluluğun ve dolayımın halen üretildiği ve egemen kılındığı yerdedir” (Baysoy. 2006: 82-83).

Dolayısıyla Baysoy’un çözümlediği gibi ücretli emek karşısında sınıfsızlaşmayı ifade eden emeğin, kendine değer atfeden bir güç olarak olumlandığı ve sermaye karşısında

her zaman asli veya tehdit edici kaçış çizgileri barındırdığına inanıldığı Otonomist Marksist felsefenin gereği olarak üretici güçlerin gelişimini sermayenin nesnel yasaları içine kapatan reformist mantıktan sıyrılıp emeğin olumlanmasını, yıkıcı gücüyle bütünleşmesinin anlamlılığının neticesinde ancak ve ancak emeğin yıkıcı gücünün politikliğine odaklanarak okumamız gerekiyor. Bu anlamda, emeğin kendini değerli kılmaya yönelik politik pratiğine odaklanan Otonomist Marksizm, “ücretli emeğin kapitalizmi üreten ve yeniden üreten özneliğine karşıt olarak emeğin yeni arzular ve ihtiyaçlar temelinde gelişmekte olan antagonist özneliğinin araştırmasına girişen, Lenin’den sonra politik kriz teorisinin emeğin politikliğinin bakış açısından adeta bir güncellenmesiydi” (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu, 2012: 271). Emeğin sermayeyi bertaraf edecek yıkıcı bir güç haline gelmesinin tarihini vurgulayan, komünizmi ücretli emeğin politik reddine yaslayarak tahayyül eden ve komünizmin politik koşullarının sağlanmasında emeğin kendi kurucu kolektif özneliğini kurmasını önvarsayan (emeğin özgünlüğü başka bir gücü verimli hale getirerek yönetmek değil, doğrudan kendi gücünü yöneterek toplumsallaştırabilmesi) otonomist perspektifte, kendini sermayeden koparma kudretine sahip olan emeğin otonomluğu, antagonizmayı emek ile ücretli emek arasına yerleştirerek emeğin, ücretli emek biçim altında sınıflandırılmasının reddidir ve sarf ettiği kendi emeği üzerindeki bu toplumsal otonomluk, onu sermayenin karşısına yıkıcı güç olarak çıkartmaktadır, onun bir özne olarak varoluşudur, toplumsal kurtuluşudur. Küçük bir parantez açmak gerekirse bu noktada otonomist perspektif açısından oldukça önemli olan, Dyer-Witheyford’un özetlediği, ücret ilişkisine dayanan bir genel metalaşma ilişkisi olarak sermayenin emeğe ihtiyaç duyarken, sermaye kendini emekten bağımsızlaştıramazken, yani emek artı-değer yaratılması için sermaye yasasının koşuluyla emeğin sermayeye ihtiyacı olmayışına, emeğin ücret ve kapitalizm olmadan da yapabildiğine ve kendi yaratıcı enerjilerini örgütlemenin farklı yollarını bulabildiğine, yani onun potansiyel olarak otonom olduğuna dair açılımı unutulmamalıdır (2004: 103). Bonefeld ise bizi ters köşeye bırakacak bir yaklaşımla sermayenin emek dolayımıyla varolmasının, yani sermayenin emekten bağımsızlaşmamasının, emeğin sermaye kavramını ekonomipolitiğin yücelttiği özne olarak önvarsaydığı sonucuna götürebileceğini, sermayenin görünürde kendini değerli kılma potansiyeline sahip “otomatik özne” olarak görülebileceğini düşünür ve burada soluklanmamız gerektiğini vurgular. Sermaye ile emeğin burjuva toplumunda hem birbirine bağımlı ve ayrılmaz hem de antagonist uçlar olduğunu

düşünen Bonefeld'e göre sermayenin etkin ve kendi kendini kuran özne olarak değil (ki, bu kapitalist dünyanın fetişizmini güçlendirir), emekle ilişkisinde bağımsız kılınan emek koşulları arasındaki toplumsal ilişki, toplumsal yeniden üretim ilişkisi olarak görülmesi gerekir ve nitekim söyleme çalıştığımız gibi sermaye, ancak ve ancak emek dolayısıyla ve emek içinde varolur şeklindeki yaklaşım Bonefeld için sermaye üretilir ifadesinde içerilen kavrayışı ortadan kaldırmaktadır; çünkü bu açıdan sermaye, sınırlı da olsa kendi başına güçlü bir özne olarak görülür ve emeğe bu şekilde bakıldığında onun güçlü bir özne olarak sermaye kavramını önvarsaydığı ortaya çıkar (Bonefeld, 2014: 83-84). Sömürünün çözümlenmesinde masum bir başlangıç noktası olduğunda emek, sermaye ancak kendi kurucu gücüne sahip bir şey olarak görünür ve sermaye nasıl kendi kendisini kuran bir güç olarak görülüyorsa, emek de kendi kendisini kuran bir güç olarak görülür ki, sermayenin kurucu ve üretici olduğu varsayılan niteliğiyle emeği sömürmesi, zayıflatması sermayeyi üstün özne kılar, sermaye kendi varoluş kipine dışsal görülür (Bonefeld, 2014: 84). Ona göre, “emeğin sermayeden özerkliği düşüncesine dayalı yaklaşımlar, toplumsal varoluşu bir yandan sermayenin makine-benzeri mantığından, diğer yandan toplumsal pratiğin aşkınsan gücünden oluşan ayrılık alanlara bölme eğilimi taşır” (Bonefeld, 2014: 84). Kaldığımız yerden devam edecek olursak, emeğin üretken gücü kendisini değer olarak üretmedikçe sermayenin hiçbir anlam taşıyamayacağını düşünen Bonefeld'in Marx'dan hareketle dikkat çektiği gibi -ücretli emek olarak- emek, sermayenin önvarsayımıdır ve önvarsayımı olarak kalır, sermaye kendisini emekten kurtaramaz; burası tam da sermayenin varoluşu olarak görülen ayrılma-koparıma mantığına teması ve bu bağlamda sermaye eleştirisini ortaya koyma gerekliliğini açığa çıkartmaktadır; sermayenin varoluşu emeğin artan sömürüsü yoluyla sermayenin sürekli birikimine dayanır ve ayrıca bu bağlam, ileride mutlak artı-değer üretiminde değineceğimiz *Grundrisse*'deki sermayenin artı-değeri artırmak için gerekli emeği azaltmak zorunda olsa da onu ortaya koyma zorunluluğuna işaret eder, bu durum sermayenin emeğe bağımlılığını gösterir, gerekli emek sermayenin hassas noktasıdır (Bonefeld, 2011; 2014). Sermaye daima gerekli emek zaman ile artı-emek zaman diyalektiğini çalıştırmak, yani gerekli emek zamanı azaltmak ve artı emek zamanı artırmak gayesinde olduğuna göre bu açılımın emeğin üretken gücünü geliştirme ve Marx'ın zorunluluk alanı-özgürlük alanı tartışmasındaki özgürlük alanını açma gibi güçlü bir yanı olduğu göz ardı edilmemelidir. Son kertede unutulmasın ki, “emek, canlı biçim

veren ateştir; şeylerin geçici karakteri, zamansallığı canlı zaman tarafından biçime konulmalarıdır” (Marx, 2013a: 253). Emeğin kendi varlığını ispatlaması, sürdürmesi için veya daha doğrudan ifadeyle söylersek kendini olumlaması için sermayeyi veya başka bir varlığı olumsuzlamaya ihtiyacı yoktur ki, bu tam da daha önce de değindiğimiz gibi kendini olumlamanın, kendisini tanımlayan olarak görülen karşıtını yeniden üreten olumsuzlama pratiğine takılıp kaldığı ve ontolojik farkın varlığın kendine içkin olarak inşa edilemediği Hegelci diyalektiğin bertaraf edilmesidir. Herhangi bir şeyin varoluşu başka bir şeyin aktif olumsuzlanması olduğunda Hegelci diyalektik bizi özellikle emek açısından düşündüğümüzde, “olumsuzlama sayesinde belirlenmiş olan varlık, farksız ve soyut kalacaktır ve sonuç olarak karşıtıdan farklı bulunmadığı için yokluk içinde eriyecektir” (Hardt, 2012: 37) şeklindeki, yani olumsuzunu olumsuzladığında varlığın kendisini ayırt edecek hiçbir şeyin kalmadığı ve olumsuzluğun “mutlak fark” olduğu tabloya götürecektir ki, bu tablo aynı zamanda varlığın kendinin de olumsuzlanması halini aldığı bir noktaya işaret eder. Deleuze için varlığın Hegelci negatif fark ile açıklanması, onun ne olduğunu değil, ne olmadığını açıklar ve varlık ne olmadığıyla bilindiğinde hiçbir şey fark’sız düşünülemez noktaya gelir (Kılıç, 2013: 53). Fark’ı çelişki ve olumsuzlamayla kurduğumuzda, emek-sermaye meselesinde de emeğin ne olduğunu ortaya koymak, sermayenin ne olduğunu belirlemekten geçer ve emek yalnızca sermayeden farklılaşması yoluyla kavranır hale gelir. Olumsuzlamanın olumsuzlanması olarak olumlama ancak ve ancak ötekine itaat eden bir gücün olgusu olabilir. Oysaki kendi varlığını başka bir varlığın gücünü ele geçirmeye endekslemeyen varlığın farkı, kurucu gücündedir, dönüştürme, yaratma ve üretme kudretindedir ve mesele bu bağlamda kendi gücünü olumlamasındadır; çünkü olumlama varlığın gerçekten yaratımıdır. Dolayısıyla buradaki emeğin kendini olumlamasını ve kurucu gücünü ortaya koymak adına yöneldiğimiz, Nietzscheci bakışla istencin en yüksek gücü olan olumlama felsefemiz, şüphesiz ki fark’ı olumsuzlamaya endeksleyen düşüncenin tam tersi yönünde bir hareketlenmeyle “kendinde fark”ı ortaya koyan, anti-Hegelciliğini hatırlamamız gereken, minör fark ontolojisini kurarken kendini Nietzscheci olarak konumlandıran Deleuze’e dayalıdır. Fark’ı olumsuzlamaya indirgediğimizde onun özdeşliğin kapanına girdiğini, olumsuzlamanın özdeşliği varsaydığını düşünen Deleuze, Hegelci diyalektikte fark’ın, olumsuzlamaya ve çelişmeye yaslandığı ve bu eksende bağımlı ve -hakikate- dışsal olarak ele alındığı tez karşısında, olumsuz olanı barındırmayan bir fark kavramını ortaya koymaya

çalışan Bergson'dan hareketle fark'ı olumlayıp kendi başına fark olduğunu, özdeşlik ve tekanlamlılıkla yan yana gelemeyeceğini düşündüğü varlığı olumlayıcı bir hareket olarak ele almaya çalışmaktadır; ontolojik hareketi olumsuzlama alanından dışarı çıkarıp içsel farklılaşmayı ortaya koymaktadır. Varlığın fark tarafından olumsuzlanması aşkınsal düşünmeyle mümkün kılınmışken, yani karşıta göre belirlenim ve varlığın devamını sağlayan karşıtını olumsuzlama aşkınlığın üretilmesiyle ilişkiliyken her türlü aşkınlığın felsefeye müdahalesini reddeden Deleuze olumlamanın ifadesi olarak aşkınlığın karşısına içkinlik düzlemini yerleştirir, içkinliği her türlü aşkınlıktan arındırma çabasına girişir ve böylelikle fark'ı özdeşlikten ve dışsal anlamlarından sıyrır, içkinlik bir şeyde veya bir şey için değil, kendindedir, nesneye veya özneye de ait değildir. Bu durumda da Deleuze, fark'ın içkin bir nedensellik olarak varlığın hareketi ve kurucusu olarak ele alındığı, yani bir anlamda varlığın içkin bir nedenselliğinin kendini olumlama hareketi olarak düşünüldüğü bir tabloyu yaratır. Bu noktada sermayenin, emeği değer üretim sürecinin diyalektiği içine kapatarak ücretli emek olarak özneleştirdiğini ve böylece onu yaşamı üreten, dönüştüren yaratıcı gücünden ayırdığına ve bu bağlamda sadece sermayeyi, geçimliliğini, uyumu ve düzeni üreten tabi güç haline getirdiğini vurgulayan Sinem Özer öncelikle Nietzsche'ye, ardından da Spinoza'ya başvurmak gerektiğini emeğin kurucu politikliğini ve en önemlisi onun farkını ortaya koymak adına belirtmektedir. Deleuzecü okumadan hareketle Nietzscheci soybilim, güçler arası mesafeleri ve yakınlıkları, ayrışmaları ve bileşimleri ayırt etmeyi olanaklı kılan, gücü ifade eden nitelikler olarak etki ve tepkinin perspektifi, güç istencini ifade eden nitelikler olarak, yani güç istencindeki iki neden olarak birbirine zıt olan olumlama ve olumsuzlamanın perspektifi şeklinde (etki perspektifi kendisinin diğerlerinden farkını olumlarken tepki perspektifi kendisinden farklı olanı olumsuzlama eğilimindedir, olumlamayla işleyen etki perspektif üstinsanın bilinciyken farkın olumsuzlanmasıyla işleyen tepki perspektifi köle bilincidir) iki temel kavrayış sunar (güç istenci ile gücün niteliklerinin birbirinden ayrılması gereken niteliklere sahip olduğu vurgusu da gözden kaçmamalıdır) (Deleuze, 2000: 222-223). Bu ayırım Özer açısından Marx'da emeğin ve sermayenin gücü arasındaki ayırım olarak karşımıza çıkmaktadır; çünkü Marx'da emeğin anlamı etkin olmanın anlamıyla, yani emeğin kurmak, dönüştürmek, yaratmak, üretmek isteyen niteliğiyle, kendi farkını olumlamak yönündeki güç istenciyle ilişkiliyken sermayenin anlamı güç istencinin olumsuzlama olmasından kaynaklı olarak tepkiselliğiyle, yani üretim sürecinde

emeği tüketerek kendi farkını hissettirebilmesiyle, emeği olumsuzlayarak kendini olumsuzlamak yönündeki güç istenciyle ilişkilidir (Özer, 2013b: 36-37). Emeğin kendini olumsuzlamak için sermayeyi olumsuzlamaya ihtiyaç duymayışı, sermayenin ise kendini olumsuzlamak için emeği olumsuzlamak zorunda oluşu tam da buradan gelmektedir; sermaye hiçlik istencidir, emeği tepkiselleştirmeye ihtiyacı vardır, onu ücretli emek olarak sınıflaştırmak ister ve bu bağlamda diyalektiği arzular.

“Bu diyalektik düzlemde karşıtlığın üretimi, aynı zamanda istenci olumsuzlama olan güçlerin yeniden üretimi anlamına gelir. Diyalektiğin büyük keşfi tam da burada yatar. O sadece olumsuzun tepkiyle, hiçlik istencinin tepkisel güçlerle nasıl birlikte çalışmak zorunda olduğunu göstermekle kalmaz, tepkinin ve tepkisel güçlerin üretiminin olumsuz ve hiçlik istencini nasıl yeniden ürettiğini de gösterir. Karşıtların ya da tepkisel güçlerin çatışmasında tepkiselliğin üretimi, aynı zamanda hiçlik istencinin yeniden üretiminin de koşuludur. Başka bir deyişle, tepkisel güçlerin birbirini her olumsuzlamasında, kendini yeniden olumlayan hiçlik istencidir. Sermayenin diyalektiğe, bir hiçlik istenci olarak kendini olumlayabilmek için tepkisel güçlere, emeği böyle bir tepkisel güç olarak özneleştirmeye ihtiyaç duymasının asıl nedeni budur. Tam da bu yüzden sermayenin diyalektiğini emeğe bulaştırabilmesinin en etkili yolu, onu kendi düzleminde çatışmaya çekmek, kendi kurmuş olduğu bu düzlemde onu etkin olmaktan çıkarıp tepkiselleştirmektir” (Özer, 2013b: 37-38).

Sermayenin kendini olumlamasındaki duygusunu, emeği ücretli emek biçimi altında kendi nesnesi haline getirebildiği ölçüde haz, etkin güç olmaktan çıkıp tepkiselleşmeye sürüklenmiş bir güç olarak ücretli emeğin duygusunu ise keder (kederini sermayeye yönlendirebildiğinde hınca, kendine yönlendirdiğinde çileciliğe) olarak ele alan Özer, emeğin ücretli emeğin keder üretiminden çıkıp neşesini nasıl kurabileceği noktasında Spinoza’yı devreye sokar. Spinoza için varolmak, Nietzsche’de olduğu gibi gücünü olumlamakla aynı anlamı taşıırken Nietzsche’den farklı olarak gücün perspektifini yalnızca etiğe değil, ayrıca ontoloji ve politikaya da taşıması (ki, bunu neşe aracılığıyla yapar) sebebiyle güçlerin oluşumundaki kurucu boyut onda çok daha geliştirilmiş biçimdedir ki, Spinoza tepkisel güçlerin etkinleşebilmesi meselesini politikanın zeminine taşıyarak bunu politik kuruculuk meselesi haline getirir (Özer, 2013b: 39). Bizim açımızdan değerli olan tam da bu politik kuruculuk, emeğin sermaye karşısında onun diyalektik işleyişinden kopan doğrudan politik kuruculuğu odağıdır ve biz bunu varlığın aktif kuruluşu olan Spinozacı neşe pratiğinde buluruz. Spinoza’da gücün perspektifi, ortak olanın perspektifidir (tekilliğin bir çoğulluğu, güçler arası bir bileşimi, güçlerin ortak olanını göstermesi sebebiyle, bir güçler bileşimini ifade etmesinden kaynaklı olarak bedenin sabit bir ilişkiyi, oranı, dereceyi ifade etmeyişi, yani her bedenin kendi güç-

ler bileşimiyle uyan başka bileşimlerle ilişkiye girdiğinde varolma ve eyleme gücünün artması, güçler bileşimini bozan veya ortadan kaldıran başka bileşimlerle ilişkiye girdiğindeyse varolma ve eyleme gücünü yitirmesi neticesinde), gücün kendisi daima etkileme ve etkilenme gücü olması sebebiyle bileşik ve çoğuldur, bedenün özü eyleme gücü, gücün özü ortak olandır; sürekli edim halindeki bir bileşim olan ortak olan ise etkileme ve etkilenme halindedir, oluşlar ve pratikler içinde güçlerin ayrışımı ve bileşimi içinde kurulur, sürekli yeniden kurulur ve her bedenün fiili özünü oluşturan *conatus*, varlığını sürdürebilme daima ortak olanı oluşturabilme arzusudur, yani her bedenün gücü, diğer bedenlerle bileşebilme, ortaklık kurabilme gücüyle tanımlanır, beden kurduğu ortaklıkta etkinleşebilmekte, kendi etkilenişlerinin nedeni haline gelebilmektedir; iki beden arasındaki bileşimin ortak olanı ne ölçüde üretebildiği, ne kadar örtüşebildiği, uyuşabildiği bağlamında bir beden başka bedende neşe de keder de üretebilirken neşe, bileşimin uyumuyla ortaya çıkar, iki beden arasında ortak olan neşeyi üretendir, keder ise tam tersidir, bedenlerin bileşimleri uyuşmadığı orada ortaya çıkar (Özer, 2013b: 39-41). Bu doğrultuda Spinoza'da politik olan, ortak olanın arzulanmasıdır, politiklik ortak olanı örgütleyebilmenin gücüdür (örgütlenme ortak olanın gücünün daha yetkin, etkilenebilme gücü daha da artmış olan bir güç bileşiminin yeni bir beden olarak ifadesi), politik beden ortak olanı arzulayan bedenlerin seçiminin, onların etkinliklerinin, eylemlerinin ürünüdür ve ortak olanın üretimi olan politik kuruculuk, kederi yıkacak olan neşenin üretimidir (Özer, 2013b: 40-41). O halde Spinoza'dan hareketle emeğin sermayenin onu hiçlik istencine sürüklemesine karşı ortak olanın arzusunu gerçekleştirebildiği oranda, kendisiyle uyumlu bedenlerle ortaklaştığı ölçüde neşe aracılığıyla kederden, sermayenin diyalektiğinden kurtulabildiğini söyleyebiliriz. Kızağa inen Marksizm'i, sermayenin üretici güçlerinin gelişiminin tarihi üzerinden değil, emeğin politik pratiğinin, direnişinin tarihi üzerinden okuyarak, yani sermayenin diyalektik işleyişine değil, emeğin kendini olumlamasının öznelliğine dayanarak su yüzüne çıkaran Otonomist Marksizm'in bu noktada başvurduğu anahtar kavram ise önceki bölümde de ele aldığımız gibi sınıf bileşimidir. Dyer-Witheyford, Otonomist Marksistlerin üretken emek gibi yeniden üretken emeği ve ücretli çalışma gibi ücretsiz çalışmayı da içine alacak şekilde genişlettiğini düşündüğü sınıf bileşimi çözümlenmesiyle, canlı emeğin, kontrolü sermayenin elinden kapma kapasitesinin değerlendirilmesinin hedeflendiğini belirtmektedir (2004: 99). Micheal Ryan, üretim ilişkilerinin hükümdarlığını karşısına alabilecek tek gücün emek

olduğunu, değişim değerinin diktatörlülüğünün karşısındaysa canlı emeğin yararlı özelliğinin hegemonyasının durduğunu ve bu emeğin ihtiyaçtan mücadeleye geçerek sermayenin karşısında kendini değerli kılabileceğinin olanağına işaret ettiğini belirterek bu noktada sınıf bileşiminin komünizme geçişin bir kategorisi olduğunu ifade etmektedir (2006b: 303-304). Nitekim sermayenin teknik ve organik bileşiminde çıkılıp temel alınan sınıf bileşimi kavramı, sermayenin değer üretme ilişkilerini, onun nesnel yasaları üzerinden değil, emeğin sermaye karşısında politik pratiği, meydan okuması/direnişi üzerinden kavramaktadır (ki, sermayenin krizlerine de buradan bakılmaktadır). Dolayısıyla emek ve sermaye arasındaki antagonizmadan temellendiği su yüzüne çıkan sınıf bileşimi kavramı, emeğin kendini değerli kılmasına, daha doğrusu olumlamasının politik öznelliğine temas etmemizi sağlamaktadır (bu öznellikler sınıf bileşimi olgusuyla karşılanır). Sınıf bileşiminin kuruluşu ve yeniden çözülüşüyle sermaye ile emek arasındaki güç savaşı, sermayenin aşkın iktidarı ile emeğin otonomisi arasındaki bir güç savaşıdır (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu, 2012: 273). Bu bağlamda sınıf bileşimi kavramı hem “emeği, ücretli emek biçimi altında sermaye içi ve ona bağımlı bir üretici gücün ötesinde, onun gelişimini sekteye uğratan ve bozan bağımsız bir antagonist olarak yeniden keşfetmede anlam kazanmakta” hem de “sermayeyi bu gücü disiplin altına almaya çalışan bir iktidar ilişkisi olarak açığa çıkarmaktadır” ki, “sadece emek ve sermaye arasındaki kurulu güç dengesinin nesnel çözümlenmesi değil, sermaye açısından dengelenmesi gereken güç ilişkilerini devindiren emeğin antagonist öznelliğinin araştırılmasını öngörür” (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu, 2012: 273).

Otonomist Marksizm, Marx’ın kapitalizmin tarihini emeğin ücretli emek biçimi altında sınıflandırılmasının tarihi üzerinden ele alan yaklaşımı doğrultusunda, bu düzlemde değer teorisine bağlı olarak (Marx, değer teorisiyle metanın ardına gizlenen toplumsal ilişkiler örüntüsünü açığa çıkartmayı ve dönüştürmeyi hedefler) kapitalizmi, *Kapital’e Ek: Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları*’nda yapılandırdığı “biçimsel tahakküm” “gerçek tahakküm” kavramsallaştırmalarından hareketle esasen “ilksel birikim”, “biçimsel tahakküm” ve “gerçek tahakküm” süreçleri olarak dönemlendirdiğine dikkat çekmektedir.²⁰ Marx’ın bu dönemlendirmesiyle emeğin sınıflandırılma süreçlerini/emeğin sermaye-

²⁰ Marx’ın “biçimsel tahakküm” ve “gerçek tahakküm” kavramları İngilizcede *formal subsumption* ve *real subsumption* olarak yer alırken Türkçeye, bu kavramların ele alındığı Marx’ın *Kapital’e Ek: Dolaysız Üretim Sürecinin Sonuçları* (2008) kitabında “biçimsel olarak tabi olma”, “gerçek anlamda tabi olma”, *Kapital*’de ise “biçimsel bağımlılık”, “gerçek bağımlılık” şeklinde çevrilmiştir. Bu dönemlendirmeleri

ye tarafından tahakküm altına alınma biçimlerini/emek ile sermaye arasındaki antagonyizmanın zeminlerini ve özel mülkiyetin kuruluşunu ortaya koyduğu temel perspektifi, sermayenin değer üretme ilişkileri, yani emeğin bir sınıf olarak kurulmasını ifade eden kapitalist toplumsal ilişkinin niteliğini belirleyen güç olan değer üretme biçimindeki dönüşümler olarak kendisini bulduğu gibi sınıf antagonizmasının da boyutunu (sınıf antagonizması buradaki her dönüşümde emeğe saldırı sonucunda daha toplumsallaşmış bir düzeye sıçrar) belirleyen emeğin toplumsallaşma derecelerini de ifade etmektedir.

“Marx’ın “ilksel birikim”, “biçimsel tahakküm”, “gerçek tahakküm” kavramları, emeğin üretken faaliyetinin tam da kapitalist sınıflandırmaya dayalı iktidar işleyişine içkin bir mülkiyet ilişkisinin nasıl kurulduğunu anlamak bakımından önemlidir. Bu kavramlar, “şey” olarak değil, “ilişki” olarak algılanan bir sermaye kavrayışı üzerinden okunduğunda, bireyin her türlü etkinliğine ve toplumun bütün gözeneklerine sızan ilişkisel bir iktidar kuruluşunun anahtarını sunar. Sadece artı değer, değişim değerinin, ücretin, karın, gerekli emeğin, artı emeğin vb. ne olduğunu açıklamakla yetinmez, aynı zamanda tüm bunları kapitalist toplumsal ilişkilerin kuruluşuna içkin tahakküm mekanizmaları olarak açılar” (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu: 2012: 144).

Marx’ın bu dönemlendirmesi, sermayenin (ve elbette ki sınıfın da) “şey” olarak değil, “ilişki” olarak, toplumsal ilişki ve buna içkin olarak toplumsal bir güç okunmasının önünü açıp sınıflandırmaya dayalı tahakkümün tarihselliğinin kurulmasına olanak sağlarken “buradan yola çıkıldığında sermayenin ve sermaye ilişkilerinin üretiminin, ancak emek sürecinin sermayenin değerlendirme sürecine tabi kılınarak tahakküm altına alınmasıyla mümkün olduğunu göstermektedir” ki, sermayenin değerlendirilmesi ise “ancak gelişmiş meta üretimine, yani bireysel değil, toplumsal emek tarafından değişim değeri için üretilen kullanım değerleri olarak meta üretimine dayandığına göre, toplumsallaşmış emeğin soyutluk düzeyi ve toplumsal iş bölümünün yaygınlığı ile derinliği, değişim

sıklıkla kullanan Hardt ve Negri’nin *Ortak Zenginlik* (2011a) ve Negri’nin *Yıkıcı Politika* (2006c) ve *Devrimin Zamanı* (2005b) eserlerindeyse kavramlar, “biçimsel boyunduruk”, “gerçek boyunduruk” olarak çevrilmiştir. Fakat *subsumption* kavramı, genellikle Türkçede asıl karşılığı olarak düşünülen “içerilme” veya “kapsama” kavramlarıyla ifade edilmekte ve dolayısıyla bu dönemlendirmeler, “biçimsel içerilme”-“biçimsel kapsama”, “gerçek içerilme”-“gerçek kapsama” olarak karşılığını bulmaktadır. Çünkü tahakküm veya boyunduruk kavramları, Türkçeye genellikle İngilizcedeki *domination* kavramının çevirisi olarak kazandırılmaktadır. Fakat benim burada kullanmak istediğim kelime, hiç şüphe duymadan belirtmek isterim ki, “tahakküm” kavramıdır ve tüm Türkçeye çevrilen eserlerden yapacağım alıntılarda da bütünsellik açısından “tahakküm” kavramını kullanacağım. Nedeniyse bu dönemleştirmeler ışığında, Otonomist Marksist kavrayışın gereği olarak, kapitalist üretim ilişkilerinin doğuşu diyebileceğimiz, emeğin mülksüzleştirilerek kendi metası olan emek gücünü satmaya zorlanmasından itibaren emeğin sermayeye ve sermayenin değer yaratma ilişkilerine tabi kılındığını ve emek ile sermaye arasındaki ilişkinin bir tahakküm ilişkisine dönüştüğünü gösterme arzumdur. Tabi ki de Marx’ın söylemek istediği emeğin, sermayeye içerilemesidir. Fakat bu dönemlendirmelerde, emeğin sermayeye farklı tabi kılınma biçimlerinin, emeğin sermayeye nasıl tabi kılındığının ortaya konulmasından hareketle tahakküm nosyonunun tam da bu durumu birebir karşıladığını düşünmekteyim.

değeri üzerinden kurulan sınıflaştırma ilişkilerinin üretimini kavramak bakımından elzemdir” (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu, 2012: 76). “Bu anlamıyla sermayenin sınıflaştırmaya dayalı tahakkümünün derinleşerek genişlemesinin ve kapitalist değer üretimine oturan toplumsal iktidar işleyişine özgü egemenlik biçimlerinin kuruluşu, yine değer teorisine bağlı olarak emeğin sermayenin tahakküm altına sokulmasının uğrakları olan “biçimsel”, “gerçek”, “biyopolitik” tahakküm uğraklarının tarihselliğindeki süreklilikler ve kopuşlarda aranmalıdır” (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu, 2012: 76). Bu kavrayış Otonomist Marksizm’in sermayenin diyalektik işleyişinden çıkıp emeğin kendini olumlaması, otonom konumda görülen emeğin, tahakküm aracı olarak görülen sermayeyi krize sokma (sermayenin krizi emeği tahakküm altına alamamasından kaynaklıdır) kudreti üzerinden bu değer ilişkilerine bakılmasının (çünkü bu dönemlendirmenin temelinde emeğin yaratıcı ve devingen gücü, emeğin sermayenin tahakkümünden kurtuluş mücadelesi yatmaktadır ve ayrıca Negri’den esinlenirsek yeni bir yapıyı kuran her durum antagonizmanın kuruluşu olarak görülmelidir) ve aynı zamanda egemenlik biçimlerinin değer teorinse içkin bir politik kuruculukla nasıl işletildiğinin açığa çıkarılmasının olanağını sağlamaktadır ki, emeğin kendini olumlamasının üzerinden bu değer ilişkilerini irdelemenin olanağını gerçekleştirmek sınıf bileşimine referansla mümkündür; bu tahakküm süreçleri, sınıfın politik bileşimindeki dönüşümlerle irdelenmektedir (ki, her bir sürecin politik sınıf bileşimi, sermayeyi krize sokan bir öznellik üretimidir). “Burada değer üretim biçimindeki dönüşümler, mutlak ve nispi artı değer üretiminin nesnel ve öznel koşullarını anlama olanağı sağlarken sınıf bileşimi bu koşulları belirleyen ve onlar tarafından belirlenen öznellikleri kavramamızı sağlar” (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu, 2012: 76).

Emeğin sermaye tarafından tahakküm altına alındığı “biçimsel tahakküm” ve “gerçek tahakküm” dönemlendirmeleri analizleri, Cleaver dolayısıyla yukarıda değindiğimiz meta biçiminin dayatılması olarak çözümlenen meta fetişizmi olgusuyla açığa çıkan emeğin, emek zaman ölçüsü ile kurulup işletildiği değer üretme ilişkileri tablosunu (meta fetişizmi, emeğin zaman ve mekânda sabitlemesini, ölçülmesini gözler önüne serer) ortaya koymaktadır. Fakat kapitalizmin geldiği yeni evrede, emeğin içine soktuğu kriz nedeniyle artık fabrikadan “gerçek tahakküm” döneminde kaçan sermayenin, değer üretimini zamanın ve mekânın ötesine taşarak/dışına çıkararak genişlettiğini, yaşamın tümünün üretim sürecine dönüştüğünü (yaşam ile üretim arasındaki ayrımın kalkması),

toplumun sadece üretim alanında değil, yeniden üretim ve dolaşım alanında sermayenin mantığına tabi hale geldiği, toplumsal olarak gerekli emek zamanının artı-emek zamana dönüştüğünü ve en önemlisi değer ölçüsü olabilecek bir zaman ölçüsüne başvurmanın zorlaştığını dikkate aldığımızda, bu süreci ifade edebilecek değer üretme ilişkilerindeki “biçimsel tahakküm” ve “gerçek tahakküm”ün ardından son uğrak olarak otonomist perspektifte “biyopolitik tahakküm” dönemi kavramsallaştırılmaktadır. Bu noktada toplumsal hayatın bütün eklemlerinin birer üretim noktasına dönüştürüldüğü “biyopolitik üretim” olarak adlandırılan bu dönemin, Hardt ve Negri’nin özetlemeye çalıştığı sermayenin sadece emeği değil, ancak bir bütün olarak toplumu veya aslında toplumsal yaşamın kendisini özümsemiği (toplumsal yaşam biçimlerinin tümünde giderek daha açık bir biçimde hedeflendiği), çünkü yaşamın hem biyopolitik üretimde işe koşulan hem de üretilen haline geldiği süreci ifade etmesi bakımından ele alınması onu, “biçimsel tahakküm” ve “gerçek tahakküm” süreçlerinin arkasından gelen son uğrak olarak kavramamızı zorunlu kılmaktadır (2011a:151). “Biyopolitik tahakküm” dönemi altında incelediğimiz bu dönemi, ancak ve ancak emeğin sınıflandırılmasının tarihi olarak “biçimsel tahakküm” ve “gerçek tahakküm” süreçlerinin ışığında anlayabiliriz ve unutulmamalıdır ki bu dönemlendirmeler, asla ve asla doğrusal/kronolojik bir zeminde düşünemeyeceğimiz, yani aynı anda işleyen veya iç içe geçen bu uğraklardaki süreklilikler ve kopuşlarda düşünülmelidir. Sermayenin tahakküm altına alma biçimlerinin otonomist yaklaşımda egemenlik biçimleriyle birlikte düşünüldüğünü tekrardan belirtmekte yarar var. “Biçimsel”, “gerçek” ve “biyopolitik” tahakküm evrelerinin politik egemenlik biçimleri olarak “ulus devlet”, “emperyalizm” ve “imparatorluk” çözümlenmeleri ortaya konulmaktadır.

2.1. BİÇİMSEL TAHAKKÜM

Biçimsel tahakküm dönemi, ilksel birikim döneminde, emeğin mülksüzleştirilerek emek gücünü satma hakkına sahip olan ve emek gücü dışında satacak başka bir metası olmayan özgür emekçilerin ortaya çıktığı süreçle birlikte söz konusu olmaya başlamıştır ve böylelikle toplumsal değer üretimi, değeri emek zamanla ölçülen emeğe dayalı hale getirmektedir (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu: 2012: 77). Marx’a göre 16. yüzyıl başından 18. yüzyıl sonuna kadar süren bu dönem, doğrusal bir mantıkta düşünecek olursak kapi-

talizmin başlangıç evresinin olduğu dönemdir. Yaygın olan art zamanlı ve zanaatkâr-lığa dayanan emek biçimlerinin manüfaktür mekânında eş zamanlı bir şekilde işe koşulması bu dönemin başlıca özelliğidir. “Bu aşama, evlere iş verme sistemi olan *putting-out* sistemi ve merkezileşmiş imalata ilişkin üretim modellerine dayalıdır” (Vercellone, 2007: 16). Balibar ise biçimsel tahakkümün başlangıcı için *putting-out* sistem ve manüfaktür üretime dikkat çekmekte ve bu dönemin merkantilizmle geliştiğini, manüfaktür sonrası ise büyük ölçekli sanayi dönemiyle sonlandığını belirtmektedir (1968: 302-303). Read’den esinlenirsek “biçimsel tahakküm, önceki toplumsal ve teknolojik yapıların üzerine ücret biçiminin dayatılmasıyla ortaya çıkan kapitalizmin en erken evresidir” (2014: 25). Raju Das, biçimsel tahakküm döneminin dört temel özelliğinden bahsetmektedir. Birincisi, üretim alanında hiçbir ekstra ekonomik zorlama yoktur, üretim araçlarının sahibi olmayan emekçi işverenini seçmekte özgürdür; ikincisi, üretimde kullanılan emek zaman, toplumsal olarak gerekli emek zamandan fazla değildir, burada satış için üretilen malların maliyetini azaltmak için rekabet söz konusudur; üçüncüsüyse işçi kapitalist tarafından denetlendiği için ekonomik ilişkilerinin üstünlüğü ve tabiyeti üretim noktasında varolmaktadır; sonuncusu ise üretim araçları piyasada satın alınmakta ve tüketim de orada vücut bulmaktadır ve işçiyle piyasada sermaye olarak karşılaşmaktadır (Das, 2012: 180-181). Marx, biçimsel tahakkümün temel nitelikleri olarak şu maddelere yer verir (Marx, 2008: 91-92):

“1) Art-emeğe el koyan kişiyle onu üreten kişi arasındaki ilişki saf para ilişkisidir. Bu durumda bağımlılık, satışın *özel içeriğinden* kaynaklanır. Yani üreticinin, emeğinin sömürücüsüne bağımlılığının altında, para dışındaki etkenlerce (örneğin politik sınırlamalar) belirlenen bir ilişki yoktur. Söz konusu olan, bir meta sahibinin diğer bir meta sahibiyle ilişkisidir. Satıcıyı bir bağımlılık ilişkisine sokan *yegane* neden, alıcının emek koşullarının sahibi olmasıdır. Sabit bir politik ve toplumsal bağımlılık ve üstünlük ilişkisi yoktur. 2) Bu ilk ilişkiden şu sonuç çıkar (çünkü böyle olmasaydı işçi emek gücünü satamazdı) : İşçinin emeğinin *nesnel koşulları* (üretim araçları) ve emeğin *özel koşulları* (geçim araçları) onun karşısına sermaye olarak, emek gücünün tekelci konumundaki alıcısı olarak dikilir. Bu *emek koşulları* işçinin karşısına yabancı mülkiyet olarak daha tam dikildikçe, ücretli emekle sermaye arasındaki biçimsel ilişki de daha etkin biçimde oluşur, yani emeğin sermayeye *biçimsel* tabiyeti daha etkin biçimde tamamlanır ve bu da emeğin sermayeye *gerçek anlamda* tabiyetinin öncülü ve önkoşuludur.”

Kapitalist üretim biçimini meydana getiren, -istihdam araçlarından azat edilmiş emek kapasitesi- emek ile -nesnel yatırım araçlarından azat edilmiş- servettir ve kapitalist üretim biçimi, serbest bir emek akışı ile biçim almamış bir servet akışının rastlantısından doğar ve bu iki akışın ücretli emek biçiminde çakışması biçimsel tahakküm döne-

minin doğuşunu ortaya çıkarması için yeterlidir (Read, 2014: 105). Roberts'e göre biçimsel tahakküm dönemi, kapitalist sömürünün ortaya çıkmasına olanak vermek için yeterli bir süreç olarak görünmektedir; çünkü emek gücü sermaye tarafından ücretlendirilmeye (kiralanmaya da diyebiliriz) başlanmış ve üretimin çıktısı ve içerebileceği kadar artı emeğin sahipliği sermayeye ait olmaya başlamıştır (2011: 343). Aynı zamanda bu yeterliliğin bir göstergesi olarak biçimsel tahakküm döneminde, somut emeğin soyut emeğe, somut emeğin ürününün soyut emeğin ürününe dönüşümünün ve böylece değişim değerine dayalı toplumsal ilişkilerin kuruluşunun, üretim ilişkilerinin genişleyerek toplumsallaşmasının başladığı da göz ardı edilmemelidir ki, bu durum, belirli bir uğrakta belirli oranda canlı emeğin sömürülmesiyle elde edilen artı-değerin başka uğrakta hem yeni hem de daha fazla canlı emeğin artı-değer üretimine tabi kılınmasının ifadesidir ve en önemlisi somut emeğin soyut emek tarafından tasfiyesi, emeğin toplumsallaşması anlamına geldiği dikkatlerden kaçmamalıdır (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu, 2012: 78). “Pre-kapitalist üretim tarzı somut emeklere dayanan art-zamanlı bir işbölümü üzerinde işleyen toplumsal üretim tarzıdır. Somut emeklere dayanan art-zamanlı işbölümünde, somut emek bir ustalığı barındırma bağlamında nitelikli bir emeği içerir” (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu, 2012: 98-99). İşte tam da bu nitelikli emeklerin (ama emek aletlerinin sahibi değildir) aynı yerde ve aynı zamanda, tek bir üretim mekânı tahsis eden, tek bir kapitalistin patronluğunda aynı metayı üretmek için çalıştırılmaları kapitalist üretimin çıkış noktasını/temel biçimini oluşturmaktadır, Marx için emek sürecinin maddi koşullarında büyük bir devrime sebep olmaktadır. “Çalıştıkları işyerleri, hammadde depoları, işçilerin aynı anda hep birlikte ya da sırayla kullandıkları araç ve gereçler; kısacası, üretim araçlarının bir kısmı şimdi ortaklaşa tüketilmektedir” (Marx, 1986: 338-339) Burada işçilerin bir arada tek bir yerde toplanma, aynı kapitalist tarafından aynı zamanda çalıştırılma zorunluluğuna dayanan artı-değer üretiminin dayandığı elbirliği akıllarla gelmelidir. Bu bağlamda elbirliğini, üretim araçlarının ortaklaşa tüketimi (bir yandan üretim araçlarının değişim değeri artmaz, diğer taraftan eskisinden daha büyük ölçüde kullanılır) açısından ve bu noktada üretim araçlarının kullanımındaki tasarrufu, meta fiyatlarının ucuzlatmaları ve elbette ki emek gücünün değerini düşürmeleri ile artı-değerin yaratılan toplam sermayeye oranı bakımından incelemeye çalışan Marx ardından kavramı (ki, kapitalist üretim biçimi öncesinden ayırmak gerekir, burada emek gücünü sermayeye satan ücretli emekçiler öngörülür; sermaye buradaki toplan-

mayı özgür emekle değişime girerek gerçekleştirir ve ayrıca elbirliği yoluyla yaratılan üretici güçler sermayenin yaratılması olarak açığa çıkar) “çok sayıda işçinin, bir ve aynı ya da farklı, ama aralarında ilişki bulunan süreçlerde bir arada yan yana çalışmaları” (1986: 339-340) şeklinde tanımlamaktadır. Burada çok sayıda işçinin bir arada çalışması çalışma saatlerini değiştirmez; Marx’a göre yepyeni bir güç ortaya çıkar, bireylerin üretici gücündeki artış değil, kitlelerin ortak gücünün yaratılması söz konusudur ve burada bireyselliğin verdiği bağlar parçalanmaktadır ve aynı zamanda bu güç, birleştirilmiş işgünü anlamına gelmektedir; eşit miktarda tek tek işgünleri toplamına göre daha büyük miktarda kullanım-değeri üretir ve böylece belli bir sonucun alınması (meta üretimi) için gerekli emek-zamanını kısaltılmış olur, birleştirilmiş işgününün, kendine özgü üretkenlik gücü, toplumsal emeğin üretme gücüdür ki, bu güç doğrudan çeşitli işlerin farklı kişiler arasında dağılmasıyla gerekli-emek zamanı kısaltan elbirliğinden doğmaktadır (Marx, 1986: 341-344). Ayrıca elbirliği Marx’a göre “işin geniş ve yaygın bir alan üzerinde yürütülmesine olanak sağlamanın” yanı sıra “öte yandan, üretimin boyutlarını büyütmeyle birlikte, üretimin yapılmakta olduğu alanda nispi bir daralmayı da sağlar. Üretim alanındaki bu daralma ile birlikte boyutlarındaki artış, işçileri biraraya toplanması, çeşitli süreçlerin yanyana getirilmesi ve üretim araçlarının yoğunluk kazanması, bazı gereksiz harcamalardan tasarruf edilmesini sağlar” (Marx, 1986: 343).

İşçiler satışı için kapitalistle pazarlığa girene kadar kendi emek gücünün sahibiyken pazarda kapitalistle buluştuğunda kapitaliste emek gücünü satar; burada işçiler birbirinden bağımsızdır, sadece kapitalistle ilişki içersindedir, kendileri arasında ilişkileri yoktur, aralarında elbirliğine dayalı ilişki üretim alanında kurulur ve elbirliği etmeye başladıkları andan itibaren, onlar artık kendileri olmaktan çıkarlar, sermayeye ait olurlar, işçilerin geliştirdikleri üretici güç sermayenin üretici gücüdür, birleşmiş bir organizmanın bir parçası olarak hareket ederler ve sermayenin varoluş biçimlerinden başka bir şey değildirlir, yani artık, işçinin üretici gücü, sermayenin özünden doğuyor görünür (Marx, 1986: 347). Fakat Harvey’in hatırlattığı gibi öncelikle kapitalistin elbirliğini organize etmek için belirli bir sermayeye ihtiyacı vardır ve bu sermaye hem ne kadar olmalıdır hem de nereden gelmektedir gibi sorular ortaya çıkmaktadır (Harvey, 2012: 90). Marx, bu noktada “başlangıçta emeğin sermayenin boyunduruğu altına girmesi, yalnızca kendi hesabına değil, kapitalist hesabına ve dolayısıyla onun egemenliği altında çalışmasının biçimsel sonucundan başka bir şey değildir” dese de “çok sayıda ücretli işçinin elbirliği

ile sermaye, bizzat emek-sürecini gerçekleştiren bir gereklilik, üretimin gerçek bir gerekliliği haline gelmiştir. Şimdi artık kapitalistin, bir generalin komutayı savaş alanında ele almasının zorunluluğu gibi, bizzat üretim alanında komutayı ele alması vazgeçilmez bir zorunluluk haline gelmiştir” (1986: 345) şeklinde bir ayırım yapmaktadır ki, bu tam da aslında biçimsel tahakkümden gerçek tahakküme geçiş için söz konusudur. Çünkü emeğin gerçek tahakkümü, daha fazla başlangıç maliyeti, yani fazla ilk sermayeyi gerektirir (Harvey, 2012: 191). Son kertede elbirliğinin kapitalizmin yükselişinde büyük bir yol oynadığını ve bunun başlangıçtaki halinin hala devam ettiğini söylemekte yarar var.

“Kapitalist üretim, görmüş olduğumuz gibi, ancak her bireysel sermayenin aynı anda oldukça çok sayıda işçi kullanmasıyla ve bunun sonucu emek-sürecinin büyük ölçüde yürütülmesi ve nispeten geniş miktarda ürün vermesiyle başlar. Çok sayıda işçinin, aynı zamanda, aynı yerde (ya da isterseniz aynı iş alanında diyebilirsiniz), tek bir kapitalistin patronluğu altında aynı türden meta üretmek üzere bir arada çalışmaları, hem tarih hem mantık açısından, kapitalist üretimin çıkış noktasını meydana getirir. Üretim tarzı yönünden, manüfaktür, sözcüğün dar anlamıyla, ilk aşamalarında, lonca el zanaatlarından, bir ve aynı bireysel sermaye tarafından aynı anda çok sayıda işçi kullanılması dışında güçlüklerle ayırt edilebilir” (Marx, 1986: 336).

(...)

“Tıpkı, elbirliği ile harekete getirilen emeğin, toplumsal üretken gücünün, sermayenin üretken gücü şeklinde görünmesi gibi, elbirliği de tek tek bağımsız işçiler, hatta küçük topluluklar tarafından yürütülen üretim süreci karşısında, sanki kapitalist üretim sürecinin özgül biçimi gibi görünür. Fiili emek sürecinin sermayenin boyunduruğu altına girmesiyle geçirdiği ilk değişiklik budur ve bu değişiklik kendiliğinde olur. Çok sayıda ücretli işçinin bir ve aynı süreçte aynı zamanda çalıştırılmaları, bu değişikliğin zorunlu koşulu olduğu gibi kapitalist üretimin de çıkış noktasını oluşturur. Bu nokta, sermayenin kendisinin doğumu ile aynı ana raslar. Demek ki, bir yandan kapitalist üretim tarzı, kendisini, bize, tarih içerisinde, emek-sürecinin toplumsal bir sürece dönüşmesinde zorunlu bir koşul olarak göstermesi gibi, aynı şekilde, öte yandan, bu toplumsal emek-süreci biçimi de, kendisini, emeğin üretkenliğini artırarak daha karlı bir şekilde sömürülmesi için sermaye tarafından kullanılan bir yöntem olarak gösterir. Şimdiye kadar incelediğimiz yalın biçimi içerisinde elbirliği, geniş-ölçekli her üretimin zorunlu koşulu olmakla birlikte, kendi başına, kapitalist üretim tarzının gelişmesinde belirli bir döneme özgü değişmez bir şekil olarak görünmez. Olsa olsa bu, ancak, manüfaktürün elzanaatlarına benzer başlangıcında ve manüfaktür çağına tekabül eden ve esas olarak, köylü tarımından, aynı anda kullanılan işçi sayısı ile bunların kullanımları için bir araya getirilmiş üretim araçların kütlesi ile ayrılan geniş-ölçekli tarım türünde söz konusu olabilir. Basit elbirliği, sermayenin, büyük ölçüde faaliyet gösterdiği, ama işbölümü ile makinanin ancak ikinci derecede rol oynadığı üretim kollarında daima egemen bir biçimdir” (Marx, 1986: 349-350).

Burada kapitalist üretim biçiminin gelişimi kendisini fabrikaya dönüştürür, fabrikada vareder ki, bu, kırsal kesimden tasfiye edilen köylüler ve iflas ederek işsizleşen zanaat-

kârlar olmak üzere iki kaynaktan gelir. (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu, 2012: 99). Biçimsel tahakkümde emeğin toplumsallaşma boyutu, fabrika mekânında ve zamanında örgütlenen eş zamanlı bir işbölümüne dayanan elbirliğidir, kapitalist, işçileri işyerinde (burada kastettiğimiz fabrika) toplayarak (metanın kolektif işçi tarafından üretilmesi olarak) üretimin toplumsallaşmasını sağlar (ölçü üzerinden diğer emek biçimlerini tahakküm altına alarak tasfiye etmesi); burada, fabrikaya dayalı emek süreci, eş zamanlı bir işbölümüne dayanan elbirliği üzerinden çalışır (ortalama toplumsal emeği üretmenin yanı sıra elbirliği, artı-değer üretimi yarasının ilk ve temel ifadesi olarak düşünölmelidir; fazlalık da üretir ve ayrıca elbirliği ve onun yanı sıra işbölümü kapitalist tarih boyunca nispi artı-değerin ayrılmaz parçası olarak görünür) ve dolayısıyla emeğin toplumsallaştırılmasının mekânı fabrika, emeğin üretkenliğiye fabrikadaki elbirliğidir ve emek sürecinin kendine özgü makinesi, çok sayıda parça-işçinin birleşmesiyle oluşan kolektif işçidir; gerekli emek zaman ile artı-emek zaman diyalektiğinin çalıştırılmasının ve artı-emek zamanın yaratılmasının temel dinamiği odur (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu, 2012: 99). Rosdolski, Marx'ın ileride ayrıntıyla ele alacağımız manüfaktür için söylediği yukarıdaki sözlerinden alıntı yaparak manüfaktürün, yani aslında basit elbirliğini kapsayan böyle bir fabrikanın, aynı tekil kapitalist tarafından aynı anda çok sayıda işçinin çalıştırılması dışında lonca el zanaatlarının üretim biçiminden ancak zorlukla ayırt edilebildiğine dikkat çekmektedir (2012: 258). Biçimsel tahakküm döneminde emek, üretimin belirsiz ve denetlenemez niteliğini ortadan kaldırmaya yönelik fabrikaya kapatılmış, ücretli emek biçimi altında fabrikada sınıflaştırılmıştır; sermaye emek gücünü belirli bir süreliğine satın alıp fabrika mekânında ve zamanında artı-değer elde etmek için kullanmakta (artı-değer üretimi, emeğin fabrika mekânına ve zamanına tabi kılınmasıyla) ve sonra dışarı bırakmaktadır. Gerekli emek zaman ile artı-emek zaman diyalektiği (ki, sermayenin politik iktidarını da açıklar) fabrika zamanında çalıştırılmış, mutlak artı-değerin mekânı fabrika olmuştur. “Emek gücünün değeri fabrika üretiminin zamanına tabi hale gelir. Fabrika zamanının gerekli emek-artı emek diyalektiğine dayalı ölçüsü, değer üretiminin belirleyeni olur” (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu, 2012: 77).

Emeğin fabrika mekânında ve zamanında örgütlendiği tablo akıllara doğrudan Foucault'nun bedeni kurumlar içinde sabitleyen “disiplinci iktidar” modelini getirmektedir. Çünkü emeğin fabrika mekânında ve zamanında örgütlenişiyle bedeni (ve elbette ki nüfusu) hem üretici hem de tabiiyet/itaat üzerine kurulu bir şekilde itaatkâr pozisyon-

da (hem emek gücü oluşturma sürecine hem de itaatkârlaştırma ve uysallaştırma ikili sürecine eklemleme) ele alarak kuşatan disiplinci iktidarın ortaya çıkışı arasındaki ilişki oldukça açıktır ve bu ilişki en yoğun şekilde cisimleşmesini fordist üretimde bulur; en kolay yoldan söylemek gerekirse bedenün üretim aygıtına sıkı sıkıya bağlanarak emek gücü olarak, yani bedenlerin ve zamanın, emek süresi ve emek gücü olarak üretilmesini ve yeniden üretilmesini zorunluluk olarak gören, iktidar teknolojilerinin de tarihi olan sermaye, disiplinci iktidarı gerektirir; kapitalist birikimin doğuşu disiplinci iktidar modeliyledir. Kaldı ki biçimsel tahakküm, Berardi'nin belirttiği gibi “bedenlerin biçimsel olarak disipline edilmesi üzerine temellenmiştir” (2012: 161). Read'in belirttiği gibi (2014: 147): “Foucault, disiplin kurucu iktidarın kapitalizmin ortaya çıkışının hem bir sonucu hem de koşulu olduğunu öne sürer.” Biçimsel tahakküm döneminde sermaye için disiplinci iktidarın vücut bulduğu yer doğal olarak fabrikalardı. Disiplin mekanizmalarının 18. yüzyıldaki demografik artıştan ve randımanı artırmaya, kuvvetleri düzenlemeye ve en önemlisi bütün bir faydalı gücü bedenlerden elde etmeye çalışan bir üretimin yükselişinden ayrı düşünülemediğini düşünen Deleuze'un dediği gibi (2013: 46): “Bilhassa; ancak üstyapıya bir reaksiyon veya geri dönüşlü bir etkileşim kapasitesi atfetsek de, burada son kertede, bir ekonomik belirlenim görmek zordur. Hâlihazırda bedenler ve ruhlar üzerinde içeriden bir etki gösteren ve ekonomik alan içerisinde de üretici güçleri ve üretim ilişkilerini etkileyen bu iktidar mekanizmalarını varsayan aslında ekonominin ta kendisidir, sözgelimi atölye veya fabrikadır.”

Foucault, “bedene işlemlerin özenli denetimine izin veren, onun güçlerinin sürekli olarak tabi kılınmasını sağlayan ve ona bir itaatkarlık yarar oranını dayatan yöntemlere disiplinler” adını veriyor (Foucault, 1992: 169-170). Ona göre beden yukarıda da değindiğimiz gibi emek gücüdür ve emek gücü olarak yeniden üretime tabi olmak durumundadır; onun üretim aygıtı içinde kullanılabilir işgücü olarak oluşması hem üretken hem de tabi kılındığında mümkündür. Marx'da da tartışma benzerdir. Uğur Dolgun'un dediği gibi: “Marx için sermaye, canlı-emeğe ait gücü asimile etmek için kendini “nesneleşmiş emek” olarak üretir; bu anlamda sermayenin hedefi, öznenin üretici gücüne yönelik olarak işçinin “*beden*”idir” (2005: 526). Foucault'nun biyoiktidar çözümlemesiyle gerçekleştirmek istediği, kapitalist üretim biçiminin veya Foucaultcu bir dille söylersek zorunlu çalışma rejiminin dayatılmasının gereği olarak, verimli kılınması hedeflenen bedenlerin sahip olduğu güçlerinin emek gücüne dönüştürülmesinin, üretim sürecinde

sahip olduğu bu güçlerle yer alıp sermayenin tahakkümü altına girmesinin disiplin mekanizmalarını su yüzüne çıkarmaktır (bu bağlamda nüfusun ekonomik süreçlere uygun bir şekilde denetimini de düşünmek gerekmektedir). Foucault’daki iktidar olgusunu kuvvetler ilişkisi (her kuvvet ilişkisi bir iktidar ilişkisidir) olarak değerlendiren ve iktidarın kategorilerini “kışkırtmak”, “uyarmak”, “saptırmak”, “kolaylaştırmak veya “güçleştirmek”, “genişletmek veya sınırlandırmak”, “daha az veya daha çok muhtemel kılmak” olarak belirleyen Deleuze, Foucault’nun 18. yüzyılda kuvvet ilişkilerinin kazandığı değerlerin listesini; “mekânda dağılım” (kapatma, bölümlenme, düzenleme, dizme vb. eylemlerle somutlaşan), “zamanda düzenleme” (zamanı parselleme, eylemi programlama, jesti unsurlarına ayırma...), “mekân-zamanda kompozisyon” (etkisi kendini oluşturan kuvvetlerin toplamından daha fazla olması gereken üretken bir kuvvet oluşturmanın çeşitli yolları vb.) şeklinde geliştirdiğini söylemektedir (Deleuze, 2013: 90). Deleuze’ün ortaya koyduğu bu analizin, aslında emeğin fabrika mekânında ve zamanında tahakküm altına alınmasının, yani ücretli emeğin disipline edilmesinin üzerindeki, beden üzerinden kurulup işletilen disiplin mekanizmalarına işaret edebileceğini söyleyebiliriz; bu dönemde kapitalizmin gücü bu disiplinci mekanizmaların fabrikada uygulanmasıyla açığa çıkmaktaydı. Foucault, cezalandıran ve sınırlandıran değil, rehabilite eden-düzelten-yerine koyan-ölçülülük gösteren, dağıtan, serileştiren, birleştiren, normalleştiren disiplinci iktidar modelinin mekanizmalarını, metodolojik araç olarak kullandığı hapisanelerden filizlenen boyun eğme-itaat etme-kuralla uyma vb. bağlamlarındaki pratikler üzerinden çözümlemekte ve bu pratikleri, fabrikalar açısından ele alarak hapisane ile fabrika arasında bir analogi geliştirmeye çalışmaktadır. Bu analogiyi ise disiplinci iktidarın kusursuz bir betimlemesi, yoğunlaşma modeli olarak gördüğü Jeremy Bentham’ın hapisane tasarımı olarak geliştirdiği, iktidarın görünmezliğinin temel alındığı *panoptikon* modeli üzerinden desteklemekte ve metaforlaştırmaktadır; disiplinler toplumun diyagramıdır paonotikon²¹. Cezalandırmadan gözetime geçişi irdeleyen

²¹ Panaoptikon modelini Foucault şu sözleriyle betimlemektedir (1992: 214): “Çevrede halka halinde bir bina, merkezde bir kule; bu kulenin halkanın iç cephesine bakan geniş pencereleri vardır; çevre bina hücrelere bölünmüştür, bunlardan her biri binanın tüm kalınlığını kat etmektedir; bunların, biri içeri bakan ve kuleninkilere karşı gelen, diğeri de dışarı bakan ve ışığın hücreye girmesine olanak veren ikişer pencereleri vardır. Bu durumda merkezi kuleye tek bir gözetmen ve her bir hücreye tek bir deli, bir hasta, bir mahkûm, bir işçi veya bir okul çocuğu kapatmak yeterlidir. Geriden gelen ışık sayesinde, çevre binaların içindeki küçük silüetleri olduğu gibi kavramak mümkündür. Ne kadar kafes varsa o kadar küçük tiyatro vardır, bu tiyatrolarda her oyuncu tek başınadır, tamamen bireyselleşmiştir ve sürekli olarak görülebilir durumdadır. Görülmeden gözetim altında tutmaya olanak veren düzenleme, sürekli görmeye ve hemen tanımaya olanak veren mekânsal birimler oluşturmaktadır. Sonuç olarak, hücre ilkesi tersine döndürül-

Foucault'nun iktidarın disiplinler yerleşimleri olarak gördüğü “kapatıp-kuşatma” denilen kapatma kurumlarının (kapatma kurumları, disiplinci iktidar ilişkilerinin düzenlemeleridir; disiplinci iktidar uzamsallaştırarak varolur) en özel ve en yüksek yoğunluğa ulaştığı mekânı olan hapishanelerden fabrikalara, fabrikalardan diğer kapatma kurumlarına ve ardından tüm toplumsal bedene yaydığı, “kişisel ve sürekli gözetim biçimi altında, denetim, cezalandırma ve ödüllendirme biçimi altında ve ıslah biçimi altında, yani bireylerin bazı kurallara göre dönüştürülmesi ve şekillendirilmesi biçimi altında bireylere uygulanan bir iktidar biçimi” (Foucault, 2000: 237) dediği “panoptizm rejimi”, bu bölümde bizim açımızdan emeğin fabrika mekânında ve zamanında “gözetim” ve “denetim” bağlamında nasıl tahakküm altına alındığının örneğini oluşturmaktadır. Biçimsel ve gerçek tahakküm dönemlerindeki meselenin mutlak ve nispi artı-değer üretimi olduğunu düşündüğümüzde fabrika disiplininin, yani ücretli emeğin disiplininin sağlanması sermaye için oldukça önemlidir ve bunun yolu “gözetleme”, “normalleştirme” ve “sınama” iktidar kiplerine sahip olan disiplinci iktidar modelinin fabrikalara yerleştirilmesinden geçmektedir ki, bu durum fabrikalarda panoptizme dayalı sıkı bir gözetim ve denetim mekanizmalarının kurulup işletilmesiyle ilgilidir ve ayrıca gözetimin kurumsallaşmasının kapitalist üretim biçimiyle söz konusu olmaya başladığını düşündüğümüzde, gözetimin kurumsal nitelikleriyle ilk kez büyük atölyelerde ve fabrikalarda karşılaştığımızı da unutmamak gerekmektedir. Engels'in ifade etmeye çalıştığı gibi (1997: 245): “Bourjuvazinin proletaryayı zincirlediği kölelik, hiçbir yerde, fabrika sisteminde olduğundan daha belirgin değildi.” Foucault'nun özetlediği gibi 17. ve 18. yüzyılda küçük atölyelerin yerini büyük atölyeler ve ardından fabrikalar aldığı birilerinin davranışlarının gözetilmesi, denetlenmesi ve işbölümü (işbölümü atölye disiplininini keşfedilmesinin nedeni, atölye disipliniyse işbölümünü sağlamanın koşulu) gerekli olmuştu ve bu atölye disiplini olmadan ustabaşının ortaya çıkışı, hiyerarşi ve sistematik gözetleme mümkün olamazdı (Foucault, 2000: 147).

“ /.../ fabrika gibi bir kurumda, işçi emeği ve işçinin kendi çalışması üzerine bilgisi, teknik iyileştirmeler, küçük icat ve keşifler, işçinin çalışma sırasında yapabileceği mikro-uyarlamalar anında not edilir ve kaydedilir; dolayısıyla, işçinin kendi prati-

mekte veya daha doğrusu onun üç işlevi -kapatmak, ışıktan yoksun bırakmak ve saklamak- tersyüz edilmektedir; bunlardan yalnızca birincisi korunmakta, diğer ikisi kaldırılmaktadır. Tam ışık altında olma ve bir gözetmenin bakışı, aslında koruyucu olan karanlıktan daha fazla yakalayıcıdır. Görünürlük bir tuzaktır.”

ğinden elde edilir, gözetleme aracılığıyla onun üzerinde uygulanan iktidar tarafından biriktirilir. Bu şekilde, işçinin çalışması, yavaş yavaş denetimin güçlenmesini sağlayacak olan belli bir üretkenlik bilgisine ya da teknik bir üretim bilgisine dahil olur” (Foucault, 2000: 98).

(...)

“Bu denetim tüm çalışma sürecini kapsamaktadır; yalnızca üretime (cins, hammadde miktarı, kullanılan alet tipi, ürünlerin boyut ve nitelikleri) yönelmemekte, aynı zamanda insanların faaliyetini, yapma bilgilerini, işi ele alma biçimlerini, hızlarını, heveslerini, hal ve gidişlerini de hesaba katmaktadır. /.../ Gözetim, aynı anda hem üretim aygıtının bir iç parçası; hem de disiplinsel iktidarın uzmanlaşmış bir çarkı olduğu ölçüde, belirleyici bir ekonomik işlemci haline gelmektedir” (Foucault, 1992: 219-220).

Foucault terminolojisinden esinlenirsek fabrikalarda ve büyük atölyelerdeki iktidar teknolojilerini gözler önüne sererek Marx (Foucault iktidarın soykütüğü içinde incelerken Marx, kapitalizmin artı-değer üretme bağlamındaki oluşumu ve gelişimi açısından ele alır) benzer şekilde fabrikalarda üretim sürecinin her zaman gözetime tabi olduğunu, bir anlamda gözetimin sermayenin emeğin disiplinin aracını ifade ettiğini, kapitalist işlev olarak var olduğunu üretim sürecinin askeri kışla disiplini andırıldığından (ordununkine benzer bir fabrika disiplini, yani fabrikadaki gözetim ile askeri disiplin arasındaki devamlılık) hareketle daha önce işaret etmişti; ona göre işçiler bu durumda sanayinin erlerini, gözcüler ise çavuşlarını oluşturmaktaydı. Marx aslında bu konuyu işçilerin fabrikada toplu elbirliği yapmaya başlamasıyla birlikte kapitalistin otoritesinin artmaya başladığı bir düzlemde tartışmaya başlamıştır. Çünkü sermayenin mutlak gücüyle organize edilen elbirliği girişiminin doğası kapitalistin yönlendiriciliğini ve baskısını gerekiyordu. “Sermayenin denetimi altındaki emeğin elbirliği haline geldiği andan itibaren yönlendirme, denetleme ve düzenleme işi, sermayenin işlevlerinden biri haline gelir. Bu, sermayenin işlevi olur olmaz, sermaye, özel nitelikler kazanır” (Marx, 1986: 345). Fakat Marx’a göre bir yandan kapitalistin bu baskısı karşısında işçilerin direnişi de artmaktadır.

“İşçinin, iş araçlarının tekdüze hareketlerine teknik bakımdan tâbi oluşu ile, her iki cinsiyetten ve her yaştan bireyleri içerisinde toplayan işçi topluluğunun kendine özgü yapısı, fabrikada tam bir sistem halini alan bir kışla disiplini yaratarak daha önce de sözü edilen denetim ve gözcülük işini ayrı bir uğraş haline getirir; ve böylece çalışanları işçiler ve gözcüler ya da sanayi ordusunun erleri ve çavuşları diye sınıflara bölmüş olur. [Otomatik fabrikada] karşılaşılan başlıca güçlük ... her şeyden önce, insanları gelişi güzel çalışma alışkanlıklarından kurtarmak ve onları karmaşık otomatın değişmeyen düzenliliği ile özdeş hale gelecek biçimde eğitmektir. Fabrikanın çalışma hızının gereklerine uygun düşen bir disiplin yönetmeliği meydana getirmek ve uygulamak Arkwright’ın giriştiği herkülce bir iş ve soylu bir

başarıdır. Sistemin en iyi biçimde örgütlendiği ve işin son derece hafifletildiği bugün bile, buluş çağını geçmiş kimseleri yararlı fabrika elleri haline getirmek adeta olanaksız haldedir” (Marx, 1986: 436)

(...)

“Bir kapitalistin komutası altında sanayi işçilerinden kurulmuş ordu, gerçek bir ordu gibi subaylara (yöneticilere) ve astsubaylara (ustabaşı, postbaşı) gereksinme gösterir ve bunlar, işin yapılması sırasında, kapitalist adına bu orduyu komuta eder. Denetim ve gözetim işi, bunların yerleşmiş, özel görevleri olur” (Marx, 1986: 359)

Biçimsel tahakküm döneminde kaldığımız yerden devam edecek olursak Marx için üretim sürecinin içinde ekonomik bir bağımlılık ve üstünlük ilişkisinin ortaya çıkışı (emek gücünün kapitalist tarafından tüketilmesi işlemi kapitalist tarafından denetim altına alınır ve yöneltir) ve üretim sırasında harcanan toplumsal olarak gerekli emek zamanının uzatılmaması için çalışmanın sürekli ve yoğun hale gelişi şeklinde iki gelişme meydana gelmektedir (Marx, 2008: 92). Biçimsel tahakküm dönemini vareden, yalın bir kavrayışla yaklaştığımızda mülksüzleştirilen emeğin ücretli emek biçimi altında sınıflandırılması, ürünlerin meta olarak vücut bulması ve değişim değeri taşıması koşulları ve para ve ücret ilişkisinin varlığı olarak belirebilir. Kaldı ki Marx için bu dönem, “sermayenin belirli özgül, ikincil işlevler üstlendiği, ama henüz emeğin doğrudan satın alıcısı ve üretim sürecinin dolaysız sahibi haline gelmediği ve sonuç olarak, henüz toplum biçimini bir bütün olarak belirleyebilecek egemen bir güç olduğu” (Marx, 2008: 88) bir dönem değildir, yani gerçek tahakkümde göreceğimiz kapitalist toplumsal ilişkilerin toplumsal yapıya tam olarak yerleşmesi söz konusu değildir, emek sürecinin sermayeye ait bir süreç olmaya/sermayenin dışında duran emeğin üretime dahil edilmeye/sermayeye tabi olmaya başladığı bir dönemdir (ki, aynı zamanda her kapitalist üretim sürecinin genel biçimidir de). Bu dönemi Marx, Hardt ve Negri’nin dediği gibi (2012: 262): “Sermayenin kendisi dışındaki bir alandan doğan emek pratiklerini kendi üretim ilişkilerine katma süreçlerini adlandırmak için kullanır.” Son kertede emeğin kendisi yerine, sermaye için çalışmaya başladığı dönemdir. Marx, biçimsel tahakküm dönemiyle emek sürecinin ücretli emeğe dayalı hale gelmesini ve emeği satın alan kapitalistin üretim sürecinin yöneticisi, denetleyicisi olmaya başlamasını ifade eder (Roberts, 2011: 342). “Biçimsel tahakkümün biçimselliği, emeğin, feodal dönemin açık siyasal zora dayalı üstünlük ve tabiiyet ilişkilerinden kurtulup emek koşullarının sahibi olan sermayenin toplumsal mülkiyetine geçmesindedir” (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu: 2012: 77).

“Emek süreci, değer yaratma sürecinin, sermayenin kendi değerini genişletme sürecinin, art-değer üretiminin aracı haline gelir. Emek süreci sermayeye tabi olur. (Sermayeye *ait* bir süreç olur) ve kapitalist, sürece onun idarecisi, yöneticisi olarak müdahale eder. Bu süreç, kapitalist için, aynı zamanda başkalarının emeğinin doğrudan sömürüsü anlamına gelir. Benim, *emeğin sermayeye biçimsel olarak tabi olması* şeklinde nitelendirdiğim olgu budur. Bu, her kapitalist üretim sürecinin genel biçimidir. Aynı zamanda, özgül kapitalist üretim tarzının gelişmiş biçiminin yanında *özel* bir biçim olarak varolabilir. Çünkü ikincisi birincisini gerektirse de, bunun tersi doğru değildir (yani, biçimsel tabiyet, özgül kapitalist üretim tarzının olmadığı koşullarda da varolabilir). Üretim süreci, sermayeye ait bir süreç haline gelmiştir. Bu, kapitalistin parasının dönüştürüldüğü emek süreci etmenlerini içeren bir süreçtir. Bu süreç, kapitalistin yönetimi altında işler ve yegane amacı parayı kullanarak daha fazla para elde etmektir” (Marx, 2008: 84–85).

Kapitalizmin ilk evresi olsa da Read’in dediği gibi: “Marx’a göre biçimsel tahakküm dönemi, kapitalizmin ortaya çıkış aşaması olmanın yanı sıra kapitalizmin daha gelişkin biçimlerine koşut olarak varolabilecek bir tarzıdır” (2014: 182). Read’e göre biçimsel tahakküm kavramsallaştırması yalnızca geriye dönük kaba bir işlev taşımakla yetinmez, geleceğe doğru yönelen bir sürece işaret eder, bu kavram kapitalist üretim tarzının kendisini dünyanın öteki bölgelerine doğru genişletmesidir ve bu tahakkümün örnekleri kapitalist üretim tarzının henüz tam bir hakimiyet kazanmadığı bölgelerde varolabilir (2014: 182). Biçimsel tahakkümü diğer üretim tarzlarının çatlaklarında yer bulan sermaye olarak gören Read için biçimsel tahakküm, “daha ileride tam tekmil kapitalist üretim tarzı biçimine dönüşecek olan şeyin erken bir evresinden ibaret olmadığı gibi, kapitalizmin dünyanın dört bir yanına yayılan tohumu da değildir. Kapitalist üretim tarzının temel unsurlarının yabancı bir saha karşısında özgül bir biçimde eklemlenmesidir” (2014: 182).

Marx’ın emeğin sermayenin tahakkümüne girmesinin ilk aşamasını biçimsel tahakküm olarak kavramsallaştırmasının nedeni, üretim biçiminde henüz tam bir değişiklik olmaması, sermayenin daha önce varolan emek biçimlerini, üretim organizasyonunu değiştirmeden devralmasıyla açıklanmaktadır, yani daha önceki -üzerinde geliştiği veya ortaya çıktığı- üretim tarzlarından sadece biçimsel olarak ayrılan toplumsal ve teknik işbölümünün sermaye tarafından tahakkümü söz konusudur. Marx’a göre henüz üretim tarzının kendisinde bir değişiklik yoktur ve teknolojik açıdan bakıldığında emek süreci eskisi gibi sürer, farkı ise bu sürecin sermayeye bağımlı hale gelmesidir (2008: 92). “Sermaye emeği bulduğu halde boyunduruk altına alır, sermaye daha önceki üretim tarzlarında ya da herhangi bir düzeyde kapitalist üretim dışında üretilmiş varolan emek sü-

reçlerini devralır” (Hardt, 2005a: 101). “Sermaye, temelde merkantilist ve parasal ilişkiler aracılığıyla, kendisinden önce var olan ve işçilerin elbirliğinin üretimin kapitalist yönetimine ilişkin mekanizmalara ihtiyaç duymadığı bir emek sürecini tahakküm altına alır” (Vercellone, 2007: 19-20). “Biçimsel tahakküm döneminde, üretimin sosyo-teknik koşulları pek değişmemektedir” (Das, 2012: 181). Biçimsel tahakkümle Marx’ın bir yığın farklı üretim tarzının kapitalist üretim ilişkilerine tabi kılındığı durumu kastettiğini düşünen Negri’ye göre de eski üretim, mülkiyet ve piyasa biçimleri hala varlığını korumaktadır (Negri, 2006c: 241).

“Bu gibi biçimlerde, sermaye, henüz emek-sürecini doğrudan doğruya denetimi altına almış değildir. Elzanaatları ile tarımı eski geleneksel biçimi ile sürdüren bağımsız üreticilerin yanısında, bunların üzerinde asalaklar gibi beslenen tefeci ya da tüccar, tefeci sermayesi ya da tüccar sermayesi vardır. Bir toplumda bu tür sömürünün egemen oluşu halinde, kapitalist üretim tarzına burada yer olmaz; ne var ki, bu üretim tarzına, tıpkı ortaçağın sonlarında olduğu gibi, geçici bir biçim olarak hizmet edebilir. En sonu, modern “ev sanayinde” gösterildiği gibi, büyük sanayinin arka planında, bazı ara biçimler tamamen değişik görünüşler altında yer yer ortaya çıkabilirler” (Marx, 1986: 521).

(...)

“Tüm bunlara karşın, bu değişim tek başına emek sürecinin, yani fiili üretim sürecinin gerçek niteliğinde temel bir dönüşüme yol açmaz. Tersine, sermaye, emek sürecini bulduğu biçimiyle kendine tabi kılar. Yani sermaye, değişik ve daha eski üretim tarzları tarafından geliştirilmiş haliyle, varolan emek sürecini devralır. Dolayısıyla sermayenin *hazır, kurulu bulunan bir emek sürecini* devraldığı açıktır. Örneğin el zanaatı veya küçük, bağımsız köylü ekonomisine denk düşen tarımsal üretim biçimi. Eğer bu kurulu, geleneksel emek süreçlerinde, sermaye bunları devraldıktan sonra değişiklikler meydana geliyorsa, bunlar sadece bu tabi oluşun yol açtığı tedrici sonuçlardır İş daha yoğun hale gelebilir, süresi uzayabilir, kapitalistin denetimi altında daha düzenli ve daha sürekli hale gelebilir. Ama tek başına bu değişimler, fiili emek sürecinin fiili çalışma tarzının niteliğini değiştirmezler. Bu *özgül kapitalist üretim tarzının* (geniş-ölçekli sanayi vb.) gelişimine zıttır. Zira özgül kapitalist üretim tarzı, yalnızca üretimin çeşitli etmenlerinin durumunu dönüştürmekle kalmaz, aynı zamanda onların fiili emek tarzını ve emek sürecinin gerçek niteliğini bir bütün olarak devrimcileştirir. Bu ayırt edici karşıtlık nedeniyle, sermayenin kapitalist ilişkilerden önce gelişmiş bir emek biçimini devralmasını; *emeğin sermayeye biçimsel olarak tabi olması* şeklinde adlandırıyoruz” (Marx, 2008: 86).

Read’e göre biçimsel tahakküm kavramı, en dar anlamıyla ele alındığında, başka üretim tarzlarına ait unsurlarla eklemlenmeyi işaret etmektedir, oysaki kavram en geniş anlamıyla irdelendiğinde, ücretli emek ve meta üretiminin asgari koşullarının belirli bir iktidar ilişkisini ve özneliğin belirli bir üretimini barındırmakta, yani önceki üretim tarzlarının yıkımı ve kapitalist üretim tarzının bir bütünlük olarak kurulacağı anlamını taşımaktadır ve Read için bu çelişkinin merkezinde, toplumsalı oluşturan veçhelerin birbi-

rine bağılı olarak değişen biçimde eklemlenmesi sorunu yatar ki, biçimsel tahakküm kapitalist olmayan bir çevreye karşı kapitalizmin bir unsuru olabiliyorsa, bunu açıklayabilecek ayrı bir kavram ihtiyaç vardır; ancak Marx böyle bir kavramsallaştırma sunmamıştır (Read, 2014: 183). Marx’a göre biçimsel tahakküm döneminde, sermaye her ne kadar kapitalist ilişkilerden önce gelişmiş bir emek biçimini devralsa da emeğin giderek artan biçimde değişime uğradığını unutmamak gerekir ki, Marx’a göre bu, yalnızca üretimin ölçeği cinsinden bir değişimdir, yani zaman içinde, yaratılan üretim araçlarının hacminde ve tek patron emrindeki işçilerin sayısında (çalışmadan azat olması ve üretim sürecinin denetimini üstlenmesi için belirli bir minimum sermaye sayesinde işçi olmaksızın çıkan kapitalistin en azından kendi kişisel tüketimine ve birikim fonunu doldurmaya yetecek kadar artı-değer üretebilecek sayıda işçiyi çalıştırması) değişiklikler olmaktadır (Marx, 2008: 87-88). “Tek bir kapitalistin işe koştuğu sermayenin hacmi arttıkça, yani onun bir seferde çalıştırdığı işçi sayısı arttıkça, sermaye biçimsel olarak tabii olmuş emekle daha önceki emek biçimleri arasındaki ayrım da daha açık biçimde görülür” (Marx, 2008: 93).

Marx’a göre biçimsel tahakküm döneminde sermaye halihazırda bulunan iş pratiklerini, teknolojik şartları nasıl bulduysa öyle devralırken değişen tek şey artı-değerin gaspedilme biçimidir (ne tür zorlamanın uygulandığı).²² Read’in aktarmaya çalıştığı

²² Marx’a göre biçimsel tahakkümle birlikte artı-emeğin gerçekleştirilmesi ve maddi üretimden bağımsızlaşması için kullanılan zorlama biçimi önceki üretim tarzlarından yalnızca biçimsel olarak ayrılır. “Ama bu biçimsel değişim emeğin yoğunluğunu ve sürekliliğini artırır; işçiler arasındaki çok-yönlülüğün gelişmesi için uygun koşullar yaratan ve dolayısıyla çalışma tarzlarında ve yaşam sürdürme biçimlerinde çeşitliliği artıran bir değişimdir. Son olarak, bu değişim, emek koşullarının sahipleriyle işçiler arasındaki ilişkiyi bir alım-satım ilişkisine, salt mali bir ilişkiye indirger. Neticede sömürü süreci bütün ataerkil, siyasi ve hatta dinsel örtülerden sıyrılır. Kuşkusuz, bu üretim ilişkilerinin yeni bir bağımlılık ve üstünlük ilişkisi yarattığı (ve bunun da bir siyasi ifadesi olduğu) doğrudur” (Marx, 2008: 92-93). Burada kısa bir nefes alarak, Read’den yola çıkarak biçimsel tahakküm sürecinin, bütünüyle iktisadi bir tabiiyet biçimi olarak anlaşılmasında gerektiğini belirtmemiz gerekiyor. Biçimsel tahakküm tanımının, aslında üretimin içsel bir unsuru olan iktidar ilişkisini merkeze aldığını, iktisadi ilişkinin daha başından siyasal bir ilişkiye, iktidar ilişkisine bulaştığını düşünen Read, bu iktidar ilişkisinin salt bir güç ilişkisi olarak değil, belirli bir özneliliğini üretimini içerdiğini belirtir ve böylelikle tanımın, iktisadi olarak görünen şeyin, zorunlu olarak diğer toplumsal ilişkilere sıçrayan etkilerden ayrı düşünülmemeyeceğine dair bir düşünceden yola çıktığını belirtir (Read, 2014: 179-180). Bu dönemin iktidar ilişkisinin sömürgeci veya Amerika üzerinden açığa çıktığını düşünen Read, Marx’ın biçimsel tahakkümü kapitalizm-öncesi veya feodal üretim ilişkileriyle kıyaslarken iktisadi veya siyasi terimleri arasındaki farkı tarif edemediğini düşünmekte ve *Grundrisse*’de bu dönemin ortaya çıkan unsurları üzerine düşünürken iki üretim tarzının her birinde geçerli olan iktidar kipini ayırt etmek için *şahsi* ve *gayri şahsi* kavramlarını kullandığına dikkat çekmektedir; ancak Read’e göre bu yöntem bile farklı üretim tarzları arasındaki dönüşümü açıklamakta yetersizdir (Read, 2014: 180-181). Onun şu sözleri bu biçimsel tahakküme dair bu düşüncelerini özetleyici niteliktedir (Read, 2014: 181-182): “Biçimsel tahakküm hem salt biçimseldir hem de böyle değildir (zira bu biçimler, örneğin soyut emek, kendi özgül maddiliğine sahiptir), hem salt iktisadidir ama hem de değildir (zira iktisadi olan

gibi, biçimsel tahakküm, kapitalist üretim tarzının temel biçimlerinin (meta üretimi, ücretli emek) üretimin önceden varolan teknik ve toplumsal örgütlenme biçimleri karşısında dayatılmasıdır ki, bu, Marx'ın biçimsel tahakküm için yeterli gördüğü “mutlak artı-değer” dediği işgününün uzatılması yoluyla elde edilen artı-değerdir (Read, 2014: 178). Tekrar etmek gerekirse artı-değerin, bu dönemde işgününün uzatılmasıyla, gerekli emek zamanının sabit tutularak artı-emek zamanının artırılmasıyla, yani mutlak artı-değerin yaratılmasıyla elde edildiğini unutmamak gerekir. Sermayenin, üretim zamanının niceliksel artırılması dolayısıyla emek üzerinden niceliksel tahakküm kurduğu bu çerçevede sermaye için mesele, artı-emek zamanının artırıp olabildiğince çok artı-değer ve dolayısıyla kar elde etmek için canlı emek gücünü olabildiğince emebilmektir, emek sürecini uzatarak gerekli emek zaman ile artı-emek zaman diyalektiğini çalıştırmaktır. Ayrıca burada gerçek tahakküm döneminde de ayrıntılandırma ihtiyacı hissedeceğimiz biçimsel tahakküm dönemine ait sermayenin mistifikasyonu söz konusudur; çünkü işçinin bu ayrımın hangi zamanda başlayıp bittiğini bileceği bir durum söz konusu değildir, bunun nedeniyse artı-emek zaman ile gerekli emek zamanının sınırını görünmez kılan ücret biçimi yanılısaması meselesidir ki, bu sermayenin mistifikasyonunun en temel noktasıdır. İşçi zamanının sadece bir kısmını kapitaliste satıyor ve -ücretin süreye denk düşmesinden kaynaklı olarak- belirli bir emek ortaya koyduktan sonra karşılığını alıyor gibidir (ki, kapitalist işçiye tam da bu yüzden para öder gibidir, ama esasen işçinin emeğinin karşılığı olarak değil, emek gücü üzerindeki komutanın karşılığıdır), burada emeğin ücrete ve işçinin harcadığı değere denk düşen iki farklı değeri varmış gibi görünür, ücret emeğin değerini temsil etmez, emek değerinin kaynağıdır ki, bu da tam olarak emeğin, ücretli emek gibi görünmesidir, ama emekçinin sattığı emek değil, kendi emek gücüdür. Ayrıca Marx bu noktayı biraz daha ileriye taşıyarak ücret biçimi yanılısamasının bilime rol biçerek açığa çıkarılması gerektiğini savunur.

“Pazarda, para sahibi ile doğrudan doğruya yüzyüze gelen aslında emek değil, emekçidir. Onun sattığı, kendi emek-gücüdür. Onun emeği, fiilen başlar başlamaz, artık, ona ait olmaktan çıkmıştır ve bunun için de bu emeğin şimdi onun tarafından satılması sözkonusu olamaz. Emek, değerinin özü ve değerinin içkin ölçüsüdür, ama kendisinin değeri yoktur. “Emeğin değeri” ifadesinde, değer fikri yalnız tamamen silinip gitmekle kalmaz, üstelik tam tersine döner. Bu, toprağın değeri gibi sanal bir ifadedir. Bununla birlikte, bu sanal ifadeler, üretim ilişkilerinin kendisinden doğ-

siyasi bir ilişkiden ayrılamaz) ve hem gayri şahsidir hem de değildir (zira kendi öznellik üretiminden ayrılamaz).”

maktadır. Bunlar, temel ilişkilerin görüngüsel biçimleri için bulunmuş kategorilerdir. Şeylerin kendilerini, çoğu zaman tersine çevrilmiş görüntüleri içinde açığa vurdukları, ekonomi politik dışında bütün bilimlerce çok iyi bilinir” (Marx, 1986: 549).

(...)

“Ayrıca, bütün görünüm ve bunların ardında gizli bulunan temel için geçerli olan ne varsa, asıl temel ilişkiye, yani emek-gücünün değer ve fiyatına karşıt olarak ortaya çıkan, “emeğin değeri ve fiyatı” ya da “ücret” gibi görünüm şekilleri için de geçerlidir. Bunlardan sonuncusu, günlük düşünce biçimleri olarak doğrudan ve kendiliklerinden ortaya çıkarlar; ilkinin ise, önce bilim tarafından bulunup ortaya konulması gerekir. Klasik ekonomi politik, şeyler arasındaki gerçek ilişkiye neredeyse değinir gibidir, ama bunu bilinçli olarak formüleştirmez. Sırtındaki burjuva postuna sarıldıkça da bu işi zaten beceremez” (Marx, 1986: 454-455).

Mutlak artı-değer üretimine dönecek olursak Marx’ın şu sözlerini hatırlatarak konuya giriş yapabiliriz (2008: 87):

“Artı emeğin gaspedilmesi için emek-zamanın artırıldığı bir *zorlama biçimi* olmak -kişisel bağımlılık ve egemenlik ilişkilerine değil, yalnızca farklı ekonomik işlevlere dayanan bir *zorlama biçimi* olmak- bu her iki biçimde de ortak olarak vardır. Ne var ki, özgül kapitalist üretim tarzının artı-değeri gaspetmek için başka yöntemleri de vardır. Fakat önceden varolan bir emek tarzı -yani emeğin üretici gücünün *kuru-lu* bir gelişme düzeyi ve bu üretici güce denk düşen bir emek tarzı- söz konusu olduğunda, artı-değer yalnızca iş gününü uzatarak, yani *mutlak artı-değeri* artırarak yaratılabilir. Emeğin sermayeye *biçimsel olarak* tabi olduğu durumda bu, artı-değer üretiminin yegâne yoludur.”

2.1.1. Mutlak Artı-Değer Üretimi

Marx, mutlak artı-değer anlatımına “üretken emek” ve “üretken olmayan emek” kavramlarını açıklamakla başlamaktadır. Marx, *Kapital*’in on altıncı bölümünde “Mutlak ve Nispi Artı-Değer Üretimi” başlığında yer verdiği üretken emek çözümlemesine, bazı kavramların diğer üretim biçimlerini de kapsayacak şekilde genel olarak kullanıldığından bazılarının ise kapitalizme özgü olarak geliştirildiğinden hareketle, yedinci bölümde yer verdiği “eğer emek-sürecinin tümünü, sonucu açısından, ürün açısından incelersek, hem araçların, hem de emek konusunun üretim araçları olduğu ve emeğin kendisinin üretken bir emek olduğu açıkça görülür” (1986: 197) cümlesine emek faaliyetinin kendisinin üretken bir faaliyet olduğunu belirtmek için referans yaparak başlıyor ve burada durup bununla yetinmemek gerektiğini düşünerek aynı sayfanın yedinci dipnotunda belirttiği “üretken emeğin ne olduğunu yalnız emek-süreci açısından belirlemeye yarayan bu yöntem, hiç bir zaman kapitalist üretim sürecine doğrudan doğruya uygulan-

maz” (1986: 197) sözlerini hatırlatıp üretken emeği kapitalizme özgü bir şekilde irdelemek gerektiğini ifade ediyor. “Kapitalist üretimde, üretim sürecinin belli parçalarının, *önceki üretim tarzlarına* özgü biçimlerde icra edilmesine her zaman rastlanır. *Sermaye ve ücretli emek* ilişkilerinin henüz var olmadığı bu biçimlere, *üretken* ve üretken olmayan emek kavramları kapitalist anlamlarıyla uygulanamaz” (Marx, 2008: 110). Bu doğrultuda da üretken emek kavramındaki genel anlamı bir kenara bırakıp kavramı kapitalizmin özgün koşulları altında değerlendirerek genişletmek adına kapitalist üretimin yalnızca meta üretimi değil, esas olarak sermayeyi genişleten artı-değer üretimi olduğuna ve emekçinin sermaye için ürettiğine dikkat çekerek Marx, “bir tek, kapitalist için artı-değer üreten, böylece sermayenin kendisini genişletmesi için çalışan emekçi üretkendir” (1986: 520) demektedir. Dolayısıyla ona göre kapitalizmin özgün ürünü artı-değer olduğundan emek, yalnızca doğrudan artı-değer yaratıyorsa üretkendir, emekçi de ancak doğrudan artı-değer yaratıyorsa üretken emekçidir (Marx, 2008: 105). Marx, yukarıdaki analizinden hareketle geliştirdiği eleştiriyi, kavramı asıl olarak ayrıntılandığı *Artı Değer Teorileri*’ndeki şu cümleleriyle ifade etmektedir (1998: 368): “Yalnızca, kapitalist üretim biçimini kesin biçim olarak -ve dolayısıyla, sonsuza dek doğal üretim biçimi olarak- gören burjuva darkafalılığı, sermaye açısından üretken emek nedir sorusunu, genelde hangi emeğin üretken olduğu ya da üretken emeğin genel olarak ne olduğu sorusuyla karıştırır. Ve sonuçta herhangi bir şey üreten, herhangi bir sonuç yaratan emeğin bu gerçek çerçevesinde üretken olduğu yanıtını vererek ne kadar akıllı olduğunu düşünür.” Breverman’dan esinlenmek gerekirse “üretken olmayan emeğin, kapitalistin artı-değer elde etme amacı açısından üretken olan emek biçimine dönüşmesi, kapitalist toplumun yaratılması sürecinin kendisidir” (2008: 375). Artı-değerin üretken emekle yapılan değiş tokuşla mümkün olduğunu düşünen Marx’a göre “üretken emek, - kapitalist üretim sistemi içinde- işvereni için artı-değer üreten ya da emeğin nesnel koşullarını sermayeye ve onların sahibini de kapitaliste dönüştüren emektir” (1998: 371). Üretken emekçinin sermayeyi genişletme noktasında hem değişen ve değişmeyen sermayenin değerini hem de artı-değeri yaratmasına vurgu yapan Marx, *Kapital*’de yer alan yukarıda belirttiğimiz üretken emek tanımının ardından maddi nesnel üretiminin dışında kalan bir alan (ki, Marx bunu, Adam Smith’in üretken olan-olmayan emek ayrımı için düşündüğü ürünün maddi olup olmaması yönündeki tezinin, yani emeğin üretken olması için kendini satılabilir maddi bir metada cisimleştiren emeğin olması gerekir

kavrayışının eleştirisi olarak sunar) olarak hizmet üreten emek düzlemine vurgu yapmak için öğretim fabrikası olan okul üzerinden (okulun sahibini zenginleştirme bağlamında bu şekilde kullanır) örnek verdikten sonra kavramı bu ekseninde genişlettiğini şu cümleleriyle ifade etmektedir (Marx, 1986: 520): “Demek, oluyor ki, üretken emekçi kavramı, yalnızca, iş ile yararlı etki arasındaki, emekçi ile emek ürünü arasındaki bir ilişkiyi anlatmakla kalmıyor, aynı zamanda, tarihsel gelişmeden doğan ve işçiye, doğrudan doğruya artı-değer yaratma aracı damgası vuran özgül bir toplumsal üretim ilişkisini de anlatıyor.” Tabi Marx’ın bu açılımda üretimin, basit elbirliğinde ve hatta işbölümüne dayanan elbirliğinde tek başına çalışan bireysel işçinin yerini alan kolektif işçi tarafından gerçekleştirildiği, artı-değerin bireysel bir sömürü olarak değil, bütünün parçası olarak idrak edildiği ve özellikle zihin emeği ile kol emeği arasındaki ayrım noktasında (kolektif işçinin meta üretim sürecine değişik biçimlerde katılması) ve elbette ki üretken olan emek ile üretken olmayan emek bağlamında düşünmemiz gereken aşağıdaki cümlelerini dikkatlerden kaçırmamak gerekiyor. Emeğin üretken gücünün artmasını sağlayan çok sayıda uzmanlaşmış parça-işçinin birleşmesi ile oluşan kolektif işçi, Marx’a göre, -yine de çok kısıtlı bir şekilde makinenin kullanıldığı ve oldukça geri planda kaldığı-manüfaktür döneminin kendine özgü makinesidir; canlı mekanizmasıdır (1986: 363). Marx açısından tekil işçinin yetenekleri, bu uzmanlaşmış parça-işçilerden meydana gelen kolektif işçide bir araya gelmiştir ve dolayısıyla ona göre kolektif işçi, “aynı yetkinlik derecesinde olmak üzere, üretim faaliyetinin gerektirdiği bütün niteliklere sahiptir ve bunları, özel işçiler ya da işçi gruplarından oluşan bütün organlarına yalnızca kendi özel işlerini yaptırmak suretiyle en ekonomik biçimde harcar. Parça-işçinin tek yanlılığı ve eksikleri, kolektif işçinin parçası haline gelince yetkinleşir. Tek bir işi yapma alışkanlığı onu, hiçbir hata yapmayana bir araç haline getirirken, işleyişin bütünüyle ilişkisinde, bir makine parçasının düzeniyle çalışmaya zorlar” (Marx, 1986: 364). Manüfaktür dönemi sonrası makinelerle birlikte, yani gerçek tahakküme geçişle birlikte ise kolektif işçi, makinelerin uzantısı haline gelse de üretim sürecinde varlığını korumaktadır ve yukarıda da belirttiğimiz gibi meta üretim sürecine zihin emeği ve kol emeği olarak farklı biçimlerde katılmaktadır.

“Emek-süreci tamamen bireysel olduğu sürece, bir ve aynı emekçi, sonradan ayrılacak olan bütün işlevleri kendisinde birleştirir. Kişi, doğal nesnelere, kendi geçimi için elde ederse, o kişiyi yalnız kendisi denetliyor demektir. Daha sonra başkalarının denetimi altına girer. Tek bir insan, kendi beyninin denetimi altında gene kendi

kaslarını harekete geçirmeksizin doğa üzerinde bir iş yapamaz. Doğal bedende kafa ile elin birbirlerine bağlı olması gibi, emek süreci de el emeğini kafa emeği ile birleştirir. Sonraları bunlar birbirlerinden ayrılırlar, hatta can düşmanı olurlar. Ürün, bireyin doğrudan ürünü olmaktan çıkar ve kolektif emekçinin ürettiği toplumsal bir ürün, yani her biri, emek konusu üzerindeki işlemlerin az ya da çok bir parçasını yapan bir emekçi topluluğunun ortak ürünü halini alır. Emek sürecinin bu ortaklaşa (*cooperative*) niteliği, gitgide daha belirli hale geldikçe, bunun zorunlu sonucu olarak, bizdeki, üretken emek ve bunu sağlayan üretken emekçi kavramı genişlik kazanmış olur. Üretken biçimde çalışmak için artık el ile çalışmanız da gerekmez, kolektif emekçinin bir parçası olmanız, onun yerine getireceği alt işlevlerden bir tanesini yapmanız yeterlidir. Üretken emeğin yukarıda verilen ilk tanımı, yani maddi nesnelere üretiminin asıl niteliğinden çıkartılan tanımı, bütünüyle alındığında, kolektif emekçi için de hâlâ doğrudur. Ama onu oluşturan üyeler teker teker alındığında artık geçerliğini yitirir” (Marx, 1986: 519-520).

(...)

“Birincisi, emeğin gerçek anlamda sermayeye tabi oluşu ya da özgül kapitalist üretim tarzı geliştiği ölçüde, giderek bireysel işçi, tüm emek sürecinin gerçek manivelası olmaktan çıkar. Bunun yerini, toplumsal olarak birleştirilmiş emek gücü ve birbiriyle yarışma halindeki farklı emek-güçleri alır. Bu ikisinin oluşturduğu üretim makinesi, dolaysız meta üretimi sürecine ya da -bu durumda daha doğrusu- ürünlerin yaratılmasına çok değişik biçimlerde katılır. Bazıları elleriyle daha iyi çalışır, bazıları kafalarıyla; birisi yönetici, mühendis, teknoloji uzmanı vb. olarak, birisi ustabaşı olarak, birisi en ağır işlerde, kol emekçisi olarak daha iyi çalışır. Her gün artan sayıda emek çeşidi *üretken emek* kavramına dahil olur. Bu kavrama dahil olan işleri yapanlar da *üretken işçiler* olarak sınıflandırılır /.../ Burada, toplam işçinin bir uzvunu teşkil eden belirli bir işçinin, yaptığı işin, kol emeğine kısa ve uzak bir mesafede durması oldukça önemsizdir” (Marx, 2008: 107).

Smith, Marx’ın en büyük bilimsel başarısı olarak gördüğü kavrayışıyla sermayenin istihdam ettiği emek ile gelire karşılık değişilen emek ayrımını ortaya koysa da, yani sadece sermayenin emek gücünü satın alarak istihdam ettiği meta üretimi yapan emeğin üretken emek olduğuna işaret etse de Marx, metada maddeleşmiş emek olarak üretken emek görüşünü, bir anlamda onun geliştirdiği mal üretimiyle hizmet üretimi ayrımı noktasında oluşan üretken olan ve üretken olmayan emek sınırını ortadan kaldırmaya çalışmaktadır. Merkantilistlerin ve fizyokratların izinden gittiğini ve sınıfsal perspektifini kaybettiğini düşündüğü Smith’in doğru ve hatalı bu iki yaklaşımının iç içe geçtiğini düşünen Marx, Smith’in üretken emeğin maddi bir metada cisimleşmesi düzlemini, metanın hayali ve toplumsal değil, fiziksel değer yaratması, yani değeri fiziksel büyüklükler olarak idrak etmesi şeklinde kavramasına bağlamaktadır. Üretken emeği ne kullanım değeriyle ne de fiziksel büyüklüğüyle ilişkilendiren Marx’a göre emeğin maddeleşmesi Smith’in düşündüğü gibi değildir. “Metadan, emeğin maddeleşmesi olarak söz ettiğimiz zaman -yani metanın değişim değeri anlamında- bu yalnızca hayali bir şeydir, yani me-

tanın toplumsal varoluş biçimidir, metanın maddi gerçeğiyle ilgisi yoktur; belli miktarda toplumsal emek ya da belli miktarda para olarak düşünölmüştür. Olabilir ki, sonucu olduğu emek, o metanın üzerinde herhangi bir iz bırakmamıştır” (Marx, 1998: 160). Burada değerin toplumsal olarak gerekli emek zamanla belirlendiğine de işaret eden soyut emekle bir anlamda değlerle ifade edileni toplumsal olarak kavrayan Marx için metanın maddi nitelikleri emeğin doğasıyla ilgili değildir, toplumsal üretim ilişkisinin ifadesidir, yani emeğin içeriği veya sonucu değil, toplumsal biçimi esas meseledir. Marx, emek gücü metası dışındaki metalar için şunu söylemekten geri durmaz (1998: 152): “Meta, -emek gücünün kendisinden farklılaşmış olarak- insanla karşı karşıya gelen, o insan için belli bir yararı olan ve içinde belli miktarda emeğin sabitleştiği ya da somutlaştığı maddi bir nesnedir.” “Meta kavramı, emeğin, kendi ürünü içinde kendini cisimleştirmesini, maddeleştirmesini, gerçekleştirmesini içerir ve emek doğrudan görünüşü içinde, doğrudan meta olarak kavranamaz, emek gücü olarak kavranır; çalışma bu gücün kendini geçici olarak dışa vurması, ifade etmesidir” (Marx, 1998: 160). Nitekim Marx’a göre, “üretken emekçi, emeği meta üreten kişidir”, “onun emeği, kendini ‘satılabilir bir miktar metada’, ‘ücretinin değeri ve geçiminin karşılığını’ (yani bu metaları üreten emekçilerin ücretinin karşılığını) ‘yerine geri koyabilen, satılabilir herhangi bir metada’ sabitleştirir ve maddeleştirir” (1998: 152). İlk olarak Marx’a göre Smith’in hatası, maddi üretim sırasında doğrudan tüketilen tüm entelektüel emeği de satılabilir ve değişebilir bir metada kendini sabitleştiren ve gerçekleştiren emeğin içine katmasıdır ki, bunlar gerçekte toplam emeklerini değişmeyen sermayeye eklerler; ikincisi ise üretken olan ve olmayan emeği özel kılan şeyin emeğin türü veya dış görünüşünde olmadığını görememesidir (Marx, 1998: 152-253). Dolayısıyla Marx açısından üretken emeğin tek başına emeğin kendini maddi üründe saptamasıyla bir anlam ifade etmediğini görüyoruz. Örneğin oteldeki aşçı onun emeğini satın alan kapitalist açısından, yani otel sahibi açısından meta üretir ve otel sahibi için sermayeye dönüştürüldüğu ölçüde garsonluk ve aşçılık arasında üretken emek olarak fark yoktur; ancak kişisel olarak aşçının emeği et pişirmek üzere, keyfini çıkarmak üzere satın alındığında, yani belirli bir somut emek olarak kullanılmak üzere satın alındığında emek kendini maddi bir üründe saptamasına, emeğin satılabilir metada olmasına rağmen o emek, üretken emek değildir (Marx, 1998: 153-154). Üçüncü bağlam ise Marx’a göre tiyatro, konser vb. türden girişimcilerin, aktörlerin, müzisyenlerin emek güçlerini geçici olarak satın alabilmesi noktasıdır; bu tür

“hizmetleri görüldüğü anda sonlanan”, “kendini herhangi bir sürekli süjede ya da satılabilir metada sabitleştirip gerçekleştiremeyenlerin şu üretken olmayan emek denen emekleri satın alınabilmektedir” ve “bunların kamuya satılması ücret ve kar kazandırabilmektedir” (Marx, 1998: 154-155). Marx’a göre “bu hizmetlerin üretimi kısmen sermayenin kapsamı içine alınabilir; kendini yararlı şeylerde somutlaştıran bir kısmı ise doğrudan gelir tarafından satın alınır ve kapitalist üretim kapsamı içine sokulamaz” (Marx, 1998: 156). Dördüncü noktada ise metalar dünyası emek gücü ve emek gücü dışında kalan metalar olmak üzere ikiye ayrıldığına göre emek gücünü yeniden üreten, devamını sağlayan doktorluk ve öğretmenlik hizmetlerinin satın alınması tartışması gündeme gelmektedir. Marx’a göre “bunlar karşılık olarak ‘satılabilir bir meta vb.’ adıyla söylersek emek gücü bırakan hizmetlerdir; emek gücü üretiminin ya da yeniden üretiminin maliyetine dahil edilirler” (1998: 157). Son kertede Smith’in üretken emek ve üretken olmayan emek konusundaki ikinci görüşü, üretken emeği sermaye üreten emek olarak görmekten daha temel olduğunu düşündüğü (değer ve artı-değer yaratılmasını yalnızca soyut ve somut emeği birleştiren meta üretimi olanaklı kılar) meta üreten emek olarak gören Marx’a göre üretken ve üretken olmayan emek, “birincisi *metaları* üreten emektir, ikincisi herhangi bir meta üretmeyen emektir” noktasına dayanmaktadır ki, “o, bu emeklerden bir türünün, ötekiyle aynı biçimde, *bir meta olduğunu* yadsımaz” demektir (1998: 160). Metalar, hem emek gücü hem de metanın kendisi olarak iki kategoride ele alındığına ve metanın geçmiş emek, maddeleşmiş emek olarak belirlediğine göre eğer bir nesne olarak ortaya çıkmayacaksa geriye emek gücü metası kalmaktadır ve bu noktada Marx’a göre meta, yalnızca emek gücünün kendisi biçiminde belirebilirken hiçbir zaman doğrudan canlı emek olarak belirmez; kaldı ki tam da buradan hareketle üretken emek, ya meta üretir ya da emek gücünün kendisini geliştirir, yeniden üretir (Marx, 1998: 161). Emek gücü metasını görmezden gelen Smith için Marx, “Smith ikinci grubu üretken emeğin dışında tutar ve bunu keyfi biçimde, ama belirli ölçüde doğru bir içgüdüyle yapar- çünkü bu kategoriyi dışlamasaydı sel kapaklarını, üretken emek savında olan yapay istemlere açmış olurdu” (1998: 161) demektir. O halde üretken emek, emek gücü metasını dışarıda tuttuğumuz zaman maddi ürünler (her türlü sanat ve bilim ürününü içerebilir ve aynı zamanda satılabilir bir meta olmalı) üreten emektir (Marx, 1998: 161). Bu noktada maddi olmayan malları değer üretimi alanından dışlayan Marx’ın entelektüel emeğe yaptığı vurgu göz ardı edilmemelidir. Virno’nun

özetlemeye çalıştığı gibi Marx, bir yandan sonucunda “örneğin kitaplar, tablolar ve mesleki olarak bu işi yapan sanatçıların sanatsal başarılarından ayrı olarak bütün sanat eserleri gibi ... üreticisinden ayrı olarak varolan metalar” şeklinde maddi olmayan etkinlikleri vurgularken diğer yandan piyanistler, dansçılar gibi performans sanatçıları ve işlerinin virtüözlüğe dayalı bir performans içerdiği hatipleri, öğretmenleri, doktorları vb. düşünebileceğimiz “ürününü üretme eyleminden ayrı olmadığı” etkinlikleri, yani “kendi dışında ve ötesinde varolan bitirilmiş bir işte nesneleştirilmeksizin, tamamlanmalarını kendilerinde bulan etkinlikleri tanımlamaktadır” ki, bu ikinci kategori üretken emek tanımına uymazken birincisi üretken emek tanımına uyar gibi görünmektedir (2005a: 290). Sermayenin tüm üretimi ele geçirmesi ölçüsünde maddi farklılık ekseninde üretken emeğin meta, üretken olmayan emeğin ise çoğunlukla kişisel hizmetleri üstleneceği bağlamından hareketle, bazı hizmet üretimlerinde kişinin emeğinin aynı biçimde meta biçimi ve hatta maddi nesne olarak kullanım değeri biçimini alsa da meta değil, kullanım değeri ürettiği için üretken olamayacağına altını çizen Marx’ın örneğindeki gibiyse “ satın alanı ya da bizzat çalıştırana için üretken olan emeğe -örneğin bir tiyatro girişimcisi için aktörün emeğine- gelince, onu satın alanın, halka bir meta biçimiyle değil, yalnızca bir eylem biçimiyle satabilmesi gerçeği, bu emeğin üretken olmayan emek olduğunu gösterir” ki, “bu tür durumlar dışında, üretken emek meta üreten emektir, üretken olmayan emek kişiye özel hizmetler üreten emektir. Birinci tür emek satılabilir bir nesne temsil edilir; ikincisi hizmetin görüldüğü anda tüketilmelidir” (Marx, 1998: 162).

Kapital’de ise farklı bir noktadan hareket ederek okul örneğinin yanı sıra hizmet üreten emeğin üretken emek bağlamına ilişkin olarak Marx, (ki, ona göre bu tartışmada aynı niteliğe sahip emeğin hem üretken hem de üretken olmayabileceğini görüyoruz) “şarkısını kendi hesabına satan bir şarkıcı üretken olmayan emekçidir. Ama bir girişimci tarafından, kendisine para kazandırması için tutulan şarkıcıya üretken emekçi denir; çünkü sermaye üretir” (Marx, 1998: 376) demektedir, yani Marx’a göre tıpkı okul sahibi için çalışan öğretmen örneğinde olduğu gibi bir girişimci tarafından kendisine para kazandırması için çalıştırılan şarkıcı üretken emekçidir. “Yalnızca, üretim sırasında, sermayenin değerinin genişlemesi amacıyla tüketilen emek üretkendir” (Marx, 2008: 105). Ayrıca bu noktada Marx için kendi hesabına çalışma bağlamında düşünmemiz gereken bir gerçek olarak (kendi hesabına çalışıldığında ortaya çıkan emeğin ürünü veya emek gücünün kendisi meta olarak parayla değişebilir), paranın emekle doğrudan basit değişimi-

minin, parayı sermayeye, emeği de üretken emeğe dönüştürmediği gerçeği unutulmamalıdır ki, para üretken olmayan emekte sermaye olarak değil, yalnızca bir dolaşım aracı olma işlevinden ibarettir (Marx, 1998: 376). Üretken emek, sermaye olan parayla, sermaye olarak işlev gören ve emek gücünün karşısına sermaye olarak dikilen parayla değiştirilir ve böylece değer yaratan olarak sermayeyi genişletir (Marx, 2008: 111). Nitekim Marx'a göre doğrudan sermayeyle değişilen emek üretken emekken sermayeyle değil, gelire (ücret ve karla) değiştirilen emek üretken emek değildir (1998: 147). Dolayısıyla üretken emekçi ücretini gelirden değil, sermayeden alır, üretken olmayan emekçiye ödenen ücretse gelirdendir. Son kertede “üretken ve üretken olmayan emek arasındaki ayırım, yalnızca emeğin para olarak para ile mi yoksa sermaye işlevi gören para ile mi değiştirildiğine bağlıdır” (Marx, 2008: 116). Marx, burada durumu netleştiren bir işletmede palto dikmek üzere istihdam edilmekte olan terzi ile eve çağrılıp palto siparişi verilen terzi arasındaki ayırım üzerinden bir örnekle karşımıza çıkar. Esasen ikisi de kullanım değeri üretirken sermaye birikimi kavrayışının gereği olarak birincisinde değişim değeri söz konusudur (ki, Smith'in tarihsel bir hatayla kullanım değeriyle değişim değerini birleştirdiğine vurgu yaptığı Marx'ın unutulmamalıdır), sadece palto üretilmez, sermaye ve kar üretilir ve birincisinde emek sermayeyle değiştirilirken ikincisinde gelire değiştirilmiştir. “Ama birinci durumda terzi işçi, yalnızca bir palto üretmez, sermaye üretir; dolayısıyla kâr da üretir; kapitalist olarak ustasını, ücretli-işçi olarak kendisini üretir” (Marx, 1998: 280).

Son tahlilde Marx, emek gücünün sermaye tarafından satın alınması ve emeğin artı-değer üretmesi bağlamlarında kapitalizmin özgün bir niteliği olarak emeğin üretken olduğunu özetlemeye çalışmaktadır. Üretken emek ile üretken olmayan emek ayırımının sermaye için adeta yaşamsal olduğunu düşünen Marx'ın vurgulamak istediği nokta, Yiğit Karahanoğulları'nın dediği gibidir (2009: 141): “Her emek toplumsal sistem açısından bir sonuç ve ürün üretir, ancak her sonuç ve ürün veren emek sermaye için artı-değer üretmez.” Mesele, yukarıda tartışmayı başlatırken söylediğimiz gibi genel anlamda üretken emek kavramı değil, artı-değer üretmesi anlamında sermaye için üretken olan emeğin üretken olduğu gerçeğidir. Eğer kapitalizmdeki üretken emekten bahsedeceksek basit bir tersten okumayla Marx'a göre yalnızca kendi emek gücünü yeniden üreten emek ve kendi hesabına çalışan emek, üretken olmayan emektir diyebiliriz; çünkü bu iki noktada da artı-değer üretimi söz konusu değildir. Marx'a göre kapitalist üre-

tim ilişkilerini doğuran unsurun, emeği mülksüzleştirip emek gücünü metalaştırarak emeğin ücretli emek biçimi altında sınıflandırılması olduğunu söylemiştik. Nitekim Marx için, “yalnızca sermaye üreten ücretli emek, üretken emektir (Bu, emeğe ödenen tutarı, o, artırarak yeniden-üretir ya da ücret biçiminde aldığını, daha fazla emek olarak yeniden geri verir anlamına gelir. Dolayısıyla, yalnızca değer üreten emek, kendi değerinden daha büyük bir değer ortaya koyar)” (Marx, 1998: 142-143). Marx’a göre üretken emeğin de üretken olmayan emeğin de emek gücü metadır; ancak kullanım değeri üretmek için çalıştırılan emekçi değer yaratamaz, kapitalist için mesele değişim değeri ve onun artmasıdır, kullanım değeri değildir ve dolayısıyla Marx’a göre üretken olmayan emek, yalnızca kullanım değeri üretebilmekteyken üretken emek, emek gücünü satın alan için meta üretmektedir. “Ne var ki, üretken emekçi, onun emek-gücünü satın alan için meta üretir. Üretken olmayan emekçi ise, onun için meta değil, yalnızca bir kullanım değeri, hayali ya da gerçek bir kullanım değeri üretir. Üretken olmayan emekçinin özelliği, kendisini satın alana meta üretmemesi, gerçekte ondan meta almasıdır” (Marx, 1998: 149). Marx’ın gözlemlediğiyle ticarete çalışanlar, depolama-taşıma-ulaştırma-toptan ve perakende dağıtım işlerinde çalışanlar, yanında emekçi çalıştırmayan bağımsız zanaatçı ve köylüler, mali sektörde çalışanlar (faiz bağlamında), küçük meta üreticileri (ne üretken emekçi ne de üretken olmayan emekçi), devletin işlerini, kamu hizmetlerini yerine getirenler (kamu yönetimi, bürokrasi, ulusal güvenlik vb. alanlarda çalışanlar), evde veya kişilerin hizmetinde özel olarak çalışanlar üretken olmayan emek sınıflandırılmasına dahil olan en temel örneklerdir (Karahanoğulları, 2008: 126-132). Yukarıda da söylemeye çalıştığımız gibi Marx’a göre her üretken işçi bir ücretli emekçidir, ama burjuva iktisatçıların aksine her ücretli emekçi bir üretken işçi değildir. “Eğer emek, kapitalist üretim sürecine katılıp değişen sermayenin değerini kendi canlı etkinliğiyle yenilemek için değil de, bir kullanım değeri, bir hizmet olarak tüketiliyorsa emek üretken değil, ücretli emekçi de üretken işçi değildir” ve “dolayısıyla kapitalistin kullanım değerinden faydalanmak için serbestçe veya zorlamayla satın aldığı hizmetler üretken biçimde tüketilemezler, bu nedenle de tıpkı kapitalistin kişisel tüketimi için satın aldığı *metalar* gibi, onlar da *sermayenin faktörleri* haline gelemezler” (Marx, 2008: 108). Bu tabloda hizmetinin karşılığında her para alan işçi, sermayenin ücretli emekçileri olabilir, ama üretken işçi olamazlar; çünkü tekrar etmek gerekir ki, gelirden değil sermayeden değişim değeri yaratmak için istihdam edilen emek üretken-

dir. Kapitalizmin gelişimiyle birlikte büyüyen bu gruplar bizim açımızdan işçi sınıfının içinde düşünülemez demek değildir. En nihayetinde işçi sınıfını üretken emekle sınırlandıramayız. Aynı zamanda diğer taraftan da üretken ve üretken olmayan emek bölükleriyle birlikte sadece emek gücünü ücret karşılığında satan olarak işçi sınıfını tanımladığımızda da, yani ücrete bağımlılığını kriter olarak aldığımızda (sınıf ilişkisi, ücret ilişkisi dolayısıyla varolur) ücretlendirilmeyen emeği de yadsımış olacağızdır. Kaldı ki Marx, üretken emek ve üretken olmayan emek kavramını işçi sınıfını tanımlamada bir ölçüt olarak geliştirmemiştir ve hiçbir zaman doğrudan, tek bir ölçüt üzerinden bir sınıf tanımlamasını yapmaya yakın durmamıştır. Fakat Engels tarafından *Komünist Manifesto*'daki bir dipnotta proletaryanın ücretli işçiler olarak tanımlandığını, Marx'ın ise *Kapital*'de üç büyük sınıftan bahsettiğini biliyoruz.

“Burjuvazi denince, toplumsal üretim araçlarının sahipleri olup ücretli emeği sömüren modern sanayiciler sınıfı, proletarya denince kendi mülkiyetinde üretim araçlarına sahip olmadıklarından emek güçlerini satmaya muhtaç olan modern ücretli işçiler sınıfı anlaşılır” (Marx ve Engels, 2003: 22).

(...)

“Yanıtlanması gereken ilk soru şudur: Bir sınıfı oluşturan şey nedir? –bu sorunun yanıtı doğal olarak bir başka sorunun yanıtından çıkar, şöyle ki: Ücretli-emekçileri, kapitalistleri ve büyük toprak sahiplerini, üç büyük toplumsal sınıf haline getiren şey nedir? İlk bakışta -gelirlerin ve gelir kaynaklarının özdeşliğidir. Üyelerinin, kendilerini oluşturan bireylerin, sırasıyla, ücret, kar ve toprak rantı ile, kendi emek-güçlerinin, sermayelerinin ve toprak mülkiyetlerinin gerçekteşmesi ile geçimlerini sağlayan üç büyük toplumsal grup vardır” (Marx, 1978: 776).

Burada, üretken emek-üretken olmayan emek, ücretlendirilen emek-ücretlendirilmeyen emek tartışmaları; emeği ücretlendirilmeyen emekçinin işçi sınıfı dahilinde düşünülüp düşünülemeyeceği, ücretlendirildiğindeyse bunu sermayeden alıp almadığı, ev içi emeğinin “dolaylı üretken emek” kategorisi içinde değerlendirilip değerlendirilemeyeceği, artı-değer üretmeyen üretken olmayan emekçinin sömürölüp sömürölmediği gibi soruları ortaya çıkarmaktadır. Fakat bu soruları ele alacağımız bağlam, bu bölümün değil, “toplumsal fabrika”, “maddi olmayan emek” tartışmalarının konusu olduğu için bu bölümde üretken emek ile üretken olmayan emek ayrımını gözler önüne sermek yeterli görünmektedir.

Marx, üretken emeği, artı-değer elde etme bağlamında ele aldıktan sonra artı-değerin üretilmesi meselesinde mutlak artı-değerden ve nispi artı-değerden bahsetmektedir. Marx'a göre bir işçi belirli bir iş saatinde ancak kendisine verilen ücrete eş bir yeni de-

ğer yaratıyorsa o işçiden artı-değer elde etmenin işgününü uzatma, işçinin reel ücretinin düşürme ve emeğin ya üretkenliğinde ya da yoğunluğunda değişiklik yaratma şeklinde üç yolu olduğunu söyleyebiliriz. Rosdolski'nin açıkladığı şekliyle ise artı-emeği artırmanın, birincisi gerekli emek zamanı değiştirmeksizin emek sürecinin uzatılması, ikincisiyse belirli bir işgünü uzunluğu içerisinde emek üretkenliliğinin artırılması veya yoğunlaştırılması şeklinde iki yönü vardır; birincisinde artı-emek, toplam çalışma süresinin artırılmasıyla (mutlak artı-değer), ikincisindeyse gerekli emek zamanının kısaltılmasıyla (nispi artı-değer) elde edilir (2012: 243). Marx, bu ikisi arasındaki ayrımın hayali olduğunu belirttikten sonra artı-değer oranının yükseltilmesi noktasında bu ayrımın nasıl şekillendiğini şu cümlelerle belirtir (1986: 522):

“Bir açıdan, mutlak ve nispi artı-değer arasındaki herhangi bir ayrım, hayali gibi görünür. Nispi artı-değer, işgünü, emekçinin kendisinin varolması için gerekli emek-zamanının ötesinde mutlak uzatılmasına zorladığı için mutlak artı-değer ise, emeğin üretkenliğinde, gerekli emek-zamanını, işgününün ancak bir kısmını oluşturacak biçimde bir gelişme olmasını şart koştuğu için nispidir. Ama artı-değerin hareket şeklini dikkate aldığımızda, bu özdeşlik görüntüsü kaybolur. Kapitalist üretim tarzı bir kez kurulup genelleşti mi, artı-değer oranında bir yükselmenin söz konusu olduğu durumlarda, mutlak ve nispi artı-değer arasındaki fark kendisini belli eder. Emek-gücüne değerinin ödendiğini varsayarsak, şu seçenekle karşı karşıya geliriz: emeğin üretkenliği ile normal yoğunluğu belirli ise, artı-değer oranı, ancak işgününün fiilen uzatılmasıyla yükseltilebilir; öte yandan, işgününün uzunluğu belli ise, bu yükseliş, ancak işgünü oluşturan kısımların, yani gerekli-emek ile artı-emeğin nispi büyüklüklerinde bir değişiklik yapmakla sağlanabilir; burada, eğer ücretler, emek-gücünün değerinin altına düşmüyorsa, ya emeğin üretkenliğinde, ya da yoğunluğunda bir değişme olmasını gerektirir.”

Rosdolski'ye göre birincisinin temeli, Marx'daki toprağın, tabiatın doğal verimliliği noktasına bağlıyken ikincisi üretici güçlerin gelişmesine dayanmaktadır ve artı emeğin ilk biçimi, ikincinin temeli olduğu gibi ikincisinden çok daha eskidir; çünkü bu mantık insan sömürüsü kadar eskidir, tüm sınıflı toplumlarda ortaktır ve en önemlisi mutlak-artı değer, sermaye için vazgeçilmezdir (2012: 243-244). Özellikle kapitalist üretim biçiminin başlangıç dönemi için mutlak artı-emeğe el konulması her ne kadar zorunlu ve vazgeçilmez olsa da kapitalist üretim biçiminin özünü ayırt ettiğini söylemenin mümkün olmadığını düşünen (kapitalist üretim biçimi, her iki artı-emek biçiminin birleştirilmesi yöntemine dayansa da tarihsel karakteri nispi artı-değer üretimi noktasındadır) Rosdolski'ye göre, “mutlak artı-değer, burada belirleyici bir rol oynar ve sonuçta bu belirli gelişme düzeyinde, sermaye egemenliği altında üretim ile daha önceki üretim sistemleri arasındaki fark, ilkinde artı-değerin çekilip alınması değişim aracılığıyla

dolaymlanırken, önceki üretim sistemlerinde bunun doğrudan zor yoluyla ortaya konulması anlamında, sadece biçimsel bir farktır” (2012: 244).

Artı-değeri, işçinin ürettiği yeni değer ile emek gücü değeri arasındaki farkla açıklayan (işçilerin emek gücüne eşit bir değeri üretmelerinin ardından da çalışmaya devam etmeleri) Marx, kapitalist sistemin dayanağı (kapitalist ilişkinin belki de ilk defa görüldüğü alan) ve nispi artı-değer üretiminin çıkış noktası olarak gördüğü, sermayenin artı-değeri artırmak için yalın bir yöntemi olan işgününün uzunluğuna bağlı olan mutlak artı-değer üretimini, “işgününün, emekçinin kendi emek-gücünün değerine eşit bir değeri ürettiği noktanın ötesine uzatılması ve bu artı-emeğe sermaye tarafından el konulması” (Marx, 1986: 521) sözleriyle tanımlamaktadır. Mutlak artı-değerin işgününün emek gücünü yeniden üretmek için gereken sürenin ötesine uzatılması anlamı taşıdığını vurgulayan Read, bunu, kapitalist üretim biçiminin ortaya çıkışının hem koşulu hem sonucu olmasının yanı sıra çıplak sömürünün bir göstergesi, zorunlu emek ile emek fazlası arasındaki tümüyle nicelik cinsinden ifade edilen fark olarak açıklamaktadır (Read, 2014: 156). Örneğin işçinin bir günde 8 saat çalışacağı yerde 10 veya 12 saat çalıştığında fazladan çalıştığı 2 veya 4 saat artı-emek zamanı olur ve bu artı-emek zamanı boyunca meydana getirdiği değer, artı-değeri teşkil eder ve kapitaliste kalır; işte tam da bu yoldan elde edilen artı-değer, mutlak artı-değerdir (Selik, 1982: 54). Fakat işgünü, “24 saatlik tam günün, emek-gücünün yeniden işe koşulabilmesi için mutlaka gerekli birkaç dinlenme saati çıktıktan sonraki kısımdır” (Marx, 1986: 278) şeklinde tanımlayan Marx’a göre sermayenin değerlenmesinin kaynağını oluşturan canlı işgünü, gerek fiziksel bakımdan, yani doğal bir sınır veya toplum tarafından çizilen yasal/moral bir sınır bakımından sınırlıdır (1986: 245-246). “Doğal sınır, aynı andaki emek günlerinin ya da canlı emek güçlerinin sayısı ile, yani çalışan nüfus tarafından konmuştur” (Marx, 2013b: 219). Dolayısıyla işgünün işçinin kapitalistin yararlanmasına verebileceği emek zamanının doğal miktarı olarak düşünen Marx için işgününün sınırlarını belirleyense “emek-gücünün normal varlığını sürdürmesi değildir, bu sınırlar, işçinin dinlenme zamanının sınırı ne kadar ezici, zorunlu ve acılı olursa olsun, emek-gücünün günlük mümkün olan en üst düzeyde harcanması ile belirlenir” (Marx, 1986: 279). Ama Marx, canlı emeğin işgünü uzatılmazsa ve üretim tekniğinin gelişkinlik düzeyi, nispi artı-değeri artırmazsa işgünü sınırlarının, bir işgününün yanına eş zamanlı olarak başka bir işgünün konulmasıyla, daha fazla işgününün uzamsal olarak eklenmesiyle aşılabildiğini göstermektedir

(Rosdolski, 2012: 267). O halde işgünü meselesi bir işgününün parçası değil, birçok işgününün birbiriyle yan yana bulunuşu şeklinde düşünüldüğünde durum değişmektedir. Rosdolski'ye göre artı-değer meselesi ister bir ister yüz işgünü için geçerli olsun ya işçinin toplam emek zamanı uzatarak ya da gerekli emek zamanı kısaltarak irdelediğinde ne kadar işçinin istihdam edildiği önemsizdi; çünkü her durumda emek gücünün sömürülme derecesi ya da artı-değer oranı sadece işgününün gerekli ve artı-emeğe bölünmesine bağlıydı ve bu nedenle işçi sayısı ya da eş zamanlı işgünleri toplamı görmezlikten gelinebiliyordu ki, mesele işçi sayısını artırarak daha fazla kullanım değeri üretmek değil, soyut emekteki değişimdir (Rosdolski, 2012: 265). Artı-değer oranı söz konusu olduğunda istihdam edilen işçi sayısının önemsiz olduğunu, ancak artı-değer oranı ile artı-değer miktarını ayırmak gerektiğini düşünen ve Marx'dan hareketle kapitalistin belli sayıda canlı emek kapasitesini işe koşmak zorunda olduğuna dikkat çeken Rosdolski'ye göre istihdam edilen işçi sayısı artı-değer üretiminde şu noktada önemlidir (2012: 266):

“Sermaye 5 ya da 50 işçi istihdam edebilir; eğer işçilerin hepsi aynı uzunlukta bir süre boyunca çalışıyorlarsa ve karşılığı ödenen ve ödenmeyen emek arasındaki oran aynıysa, o zaman 50 işçinin her birisi, 5 işçiden her birinin ürettiği kadar artı-değer üretecektir. Oysa her iki durumda da değişecek olan şey, bu iki durumun her birisinde üretilen toplam artı-değer miktarıdır-sermayenin bir defada kendini değerli kılabilmesinin ölçөгüdür. Bu miktarın belirlenmesi için, tek işgününde olduğu gibi, yalnızca artı-değer oranı ve işgününün uzunluğu değil ayrıca işgününün uzamsal olarak ne sıklıkta tekrarlandığı, yani eş zamanlı olarak istihdam edilen işçi sayısı da bilinmek zorundadır. Bununla birlikte son iki faktörün her ikisi de, üretilen artı-değerin belirlenmesiyle bağlantılı olarak birkaç işgünü ile bir işgünü arasındaki ayırımın ortadan kaybolacağı “toplam emek” kavramı içerisinde özetlenebilir. Aynı şekilde bir toplumun toplam sermayesi tarafından harekete geçirilen emek de bir işgünü olarak (bu yüzden örneğin, ortalama günde 8 saat çalışan 6 milyon işçinin toplam emeği 48 saatlik 1 işgünü olarak) düşünülebilir.”

Marx, *Grundrisse*'de bu noktalara açıklık getirir. Artı-emeğin ancak gerekli emekle ilişkisi içerisinde, gerekli emek varolduğu sürece varolduğunu düşünen Marx, bu sebeple sermayenin artı-emeği koyabilmek için sürekli olarak gerekli emeği koymak zorunda olduğuna, fazlalığı çoğaltabilmek üzere artı-emeği (yani, aynı anda işgünlerini) çoğaltmak zorunda olduğuna, ancak aynı zamanda artı-emek olarak koymak için de onu (eş zamanlı çalışma günlerini gerekli emekle eş anlamlı olarak kullanmakta) elinde tutmak durumunda olduğuna dikkat çekmektedir (Marx, 2013a: 285-286). Marx'a göre sermayenin eğilimi olabildiğince çok emek yaratmak olduğu gibi gerekli emeği en düşük düzeye indirmektir ki, bu yüzden onun eğilimi çalışan nüfusu çoğaltmak kadar, bunun bir kısmını artı-nüfus olarak tutmak ve insan emeğini fazlalık haline getirmek kadar onu

aşırılığa itmektir (Marx, 2013a: 285). Marx için tek işgünü düşünüldüğünde işgününü doğal sınırlarına kadar uzatmak ve işgününün gerekli kısmını giderek kısaltmak (üretken güçleri aşırı ölçüde yükseltmek) şeklinde mesele basittir; ancak işgünü, hacim olarak göz önünde bulundurulduğunda, birçok işgününün yan yana ele alınışı şeklinde keşfedilir ve sermaye, nesneleşmiş emeği canlı emeğe değiştiği işleme ne kadar çok işgünü ile girerse değerlendirilmesi o kadar büyük olur (Marx, 2013a: 286).

“Ancak işgünü, hacim olarak dikkate alınca -zamanın kendisi hacim olarak alınca- *birçok işgününün yan yana oluşudur*. Sermaye, nesneleşmiş emeği canlı emeğe karşılık değiştiği işleme bir kez de ne kadar çok işgünü ile girebilirse, *bir kez de* değerlendirilmesi o kadar büyük olur. Sermaye, bireyin canlı işgününün meydana getirdiği *doğal sınırı, üretken güçlerin gelişmesinin belli bir aşamasında* (bu aşamanın **evrimsel oluşu** oluşu da hiçbir şeyi değiştirmez) yalnızca, bir işgününün yanına bir *başka* işgününü **aynı anda** koyarak *-daha çok aynı zamanlı işgününü* hacimsel olarak ekleyerek- *aşabilir*. Örneğin artı-emek A’yı yalnız saat işletebilirim; ama B, C, D vb. günleri eklersem, bu 12 saat olur. 2 saatlik bir artı-zaman yerine 12 saatlik bir zaman yaratmış olurum. Dolayısıyla sermaye nüfusun çoğalmasını zorlar ve gerekli emeğin azalmasını sağlayan **aynı süreç** yeni gerekli-emeğin (ve dolayısıyla artı-emeğin) işleme konulmasını olanaklı kılar” (Marx, 2013a: 286).

Bu tabloyla Rosdolski’den hareketle belirli sınırlar içerisinde işgününün uzatılması yerine eş zamanlı olarak istihdam edilen işçi sayısını artırmak geçebilir ve artı-değer oranı sabit kalsa bile mutlak artı-değer miktarı artırılabilir gerçeği açığa çıkmaktadır (2012: 268). Mutlak artı-değeri üretmenin yolu yukarıda da belirttiğimiz gibi işgününü uzatmaktan geçemediğinde, daha fazla işgününün uzamsal olarak yerleştirilmesi gündeme gelir ve daha fazla işçinin istihdamı mutlak artı-değer miktarının artırılmasının koşuluna dönüşür. Gerekli emeğin işgününün ancak bir kısmını oluşturabileceğini ve işgününün kendisinin hiç bir zaman belirsiz olarak gördüğü asgariye (artı-emek, sıfır dersek bir asgari sınır elde edilmiş olur) indirgenemeyeceğini ancak azamiye çıkartabileceğini düşünen Marx’ın dediği gibi (2013a: 274): “Belli bir sınır konmuşsa, örneğin diyelim ki, işçi bütün bir gün için geçim araçları üretmek üzere yalnız yarım gün çalışacaksa -doğal sınıra böyle erişilmişse-, bu sınırdaki işçi belirli bir emek niceliği ile artı-emek sağlıyorsa, mutlak emek zamanının çoğalması, ancak aynı zamanda daha çok işçinin kullanılması, gerçek işgününün yalnız uzatılması yerine kendiliğinden çoğalması yoluyla olanaklıdır.” Diğer taraftan ise sermayenin tam tersine nispi artı-değer elde etme isteği, istihdam edilen işçi sayısındaki azalmayı ortaya çıkarır, sermaye mümkün olan en çok işçiyi gerekli olmayan olarak koymaya çalışır ve artık onun eğilimi gerekli işgünlerini nesneleşmiş toplam emek-zamanı miktarına oranla azaltmaktır (Rosdolski, 2012: 268).

“Öte yandan sermayenin eğilimi -daha önce bir işgünü konusunda olduğu gibi- şimdi aynı andaki birçok gerekli işgünleri ile ilgili olarak (bu işgünleri, ancak değer dikkate alındığında, tek bir işgünü olarak dikkate alınabilir) bunu en düşük düzeye indirmek, yani bu işgünlerinden olabildiğince çoğunu *gerekli olmayan* niteliğine sokmak ve daha önce tek bir işgünü için olduğu gibi gerekli emek-saatlerini, böylece şimdi de gerekli işgünlerini, nesneleşmiş emek- zamanının toplamına oranla azaltmaktır. (12 fazla iş saati üretmek için 6 saat gerekli ise sermaye bu konuda, yalnız 4 saat gerekli olması yönünde çalışır. Ya da 6 işgünü 72 saat saatlik tek bir işgünü olarak dikkate alınabilir; gerekli emek-zamanının 24 saat azaltılması başarılmıca, 2 gerekli işgünü –yani 2 işçi-eksilmiş olur.) Öte yandan yaratılan yeni artı-sermaye bu haliyle ancak, canlı emek karşılığında değişimle değerlendirilebilir. Dolaşısıyla gene sermayenin eğilimi, *çalışan nüfusu* çoğaltmak kadar, bunun *gerekli* bölümünü sürekli azaltmaktır (bir bölümü sürekli olarak gene yedekte tutmaktır)” (Marx, 2013a: 286).

Marx’a göre burada tam olarak nispi artı-değer ile mutlak artı-değerin ilişkilendirmeye çalıştığı bir resimle (bir yanda işgünü süresini çoğaltma, diğer yanda gerekli emek zaman azaltma ve istihdam edilen işçi sayısı düşürme), sermayenin eğiliminin çalışan nüfusu çoğaltmak olduğu kadar bunun gerekli bölümünü azaltmak veya yedekte tutmak (nispi-artı değer bağlamında, işçilerden oluşan artı nüfusun gerekli nüfusa karşıt olarak nitelendiği yedek sanayi ordusu) olduğu gerçeğinden hareketle karşılaşmış oluyoruz ve nüfusun çoğalması da aynı zamanda bunu azaltmak için de bir araca dönüşmüş oluyor ki, Marx için bu ilişkinin tek bir işgününe, yani gerekli emek zaman ile artı-emek zaman diyalektiğine uyarlanmasından ibarettir.

İşgününün uzatılması meselesine dönecek olursak Marx, *Kapital*’in onuncu bölümünde işgününün uzunluğu üzerine açılımda bulunmakta ve bölümün altıncı kısmında bunun üzerinden yürütülen mücadelelere dair çözümler yapmaktadır. Marx’a göre işgününün uzunluğu, birbiriyle mücadele eden iki sınıfın güçleri (nispi güçleri) tarafından belirlenir, yani kapitalistler ve işçiler... “Normal işgününün saptanması, kapitalist ile emekçi arasında yüzyıllarca süren savaşımın sonucudur” (Marx, 1986: 284). “Normal işgününün yaratılması, bu nedenle, kapitalist sınıf ile işçi sınıfı arasındaki az çok gizli, uzun süren bir iç savaşın sonucudur. Çatışma, modern sanayi arasında olduğu için, ilk kez bu sanayinin beşiğinde, İngiltere’de başlamıştır” (Marx, 1986: 312). “Sermayenin, işgününün sınırsız ve hesapsız uzatılması konusundaki hırsı, su gücü, buhar ve makineyle ilk devrimlerini yapan sanayi kollarında, modern üretim tarzının ilk yaratıkları olan, pamuk, yün, keten, ipek eğirme ve dokumacılık alanlarında tatmin edilmiştir” (Marx, 1986: 311). Kapitalistlerin tek bir derdi vardır; o da değer ve artı-değer yaratmaktır. Ölü emek olan sermaye canlı emeği ele geçirmekle yaşayabilmektedir ve işçinin

çalıştığı süre, kapitalistin emek gücünü satın aldığı süre olduğuna göre işçi eğer bu süreyi kendisi için harcarsa kapitalisti soymuş olmaktadır (Marx, 1986: 247). Nitekim Marx'a göre kapitalistin dayandığı nokta metaların değişim yasasıdır ve işçi, kapitaliste sattığı tüketilirken değer yaratan, kendisinden daha büyük bir değer yaratan (değişim değeri) emek gücü metasının kapitalist için anlamının, yani emek gücünün kapitaliste neden ve nasıl ait olduğunun (ve özellikle yeniden üretim meselesinin) farkındadır ve aynı zamanda bu doğrultuda sermaye için işgününün sınırsız olarak büyümesinin, hem değişim yasası hem de kapitalist ile işçi arasındaki sözleşme açısından aykırılık taşıdığına da farkındadır ve bunlardan hareketle işçi, normal uzunlukta bir işgünü talep etmektedir (Marx, 1986: 248).

“İşgününü sınırsız olarak büyütmeyle, sen bir gün içinde, benim üç günde yerine koyamayacağım kadar emek-gücünü kullanabilirsin. Senin emekten kazandığını ben özden yitiriyorum. Emek-gücünün kullanılması ile yağma edilmesi birbirinden çok farklı şeylerdir. Ortalama bir işçinin (normal miktarda iş görerek) yaratabileceği ortalama zaman süresi 30 yıl ise, senin bana emek-gücümün karşılığı olarak günde ödediğin miktar, emek-gücümün toplam değerinin $1/365 \times 30$ ya da $1/10.950$ 'i olur. Ama sen bunu 10 yılda tüketirsen, onun toplam değeri olan $1/3.650$ 'si yerine günde $1/10.950$ 'sini ödemiş olursun; yani benim metanın günlük değerinin ancak $2/3$ 'ini ödemekle, sattığım metanın her gün $2/3$ 'sini çalmış olursun. Bir günlük emek-gücü için bana para ödediğin halde, onu üç gün kullanmış olursun. Bu, hem aramızdaki sözleşmeye, hem de değişim yasasına aykırıdır. Bu nedenlerle hem normal uzunlukta bir işgünü istiyorum ve bunu da kalbini işe karıştırmadan yapıyorum, çünkü para konularında duyguların yeri yoktur” (Marx, 1986: 248).

Kapitalistler işgününün uzunluğuyla, yani bir anlamda mutlak artı-değerle elde ettiği karı korumaya çalışırken (alıcı sıfatıyla), işçiler artı-emek zamanı düşürerek işgününü sınırlamaya çalışmaktadır (satıcı olma sıfatıyla). Neticede burada Marx'a göre bir karşıtlık, iki hak arasında (işçinin de kapitalistin de değişim yasasının izini taşıyan haklar kategorisini kabul etmiş olması) bir çatışma ortaya çıkmaktadır ve buradaki çatışma yasalarla ilgili değil, sınıf mücadelesiyle ilişkilidir. “Eşit haklar arasında son sözü kuvvet söyler. Ve bunun için de, kapitalist üretim tarihinde, bir işgününün belirlenmesi, sürüp giden bir savaşımın kolektif sermaye, yani kapitalist sınıf ile kolektif emek, yani işçi sınıfı arasındaki savaşımının bir sonucu olarak kendisini gösterir” (Marx, 1986: 249).

Marx, bu bölümün ikinci kısmında artı-emeğin sermayenin icadı olmadığını söyleyerek kapitalizmde olduğu gibi Tuna Prenslükleri, Antikçağ Dönemi gibi diğer sınıflı toplumlarda da farklı yollardan (özellikle işgününü uzatılması meselesinin altını çizmek gere-

kir) artı-değer elde edildiğini gözler önüne sermekte, üçüncü kısımda işgünü sınırlamalarının etkin olmadığı, emeğin sömürülmesinin her türlü engelden uzak olduğu aşırı çalışma örneklerini İngiliz sanayi kollarına referansla ayrıntılandırmakta, dördüncü kısımda emek-gücünün, doğal günün sınırları ötesinde, geceye geçecek şekilde uzatılmasından ve vardiya sisteminden bahsetmekte, beşinci kısımdaysa 14. yüzyılın ortasından 17. yüzyılın sonuna kadar işgününün uzatılması yönündeki zorunlu yasaları (ki, biçimsel tahakkümün mutlak artı-değer üretiminden hareketle en belirgin özelliği işçilerin yasal olarak tahakküm altına alınması) ve 19. yüzyıla kadar kullanılan devlet gücünü açığa çıkartmaktadır. Marx, bu bölümün girişinde belirttiği işgünü uzunluğunun kapitalistler ile işçi sınıfı arasındaki savaşımın tezahürü olduğu yönündeki argümanını, altıncı ve yedinci bölümde işçi sınıfı mücadelelerinin, çalışma saatlerinin azaltılması şeklinde sonuçlanan bir tabloyu ortaya çıkardığını resmederek hatırlatır. Burada zamanın ölçüsünün aslında ne kadar da esnek olduğunu, toplumsal olarak inşa edildiğini ortaya çıkaran Marx'ın bu bölümde, bu mücadeleleri belgelemesi, ne kuru ve kavramsal bir iddiayı ispatlamak için seçtiği belirli bir ülke örneğinden ne de kendi ön yargılarından ibarettir (Read, 2014: 189). Ne var ki Marx'a göre kapitalizmin ruhunu en iyi anlatan argümanlardan biri 1833-64 arasındaki İngiliz Fabrika Yasaları'ydı. Makineleşmenin doğum yeri olan İngiltere'de ilk kez, 1833'deki Fabrika Yasası'yla başlayan ve 1864'e kadar süren tarihsel süreci irdeleyen Marx'a göre önceleri yeni üretim sisteminin içinde şaşkına dönen işçi sınıfı, kendine gelir gelmez, normal işgünü süreleri için mücadele etmeye başlamıştı (Marx, 1986: 291). İşçi sınıfının bu mücadeleleri, çocuk ve genç nüfus dahil olmak üzere günde 14-16 saatlik çalışma aralığından İngiltere'de, işgünü savaşımın en yüksek noktaya ulaştığı yılları takiben 1848 yılındaki "On Saat Yasası"nı, daha sonrasında ABD'de, Baltimore'da 1866'da yapılan Genel İş Kongresi'nde başlayan 8 saatlik işgünü eylemliliğinin Amerika İşçi Sendikaları Konfederasyonu önderliğinde 1 Mayıs 1886 zaferle taçlandığı ve ardından Japonya, Fransa, Almanya ve Rusya başta olmak üzere diğer ülkelerde de yayıldığı süreci getirmişti. Doğal işgünü kavramının olmadığını, aslında bunun kapitalist zorunluluğa dayandığını gösteren Marx'ın bu kısımdaki çözümlenmeleri, sermayenin baskıcı ve güçlü tarafta olmasına rağmen emeğin ve işçi sınıfının işgünü sınırlandırma, yani işgünün sınırlandıran yasayı üreten mücadelesinin nasıl zaferle sonuçlandığını göstermektedir. Bu otonomizm açısından, sermayenin emeği ücretli emek biçimi altında metalaştırmasına karşı emeğin kendi farkını olumlayan

yıkıcı gücüne, emeğin ve işçi sınıfının otonom mücadelesine ve en temelde politik müdahalesine işaret etmesi sebebiyle, yani esasen emek ile ücretli emek arasındaki antagonyizmanın açığa çıkarılması bağlamında oldukça önemlidir. Tabii bu noktada, sınıf mücadelelerinin biçimiyle üretim biçimi veya daha doğru ifadeyle tahakküm biçimi arasında sınıf bileşimine referansla ilişki kuran Otonomistlerin, tahakküm süreçlerini sınıfın politik bileşimindeki dönüşümlerle ele aldıklarını düşündüğümüzde, sermayeyi krize sokan bir öznellik üretimi olarak gördükleri her bir süreçteki sınıf bileşiminin gücünü yadsıyamayız (ki, bu dönemde sınıfın politik bileşimi ileride açıklayacağımız “profesyonel işçi”den, onun gerekli emek zamanı genişletip artı-emek zamanı kısaltma yönündeki mücadelesine referansla gelmektedir). Sermayenin özneliği, gerekli emek zamanı kısararak artı-emek zamanı çoğaltıp artı-değeri -toplumsal olarak- genişletmek iken, emeğin özneliğiyle gerekli emek zamanı artırarak artı-emek zamanı kısaltıp kendi kullanım değerini genişletmektir ve sermaye bunu işgününü uzatmak, yani mutlak-artı değer üretimi yoluyla gerçekleştirmeye çalışmaktadır ki, bu da sermaye açısından ikisi arasındaki diyalektiği, emekle sermaye arasındaki antagonizmayı ücretli emekle sermaye arasındaki çelişkiye yerleştirir (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu, 2012: 86). “Sermayenin önündeki engel, emek gücü olarak fabrikaya kapatılan emeğin gerekli emek zamanı üzerinden direnişini kırarak, kendi egemenliği dışında kalan bütün alanları, tarımı, kapitalizm öncesi üretim biçimlerini, kadın ve çocuk emeği gibi emek gücü olarak henüz üretim sürecine içerilmemiş olan emeği kendine tabii kılmaktır” (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu, 2012: 86-87). Marx’ın ele aldığı ücretlerin artırılması ve gerekli emek zamanının çoğalıp artı-emek zamanının azalmasına dayalı işgününün kısalması yönündeki mücadeleler, işçi sınıfının sınıflaştırmaya karşı ekonomik değil, politik mücadeleleridir. İşçi sınıfının artı-emek zamanının kısaltılması yönündeki kazanımı karşısında sermayenin mutlak artı-değer üretiminden gerekli emek zamanı kısaltarak nispi artı-değer üretimine geçişi, bizzat emeğin yıkıcı politik gücünden kaynaklıdır. Sermaye emeğin yıkıcı politik gücü karşısında bu noktada fabrikanın dışına, tüm toplumsal alana çıkar ve burada toplumsal emek zamanı kavramıyla karşılaşmaktadır, gerekli emek zamanı ile artı emek zamanı arasındaki çatışma, toplumsal emek zamanına politik müdahaledir, sermayenin toplumsal emek zamanına müdahalesiyse, toplumsal emeği toplumsal ücretli emek altında sınıflaştırmaktır; toplumsal emek zamanı gerekli emek zamanı ve artı-emek zamanı belirler (ki, egemenlik kavramı işin içine girer), toplumsal emek zamanının belirlenmesiyle altyapı ve üstyapının

iç içe geçtiği zemini oluşturmaktadır ve aynı zamanda bu belirlenme, kar oranlarının sabitleme, eşitleme eğilimini ya da altüst edilmesini ifade etmektedir (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu, 2012: 88).

“Mücadelenin politikliği, sermayenin genişleyerek üretimini sağlayan sınıfsal toplumsal ilişkilerin kuruluşunu tehdit etmesinden kaynaklanır. Emeğin “gerekli emek zaman”ın değerini genişletme mücadelesi, işçi sınıfının kuruluşunun politik özneliği, sınıflaştırmaya karşı politik direnişidir. Emek, “gerekli emek zaman”ı genişletme mücadelesi verirken, “artı emek zaman”ın tahakkümünü, emeğin değerinin sınırlı ihtiyaçların karşılığı olan emek zaman ve ücret ile ölçülmesini, somut emeğin soyut emeğin tahakkümüne girmesini, sermayenin ekonomi politikğine hapsedilmeyi ve nihayetinde kendine ve yarattıklarına yabancılaşmayı kuran toplumsal ilişkileri reddetmiştir. Bu yüzden, emeğin işgününün kısaltılması için verdiği mücadele, sermayenin karşısında kendi farkını olumlamaya yönelen yıkıcı bir politik güçtür. Bu dönemde emek, henüz sermayenin diyalektik işleyişine kapatılarak sınıflaştırılmamıştır ve sınıflaştırmaya karşı bir direnişin yıkıcı politik gücüdür” (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu, 2012: 87).

Cleaver, Marx’ın bu kısımdaki analizlerinin yeniden keşfedilmesinin gerekliliğini, sermayenin gelişmeye başladıkça işçi sınıfının niceliğinin ve gücünün artmasına paralel olarak işçi sınıfının etkinliğinin arttığını ve sermaye karşısında savunma pozisyonunu bıraktığını, inisiyatif alanın artık sermaye değil, işçi sınıfı olduğunu, yani işçi sınıfının direnişten saldırıya geçtiğini vurgulayarak kendi otonom taleplerini ilan etmesi üzerinden açıklamaya çalışmaktadır (2008: 124). İşçi sınıfının politik mücadelelerin temelinde onların ücretli emekçi olmaları temeline vurgu yapan Lebowitz ise sermaye karşısında işçi sınıfının kolektif mücadeleye girdiğinde kendilerini “tek” olarak öne sürmelerine (en nihayetinde kapitalizmin artı-değeri dışarı pompalamadaki başarısı işçi sınıfı arasındaki bütünselliğin dağılışıyla ilgilidir) değinerek işgününün kısaltılması yönündeki bu mücadelelerle Marx’a referansla analitik bakımdan kendinde sınıf olarak anlaşılan işçi sınıfının, ihtiyaçları için sermayeyle mücadele ederek kendisi için sınıf haline geldiğini belirtir (2006: 245). Cleaver’a göre işçi sınıfının saldırı gücü artarken sermayenin gücünün nasıl zayıfladığını, sermayenin gelişiminin tek sınırının kendisi değil, işçi sınıfı mücadeleleri olduğunu gösteren Marx, “Onuncu Bölüm’ün Altıncı ve Yedinci Kesim’lerinde sermayeyi ve devleti sürekli işgününü kısaltmaya zorlayan işçi sınıfının büyüyen gücünü ve militanlığını vurgulayarak en canlı sınıf mücadelesi analizlerinden birini resmeder” (2008: 124). Bu durumun felsefi önemini vurgulayan Negri’nin dediği gibi (Negri’den aktaran: Read, 2014: 166): “Marx’ın işgünün uzunluğu ve Fabrika Yasaları etrafında cereyan eden mücadelelere ilişkin analizlerinden doğan çarpıcı sonuçlar,

sermayenin diyalektiğinin içinde değil, dışında yer alan ve işbirliğinin özerkliğinde, yani işçi sınıfının öznelliğinde temellenen yeni bir kurucu sürece işaret eder.” Tronti’nin dediği gibi (1971): “İşçi sınıfının mücadelesi kapitalisti, tahakkümün biçimini değiştirmeye mecbur bırakır. Bunun anlamı, emek gücünün baskısı, sermayeyi kendi iç bileşimini değiştirmeye zorlamaya muktedir ve sermayenin içinde kapitalist gelişmenin özsel bir bileşeni olarak müdahale etmesidir ki, bu emek gücünün baskısı, toplumsal yaşamın dışsal ilişkileri tamimiyle bozulana kadar, kapitalist üretimi, içinden ileriye doğru iter.” Nitekim işçi sınıfının hem siyasal bir güç olarak tanınmasını hem de hukuki bir kazanım elde etmesini sağlayan bu mücadeleler (çünkü sınıf antagonizması hukuki, siyasal ve toplumsal ilişkilerin düzenleyicisi görünümündedir ve ayrıca siyasal ve ekonomik mücadeleler arasındaki katı ayırım söz konusu değildir, işçi sınıfı mücadelesi sermayeyi, kapitalizmin ekonomik gelişim yasasını krize soktuğunda politik mücadeleye dönüşür ki, bu durum, yukarıda ele aldığımız emeğin politik gücünün olumlanmasıyla ilişkilidir) işgününü yukarıda da belirttiğimiz gibi on beş saatten sekiz saate indirmiş ve hafta sonu uygulamasını hayata geçirmiştir; kısacası normal işgününün yaratılması, kapitalist sınıf ile işçi sınıfı arasındaki savaşta işçi sınıfının direnişten saldırıya geçen mücadelesiyle vücut bulmuştur. Engels’e göre ise On Saat Yasası için verilen bu mücadeleler, zaferle sonuçlanmamış olsa bile beyhude bir çaba değildir, aksine oldukça değerlidir ve işçilerin kendilerini farklı şekilde üretmelerini sağlamaktadır. Ona göre “bu kampanyada, çalışan nüfuslar birbirlerine yakınlaşmak, toplumsal konumlarının ve çıkarlarının bilgisine ulaşmak, kendilerini örgütlemek ve güçlerini öğrenmek için güçlü bir araç bulmuştu (Engels’den aktaran: Lebowitz, 2006: 248). Ayrıca Cleaver, meta biçiminin ne kadar dayatılacağı sorusunu (meta biçiminin resmen dayatılması sürecinde zaman diliminin belirlenmesi) dikkate alan bu tartışmaların, işgünü süresi üzerinden ilerlemesine karşılık yapılacak olan işin ne yoğunlukta ve hangi koşullar altında yapılacağı sorularını da içermesi gerektiğine işaret etmektedir ve bunun yanı sıra ona göre Marx, işgünü uzunluğu üzerine yürütülen mücadelelerin aynı zamanda iş kolları (üretim miktarının yükselmesi ve üretim dallarıyla alt-dallarının çeşitlenmesi ve artması kastediliyor) üzerine yürütülen bir mücadele olduğunu da vurgulamakta, özellikle gündüz ve gece işleri örneğinde bunu açıkça göstermektedir (2008: 125-126). Buradaki durum aslında tam olarak sermayenin işgününü doğal günün sınırlarına uzattıktan sonra, yani kısaltma zorunlu hale geldikten sonra 18. yüzyılın sonlarında, makineleşmenin ve modern sanayinin do-

ğuşuyla birlikte, bunu, yoğunluğu ve boyutları bakımından bir çığı andıran müthiş bir sınır tanımazlığın izlemesiydi; ahlakın ve doğanın, yaşın ve cinsiyetin, gecenin ve gündüzün bütün sınırlarının yıkılmasıydı (Marx, 1986: 291). Cleaver, işçiler işgünü süresini azalttıkça kapitalistin günde 10-12 saat çalıştırmak istediğı makinelerin gelişiminin, üretkenlik artışının bir aracı olmakla kalmayıp iş hızının ve yoğunluğunun artmasının da aracı olduğunu hatırlatmaktadır, makinelerle birlikte sömürü, işin hızlandırılması ve yoğunlaştırılmasıyla daha da artmıştı (2008: 126). İşçi sınıfının sermayeye emek zaman ve mutlak artı-değer üzerinden niceliksel saldırı biçimleri (hem de niteliksel olduğunu inkâr edemeyiz) geliştirdiğini söyleyen Cleaver'ın buradaki hatırlatması tekrardan emeğin sermayeyi krize sokma kudretini, emek gücü baskısının sermayeyi dönüşüme zorlayan/mecbur kılan gücünü akıllara getirmektedir; evet, işçi sınıfı mücadeleleri sadece işgünü uzunluğu tartışması etrafında değil, makinelerin devreye girmesiyle birlikte işin hızlandırılması noktasında iş yoğunluğunu sınırlandırmak ve iş koşullarını iyileştirmek için bir dizi yeni mücadele hattını doğurmuştur ki, özellikle sanayi kapitalizmi işaret edilse de esasen manüfaktür döneminin en önemli işçi hareketi olan “makine kırıcılar”ın (*ludizm*) varlığının da göz ardı edilmemesinin gerektiğinin altını kalınca çizmek gerekmektedir. Bilhassa emek gücü ücreti ve işgünü süresi mücadeleleri, işçi sınıfı için politik saldırı aracı olarak vücut bulmuş ve böylece onların kapitalist hegemonyadan çıkışına sıkı sıkıya bağlı bir şekilde sınıf antagonizmasının temel enstrümanı olarak görülmüştür. Ne var ki işgünü süresinin kısaltılmasına yönelik mücadelelerin zaferle sonuçlanması, sermaye açısından derin bir kriz yaratmış ve yeni stratejiler arayan sermayeyi, işin hızlandırılması ve yoğunluğunun artırılması adına emeğin yerine bütünlüklü bir makine kullanımına iten unsur olmuştur; çünkü işgünün sınırlanması demek değişen sermayenin azalmasının, artı-değer oranının azalmasının, sömürülen işçi sayısının azalmasının sınırlanması demektir. Dolayısıyla makinelerin kullanılmasının, yani bir anlamda biçimsel tahakkümden gerçek tahakküme geçişin altında yatan temel rolü kuşkusuz sınıf mücadelelerinde aramak en doğrusu olacaktır; sermaye sınıfın politik bileşimine tekno-bilimsel bir yeniden düzenlemeyle cevap vermektedir. Nitekim Negri'nin “Kapitalist Tahakküm ve İşçi Sınıfı” (2006a) makalesinde anlatmak istediğı de tam olarak sermayenin kendini sürekli yeniden yapılandırmasının işçi sınıfının sabotajına karşı yanıtı olduğu gerçeğidir. Sermayenin emeği tahakküm altına almak için girdiğı her dönüşüm emeğin elindeki silahın gücünden kaynaklıdır. Sermaye için daha az canlı emek

ile daha fazla üretebilmenin, yani üretkenliğini artırabilmenin yolunu bulduğu makinelere geçişi zorlayan tam da işgününü kısaltılması doğrultusundaki mücadeleler ve ücretlerin yükseltilmesi yönündeki kazanımlardı (ücret ile üretkenlik arasındaki bağı koparıp atmamak), işçi sınıfının her baskısı sermayeyi, üretimi yeniden örgütlemeye ve üretici güçlerin gelişimini sermayeye dayatmak demektir. En nihayetinde otonomizmin teknolojiye bakışı Dyer-Witheyford'un özetlediği gibi ilki, teknobilimin emeğin sermaye tarafından tahakküm altına alınmasının aracı olarak görülmesi (yeni tahakküm altına alma biçimi olarak), yani bilimsel sosyalizmin kendiliğinden bilimsel ilerleme felsefesinin yıkılması ve ikicisiyse sınıf mücadelelerinin sermayenin teknolojik kontrolünün üstesinden hangi yollarla geldiğini çözümlenmek üzerinedir (2004: 105). Bu noktada işçi sınıfına karşı kapitalizmin bir silah olarak teknolojik yeniliğe başvurduğunu, yani makinelerin kullanımının işçi sınıfı isyanının yıkıcı niteliğine karşı keşfedildiğini söyleyen Panzieri'nin dediği gibi: "Kısaltma zorunlu hale gelir gelmez makineler, sermayenin elinde verili bir zaman içinde daha fazla emek sömürmek için sistematik olarak kullanılan nesnel araçlara dönüşür. Bu iki şekilde etkilenir: Makinelerin hızını artırarak ve işçiye gözetlemesi için daha fazla emek vererek" (Panzieri, 2005: 52). Panzieri, ilk olarak makinenin kapitalist kullanımına ilişkin olarak makinenin kapitalist kullanımının, kendine rasyonel olan objektif gelişmelerin sadece bir çarpıklığı veya bundan sapması olmadığını iddia etmekte, ikinci olarak bilim ve devasal doğal güçlerin ve toplumsal emeğin kütesinin makine sistemi içine yerleştirildiğini ifade etmektedir (1980). Makineleri devreye sokan temel unsurun, emeğin içinde bulunduğu huzursuzluk olduğunu düşünen Jameson de "yeni makine kapitalistin işçilerin grevine, yüksek ücret talebine ve gittikçe etkili hale gelen örgütlenmelerine -ya da bunların "bileşkesine"- cevabıdır" (2013: 73) demektir. Yüksek teknolojiye dayalı modern üretim süreçlerinin geçmişteki mücadelelerden izler taşıdığını düşünen Read'in aktarmaya çalıştığı gibi işgünü kısaltılması yönünde elde edilen başarı sonucunda oluşan yasal mevzuat kapitalist üretim tarzının yeniden örgütlenmesine yol açar ki, bu, makinelerle birlikte emeğin daha kısa zamanda daha üretken kılınmasına işaret eden yaygın sömürü rejiminden yoğun sömürü rejimine geçiştir; artı-değeri elde etmek için teknolojik ve toplumsal koşulları değiştirmek koşuluyla emek gücü yoğunlaştırılmaktadır ve ona göre bu mesele, antagonizma ile kapitalist üretim tarzının kuruluşu arasındaki ilişkidir ve işgününün kısaltılması sorunu çözmez, aksine iş hızı ve yoğunluğu noktasında yeni antagonizmaların yolunu açar (Read, 2014: 31).

Marx, *Kapital*'in "Emeğin Yoğunlaştırılması" kısmındaki şu sözleri bu oldukça önemlidir (1986: 422): "İşçi sınıfının gitgide büyüyen başkaldırışı, Parlamento, çalışma saatlerini zorunlu olarak kısaltmaya ve gerçek anlamda fabrikalarda normal bir işgününün uygulanmasına zorladığı ve bunun sonucu, artı-değer üretiminin işgününün uzatılmasıyla çoğaltılması yolu bütünüyle kapatıldığı andan itibaren, sermaye, olanca gücüyle, nispi artı-değer üretimini, makinelerdeki gelişmeleri hızlandırarak elde etmeye yöneldi." Otonomist Marksistlerden önemli bir diğer isim Vercellone (2007) ise işgününün kısaltılması ve düzenlenmesi için verilen mücadeleyi ve sonrasında nispi artı-değer üretimine ve bu bağlamda makinelere geçişi, Marx'ın entelektüel üretici güçlerin kontrolüne ilişkin çatışma üzerine yaptığı vurgu ekseninde tartışmaktadır; çünkü ona göre salt olarak emeğin üretkenliğiyle ve ekonomik etkinlikle açıklanmayan bir teknik ilerleme kavramı doğmakta ve bu kavram ayrıca teknik ve toplumsal işbölümünün evrimini sistematize eden bilgi ile iktidar ilişkileri üzerinde durmaktadır.

"Entelektüel üretici güçlerin kontrolü üzerinden verilen mücadele, sermaye altında işçilerin sahip oldukları bilgilere ne kadar el konulursa üretim sürecinde uygulanan bilimin de o oranda gelişeceğine inanan bir eğilimle açıklanır. Fakat bu türde bir teknik ilerlemenin ücretli işçiler arasında karşılaştığı direnişleri ve böylece bilgi ve kolektif emeğin yeniden bileşimine yol açabilecek karşı eğilimleri de açıklar. Doğrusu kapitalist biçimiyle teknik ilerleme işçinin sahip olduğu geleneksel bilgiye el konulmasına izin verildiği takdirde, emek süreci indirgenemez biçimde çatışkılı kalır. Böyle bir durumda, yeni bir bilgi türü, teknik ve toplumsal işbölümünün kapitalist gelişimi düzeyinde kendisini sürekli olarak yeniden kurma eğilimindedir. Böylelikle, teknik ilerlemenin bilgi ile ilgili bir güçler ilişkisinin ifadesi olarak çözümlenmesi, Marx'ın çalışmalarının heryerinde mevcuttur ve düşüncesinin kimi can alıcı taraflarının alternatif bir okumasına olanak sağlar" (Vercellone, 2007: 17).

Son kertede kapitalist üretim biçimindeki dönüşümleri biçimlendiren unsurun işçi sınıfı mücadeleleri olduğunu vurgulayan otonomist perspektiften hareketle, işgününün kısaltılması yönündeki başarı ve ücretlerinin artması yönündeki baskıdan sonra sermayenin bilim ve teknolojiyi geliştirerek daha az zamanda daha fazla ürün üretileceği anlamına gelen üretkenliğini artırmaya çalıştığını vurgulayan ve hatta elbirliğinden manüfaktüre oradan da makinelere her bir geçişte işçi sınıfının gücünün katlandığını düşünen Cleaver'ın dediği gibi: "Üretkenliği artırma girişiminin, sadece kapitalist sömürünün bir diğer boyutu olmakla kalmayıp aynı zamanda sermayenin stratejik planındaki, işçilerin artan gücünün zorladığı bir değişim olduğunu anlamak önemlidir" (2008: 127). "Otonomizmin hipotezine göre sermayenin dönüşümü, yeni mekânlara ve teknolojilere doğru genişlemesi, önceki çatışmaların bir sonucu ve yer değiştirmiş biçimidir. Yüksek

teknolojiye dayalı modern üretim süreçleri, geçmişteki mücadelelerin izlerini içinde saklar” (Read, 2014: 32).

2.1.2. Manüfaktür Üretim Biçimi

Marx’da, biçimsel tahakküm dönemi, ortaçağ zanaat üretiminin farklı aşamalardan geçmesiyle ortaya çıkan ve yeni bir özel mülkiyet biçimi geliştiren (ki, özel mülkiyete dayalı toplumsal düzeni öngörür) manüfaktür üretimiyle karakterize olmaktadır; zanaat üretiminin, kapitalist üretim biçimi içinde parçalanması ve bu doğrultuda tüccarın ve kapitalistin denetim altına girmesi, bu grupların (küçük tüccar ve zanaatkârların) işçileşmesine sebep olmuştur ki, bu noktada zanaat ile manüfaktür üretiminin birbirinden güçlkle ayrıldığı da (anlamli olarak nicel boyutla) göz ardı edilmemelidir. Artık kapitalistler, feodal beylerin yanı sıra loncadaki zanaat ustalarını da yerinden etmektedir. Nitekim loncalardaki uzmanlaşmış emeğin uzantısı olarak görülen manüfaktürden kastedilen belirli yetenekteki işçilerin işbölümüne dayalı olarak bir araya geldiği ve böylece işbölümü dolayısıyla iş becerisi sağlamanın ve en önemlisi daha kısa zamanda üretmek emeğin üretkenliğini artırmanın en basit ve yalın ilk hali olan elbirliği biçimidir. Manüfaktür üretimde “emek süreci, uzmanlaşmış işçilerin özelleşmiş emek aletlerini kullanarak gerçekleştirdiği kısmi veya ayrıntılı işlemlerde elbecerisi işlemlerinin bölünmesine dayanmaktadır” (Postone, 1993: 330).

“İş bölümüne dayanan elbirliği, bir başka deyişle manüfaktür, kendiliğinden bir oluşum olarak başlar. Bir dereceye kadar tutarlılık ve genişlik kazanır kazanmaz, kapitalist üretim kabul edilen yöntemli ve sistemli bir biçim halini alır. Gerçek anlamıyla manüfaktüre özgü iş bölümünün, başlangıçta, sanki ondan rol alan aktörlerin ardından cereyan ediyormuş gibi, denemelerle kendisine en uygun biçime girdiğini, ardından da, lonca el zanaatlarında olduğu gibi bu biçime nasıl sıkı sıkıya sarıldığını ve şurada burada bu şekli yüzyıllarca korumayı başardığını tarih bize göstermektedir. /.../ El zanaatlarının çözülmesiyle, emek araçların özelleşmesiyle, parça-işçilerin oluşmasıyla ve bunların tek bir işleyiş içerisinde gruplandırılması ve birleştirilmesiyle manüfaktürdeki iş bölümü, toplumsal üretim sürecinde nitel bir derecelenme ve nicel bir oran yaratır ve böylece toplumsal emeği belli bir örgütlenmeye kavuşturarak, toplumdaki yeni üretici güçleri geliştirir” (Marx, 1986: 351-352).

Marx, 16. yüzyılın ortasından 18. yüzyılın son üçte birine kadar uzandığını düşündüğü manüfaktür döneminin iki yoldan ortaya çıktığını düşünür. Birincisi, birbirinden bağımsız el zanaatlarına bağlı zanaatçıların, ürünün son şeklini alıncaya kadar sırayla birbirle-

rinin elinden geçmek zorunda olduğu, tek bir kapitalistin denetimi altında, belli bir iş yerinde toplanmalarıyla oluşur; örneğin, bir binek arabası eskiden tekerlekçi, koşumcu, terzi, döşemeci gibi birbirinden bağımsız çok sayıda zanaatçının emeğinin bir ürünü-ken bütün bu zanaatçılar manüfaktürde birbirlerinin yaptıkları işi tamamlayacak şekilde çalıştıkları tek bir yapı içinde toplanırlar ve eskisi gibi çalışmadıkları için asıl zanaatlarını bütününü yerine getirme yeteneklerinden mahrum kalırlar; burada her biri belirli bir işçinin özel işi olarak billurlaşmakta ve manüfaktür birbirlerine bağlı insanların bir arada yürüttükleri bir iş alanı olmaktadır (Marx, 1986: 351-352). Manüfaktürün ikinci yolu ise birincisinin tam tersidir; aynı veya benzer işi yapan zanaatçıların, kapitalistin işyerinde aynı zamanda toplanmalarıyla oluşur ki, bu durum Marx'a göre en yalın şekliyle elbirliğidir; burada zanaatçıların her biri (belki de çıraklarının yardımıyla) metanın tamamını yapar ve dolayısıyla onun üretimi için gerekli bütün işlemler sırasıyla yerine getirilir, her zanaatçının çeşitli işlemleri artarda yapması değil, bu işlemlerin yan yana yürütülen, birbiriyle ilişkisi olmayan, tek tek işler haline getirilmesi söz konusudur; belirli bir sürede daha çok mal üretilir; her iş, ayrı bir zanaatçıya verilir ve işin tümü, elbirliği halindeki işçiler tarafından aynı zamanda yapılır (Marx, 1986: 353). Marx'a göre böylelikle "işin rastgele parçalanması yinelenir, kendine göre yararlı yanları gelişir ve giderek sistemli bir işbölümü halinde yerleşir. Bağımsız zanaatçının bireysel ürünü olmaktan çıkan meta, her biri bütün işlemin yalnız tek bir kısmını yapan zanaatçı topluluğunun toplumsal ürünü halini alır" (Marx, 1986: 353). Bu sözler, münferit bir ürün olan metadan toplumsal bir ürün olan metaya doğru değişimin ibaresidir. Son kertede Marx'a göre manüfaktürün, bağımsızlıklarını yitirerek meta üretiminin bir bölümünü yapan ve bu bağlamda kısmi süreçlerde uzmanlaşmış olan el zanaatçıların elbirliğinden oluşan ve bunun yanı sıra, aynı veya benzer işin yapıldığı bir zanaatın zanaatçıların elbirliğinden oluşan iki yolu söz konusudur ve bunlardan hareketle manüfaktür, gerek bir üretim sürecine işbölümü getirmekte ve üretim ve üretim zamanı, teknik ve emek çerçevesinde bu bölünmeyi daha da geliştirmekte gerekse eskiden ayrı ayrı olan el zanaatlarını bir araya toplamaktadır (son biçimi yine de parçaları insan olan bir üretim mekanizması) (Marx, 1986: 353). Marx'ın farklı ve aynı yetenekteki işçilerin bir arada toplandığı iki tür iş sistemini tek çatı altında topladığı fabrikaların varlığına (farklı ya da aynı işi yapmak için farklı bölgelere gitmenin ortadan kalkışı) işaret eden Rosdolski (işçilerin sermaye tarafından birleştirilmeleri ilk başta biçimseldir, emeğin kendisini değil, sadece

ürününü ilgilendirir ve burada üretim biçimi henüz sermaye tarafından belirlenmez, sermaye bunu hazır bulur, işçilerse birçok kapitalist yerine tek bir kapitalistle değişime girer ve sermaye hem işçilerin kolektif gücüdür hem de onları birbirine bağlayan güç olarak ve bu gücü yaratan birlik olarak görünür ki, bu bütünüyle işçilerin sermayeye bağımlı hale gelmeleridir), daha başlangıcından itibaren kapitalizmin ilk dönemindeki fabrikanın, işçilerin bir yerde toplanmasını ve emeklerinin eş zamanlılığını farklı bir şekilde kullanmak zorunda olmasını işaret ederek böylelikle fabrikanın belirli kısmi işlere bölündüğünü ve bu işlemlerin her birisinin belirli işçi grubuna ayrıldığını belirtmekte ve bu üretim biçiminin manüfaktürü ortaya çıkardığını vurgulamaktadır ki, ona göre bunun temel ilkesi bir ve aynı malın üretiminde gerçekleşen atölye içindeki işbölümüdür ve amaç değişim değeri ve artı-değer olduğu için önemli olan zanaattaki gibi ürünün niteliği değil, kitlesel üretimdir (2012: 257-258).

Manüfaktürde üretim araçlarının tek bir kapitalistin elinde olduğu anlamını taşıyan ve en önemlisi emeğin üretkenliğini artıran işbölümünü nitelendiren unsur Marx'a göre meta üretmeme durumudur, tekil, parça işçiler meta üretmezler, ancak ve ancak bu tekil, parça işçilerin ortaya çıkardığı ortak ürün meta halini alabilir (tabi bu durum manüfaktürün geçiş dönemi mi yoksa kapitalist karaktere mi sahip olduğu noktasında tartışmalı durmaktadır; çünkü kapitalist olmayan yapıların kapitalist yapılarla iç içe geçebileceği, ama aynı zamanda kapitalist yapının kapitalist olmayandan köklü bir şekilde ayrıştığı argümanını düşündürmektedir ki, Marx bu konuda manüfaktürü kapitalist üretimini bilinçli, planlı ve sistematik biçimi haline geldiğinden söz eder ve burada meta üretmeme manüfaktürün temel karakteri değil, uzmanlaşmış işçinin ortak ürününün meta halini almamasıdır, bütün olarak meta üretilir, ama parçaları henüz meta üretmez); o halde tekil işçiler birbirinden bağımsız da olamazlar, aralarındaysa herhangi bir pazar ilişkisi söz konusu değildir ki, Marx'ın ayrıntılı olarak ele aldığı manüfaktürde işbölümü ile onun tetiklediği (yani ikincil olarak düşünülen) toplumda işbölümü arasındaki en temel farklılıklardan birisi bu bağlamdır (meta olup olmama durumu) (Marx, 1986: 369). Ayrıca Marx'ın üretilen metanın niteliğine göre manüfaktürü, heterojen ve seri olmak üzere ikiye ayırdığı unutulmamalıdır; heterojen manüfaktürde meta, bağımsız işçilerin ürettikleri parçaların bir araya getirilip mekanik olarak birleştirilmesiyle oluşurken, yani işbölümü parça mallara göre bağımsız işçilerce yapılırken seri manüfaktürde meta birbiriyle ilişkili evrelerden geçerek tamamlanır (her aşamada biraz

daha tamamlanmaktadır), işbölümü işlem sırasına göre şekil almaktadır, eş zamanlı olarak belirli sürede (bir aşamadan diğerine geçiş süresi kısaldığı gibi emekte de azalma olur) daha fazla meta üretilir (Marx, 1986: 362-363). Manifaktürde -hem hammadde hem de emek gücünün karşılığı için kapitalistin önsel olarak belirli bir sermaye yoğunluğuna ihtiyacının olduğunu göz ardı etmeden- artan işbölümünün, işçi sayısındaki artışı zorunluluk haline getirdiğini, işçi sayısındaki artışınsa değişmeyen sermayedeki artışı koşulladığını ve kapitalistin elindeki sermayesinin genişlemek durumunda olduğunu, manüfaktürün yapısının tam da bu anlamıyla sermayenin genişlemesine oldukça uygun olduğunu belirtmek gerekmektedir. Manüfaktürde, “üretim zamanının büyük bir kısmını gerekli emek zaman almaktadır ve bir işçiye düşen artı-değer göreceli olarak düşüktür”; “ancak bu durum manüfaktürde kar oranının büyük sanayide olduğundan daha yüksek olması, bu yüzden sermayenin zaten varolan sermaye miktarına oranla daha hızlı büyümesiyle telafi edilirken”, ama diğer yandan “daha yüksek kar, aynı anda daha çok sayıda işçinin istihdam edilmesiyle elde edilir” ki, dolayısıyla Marx manüfaktürün, işbölümü bağlamında gerekli-emeği kısaltarak nispi-artı değer üretiminin özel biçimi olarak görüldüğünü düşünse de manüfaktürde aynı zamanda mutlak artı-değer üretiminden söz etmenin mümkün olduğu gözler önüne serilmiş olmaktadır diyebiliriz (nispi artı-değer üretme yöntemlerinin aynı zamanda mutlak artı-değer üretime yöntemlerini de barındırıyor olduğu gerçeği de unutulmamalıdır) (Rosdolski, 2012: 259).

“Daha fazla sayıda işçinin tek bir kapitalistin denetimi altında bulunması, genellikle elbirliğinin olduğu gibi özellikle manüfaktürün de doğal başlangıç noktasıdır. Ama manüfaktürdeki işbölümü, işçi sayısındaki bu artışı teknik bir zorunluluk haline getirir. Bir kapitalistin çalıştırmak zorunda olduğu asgari işçi sayısı, burada, daha önce yerleşmiş iş bölümü ile belirlenir. Öte yandan, daha ileri bir iş bölümünün sağlayacağı üstünlüklerden yararlanmak için, yalnızca işçi sayısını artırmak yeterli olacaktır ve bu da ancak çeşitli parça gruplarına eklenen katlarla yapılabilir. Ama kullanılan sermayenin değişen kısmındaki artış, değişmeyen kısmında da bir artışı zorunlu kılar; işyerlerinde, araç ve gereçlerde ve özellikle hammaddeye duyulan gereksinim, işçi sayısından daha büyük bir hızla artış gösterir. Belli bir sürede, belli büyüklükte emek tarafından tüketilen hammadde miktarı, emeğin iş bölümü sonucu artan üretkenliği oranında fazlalaşır. Bu durumda, her kapitalistin, elinde bulundurmak zorunda olduğu asgari sermaye miktarının durmadan artma zorunluluğu, manüfaktürün yapısından doğan bir yasa olur; bir başka deyişle, toplumsal üretim araçları ile gerekli geçim araçlarının sermayeye dönüşmesi, sürekli genişlemek zorundadır” (Marx, 1986: 374).

Kolektif işçinin manüfaktür döneminin kendine özgü makinesi olduğundan ve uzmanlaşmış parça işçilerden meydana geldiğinden yukarıda bahsetmiştik; ancak burada altını çizmemiz gereken bir nokta var ki, o da manüfaktürün, emek güçlerinde kademelenme-

ye ve ücret skalasının saptanmasına yol açtığıdır; çünkü “kolektif işçinin, hem basit hem karmaşık, hem yüksek hem düşük düzeyde işlevleri olduğu için bireysel emek güçlerinin farklı eğitim dereceleri ve farklı değerleri vardır” (Marx, 1986: 364). Bir yandan bireysel işçilerin yaşamları boyunca sınırlı işlerde çalışırken diğer yandan kademelerdeki çeşitli işlemlerin işçilerin yeteneklerine göre bölündüğünü, yani sınıflandığını belirten Marx’a göre “her üretim süreci herkesin yapabileceği bazı basit el işlemlerini içermektedir” ve “bu işlemlerin faaliyetin daha önemli anlarıyla bağları çözülmektedir ve özel olarak o işe atanan işçilerin ayrı işlevleri içerisinde katılmaktadır”; dolayısıyla manüfaktürde “kademeli derecelendirmenin yanı sıra vasıflı ve vasıfsız işçiler denilen bir sınıfın yaratılması” söz konusu olmaya başlamıştır ve “bunların ikincisi için, çıraklık gideri ortadan kalkar; birincisi için ise, yapılan işin yalınlaşması sonucu, elzanaatçısına oranla yapılan gider azalır. Her iki halde de emek-gücü değeri düşer” (Marx, 1986: 365). Sonuçta manüfaktürün işbölümü, üretim sürecinin sayısız irili ufaklı birçok küçük işlemlere bölünmesinden oluşurken bu küçük üretimin her birinde üretimin ilgili kısımlarında uzanmış işçiler çalışmaktadır, işçiler bir faaliyetten diğerine geçemez, belirli bir alet kullanımı ve belirli bir elbecerisi ve vasıf arasında sıkışmıştır. İşçilerin özelleşmiş aletlere özgürlüklerini kaybedecek kadar sıkı sıkıya bağlı hale geldiğini düşünen Harvey’in belirttiği gibi, işçi aleti kontrol ediyor gibi görünse de alet işçiyi kontrol ediyordur adeta (2012: 195). İşçi bazen aletlerini bazen de yerini değiştirmek zorunda kalır ki, emek sürecini aksatan bu durumdan kapitalist hoşlanmaz ve bu nedenle işçiyi gün boyu aynı işlem üzerinde yoğunlaştırır. Fakat bu durum, yani tek bir türde sürekli çalışma da kapitalistin bir noktaya kadar isteyeceği bir şey değildir. “Tek bir türde sürekli çalışma, insanın canlılığının yoğunluğunu ve akışını bozar; çünkü bu duygu, yapılan işteki ufak bir değişiklikle yeni bir canlılık kazanır” (Marx, 1986: 356). Burada manüfaktür üretimde işbölümünün düzenlenmesiyle ortaya çıkan parça-işçi, üretimin sadece bir parçasını tamamlar, üretim sürecinin tamamının bilgisine sahip değildir ve ürünün tamamı üzerinde de bir ustalığı söz konusu değildir. Bu noktada tek yanlı bir uzmanlaşmayı (otomatikleşme bağlamında da düşünmek gerekir) işçi açısından alehine olarak, ama diğer her türlü gelişmelerden yoksunluğun sanki lehte bir görünümde uzmanlık olarak değerlendirildiğini düşünen Marx’a göre vasıfsız el zanaatçılığına göre vasıfsız emekte çıraklık gideri kalkarken vasıflı emekte yapılan işin yalınlaşması sonucu

daha az gider gerekir; her iki halde de, emek gücü değeri düşer ve kapitalistin karı artar (1986: 365).

Marx'a göre, "basit elbirliğinde olduğu gibi manüfaktürde de kolektif çalışma organizması, sermayenin bir varoluş biçimidir. Çok sayıda parça-işçilerden oluşan işleyiş, kapitaliste aittir. Bunun için de emeğin bir birleşiminden doğan üretken güç de sermayenin üretken gücüyümüş gibi görünür" (1986: 374). Bu anlamda sermayenin mistifikasyonunu ortaya çıkaran Marx için "basit elbirliği bireylerin çalışma biçimini büyük ölçüde değişikliğe uğratmadığı halde, manüfaktür bunu baştan sonra altüst eder, emek gücünü ta kökünden kavrar. İşçinin tek bir işteki becerisini, bir yığın üretici yetenekleri ve içgüdüleri aleyhine zorlayarak onu, çoğu organlardan yoksun, garip bir yaratık haline getirir" (Marx, 1986: 374-375). Tabi bu düzlemi işbölümü bağlamında yabancılaşma meselesiyle düşünmemiz gerektiğinin altını çizen Marx'a göre manüfaktür, parça-işi, işçilere dağıtarak onları, işin bütünün parçalayan parça işlemin otomatik motoru haline getirmektedir ve böylelikle emek gücü sermayeye satılmadıkça iş görmez hale gelir ki, artık o, tek yönlüdür, yani sürecin ya da işin yalnızca bir yönüyle ilgilidir ve bu manada işbölümünün sonucu olarak hem üretim hem de zekâ tek yönlü gelişir, diğer birçok yönlerde yok olmuştur (basit elbirliğinde başlar işçiyi parça-işçi halinde bölük bölük eden manüfaktürde gelişir), işçiler bir kısım aletleri kullanırken diğerlerini kullanamaz hale gelmektedir (aletlerin bütününe yabancılaşma), en önemlisi zihin ve kol emeği birbirinden ayrılır (kapitalist üretim biçimindeki tarihsel niteliğe sahip en temel meselelerden biri olan bu ayrımın başlangıcını betimlemiş oluyoruz; çünkü bilgi ile iş arasındaki ilişki, asla salt bir teknik sorunsaldan ibaret değildir, siyasal bir bağlamdır) ve sonuçta doğal olarak işçilerin yitirdikleri, sermayede toplanır (emek gücünü satmaya zorlanırlar), bilim ise emekten farklı üretken bir güç haline gelerek sermayenin hizmetine girer (Marx, 1986: 375-376). Son kertede "kolektif işçiyi ve onun aracılığı ile sermayeyi toplumsal üretme gücü bakımında zenginleştirmek için, manüfaktürde her işçinin bireysel üretme gücü bakımından yoksullaşması gerekir" (Marx, 1986: 376). İşin parçalanmasıyla işçilerin iş becerilerinin ve yeteneklerini parçalanmasına dikkat çeken Engels de *Anti-Dühring*'de (1995) benzer bir okumayla karşımıza çıkmaktadır. Engels, *Anti-Dühring*'de manüfaktürü kent ve kırsal ayrışması üzerinden ele almaktadır; ona göre işbölümü kent ile kırsal ayrılmasına, kırsal nüfusu kafa körlüğüne kentlileriye bireysel zanaatın kulluğuna mahkûm etmişti ve dolayısıyla birilerinin entelektüel gelişme, birileri-

ninse fiziksel gelişmesinin temellerini yıkmıştı, uzmanlaşma diğer öteki fiziki ve entelektüel yeteneklerin körelmesine sebep olmuştu (1995: 415). Engels, “manüfaktür, zanaatı, tekil parçasal işlemlerine ayrıştırır ve bu işlemlerden her birini, ömür boyu mesleği olarak tekil bir işçiye verir; böylece onu bütün yaşamı boyunca belirli bir parçasal göreve ve belirli bir alete zincirler” (1995: 415) sözleriyle durumu özetlemekteydi.

Manüfaktür üretime dair son olarak söylememiz gereken bu üretim biçiminin makinelerin gelişimiyle yerini büyük ölçekli sanayi tipi üretime bıraktığıdır. Marx’a göre, “büyük sanayi manüfaktürün ürettiği makinelerle, ilk el attığı üretim alanlarındaki elzanaatları ile manüfaktür sistemlerini ortadan kaldırdı” (1986: 396). Fakat bu tesadüf olarak değil, manüfaktür üretimin makine sanayine geçiş için gerekli koşulları hazırlayan yapısından kaynaklıdır. Bu anlamda manüfaktür, el zanaatları, yani zanaatkâr üretim ile makine sanayi arasındaki bir geçiş evresidir. Manüfaktür üretimdeki işbölümü, yani üretim sürecinin parçalara ayrılması, parça-işçinin kullandığı aletlerin ilgili parçanın üretimine uygun bir şekilde değiştirilmesini ve geliştirilmesini ve bağımsızlaşmasını gerekli kılmıştır ve bu ekseninde manüfaktür, gerekli emek zamanı kısaltarak emeğin üretkenliğini artıran makinelerin ortaya çıkması için gerekli maddi, yani bilimsel ve teknik koşulları açığa çıkarmıştır. Böylelikle Marx’ın dediği gibi, “manüfaktür döneminde büyük mekanik sanayinin ilk bilimsel ve teknik öğeleri gelişmeye başlamıştı” (1986: 391). Dolayısıyla farklı işlemelerin yapıyor oluşu makinelere geçişin gerekli teknik koşullarını yaratmıştır diyebiliriz. Aynı zamanda manüfaktür döneminin sınırlı bilimsel ve teknik gelişiminin, yani bilimsel bir işbölümünü dışarıda bırakan dar bir teknik temelin üretim gereksinimlerinin karşılanamaması noktasında bir gerilime yol açtığı ve tam da bu gerilimin fabrika sisteminin doğuşunu hazırladığı unutulmamalıdır. Manifaktür üretimde bu bağlamda diğer taraftan ortaya çıkan durum işlemlerin basitleştirilmesidir; işlemlerin basitleştirilmesi amacı da işçinin yaptığı işi makinelerin yapacak olması gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Artık özne ve nesnenin yer değiştirmesi söz konusu olacaktır. Nihayetinde Marx’a göre “emek araçlarını kullanan işçi değildir, tersine işçiye kullanan emek araçlarıdır” (1986: 435) şeklindeki tersine dönüş çözümlemesi, işbölümünün yerini makinelerin aldığı ilk kez fabrika sisteminde somutlaşmıştır. Bir başka husus ise manüfaktürün makine sanayi için vasıflı işçi kadrolarını hazır hale getirmiş olduğudur; parça-işçileri üretim sürecinde yukarıda da belirttiğimiz düzlemde otomatikleşmeleri, makine sanayi için gerekli vasıflı işçi kadrolarını yaratmıştır; aletle birlikte

işçinin sahip olduğu becerisi artık makinelere geçecektir. Son kertede manüfaktüre ait tüm bu niteliklerin makineleşmenin önünü açtığını ve bu anlamda modern kapitalizmin doğuşunu hazırladığını ve kapitalist üretim süreci açısından adeta bir “ara aşama” olduğunu görmüş oluyoruz.

2.1.3. Profesyonel İşçi Dönemi

İlk bölümde ele aldığımızı hatırlayacak olursak Otonomist Marksistler Negri özelinde kapitalist gelişmenin, emeğin sermayeyi krize sokma kudretine dayalı olarak sınıf öz-neliklerine işaret eden “profesyonel işçi”, “kitlese işçi”, “toplumsal işçi” şeklinde dönemlendirmesine sınıf bileşimini ifade etmek için başvuruyordu. Kapitalist üretim biçimindeki dönüşümlerle şekillenen her biri mücadele figürü olan bu dönemlendirmeler, sınıf bileşimindeki farklılıkları ve özgünlükleri ortaya koymayı hedefliyordu. Biçimsel tahakküm döneminin sınıf bileşimini betimlemek içinse 1848’den, daha doğrusu 1848 Devrimi’nden Birinci Dünya Savaşı’na kadar, 1914’e kadar uzanan evreyi (bu dönemin kesin çöküşü ise kitlese işçiyi ortaya çıkaran ’29 krizi dönemi; ancak bu dönemi sonlandırarak kitlese işçi döneminin kapılarını açan süreç elbette ki -fabrikada işçi sınıfının geri kalanı üzerinde liderlik rolü de üstlenen- profesyonel işçinin Sovyetler Birliği’nde vücut bulan isyanıydı ki, Sovyet mücadelesinin göbeğinde yer alan, II. Enternayonel Dönemi’nde kurumsallaştırılan parti, sendika örgütlenmeleri bağlamında temsiliyet/temsil kuramı profesyonel işçinin teknik bileşimine dayanıyordu, burada fabrika emeği, sınıf mücadelesinin öznesi olarak ele alınıp fabrika sınıf bileşiminin örgütsel uzamını oluşturuyordu, kitlese işçi dönemine ise kitle öncüsü teorisi, halk ve kitle partisi teorisi karşılık geliyordu) Negri “profesyonel işçi” olarak kavramsallaştırıyor (2004).²³ “Bu terimin kullanılmasının nedeni, işçilerin şimdi makineleşmiş bir fabrika sistemi tarafından emilmiş olsalar da hala mesleki bilgi ve teknik ustalığa sahip olan vasıflı işçilerin sahip olduğu stratejik konumdur. Bu işçiler üretim sürecinin kontrolü, çalışmanın onuru ve değerinin korunması üzerine başlıca öncüleriydi” (Dyer-

²³ Negri’nin dönemlendirmesinin aslında dört evreden oluştuğunu ve 1848-70 aralığının “farklılaştırılmamış işçi”, 1870-1917 döneminin ise “profesyonel işçi” başlığında ele alındığını ifade etmiştik. Fakat Negri, “Marx Üzerine Yirmi Tez” makalesinde proleter kölenin zamanı dediği farklılaştırılmamış işçi ile ürünün zamanı olarak ifade ettiği profesyonel işçi dönemlerini, 1848–1914 aralığında birleştirerek bu evreyi büyük ölçekli sanayinin başlangıç evresi olarak profesyonel işçi potasında betimlemeyi tercih etmiştir (Negri, 2004).

Witheyford, 2004: 110). Bu noktada değer dönüşümünün eş zamanlı ve artzamanlı figürlerinin gelişimin stratejik çelişkilerine götürdüğünü düşünen Negri'nin bu evredeki stratejik çelişkiyi doğrudan çalışma süreçleriyle kapitalist üretim süreci arasına yerleştirdiğini küçük bir parantez içerisinde söylemekte yarar var; bu kavrayışta, çalışma sürecinin orta yerinde ve onun kontrolünde konumlanan profesyonel işçi, üretimin kontrolünü de istemekte ve bu bağlamda çalışma süreçlerinde ve üretim kontrolünde işçi kontrolünü ve yönetimini savunmak tam da stratejik bir çelişki yaratmaktadır, en nihayetinde işçi kontrolü ve yönetimi etrafında toplanan profesyonel işçilerin çokluluğu, devrimci bir öznenin dölyatağını inşa ederler ve komünist projeyi “kendinin kılma” perspektifiyle geliştirirler (Negri, 2004: 97). Buradaki profesyonellik kavramıyla, lonca zanaatkarlığının tortularını barındıran ve manüfaktür dönemine ait vasıflı ve işe hakim olan işçi profilinin (ve elbette yukarıda elbirliğini tartışırken bahsettiğimiz emek aletlerine sahip olmayan ama nitelikli emek gücünden oluşan işçiden bahsediyoruz) korunduğuna işaret edilse de, yani endüstriyel üretimin başlangıç safhası olan bu dönemde endüstriyel üretim içinde hiyerarşik olarak örgütlenmiş vasıflı işçi kastedilse de aslında işçi sınıfının teknik bileşiminin -fabrikaya geçişle ve makinelerle birlikte düşüncecek olursak- ciddi bir şekilde değiştiğini ve kitleliliğin de gelişmekte olduğunu söylemek gerekmektedir. Negri, büyük ölçekli sanayinin başlangıç evresi olarak gördüğü, endüstriyel üretimini ve sermayenin bağımlılığını profesyonel işçinin yeteneklerine dayandırdığı bu dönemi yeni yeni oluşmaya başlayan bu büyük ölçekli sanayi sistemi içinde ücretli emeğin ilk temsilcisi olarak betimlemek için kullanmaktaydı ve ona göre ne kadar ezilirse ezilsin onun mükemmeliyetçiliği ve işe adanmışlığı harikalar yaratabiliyordu (2006c: 96). Bu dönemin Negri'ye göre dört temel özelliği bulunmaktaydı. Birincisi, “çalışma süreçleri açısından, işçi ilk kez makinenin buyruğuna sokulur ve makinenin uzantısı haline gelir. Burada üretici döngüye eklemlenmiş işgücü, emek döngüleri hakkında açık bir bilgiye sahip nitelikli bir işgücüdür (bu “profesyonel işçi” dönemidir)”; ikincisi, “tüketim normları açısından, bu evre kitleselel üretimin sürekli artışıyla karakterize olur ve bu kitleselel üretim, uygun ücret kapasitesiyle kıyaslanmadan sermayenin onu üretme kapasitesiyle ve buna karşılık gelen efektif taleple düzenlenir”; üçüncüsü “düzenleme modelleri açısından devlet, bu evrede, finans kapitalin yapılanışı, tekellerin güçlenişi ve emperyalist gelişim arasındaki kurumsal bütünleşmenin her zaman daha katı düzeylerine doğru ilerler”; dördüncüsü, “proletaryanın politik bileşimi açısından bu evre, kitlelerin sosyalist

kurtuluşu projesine göre, ikili bir örgütlenmenin (bir kitle bileşeni ve bir de öncü bileşen, biri sendikalist ve biri politik), sanayi üretimi ve toplumsal örgütlenme üzerinde işçi yönetimi programı üzerine kurulu işçi sınıfı partilerinin oluşumuna tanıklık eder. Burada profesyonel işçinin teknik bileşimi, sosyalist örgütlenmenin politik bileşiminde uygun bir karşılık bulur” (2004: 92-93). Büyük ölçekli sanayinin, Birinci Dünya Savaşı’ndan 1968 Devrimi’ne kadar uzanan ikinci evresini ise “kitlesel işçi” dönemi olarak adlandıran Negri’ye göre emeğin yüksek bir soyutlanma evresine geçiş ve yetenek ile iş arasındaki dengeli ilişkinin çöküşüyle birlikte (vasıflı emeğin soyut emeğe indirgenerek yok edilmesi) bu dönemin kapıları kapanıyordu. Sovyet Devrimi ve hatta Alman ve İtalyan konsey hareketleri sonrası kapitalizm profesyonel işçinin ayrıcalıklı konumunu üretim sürecini parçalara ayırarak ve fabrikadaki fiziksel emeğin uygulamasını artırarak tasfiye edip cevap vermekteydi. Sermaye kendini kurtarmak için makineleri güçlü bir şekilde devreye sokarak örgütsel ve teknolojik olarak yeniden yapılanmaya girip profesyonel işçinin gücünün teknik temellerini ortadan kaldıracak ve onları büyüyen sınai işgücünün kitlesinden kopararak işçi sınıfının bileşimini çözecekti; amaç vasıfsızlaştırma şeklinde onların üretim üzerindeki kontrolünü sonlandırmaktı ve aynı zamanda sosyalist tehdit karşısında devletin toplumsal ve ekonomik işlere daha fazla müdahalesi yönünde adımlar atılacaktı ki, bu tam da ’29 krizi sonrası refah devletinin doğuşu anlamı taşıyordu ve tüm bunlar kitlesel işçinin ortaya çıkışını hazırlıyordu (Dyer-Witford: 2004: 111).

2.1.4. Biçimsel Tahakküm ve Ulus Devlet

Ulusların doğuşunun feodalizmin çözülüşüyle kesiştiğini ve kapitalizmle birlikte ulus devletlerin ortaya çıktığını, 15. yüzyıldan itibaren boy gösteren, ilksel birikim anlatımında değindiğimiz ekonomik genişleme ve bunun bir ayağı olan özellikle sömürgecilğin (sermayenin, sömürgecilik dolayısıyla başka bir devletin sınırları içerisindeki emek sömürsünün sonucu olarak bir ulusal devletin sınırları içerisinde birikmesi akıllara gelmeli) ulus devletlerin siyasal olarak doğuşunu hazırladığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Modern ulus devleti, burada Negri’den hareketle kapitalist sömürünün ulus uzamında büründüğü spesifik siyasal biçim olarak görüyoruz. Kapitalizme geçişle birlikte onun kategorisi olan veya daha doğru bir ifadeyle burjuva siyasal iktidar formu

olan ulus devletlerin hem siyasi hem de iktisadi olarak, yani hem siyasi hem de iktisadi bir mekânsallaştırma olarak veya Braudel'in (1991: 190) okumasında olduğu gibi iktisadi mekâna dönüştürülen siyasi mekân olarak ortaya çıkışına olanak sağlayan bu kesişim bağlamında, kapitalizmin ilk evresi olan biçimsel tahakküm döneminin politik egemenlik biçimi olarak toprak ve nüfus üzerinde denetimi sağlama amacını güderken bunun yolunu değişken sermaye üzerindeki denetimden geçiren ulus devlet olgusunu görmekteyiz; bu dönemin politik tahakkümü ulus devlet dolayımıyla kurulmaktadır. Dolayısıyla sermayeyi yalnızca iktisadi alanda değil, bu dönemin politik egemenlik biçimi olan ulus devlet anlatımında da çözümlenmeliyiz, emeğin sınıflandırılması kapitalizmin egemenlik biçiminin kuruluşu anlamına gelmektedir (ki, biçimsel tahakkümde, sermayenin politik iktidarını açıklayan tablonun gerekli emek zaman ile artı-emek zaman diyalektiği olduğunu yukarıda söylemiştim). Tabi, ayrıca biçimsel tahakküm dönemine, 16. ve 18. yüzyıllar arasında sömürgeciliğin ürünü olarak ortaya çıkan, sömürgecilikle elde edilen kâr ve zenginleşmeyi süreklileştiren merkantilist birikimin damga vurduğu da ulus devlet tartışması bağlamında göz ardı edilmemelidir. En nihayetinde ulus devletler, kapitalizmin erken gelişme döneminde sermaye birikimi aracı olarak işlev gören merkantilist politikalarla varoldular, yani basit bir tersten okumayla ulus zenginliğini ve tüccar sermayedarların zenginliğini nihai veya zorunlu hedefe yerleştiren merkantilizmin, sermaye birikiminin mekânsal temeli olarak, ekonomi ve siyasi kontrol mekanizmalarının yerleştirilmesi ihtiyacı içinde olan ulus devletleri öngördüğünü söyleyebiliriz. “Değer üretme biçiminin topraktan fabrikaya geçmesiyle, emeğin mülksüzleştirilmesi, ücretli emekle sınıflandırılması ve emeğe bir sınıf olduğunun kabul ettirilmesi; ulusal sınır, ulusal devlet, ulusal pazar, ulusal ekonomi, ulusal kalkınma ve ulusal ilerleme ile mümkündür” (Baysoy, 2006: 220). Son kertede ulus devlet, biçimsel tahakküm döneminde sermayenin, emeği ücretli emek biçimi altında tahakküm altına alarak sınıflandırmasının politik egemenlik biçimidir, emeği ücretli emek biçimi altında sınıflandıran toplumsal sermayenin kurucu gücüdür (ayrıca, ulus devletin sermayeye, emeği ücretli emek biçimi altında tahakküm altına almasının, özellikle gerekli emek zaman artı-emek zaman diyalektiğini çalıştırması düzleminde merkantilizmin gereği olarak kendi çizdiği çerçevede ortak pazar, istihdam, ücretlendirme, mekân ve zaman üzerinde denetleme pratikleri, malların ve emeğin kontrolünü kuran gerekli yasal düzenlemeler vb. noktalarında olanaklarını sağladığı göz ardı edilmemelidir). “Emeğin toplumsal mülkiyet altına

alınmasının politik egemenlik biçimi ulus devlettir. Ulus devlet, emeğin toplumsal mülkiyetinin politik sınırlarını çizer ve bu sınırlar içinde emek, sermayenin politik mülkiyetine dönüşür” (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu, 2012: 113). Ulus devlet sermayenin genişlemesi, yoğunlaşması, merkezileşmesi, daha doğrusu uluslaşması ve emeğin ulusal sınırlar içerisinde çitlenmesi yönündeki (teritoryal özelliğiyle ilişkili olarak sömürünün bölgesel/mekânsal olarak tanımlanması ki, emek, feodal üretim ilişkilerinden özgürleştiğinde sömürünün belirli bir mekânı yoktu) kapitalist gelişme yasasının motor gücünü oluşturmaktadır. “18. yüzyıl erken kapitalistleşme sürecine giren toplumsal ilişkilerin politik olarak uluslaşma süreçlerini içerir” (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu, 2012: 113). “Ulus devlet, ekonomik sınırların egemenlik biçimidir ve emeği ücretli emek altında sınıflaştırıp sermayeleştirir. Emeğin ücretli emek altında uluslaştırılması, sermayenin de uluslaşması demektir” (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu, 2012: 89).

2.2. GERÇEK TAHAKKÜM

Biçimsel tahakküm döneminden gerçek tahakküme geçişin, -gerekli emek zaman ile artı-emek zaman diyalektiği karşısında- emeğin sermayeyi krize sokma kudretine dayalı olarak mutlak artı-değer üretiminden nispi artı-değer üretimine, yani başka bir başlıkla manüfaktür üretimden, emeğin üretkenliliğini belirleyen konuma gelmesiyle emeğin toplumsallaşmasının temel unsuru olan makinelere geçiş doğrultusunda ele alındığından az çok bahsetmiştik. Bu dönemde emeğin üretkenliğine ve kitlesel üretime paralel olarak sürekli olarak yeni sanayi dallarının (ki, burada sermaye küçük ölçekten başlayıp toplumsal ölçeklere kadar yeni aşamalardan geçer) ortaya çıktığına ve sermayenin emeğin henüz sadece biçimsel olarak tahakküm altına alındığı bütün sanayi dallarını ele geçirme eğilimine dikkat çeken Marx’ın, elbirliği üretimine ve manüfaktür dönemine geniş bir yer ayırsa da (ki, bunun kökeni ilksel birikim ve modern devlet yapılanmasına dayanır) aslında özel ilgisinin 1848’den itibaren makineleşme ve büyük ölçekli sanayi olarak tarif ettiği endüstri dönemi ve bu yeni sanayi dalları olduğunu söyleyebiliriz. En nihayetinde ona göre, “insanoğlu, geçmişte harcadığı emeğinin ürününü, geniş ölçüde ve tıpkı doğa güçleri gibi bedava iş gördürmeyi ilk kez büyük sanayide başarmıştır” (1986: 401). Murray’ın söylemeye çalıştığı gibi Marx, gerçek tahakküm dönemiyle mo-

dern sanayiye derinlikli bir şekilde düşünmenin ve modern kapitalizmi ticaret ve endüstri açısından ele almanın olanağını sunmaya çalışıyordu (2004: 261).

Gerçek tahakküme geçişin zorunlu ve yeterli koşulları, daha biçimsel tahakkümün genişlemesi sürecinde ortaya çıkmış durumdadır; çünkü biçimsel tahakküm, üretimin ölçüğünü artırıp daha fazla sayıda işçiyi üretim mekânına dâhil ettiğinde (ki, mutlak artı-değer üretiminde daha fazla işçinin istihdam edilmesini açıklamıştık), üretimin toplumsal ve teknolojik koşullarını da değiştirmeye başlamaktadır (gerçek tahakkümde sermaye biçimsel tahakkümdeki gibi daha önceki üretim düzenini kendine tabi kılmak yerine kendi toplumsal ve teknolojik koşullarını yaratır), yan yana çalışan işçiler işbölümünde değişikliğin olanağını yaratırken ölçek artışı ve görevlerin farklılaşması da üretim makinelerine yatırım yapılmasını sağlamaktadır (Read, 2014: 184). Gerçek tahakküm döneminde, “emek ve bizzat toplumsal yaşam, büyük ölçekli endüstrideki karmaşık makinelleşme süreçlerinin ağına düşer ya da süreçlerce kuşatılır ve böylece dönüştürülür” (Thoburn, 2009: 142). Cansız emeğin canlı emeğe tahakkümü olan (değer üretme ilişkisinin belirleyicisi) bu dönemde temel unsur olan sabit sermaye, emeğin üretkenliğinin artırılması noktasında gerekli teknik donanıma sahip olur. Emek araçlarının alet olmaktan çıkıp makinelere dönüşmesiyle makineler, artı-değer üretme aracına dönüşürler, yani makinelerin aracılığıyla artı-değer üretilmektedir diyebiliriz. Biçimsel tahakküm dönemine ait niceliksel tahakkümün yerini, burada emek üretkenliğinin sabit sermayenin kavuştuğu teknik donanım ve makineler dolayısıyla nitel olarak artırıldığı niteliksel tahakküm almıştır ve bu bu anlamda dönemin tahakküm biçimi sermayenin emek üzerindeki tam tahakkümüdür. Kapitalist üretim tarzının niteliksel dönüşümü olan gerçek tahakküm, aslında biçimsel tahakkümün niceliksel olarak genişlemesinin bir sonucu olarak görünmektedir; yeterli miktarda emek ve servet, biçimsel tahakküm altına alındığında, gerçek tahakkümünün niteliksel dönüşümleri kaçınılmaz olmaktadır (Read, 2014: 184). Sermayenin artan organik bileşimi temelinde emeğin üretkenliğinin artırılması ise sermayeler arası rekabetin belirleyici dinamiği haline gelmektedir ve bu rekabet, emeği üretken kılamayan sermayelerin tasfiyesini doğurmaktadır ki, bu, tam da mutlak artı-değer üretimine dayanan biçimsel tahakkümün tasfiye edilmesi demektir (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu, 2012: 79). Son kertede Marx’ın altını çizdiği gibi (2008: 101):

“Emeğin sermayeye *biçimsel olarak tabi olduğu durumun* genel özellikleri, yani emek sürecinin sermayeye doğrudan tabi oluşu, emek sürecinin teknolojik gelişi-

minden bağımsızdır. Ancak şimdi bu temel üzerinde, teknolojik değişimler ve *özgül bir üretim biçimi* -kapitalist üretim- ortaya çıkar ve *emek sürecinin doğasını ve koşullarını* dönüştürür. -Kapitalist üretim- ile ilgili değişiklikler de ortaya çıkmaya başlar. Yalnızca bu değişiklikler ortaya çıktığında *emeğin gerçek anlamda sermayeye tabi olmasına* tanık oluyoruz. /../ Emeğin gerçek anlamda sermayeye tabi olmasıyla birlikte az önce tartışılan emek sürecindeki bütün değişiklikler gerçekleşmiş olur. Şimdi emeğin *toplumsal üretim güçleri* gelişmiş, büyük ölçekli üretimle birlikte bilim ve teknoloji, üretime doğrudan uygulanmaya başlamıştır. Bir taraftan kapitalist üretim, kendisini *sui generis* (kendine özgü) bir üretim tarzı olarak inşa eder ve maddi üretimin yeni biçimini (modern sanayi üretimi) ortaya çıkarır. Öbür taraftan ise üretici güçlerdeki bu gelişme, kapitalist ilişkilerin gelişmesinin temelini oluşturur; zira kapitalist ilişkilerin tam anlamda gelişmesi, emeğin üretici güçlerinin evriminde belirli bir aşamaya ulaşılmasını gerektirir.”

Gerçek tahakküm döneminde “sermayenin genişleyerek üretimi ve yeniden üretimi toplumsal ilişkilere ve alanlara yayılmasına bağlıdır” ki, bu durum “sermayenin emeği işbölümü ağlarına açmasıdır” ve “emeğin toplumsallaşması bu işbölümünün yaygınlaşması ve yoğunlaşması boyutuna” işaret etmektedir; bu andan sonra “artı-değer üretimi, bir fabrikadaki gerekli emek zaman ile artı-emek zaman diyalektiğiyle değil, işbölümü üzerine kurulan üretim birimleri arasındaki ağınlı işleyişine bağlıdır” ki, “bu ağ, sermayenin toplumsallaşmasının boyutudur” ve “artı-değer üretimi ile gerekli emek zaman ve artı-emek zaman diyalektiğinin işleyişi sermayenin işbölümü ağı üzerinden toplumsallaşmasına bağlıdır”, “fabrika kavramı işbölümünün uzamına dönüşmüştür” (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu, 2012: 167). Nitekim gerçek tahakkümle birlikte sermaye artık fabrikalardan kaçarak toplumu fabrikaya dönüştürecek ve burada otonomist Marksistlerin kullandığı, ileride açıklayacağımız, yaşamın bütün alanlarının fabrika mekânında ve zamanında ölçülerek emeğin sermaye tarafından tahakküm altına alınmasına işaret eden “toplumsal fabrika” kavramı karşımıza çıkacaktır. Ayrıca toplumsal fabrika odağında ele alacağımız gerekli emek zaman ile artı-emek zaman diyalektiğinin yerini sermayenin devir zamanını oluşturan, birbirini karşılıklı olarak dışlayan üretim zamanı (üretken sermaye olarak işlevini yerine getirdiği) ile dolaşım zamanı (dolaşım alanında meta-sermaye ve para-sermaye olarak bulunan sermayenin dolaşım sırasında üretken sermaye işlevini yerine getiremediği ve meta ve artı-değer üretmediği) arasındaki çelişkinin aldığı da unutulmamalıdır. Gerçek tahakküm dönemi toplumun sermaye tarafından tahakküm altına alınmasına ve bu bağlamda toplumsal ilişkilerin ve onları oluşturan bilgi, arzu ve pratiklerin dönüşümüne, niteliksel bir değişimine işaret etmektedir ve bu durumda kapitalizmin yepyeni bir biçimi ortaya çıkmaktadır (Read, 2014: 190). Sermaye artık bütün topluma nüfuz etmeye, onu zapt etmeye ve eski üretim, mülkiyet, dolaşım

biçimlerini parçalamaya başlamış ve emek sürecinin kapitalist biçimi varolan tek biçim haline gelmiştir (hegemonik olması) ki, böylelikle eski üretim biçimleri aşıldığı için özgül üretim alanları toplumun her tarafına çözülerek dağılmış, yani üretim toplumsal, bütün faaliyetler ise üretken bir nitelik kazanmıştır (Negri, 2006c: 241). “Kapitalist üretim süreci toplumsal üretimin en küçük parçasını bile kapsayacak kadar yüksek bir gelişme seviyesine ulaştığında, Marksizm açısından toplumun sermaye altındaki gerçek tahakkümünden bahsedilebilir” (Negri, 2004: 90). “Marx’ın bu kavramla kasetliği şey, sermayenin artık basitçe daha önceden sermaye dışında yaratılmış olan emek faaliyetlerini, disiplin aygıtları ve üretim süreçleri içinde eritmekle kalmayıp (bu sadece biçimsel özümsemedir) emeği tamamen kapitalist bünyeye bütünleştirerek emeğin, yeni, tam anlamıyla kapitalist biçimlerini yaratmaktır” (Hardt ve Negri, 2011a: 151). Emeğin doğrudan toplumsal bir etkinlik haline geldiği bu dönem, “bir yandan toplumsal üretim koşullarının bütününe etkili, işlevli ve organik biçimde tahakküm altına almayı içerirken aynı zamanda emeği de birleşik bir güç olarak tahakküm altına almayı kapsar” (Negri, 2006b: 191). Negri’ye göre gerçek tahakküm dönemi, post-fordizmin emeği yeni toplumsal örgütlenişinin temel koşulu ve birikimin yeni modeli olarak, post-modernizmin ise yeni üretim tarzına uygun kapitalist ideolojinin bizzat kendisi olarak iki bağlamda ele alınmasına işaret eden bir dönemdir (2004: 92). Önemli otonomist isimlerden Vercellone ise gerçek tahakküm dönemine ait dört temel niteliğin altını çizmektedir. Birincisi, sermaye birikim dinamiğinin kitlesel ve standartlaşmış mal üretiminde uzmanlaşmış büyük ölçekli fabrikalarda (fordizmin büyük fabrikaları) gerçekleştirilmesidir. İkincisi, alışılmamış standartlaştırılmış seri üretimin, işçilerin bilgi ve yetenekleri üzerinde üretime dayalı görevler ve planlama yetenekleri şeklinde katı bir ayrıma yol açtığı, onları kutuplaştırdığı gerçeğidir; işbölümünün bilginin kutuplaşma süreciyle (üretici güçlerinin gelişmesinin doğal sonucu olarak) karakterize olmasıdır. Vercellone için “bu eğilimler (kullanım değeri üretimi açısından), emek sürecinin değerlendirilmesine (değişim değeri üretimi ve artı-değer elde etme araçlarına) tabi kılınması dolayısıyla sermayenin teknik ilerlemeyi içsel kıldığı tarihsel durumların sonucu olarak görünür” (2007: 17). Dolayısıyla ona göre işbölümü bu dönemde, “emeğin bölümlere ayrılarak faaliyetten yoksun bırakıldığı ve emek-gücünün minör bir bileşenin entelektüel işlevler yüklenerek aşırı nitelikli hale getirildiği, bilginin bir tür kutuplaşması süreci ile nitelenmektedir” (2007: 16). Üçüncüsü ise endüstriyel kapitalizme özgü işbö-

lümü temelinde maddi üretimin merkeziliğinin devam etmesi ve ekonomik verimliliğin, üretkenliğin temel kriterinin verimlilik-verim ilkesinin ve homojen zaman ekonomisinin arayışı olmaktadır (ki, bu kriter tam da tarihsel materyalizm temelinin emek zamana dayalı değer teorilerinden birini oluşturmaktadır). Dördüncüsü, ekonomik verimliliğin, doğrudan ücretli emek zamanının (işçi açısından) sadece üretim zamanı olarak düşünüldüğü zamana göre zamanın toplumsal temsiline çevrilmesidir; emeğin kapitalizm öncesinde ölçülemeyen bir zaman ölçüsüken kapitalizmle birlikte zamanın (burada söz konusu olan fabrika sistemi zamanının) emeğin ölçüsü haline gelmesini düşündüğümüzde buna ek olarak burada emek zaman, toplumsal açıdan merkezi bir unsur haline gelir ve makinelerle birlikte zaman, emeğin ekonomik ve kültürel dönüşümünün özünü oluşturur, artık dolaysız emek zamanının kaynağını oluşturan toplumsal normdan söz etmek mümkündür (2005a: 5-6).

Gerçek tahakküm evresinde sermaye, yukarıda da açıklamaya çalıştığımız gibi üretimin toplumsallaşmasını ve bilimsel ve teknolojik yenilikler aracılığıyla çeşitli üretim faillerinin durumlarını dönüştürüp yeni emek süreçlerini yaratmakta ki, tam da bu nokta sermayenin özgül kapitalist üretim tarzını devreye sokması anlamını taşımaktadır; artık biçimsel tahakkümdeki gibi emeğin sermayeye dışsal değil, içsel bir güç olarak dahil edildiği koşullarda gerçek tahakkümden söz edilmektedir (Hardt, 2005a: 101-102). Nitekim tarihsel olarak özgül kapitalist üretim biçiminin ortaya çıkışıyla vücut bulan emeğin toplumsal üretici güçlerinin, başka bir ifadeyle toplumsallaşmış emeğin üretici güçlerinin meydan gelmesini Marx, bilim ve teknolojinin (ki, özellikle kimya meselesi) üretime uygulanması, sermayenin üretim süreci için ona el koyması, yani bütün bilim ve teknolojinin sermayenin üretici gücü haline gelmesi üzerinden açıklamaktadır; değer ölçüsü, emeğin niceliği değil, bilimin genel düzeyine, teknolojinin gelişmesine, bir anlamda bilimin üretime uygulanmasına bağlıdır. Bilimi hem üretkenliği artırmak hem de işçi sınıfının direnişini kırmak adına sermayenin hizmetinde olduğunu düşünen Marx'a göre bu meydana geliş "elbirliğinin, işyeri içindeki işbölümünün, *makinelerin* kullanımının ve genel olarak bilimin, mekaniğin, kimyanın vb. üretimin dönüştürülmesi için bilinçli tarzda, özel amaçlar için *kullanımının*, teknolojinin vb. ortaya çıkışıyla ve üretimin ölçeğinde bu gelişmelere denk düşen büyük bir artışla mümkün olur" (2008: 89-90). "Bireylerin az-çok yalıtık emeklerinin karşısı olarak *toplumsallaşmış emeğin* üretici güçlerinde görülen tüm bu gelişmelere, toplumsal gelişmenin genel ürünü olan bilimin

dolaysız üretim sürecinde kullanılması ile de birleşince, *sermayenin üretici gücüne* bürünürler” (Marx, 2008: 90). Burada, gerçek tahakküm döneminde Read’den yola çıkarak emeğin toplumsal niteliğinin, yalnızca fabrika içinde kolektif olarak harekete geçmesinden, zorunluluktan işbirliği içinde olmasından değil, bilim, dil vb. genel bir toplumsal etkinliğin ürünü olan şeyleri bu faaliyette kullanmasından kaynaklandığını unutmamak gerekir (2014: 185). En nihayetinde, Marx’ın gerçek tahakküm döneminde altını kalınca çizmek istediği olgu, “toplumsallaşmış emek”tir ve Marx bu dönemde bunu ele alırken emeğin fabrikada işe koşulan sadece fiziksel bedeni değil, sermayenin artan bir şekilde toplumsal bilgiye, iletişime vb. bağımlılığı noktasını temel almaktadır (Fornazzari, 2013: 111). Bu kısa parantezden sonra kaldığımız yerden devam edecek olursak bu noktada Marx, sermayenin mistifikasyonu olgusuna ve gerçek tahakküm döneminde bunun yoğunlaşmasına değinir. Artı emeğe ele koymanın, yani sömürünün aracı olarak toplumsal emeğin bilime, doğa güçlerine, büyük ölçekli emek ürünlerine (ki, bunlar işçilerden bağımsızdırlar ve onların karşısında yer alırlar) uygulanışı tablosunda, emeğin güçleri emekten ayrılarak sermayeye ait gibi görünür, sermaye bu araçları üretime uygulayarak sömürüyü artırır ve emeğin toplumsal üretici güçlerinin gelişimi sermayenin başarısı gibi görünmektedir. Marx’a göre bu dönemde açıktır ki, makinelerin gelişimiyle birlikte emek koşulları emeğe egemen olmaya, onun yerine geçmeye, onu baskı altına almaya vb. başlar ve nitekim işçilerin emeklerinin toplumsal nitelikleri sermayeleşmiş biçimde onların karşısına çıkar ki, bu noktada Marx’ın deyişiyle “makinelere, emek ürünlerinin aslında emeğin efendileri haline geldiğini gösterir” ve aynı dönüşüm (işçilerin karşısına sermayenin güçleri olarak çıkma) doğa ve bilim güçlerinde de (özellikle makinede gerçekleşen bilimin işçinin karşısına sermaye olarak çıktığı göz ardı edilmemeli) vücut bulmaktadır, işçilerin bilgi ve becerisinden ayrılırlar ve emeğin ürünleri olsalar da emek sürecinde yer aldıklarında sermayenin parçası olarak görünürler (2008: 125). Emeğin emek gücünün dışı vurumu olsa da, işçiye ait görünse de kendini üründe cisimleştirdiğine ve kapitalistin olduğuna, işçinin emek gücünü satmaya ve artı-emek sarfetmeye zorlandığına (tam da emeğin kendi koşullarından ayrılması), üretim araçlarını temin edenin kapitalist olduğundan bu araçların, yani emeğin nesnel koşullarının işçiye bağımlı olmadığından (işçi onlara bağımlıdır) bütün işin kapitalist tarafından verilmiş gibi görüldüğüne dikkat çekerek biçimsel tahakküm başlığında sermayenin mistifikasyonunu Marx, “sermaye-ilişkisinin doğasında varolan mistifikasyon, bu

noktadan çıkar. Emeğin varolan değeri sürdürme gücü, sermayenin kendi değerini koruma gücü gibi görünür; emeğin değer yaratma gücü, sermayenin kendi değerini genişletme gücü gibi görünür ve genel olarak, canlı emek, cisimleşmiş emek tarafından işe koşuluyormuş gibi görünür” (2008: 86) cümleleriyle özetlemekteydi. Mistifikasyonun gerçek tahakküm döneminde yoğunlaşması aynı kavrayışla işler, ama daha karmaşık ve çok daha mistifike olarak... Marx’a göre: “Üretim süreci içindeki canlı emek sermaye tarafından emilmiş olduğundan, emeğin bütün toplumsal üretici güçleri, sermayenin üretici güçleri, sermayenin içsel bir özelliği olarak görünürler” (2008: 121). Gerçek tahakkümde ayakları üzerine dikilip işçinin karşısında sermaye olarak yer alanların sadece nesnelere (kullanım ve değişim değeri olan emek ürünleri) olmadığına dikkat çeken Marx, “emeğin toplumsal biçimi bile *sermayenin gelişiminin bir biçimi* olarak görünür; bu nedenle toplumsal emeğin böylesine gelişmiş üretici güçleri de *kapitalizmin üretici güçleri* olarak görünür. Aslında emekle karşı karşıya gelen bu toplumsal güçler sermayeleşmiştir” (2008: 124) demektedir. Son tahlilde bilginin ve becerinin ve elbette ki toplumsal aklın üretici güçlerinin birikmesi, emeğe değil, sermayeye ait olarak sermayenin bir özelliği gibi görülür. Bu özellik, yani sermayede içsel olarak bulunan toplumsal üretici güçlerin mistifikasyonu Murray’in aktarmaya çalıştığı gibi açıkça görülüyor ki gerçek tahakküm süreciyle birlikte yoğunlaşmaktadır (2004: 260). Gerçek tahakkümde sermayenin mistifikasyonu yaklaşımı Marx’ın ilk durumda, yani biçimsel tahakküm döneminde emekçilerin sermaye tarafında dışsal olarak boyun eğdirildiğini ve egemenlik altına alındığını, şimdiyse sermayenin değerlendirme süreci ile bütünleştiklerini ortaya koymaktadır (Dinerstein, 2011: 294). Son kertede sermayenin mistifikasyonu, gerçek tahakkümde bu şekilde anlam kazanmaktadır. Tıpkı para örneğinde olduğu gibi emeğin yaratıcı gücünün bir nesnenin niteliklerine sahipmişçesine görünmesiyle benzerlik kuran Marx için, “bunlar, emeğin üretici gücü olarak görünmezler, hatta emeğin sermayeyle özdeşleşen kısmının üretici gücü olarak bile görünmezler. Hele hele bireysel işçinin veya üretim sürecinde birleşen işçilerin üretici gücü olarak hiç görünmezler” (2008: 90). Dolayısıyla sermaye tarafından söğürülür ve onun niteliği gibi görünürler. Gerçek tahakküm döneminde toplumsallaşmış olan sermayenin mistifikasyonunun yalnızca değer üretiminde değil, toplumun tamamında vücut bulduğu, sermayenin üretken gücü olarak hazır ve nazır olan toplumsal faaliyetlerin tümünü kapsadığı, kendi hegemonyasını ve çıkarını böylelikle gizleyebildiği, kısacası bu mistifikasyonla toplumun tamamı-

nın sermaye tarafından üretilmiş gibi olduğu göz ardı edilmemelidir. Oysaki biçimsel tahakküm döneminde açıkladığımız gibi, görünmez kılınan, yani gerekli emek zaman ile artı-emek zaman diyalektiğinin çalıştırılmasında sermayenin mistifikasyonu, işçi ile kapitalist arasında görünmektedir. Mistifikasyon meselesinde, Marx'ın altını kalınca çizmek istediği değerün üretimi ve bu üretkenliğin kaynağının canlı emeğin şebekelerinden sermayeye doğru yer değiştirmesi noktasıdır (aynı zamanda canlı emeğin ve onun işbirliği ağlarının nasıl bir niteliksel dönüşüm geçirdiği), ama gerçek tahakküm sürecinde üretimin çok daha toplumsal anlamda geniş manaya kavuşmasından, yeni toplumsal ilişkilerin ve yapıların üretiminden bahsediyoruz; dolayısıyla burada kapitalizmin hem nasıl ürettiği hem de toplumsal ilişki olarak kapitalizmin nasıl üretildiği şeklinde daima iç içe geçen iki temel nokta vardır ki, bu bağlam Marx'ın üretim biçimi kavramının salt olarak şeylerin değil, Althusserci yorumla üretici güçler ile üretim ilişkilerin, iktisadi ilişkilerin yanı sıra öznelğin (öznelğin üretim ilişkilerine dahil edilmesi) ve altyapı, üstyapı arasındaki ilişkinin, yani toplumsal ilişkilerin üretimini de kapsadığını, bir anlamda felsefi bir tartışma olarak da ele alındığını açığa çıkarır (Read, 2014: 187).

Kapitalizmin 18. yüzyıl sonu, 19. yüzyıl başından 20. yüzyılın son çeyreğine kadar uzanan evresi için betimleyebileceğimiz, Marx'ın “üretim tarzında, işçilerin üretkenliğinde ve işçilerle kapitalistler arasındaki ilişkilerde (ve sürekli yinelenen) bir devrim olur” (2008: 101) dediği, özgül kapitalist üretim tarzı olarak aktardığı gerçek tahakküm döneminin ayırt edici özelliğini Marx, tekrar etmek gerekirse mutlak artı-değer üretiminden çıkıp emek araçları olarak aletlerin yerini alan, canlı emeğin üretkenliğini içerdikleri donmuş emek zaman üzerinden artıran makineler üzerinden (parça-işçi temelli işbölümü, elbirliğinin kolektif niteliği, elbirliği üzerinden artı-değer üretimi kalkar ve elbirliği parça makinelerin birleşimine, kolektif işçiye makinenin bir parçası/uzantısı haline gelir) gerekli emek zamanı kısaltılıp artı-emek zamanı çoğaltan nispi artı-değer üretimiyle açıklamaktadır.

“Görelî artı-değer, kapitalistin; değer = üründe cisimleşen toplumsal bakımdan gerekli emek zamanı eşitliğini anlaması ve dolayısıyla ürünün *tekil değeri* toplumsal değerinin altına düştüğü anda bu ürünün tekil fiyatının üzerinde bir fiyatla satılabileceğini ve bunun da kendine artı-değer sağlayacağını kavramıyla, bu gerçeklerin onu teşvik etmesiyle ortaya çıkar. Görelî artı-değer üretimiyle birlikte, bir bütün olarak üretimin gerçek biçimi değişir ve *özgül kapitalist üretim tarzı* (teknolojik düzeyde de) ortaya çıkar. Buna dayanarak ve buna paralel olarak, üretimin çeşitli unsurları arasında ve hepsinde önce de kapitalistle ücretli emekçi arasında, bu üre-

tim tarzına denk düşen üretim ilişkileri ilk defa ortaya çıkar” (Marx, 2008: 89).

2.2.1. Nispi Artı-Değer Üretimi

Biçimsel tahakküm döneminde gerekli emek zamanı sabit kalırken (sabit kalıyormuş gibi görünürken de diyebiliriz) artı-emek zamanının artırılması yoluyla elde edilen artı-değer, mutlak artı-değer üretimi başlığında ayrıntılı olarak ele almıştık. Gerçek tahakkümde ise üretici güçlerin gelişimiyle birlikte emek üretkenliğinin artmış olmasına paralel olarak gerekli emek zamanının kısaltılarak artı-emek zamanının artırılmasıyla elde edilen, mutlak artı-değer üretimine göre artı-değer üzerinde yaratılan etki bağlamında daha dolaylı görünen nispi artı-değer üretimi söz konusudur. Mutlak artı-değer, teknolojik ve toplumsal koşullara dokunmayıp işgününün uzatılmasıyla üretilen fazlalığın miktarını artırmaya dayanırken nispi artı-değer, sabit bir işgününün kısıtları dahilinde emeğin yoğunluğunu ve organizasyonunu değiştirmektedir (Read 2014: 188). Marx, nispi artı-değeri “gerekli emek-zamanının kısaltılması ve bunun sonucu, işgününün iki kısmının uzunluklarındaki değişiklikten doğan artı-değer” (1986: 329) olarak tanımlamaktadır.

“Sermaye artı-emeği, bütün canlı işgünü üretim sürecinde tüketecek kadar yükseltmişse /.../ üretken gücün çoğalması emek-zamanını çoğaltmaz. Bir işgünü üretimde nesneleşmiştir, **gerekli emek zamanı 6 ya da 3 saat, ½ ya da ¼ işgünü** olsa da. Sermayenin artı-değeri yani işçiye oranla değeri büyümüştür; -önce yalnız = 2/4 iken, şimdi = ¾ nesneleşmiş emek zamanı; ama sermayenin değeri, *mutlak emek miktarı* değil, *görelî emek miktarı* büyüdüğü için artmıştır; yani büyüyen emeğin toplam miktarı değildir; gene eskisi gibi bütün bir gün çalışılır; o halde artı-zaman (artı-emek zamanı) mutlak olarak çoğalmamıştır; tersine *gerekli-emeğin miktarı azalmıştır* ve böylece görelî artı-emek çoğalmıştır. Gerçekte işçi daha önce bütün gün çalışıyordu, ama yalnız ½ günlük art-zaman vardı; eskisi gibi gene bütün gün çalışıyor, ama artı-zaman ¾ işgünüdür” (Marx, 2013a: 237).

Nispi artı-değer üretimi, emeğin üretkenliğinin artırılması ve bunun bağlamı olarak işçinin emek gücünün ucuzlatılması yoluyla elde edilen artı-değeri ifade etmektedir. Aslında mutlak artı-değer üretiminde işçinin 8 saat çalışırken 10 saat çalıştırılması, reel ücreti düşürerek nispi-artı değer elde etmekten hiç de farklı değildir; işgünü uzatılmadan ve reel ücret görünüşte aynı kalırken gerekli emek zamanı düşürülerek artı-emek zamanı yükseltildiğinde, yani işçi 10 saatlik işi 8 saatte yaparak daha yoğun çalıştırıldığında

esasen burada reel ücrette azaltmanın söz konusu olduğu görülmektedir ve bu azaltma nispi artı-değer üretiminin temeli olarak durmaktadır.

Emek gücünün değeri her türlü tarihsel, kültürel ve toplumsal koşullardan etkilense de nihayetinde işçinin belli bir yaşam standardında kendilerini ve kendilerine bağımlı olanları yeniden üretmek için ihtiyaç duyduğu metalarının değerine bağlıdır (Harvey, 2012: 180). Nitekim emek gücünün değeri işçilerin ortalama yaşam standartlarını sürdürebilmeleri için ihtiyaç duydukları metaları üretmedeki gerekli olan süre tarafından düzenlendiğine, yani geçim araçlarının değerine indirgendiğine göre bu metaları üretmek için gerekli emek zamandaki azalma emek gücünün değerini düşürür, artı-değer oranını artırır ve dolayısıyla emek üretkenliğindeki artış sayesinde, emek gücünün değeri azalırken reel ücretlerin ve işçilerin yaşam standartlarının artması şeklinde bir tablo görünür (Foley, 2010: 70). Nispi artı-değer üretiminde, emeğin üretkenliği arttığında aynı sürede daha fazla meta, bir anlamda daha fazla kullanım değeri üretilir ve değer bu fazla üretilen ürünlere dağılınca metanın -birim başına düşen- değeri azalır, fiyatı ucuzlar. Üretim araçlarının gelişimiyle birlikte işçinin tükettiği geçim araçlarının değerinin azaldığı şeklindeki bu fotoğrafta, gerekli emek zaman azalınca, artık işçi 5 saatte ürettiği geçim nesnelere değerini 3 saatte üretiyor demektir, bu da işçinin geçim nesnelere daha düşük ücretle karşılıyor olması demektir; işte bu durum işçilerin bir anlamda nispi-artı değer üretimine kendisini ikna etmesi gibi bir varsayıma işaret etmektedir. Buradan hareketle emeğin üretkenliği arttığında emek gücünün değeri ters orantılı bir şekilde düşmektedir, emek gücünün değeri düştüğü oranda da nispi-artı değer artacağına göre emeğin üretkenliğiyle nispi artı-değer arasında doğru orantılı, metaların değerleriyle ters orantılı bir tablo vardır; kapitalistin eğilimi nispi artı-değer üretiminde, tekrar vurgulamak gerekirse emeğin üretkenliğini artırmak yoluyla metaların fiyatını ucuzlatmak ve bu yolla emek gücünü düşürmek, yani işçinin kendisini ucuzlatmak için emeğin üretkenliğini artırmaktır (Marx, 1986: 332-334). Mutlak artı-değer üretiminde mücadelelerin, meta biçiminin ne kadar dayatılacağı üzerineyken şimdi işçi sınıfının kendi metası olan emek gücüne daha fazla fiyat talep etmesiyle meta biçiminin hangi fiyattan satılacağı üzerine olduğunu belirten Cleaver'ın özetlediği gibi sermaye için hem yüksek ücretleri ödemenin hem de karı korumanın ve artırmanın tek yolu artık nispi artı-değerin gereği olarak emeğin üretkenliğini artırmaktır, emek gücünün değeri artı-değere göre nispi olarak düşerken işçi sınıfı tarafından elde edilen kullanım değerlerinin mutlak

miktarı artmaya devam edebilir, emek gücünün nispi dağılımını belirleyen fiyat ve üretkenlik arasındaki değişen ilişkidir (Clevaer, 2008: 127).

“Sermaye geçim araçlarını (veya bunların üretimi için gerekli giderleri) üreten yararlı emeğin üretkenliğini artırarak işçi sınıfının kendisini yeniden üretmek için satın aldığı bu metaların değerini düşürür. Geçim araçlarının değeri düşerse o zaman sermaye işçilere öncekinden daha az ücret ödeyebilir ve işçiler yine de pek çok kullanım değeri (hatta çok daha fazlasını) satın alabilir. Emek gücüne yatırılması gereken sabit sermaye miktarı bu anlamda azaltılabilir ve aynı zamanda toplam iş miktarı ve dolayısıyla değer aynı kalırsa, sermayenin bu değerden artı-değer olarak aldığı oran artar. İşte, nispi artı-değer stratejisi budur” (Clevaer, 2008: 198).

Dolayısıyla emek gücünün değerinin düşmesi, -başka her şey eşit kalmak koşuluyla- emekçilerin kendilerini yeniden üretmek için ihtiyaç duyduğu malları üreten işkollarında üretkenlik yükseldiğinde mümkündür (Harvey, 2012: 180). Marx’ın dediği gibi (1986: 329): “Emek-gücünün değerinin düşürülebilmesi için, emeğin üretkenliğindeki artışın, ürünleri emek-gücünün değerini belirleyen ve bunun sonucu olarak, ya alışılmış geçim araçları sınıfına giren, ya da bunların yerlerini alabilen sanayi kollarına yönelmesi zorunludur.” Bu nokta kapitalistler açısından değişken sermayenin düşürülebileceği meselesidir; çünkü işçiler ihtiyaçlarını karşılama noktasında daha az paraya ihtiyaç duyacaklardır ve kapitalistler değişken sermayeye daha az para yatırmak zorunda kalırsa işgünü sabit kalsa bile sömürü oranı artmış olacaktır ve böylece işgünü sabit kalsa bile artı-değer aratacaktır (Harvey, 2012: 180-181). Fakat Marx’a göre lüks mallar diyebileceğimiz tüketim mallarının değerini, üretkenliği artırarak düşürmenin emek gücünü değerini düşürmeyeceğinin, nispi artı-değeri arttırmayacağıın altını çizmek gerekmektedir, sadece geçimlilik mallarının değerinin düşürülmesi bir anlam ifade etmektedir. “Ama ne gerekli tüketim maddelerini üreten, ne de bunların elde edilmesi için gerekli üretim araçlarını sağlayan sanayi kollarında emeğin üretkenliğindeki bir artış, emek-gücünün değerini etkilemez” (Marx, 1986: 330). Nitekim burada Marx’a göre emeğin üretkenliğinin artmasının sadece işçiler için gereksinim araçlarını üreten iş kollarında değil, gereksinim nesnelere üretiminde kullanılan üretim araçlarını üreten üretim kollarında da olması gerektiğini belirtmek gerekmektedir (emeğin üretkenliğiyle birlikte aynı zamanda üretim araçlarının da ucuzladığı da dikkate alınmalıdır); nihayetinde metanın değeri sadece işçinin emek niceliğiyle değil, üretim araçlarında bulunan emekle de belirlenir (Marx, 1986: 329-330). “Örneğin, bir çift kunduranın değeri, yalnız kunduracının emeğine değil, derinin, balmumunun, ipliğin vb. değerlerine de bağlıdır. Demek

ki, emek-gücünün değerindeki düşme, emeğin üretkenliğinde bir artışla ve gerekli tüketim maddelerinin üretiminde kullanılan değişmeyen sermayenin maddi öğelerini oluşturan emek araçları ile hammaddeleri sağlayan sanayi kollarına ait metaların ucuzlatılmasıyla da meydana getirilebilir” (Marx, 1986: 330).

Marx’a göre, “metaların ucuzlaması, kuşkusuz, emek-gücünün değerinde ancak *pro tanto* [o ölçüde. -ç.] bir düşme, emek-gücünün yeniden-üretiminde bunların kullanılması oranında bir düşme meydana getirir” (Marx, 1986: 330). Dolayısıyla Marx gerekli geçim araçlarının toplamının ayrı sanayi kollarının ürünü olan metalden oluştuğuna dikkat çekerek bu metaların her birinin değerinin emek gücü değerinin sadece bir kısmı olduğunu belirtir ve bu metaların yeniden üretilmeleri için gerekli emek zamandaki azalmanın emek gücünün değerini düşürdüğünü ve emek zamanındaki toplam azalmanın, çeşitli ve birbirinden ayrı sanayi kollarındaki emek zamanlarının kısaltmalarının toplamına eşit olduğunu belirttikten sonra burada, bu tablonun bir amacın sonucuymuş gibi ele alındığını vurgular (1986: 330). Marx ardından “bir kapitalist, örneğin, emeğin üretkenliğini artırarak gömlek fiyatlarını ucuzlatsa, bu, hiç bir zaman onun, emek-gücünün değerini ve dolayısıyla da gerekli emek-zamanını *pro tanto* [o ölçüde, -ç.] düşürmek amacıyla hareket ettiğini göstermez. Ama en sonu, bu sonucun doğmasına katkıda bulunduğu sürece, genel artı-değer oranının yükselmesine de yardım etmiş olur. Sermayenin genel ve zorunlu eğilimlerini, ortaya çıkış biçimlerden ayırdetmek gerekir” (1986: 330) demektedir. Bu bağlam Harvey’e göre, Marx’ın serbest piyasa ütopyacılığının kısıtlayıcı varsayımlarına bağlı kalarak son derece büyük bir iş başardığını ve tek tek kapitalistlerin yaptıkları yeniklerin bütün kapitalistler için yararlı olmasına rağmen yenilik yapmaya nasıl ve niçin zorlandıklarını gösterir (2012: 182). Marx’ın açıklığa kavuşturmak istediği aslında tam da şu sözlerdir (1986: 330-331):

“Kapitalist üretim biçimine özgü yasaların, bireysel sermaye kitlelerinin hareketleri sırasında kendilerini nasıl gösterdiklerini, rekabetin zorlayıcı yasaları olarak nelerde ortaya çıktıklarını ve bireysel kapitalistlerin kafalarında ve bilinçlerinde hareketlerine yön veren dürtüler olarak nasıl yer aldıklarını burada incelemek niyetinde değiliz. Ama şurası açıktır ki sermayenin asıl niteliğini kavramadan, rekabetin bilimsel bir tahlilinin yapılması olanaksızdır; bu, tıpkı, gök cisimlerinin görünüşteki hareketlerinin, ancak, duyularla doğrudan doğruya algılanamayan gerçek hareketlerini bilen birisi için anlaşılır ve açıklanabilir olmasına benzer.”

Bir kapitalist, metanın değerini belirleyen toplumsal olarak gerekli emek zamanı azaltarak üretkenliğini artırırsa, örneğin bir çift ayakkabıyı toplumsal ortalama değeri olan 30

liradan değil de üretkenliği artırıp 20 liradan, yani toplumsal değerinin altında, ama bireysel değerinin üzerinde satarsa (ki, böylelikle 20 lira ile 30 lira arasında), netleştirmek gerekirse diğer kapitalistler günde 10 mal üretirken kendisi teknolojiden daha fazla yararlanıp 20 mal üretip bu malları toplumsal değerinin altında satarsa bu durum ona avantaj sağlayacaktır. “Bu malların her birinin değeri, şimdi toplumsal değerinin altında olur; bir başka deyişle, aynı malın ortalama toplumsal koşullar altında üretilen büyük yığınının daha az emek zamanına mal olmuştur” (Marx, 1986: 331). “Fakat buradaki durumda, rekabet meta üretiminin o alanındaki genel üretkenlik düzeyindeki değişiklikler yoluyla denge konumunu -metanın ortalama fiyatını ya da değerini- yeniden tanımlar” (Harvey, 2012: 184). Tam da bu noktada kapitalist fazladan artı-değer elde ederken, nispi artı-değerini büyütürken Marx, fazladan 10 malı eski toplumsal değerinden nasıl satabilir sorusunu kendisine sorar ve cevap artık bu ürünlerin eski fiyattan satılmayacağıdır, fiyatlar düşmeye başlar ve düştükçe de diğer kapitalistlerin karı da düşer ve bu da artık değerinin yeni teknolojiler ile ileri teknolojiler arasında yeniden bölüşümü anlamına gelmektedir ki, tüm kapitalistler yeni teknolojiyi benimseyip daha fazla mal üretmeye başlayınca bu mallarda cisimleşen toplumsal olarak gerekli emek zamanı düşer (Harvey, 2012: 185). Bu sebeple, bu durum geçicidir, sonsuza kadar sürüp gitmez, devreye rekabetin zorlayıcı yasası girer.

“Ne var ki, öte yandan, bu yeni üretim yöntemi yaygınlaşıp da, bu bireysel metanın ucuzlatılmış değeri ile toplumsal değeri arasındaki fark ortadan kalkar kalkmaz, artı-değer fazlası da yok olup gider. Yeni üretim yöntemini uygulayan bireysel kapitalisti, malını toplumsal değerinin altında satmaya zorlayarak egemenliği altına alan, değerinin emek-zamanı ile belirlenmesi yasası, aynı zamanda rekabetin zorlayıcı yasası olarak, rakiplerini bu yeni yöntemi benimsemeye zorlar. Bunun için, genel artı-değer oranının, sürecin bütününe etkisi altına girebilmesi, ancak, emekteki üretkenlik artışının, gerekli geçim araçlarını kapsayan metaların fiyatında ve dolayısıyla emek-gücünün değerinin öğelerinde bir ucuzluk sağlayan sanayi kollarını içine aldığı zaman mümkün olur” (Marx, 1986: 333).

Dolayısıyla burada değindiğimiz birinci nispi artı-değer biçimi, yani emek gücünün değerinin düşürülmesi üzerinden tartıştığımız bağlam sınıf olgusudur, bütün kapitalist sınıfça paylaşılr ve kalıcıdır; ikincisi ise bireysel ve geçicidir, rekabetin zorlayıcı yasası nedeniyle belirli bir noktadan sonra aynı teknolojiyi benimsemek zorunda kalan kapitalistlerin için bu biçim, bireysel avantaj sağlayandır (aslında geçimlik mal sektöründeki geçici yeniliklerin aynı zamanda fiziken sabit bir yaşam standardında emek gücünün değerini de düşüreceği göz ardı edilmemelidir) (Harvey, 2012: 185).

Daha önce elbirliği ve manüfaktür üretimde de karşımıza çıkan nispi artı-değerin, işgününü gerekli emek-zaman ile artı-emek zaman şeklinde zaten iki kısma bölünmüş olduğunu öngördüğünü ifade eden Marx'a göre biçimsel tahakkümdeki gibi emek sürecinin geçmişteki şekliyle devralınması ve mutlak-artı değer yeterli değildir, burada gerekli emek zamanının kısaltılması bağlamında emeğin üretkenliğin artırılması, sürecin teknik ve toplumsal koşullarının köklü değişimine bağlıdır. "Nispi artı-değer üretimi işin teknik sürecini ve toplumun bileşimini kökünden değiştirir. Bu nedenle o, kendisine özgü yöntemleri, araçları ve koşullarıyla birlikte emeğin şeklen sermayenin egemenliği altına girmesiyle sağlanan temel üzerinde kendiliğinden doğup gelişen özgül bir üretim tarzını, yani kapitalist üretim tarzını öngörür" (Marx, 1986: 521). Bu noktada Marx'a göre salt bir artı-değer üretimi olarak nispi artı-değerden söz etmek mümkün değildir, gerçek tahakküm sürecini karakterize eden nispi artı-değer üretimi genel ve toplumsal olarak egemen üretim biçimi (üretim biçimi üretim sürecinin tüm yönlerini göstermesi açısından anlamlıdır) halini almaktadır; çünkü özgül kapitalist üretim tarzı, bütün bir üretim koluna, bütün önemli üretim kollarına egemen olmaya başladığında onu sadece nispi artı-değer üretim aracı olarak düşünemeyiz ve Marx için özgül kapitalist üretim tarzı, yukarıda da belirttiğimiz gibi daha önce sadece biçimsel olarak sermayenin egemenliği altında olan sanayi kollarına yayıldığı ve buralardaki üretim yöntemlerindeki değişiklikler dolayısıyla devrim yapmaya devam ettiği ölçüde nispi artı-değer üretiminin özel bir yöntemi olarak etkinliğini koruyabilir (1986: 522).

Mutlak artı-değer üretimi değil, nispi artı-değer üretimi, gerekli emek zamanının sınırlarının geriye çekilmesi ve artı-emek zamanının artırılması ekseninde sadece üretimin çeşitli etmenlerinin durumunu değil, emek biçiminin ve elbette ki emek sürecinin teknik ve toplumsal koşullarını -daimi olarak- devrimcileştirilmesine dayandığı için (aynı zamanda özgül kapitalist üretim tarzından bahsetmiş oluyoruz) kapitalist üretim biçiminin özünü, hatta tarihsel olarak ayırt edici niteliğini (sermayenin üretim biçimiyle önceki çağların üretim biçimi arasındaki farkı derinleştirmesi bağlamında) oluşturmaktadır diyebiliriz ki, ayrıca bu tartışmada mutlak artı-değer üretimi başlığında her iki artı-değer türünün birleştirilmesinin, yani işgününü uzatılmasının ve bununla birlikte emeğin üretkenliğinin artırılması düzleminde hem gerekli emek zamanının düşürülmesinin (emeğin üretkenliğinin artmasıyla işgününün kısaltılması söz konusu olmamaktadır, sadece gerekli emek zamanının düşürülmesi temel meseledir) hem de istihdam edilen işçi sayısının

azaltılmasının kapitalizmin özgün yöntemi olduğunu da söylemiştik. En nihayetinde Marx'ın sermayenin elbirliği, manüfaktüre göre işbölümü ve modern makineler (asıl odak) şeklindeki, üretici güçler başlığında toplanan bu üretim yöntemlerini, nispi artı-değer üretimi motivasyonu ile geliştirdiğini ve böylelikle basit elbirliğinden modern sanayi sonrasına kadar kapitalist üretim biçiminin tarihini incelemenin önünün açıldığını biliyoruz. Rosdolski'ye göre kapitalist üretim biçiminin gelişmesinin öncelikli dayanağı olan emeğin toplumsal üretici güçlerinin sermayenin hizmetine sokulması meselesi, bu üretim yöntemlerinin ilk özelliği olarak görünmektedir; çünkü toplumsal üretici güçlerdeki her artış, sermayeyi zenginleştirir, sermaye sınıfı tarafından tekelleştirilir; sermaye, toplumsal üretici güçleri ancak artı-değer yarattığı ölçüde geliştirir ve bütün bu ilerlemeler nispi artı-değer alanını genişletmeye, yani emeğin üretkenliğini artırmaya ve emek üzerindeki nesnel gücü, yani sermayenin gücünü artırmaya hizmet eder (2012: 256). Fakat burada yeni bir tartışma devreye girer ki, o da sermayenin değerinin genişlemesinin gerekli emek ile artı-emek ilişkisinin sınırlarıyla kısıtlı olduğu gerçeğidir (sermayenin organik bileşiminin artmasının kaçınılmaz sonucu olarak görülen kar oranlarının düşme eğilimi bağlamında düşünmemiz gereken üretici güçler geliştikçe -üretim sürecinin sınırlılığı da üretici güçlerin gelişimiyle sınırlıdır-, emeğin üretkenliği arttıkça, yani artı-değeri üreten olarak canlı emekteki tasarrufun yanı sıra gerekli emek en düşük sınıra geldikçe bu bağlamda sermayenin değerlenmesinin giderek daha fazla zorlaştığı sonucunu doğurur) (Rosdolski, 2012: 249). Bu gerçek, aynı zamanda Marx'ın hem artı-değer oranını hem de sermayenin organik bileşimini etkileyen emeğin üretkenliğindeki artış ile nispi artı-değerin ilişkisine yönelik incelemelerine kafa yormamızı sağlamaktadır.

“Kapitalist, işçide nesneleşmiş emeğe karşılık -yani yarım işgünü emeğine karşılık- değişim yoluyla bütün işgünü kendine malettiği ve sonra da onu üretim sürecinde, sermayesini oluşturan maddede tükettiği için, sermayesinin artı-değerini – varsayılan durumda yarım günde nesneleşmiş emeği- yaratır. Diyelim ki, şimdi emeğin üretken güçleri iki katına çıkmıştır, yani aynı zaman içinde aynı emek iki kat *kullanım değeri* vermektedir. /.../ O zaman işçinin, bütün bir gün yaşamak için yalnız ¼ gün çalışması gerekirdi; kapitalist de, bu durumda, üretim süreci aracılığıyla artı değerini ½' den ¾'e çıkarmak için, değişimde işçiye yalnız ¼ günlük nesneleşmiş emek verme gereğini duyardı; ½ günün nesneleşmiş emeği yerine ¾ günlük nesneleşmiş emek kazanmış olurdu. Üretim sürecinden gelen biçimiyle sermayenin değeri, 2/4 yerine ¾ oranında yükselirdi. Öyleyse kapitalistin, sermayeye aynı artı-değeri -½ ya da 2/4'lük nesneleşmiş emeğin artı-değerini- katmak için, onu yalnız ¾ gün daha çalıştırması gerekirdi. Ama sermaye, servetin genel biçiminin -paranın- temsilcisi olarak, kendi sınırının ötesine taşımaya sınırsız ve öl-

çüsz eğilimdedir. Her sınır onun için engeldir ve engel olmalıdır” (Marx, 2013a: 230).

Dolayısıyla kapitalist, işçiyi aynı artı-değeri sağladığı için $\frac{3}{4}$ gün çalıştırmaktan kaçınmakta, işgününün bu şekilde kısaltılmasını kabul edememekte ve bütün gün çalıştırmak eğilimi taşımaktadır; üretici güçlerin işçiyi $\frac{1}{4}$ gün çalışma ile bütün bir gün yaşayacak konuma getirmesi işçinin artık $\frac{2}{4}$ gün değil, $\frac{3}{4}$ gün çalışmasını gerektirecektir.

“İşçiyi $\frac{1}{4}$ işgünü ile bütün gün yaşayacak duruma getiren üretken gücün artması, çok basit olarak, daha önce yalnız $\frac{2}{4}$ gün sermaye için çalıştığı halde, bu kez $\frac{3}{4}$ gün çalışması zorunluluğunda ifadesini bulur. İşçinin emeğinin büyüyen üretken gücü, eğer bu işçide nesneleşmiş emeğin (kullanım değeri, geçim aracı için) yerine gelmesi için zamanının kısaltılması demek ise, sermayenin değerlenmesi için işçinin emek zamanının uzaması halinde görülür (değişim değeri açısından). İşçi açısından bakınca, şimdi onun bir gün yaşamak için $\frac{3}{4}$ günlük artı-emek gerçekleştirilmesi zorunludur, oysa daha önce yalnız $\frac{2}{4}$ günlük artı emek gerçekleştirmek zorundaydı. Üretken gücün artması iki katına çıkması yoluyla, onun artı-emeği $\frac{1}{4}$ gün oranında çoğalmıştır. Burada şu noktayı belirtmek gerekir: Üretken güç iki katına çıkmıştır, işçi için artı emek iki katına çıkmamış, yalnız $\frac{1}{4}$ oranında büyümüştür. Dolayısıyla görünüyor ki, artı-emek (işçi açısından) ya da artı-değer (sermaye açısından) üretken gücün büyüdüğü sayısal oranda büyümüyor. /.../ Üretken gücün iki katına çıkması gerekli emeğin (işçi için) $\frac{1}{4}$ gün azalması, bunun yanında artı-değer üretiminin $\frac{1}{4}$ oranında büyümesidir, çünkü başlangıç oranı $\frac{1}{2}$ idi. Başlangıçta işçi, bir gün yaşamak için $\frac{2}{3}$ gün çalışmak zorunda olsaydı, artı-değer, artı-emek gibi $\frac{1}{3}$ olurdu. Emeğin üretken gücünün iki katına çıkması, işçiyi gerekli olanlar için emeğini $\frac{2}{3}$ 'ün yarısı ile ya da $\frac{2}{3} * 2$, $\frac{2}{6}$ ya da $\frac{1}{3}$ gün ile sınırlandırmaya yetkin duruma getirir, kapitalist de $\frac{1}{3}$ günlük değer kazanmış olurdu. Ama toplam artı-emek $\frac{2}{3}$ gün olurdu. Üretken gücün, birinci örnekteki $\frac{1}{4}$ günlük artı-değer ve artı-emek olarak sonuçlanan iki katına çıkışı, bu kez $\frac{1}{3}$ günlük artı-değer ya da artı-emekte sonuçlanırdı” (Marx, 2013a: 231).

Burada Marx, artı-değerin, üretken gücün büyüdüğü oranda büyümediğini (üretken gücün büyümesiyle sermayenin toplam değeri aynı kalıyorsa değişmeyen kısmının değişken olan kısmıyla aynı oranda büyümesini gerektirir) ve üretken gücün çarpanının artı-değerin çarpanı olmadığını ortaya koyarak oldukça kritik bir noktaya temas etmektedir. Rosdolski, “tersine işçi başlangıçta tüm gün yaşamak için günün üçte ikisinde çalışmış olsaydı, gerekli emek, üretken gücün ikiye katlanmasıyla üçte ikiden üçte bire düşer, buna uygun olarak da artı-emek ikiye katlanırdı” (2012: 251) diyerek Marx’ın devam ettirdiği tabloyu özetliyor. Marx’ın çözümlemesinde “sermayenin değeri, üretken gücün çoğaldığı oranda değil, üretken gücün çoğaldığı, üretken gücün çarpanının, işgününün işçiye ait kısmını gösteren kısmının bölündüğü oranda büyür. Emeğin üretken gücünün sermayenin değerini ne kadar çoğalttığı, işçide nesneleşmiş emeğin canlı emekteki payını gösteren başlangıçtaki oranda bağlıdır. Bu pay her zaman tam işgününün kesri $\frac{1}{3}$,

2/3 vb. olarak ifade edilir” (2013a: 232). Marx’a göre nesneleşmiş emeğin ise bütünüyle canlı işgünü arasında içkin bir ilişkisi (gerekli emek saatlerinin kesri ile artı-emek saatleri arasında değişen ilişki) vardır; bu içkin ilişki, canlı emek gününün kesrinin oranı veya nesneleşmiş emek için eşdeğerin oranıdır, işçi bu oranla ücret alır ve bu canlı işgünü ile olan orandır, bütünü de günün kendisidir (2013a: 246). Son kertede Marx için artı-değer veya artı-emek üretken güçle aynı sayısal oranda büyüyemez (her zaman sermayenin artı-değeri, üretken güçteki gelişmeye göre daha az oranda artar); kapitalist bütün işgününün belirli bir kısmının daima işçide nesneleşmiş emek karşılığında değişilmesi zorunluluğu olduğuna göre değer hiçbir zaman tam işgününe eşit olamaz, yani kapitalist işgününün tamamına el koyamaz (2013a: 233). “Artı değer ise yalnızca, canlı emeğin, işçide nesneleşmiş emeğe oranıdır; o yüzden *ilişkinin bir halkasının her zaman kalkmış olması gerekir*. Zaten etkenler değişmekle birlikte, oranın oran olarak sürekli olmasıyla, üretken gücün çoğalmasıyla değerın çoğalması arasında belirli bir ilişki vardır” (Marx, 2013a: 233). İşte tam da bu sebeple nispi artı-değer üretken gücün artışıyla aynı sayısal oranda artamaz. “Üretkenliğin ikiye katlanmasıyla, gerekli emeğin yarım günden çeyrek güne indiğini, böylece kapitalistin çeyrek günlük artı-değer kazandığını varsayıyoruz. Şimdi üretkenliğin yine ikiye katlandığını varsayalım; gerekli emek, bir günün dörtte birinden sekizde birine düşecek ve artı-emek sadece gününü sekizde biri kadar artacaktır” (Rosdolski, 2012: 251). Dolayısıyla burada üretkenlikteki her artışla birlikte yukarıda da aktarmaya çalıştığımız gibi artı-değerdeki görece artış bir nebze daha azalmaktadır. Marx’ın şu örneğindeki gibi üretken gücün bin kat artması, toplam artı değeri binde bir artırmış oluyor (2013a: 251): “Gerekli emek 1.000’e inmiş olsaydı, toplam artı-değer =999/1.000 olurdu. Üretken güç bin katına çıksaydı, gerekli emek 1/1.000.000 işgününe düşerdi ve toplam artı-değer bir işgününün 999.999/1.000.000 tutarında olurdu; oysa üretken gücün bu çoğalışından önce yalnız 999/1.000 ya da 999.000/1.000.000 idi; demek ki 999/1.000.000 oranında = 1/ 11 çoğalmış olurdu.” Marx tüm bunların ardından nispi artı-değerin emeğin üretkenliğindeki artışla ilişkisine dair çözümlerini üç noktada toplamaktadır (ki, bu çözümlerler kar oranlarının düşme eğilimi açısından temel analizlerdir). Birincisi, “canlı emeğin üretken gücünün çoğalması sermayenin *değerini*, aynı emekle yaratılan ürünlerin ya da kullanım değerlerinin miktarlarını çoğaltarak -emeğin üretken gücün onun doğal gücüdür- değil, *gerekli emeği* azalttığı, yani bunun azalması oranında *artı-emeği* ya da aynı şey demek olan

artı-değeri yarattığı için çoğaltır (ya da işçinin değerini azaltır); çünkü sermayenin üretim süreci yoluyla ulaştığı artı-değer, yalnızca gerekli emek üzerinde gerçekleşen artı-emeğin fazlalığında vardır. Üretken gücün çoğalması, ancak *gerekli emeğin artı-emekle* olan oranını azaltması halinde ve yalnızca bu oranın azalması ölçüsünde, artı-emeği - yani sermayede ürün olarak nesneleşmiş emek üzerindeki fazlalığı- çoğaltabilir”; ikincisi, “sermayenin artı-değeri, üretken gücün çarpanı, yani üretken gücün (birim olarak, çarpan olarak bulunan) çoğaldığı sayı gibi çoğalmaz; başlangıçta gerekli emeği gösteren canlı işgününün kesrinin aynı kesir üstündeki fazlalığının, üretken gücün çarpanı ile bölünmesi oranında çoğalır. /.../ Dolayısıyla sermayenin kendi değerinin üretken gücün belirli bir çoğalışı yoluyla çoğalttığı *mutlak toplam*, işgünü *eldeki parçasına*, işgününün bölünebilir parçasına bağlıdır ve bu parça *gerekli emeği* gösterir, böylece de gerekli emeğin canlı işgününe olan başlangıçtaki oranını dile getirir. Öyleyse üretken gücün çoğalışı belirli bir oranda genel bir çoğalışı, örneğin çeşitli ülkelerde farklı olarak çoğaltabilir. Üretken gücün aynı oranda genel bir çoğalışı, sermayenin değerinin çeşitli sanayi kollarında değişik ölçüde artırabilir ve bunu da gerekli emeğin canlı işgününe olan değişik oranına göre yapacaktır”; üçüncüsü ise “üretken gücün çoğalmasından önce sermayenin artı-değeri ne kadar büyükse, varsayılmış artı-emeğin ya da sermayenin artı-değerinin miktarı ne kadar büyükse ya da işçinin eşdeğerinin oluşturan, gerekli emeği anlatan işgününün kesri de ne kadar küçükse, üretken gücün çoğalmasından önce sermayenin elde ettiği artı-değerin büyümesi o kadar azdır. Sermayenin artı-değeri yükselir, ama her zaman üretken gücün gelişmesine göre daha küçük bir oranda. /.../ Demek ki, sermaye ne kadar çok gelişmişse, ne kadar çok artı-emek yaratmışsa, yalnızca küçültülmüş bir oranda değerlendirilmesi için, yani kendine artı-değer katmak için, üretken gücün o kadar verimli bir gelişme göstermesi gerekir- çünkü onun sınırı her zaman, *gerekli-emeği* gösteren günün kesri ile tam işgünü arasında bulunan orandır” (2013a: 234-235). Tüm bunlardan hareketle sermayenin değerlendirilmesi bağlamında emeğin üretkenliğindeki artışla nispi artı-değerin ilişkisini ortaya koymuş bulunuyoruz. O halde artık gerçek tahakküm döneminde sermayenin değerlendirilme sürecindeki temel rol sahibi olan makinelerin nispi artı-değer üretimi eksenindeki pozisyonunu incelemeye başlayabiliriz.

2.2.2. Artı-Değer Üretim Aracı Olarak Makineler

Gerçek tahakküm sürecinin emeğin teknik ve toplumsal koşullarını dönüştürdüğünü ve biçimsel tahakkümde sermayenin dışında bulunan emeğin bu koşullarının sermayeye içerildiğini ve bu koşulların değişimiyle de canlı emeğin daha yoğun hale geldiğini söylemiştik. Bu dönemde kapitalizm, el zanaatları ve manüfaktür üretimin temas ettiği teknolojileri dönüştürerek devasal bir bilimsel ve teknolojik temel geliştiriyordu ve bu temelin ulaştığı nokta makineleşme ve makinelerin bir fabrika içerisinde örgütlenmesiydi. Dolayısıyla bu dönüşümün merkezi unsuru olarak makineleşmeyi ele almak gerekmektedir; elbette ki *Kapital* ve *Grundrisse* okumalarını ortaklaştırarak...

Makineleşmeyi, tarihsel gelişimi açısından baktığımızda (asla tesadüfi bir zeminden kavramamak gerekiyor) manüfaktür dönemiyle ortaya çıkışı ve büyük ölçekli sanayi üretiminde yetkin konuma gelişi bağlamında inceliyoruz. El araçlarından manüfaktüre, manüfaktürden büyük ölçekli sanayiye emek araçlarının ve emek biçiminin dönüşümünden bahsederken, ancak tamamıyla doğrusal bir okumadan söz etmiyoruz. Sonuçta her üretim biçimi hakim üretim biçimiyle ilişkisi dahilinde varolur. Manüfaktür döneminde ve öncesinde makine haline gelen el araçlarını görmek mümkündü, ama bunlar üretim biçiminde devrim yaratacak nitelikte değildi. Ev sistemleri, el zanaatları, manüfaktür ve fabrika farklı veya aynı coğrafyada aynı anda varlıklarını sürdürebiliyordu ve birbirleriyle rekabete girdiklerinden birtakım uyarlanmalar söz konusu olabiliyordu; ancak eninde sonunda diğer sistemlerin tasfiyesiyle fabrika sisteminin hakim olduğu bir tablo ortaya çıkmıştı. Fakat iş aletlerinin birleşmesi olan makinelerin 18. yüzyılda ortaya çıktığını düşünen Marx, “fabrika sistemindeki gelişme ile onunla yürüyen tarımda devrimle birlikte, diğer sanayi kollarında üretim yalnız genişlemekle kalmaz, bunların niteliklerini değiştirir. Fabrika sisteminde uygulanan ve üretim sürecinin bütün evrelerini tahlil etme ve ortaya çıkan sorunları, mekanik, kimya ve diğer bütün doğa bilimlerinin yardımıyla çözümlene ilkesi, artık, her yerde geçerli ve uygulanan bir ilke haline alır” (1986: 472) derken aslında bir yıkımdan değil, yine teknolojik determinizme hap olduğu algısına sebep olacak şekilde bir uyarlanmadan bahseder. Çünkü Marx’da makinelili sistemin manüfaktüre sızdığı düşüncesi ve böylece manüfaktür üretimin işbölümünün çözülüşü, makine teknolojileriyle ilişkili zihinsel kavrayışların eski sistemlerin re-organizasyonuna nüfuz ettiğini göstermektedir (Harvey, 2012: 244). Tüm çalışma

sistemlerindeki uyarlanmalar Marx'a göre bunların karmaşıklaşmasına yol açmaktadır. Marx, "üretim araçlarındaki devrimin zorunlu bir sonucu olan sanayi yöntemlerindeki devrim, karmakarışık geçiş biçimleriyle sonuca ulaştı" (1986: 483) diyordu; ancak fabrika sisteminin baskın hale gelişini, "geçiş biçimlerindeki bu çeşitlilik, gene de gerçek anlamıyla fabrika sistemine dönüşme eğilimini gizleyememektedir" (1986: 484) sözleriyle ereksel bir noktadan netleştiriyordu. Özetlediği gibi, örneğin Hollandalıların 1836-37 yıllarında Harlem gölünü boşalttıkları pompalar, basit pompa ilkesine göre yapılmıştı, aradaki tek fark bunların pistonlarının, insan yerine dev yapılı buhar makineleriyle çalıştırılmasıydı ve bunun yanı sıra İngiltere'de de demircilerin kullandıkları sıradan ve hiç de yetkin olmayan körükler, bazı yerlerde, kolları buhar makinesine bağlanarak hava pompası haline getirilmişlerdi, hatta 17. yüzyılın sonunda manüfaktür döneminde icat edildiği ve 1780'e kadar kullanıldığı şekliyle sermayeyi yerel güç kaynaklarından azat eden buhar makinesi bile, herhangi bir sanayi devrimine yol açmamıştı ki, tam tersine makinenin icadı buhar makinelerinin biçiminde köklü bir devrimi gerektirmişti (Marx, 1986: 389).

Manüfaktür başlığında dönemin, makineleşmenin önünü açtığını ve yerini büyük ölçekli sanayiye bıraktığını vurgulayan Marx, sanayi devrimi kavramını kullanır ve makineler sistemini bu devrimin başlangıç noktası olarak görür; tabii Marx'ın kavramı, sadece aletlerin yerini makinelerin aldığı teknolojik devrim ve üretici güçlerin gelişimi odağında değil, bununla bağlantılı olarak toplumsal ilişkilerin de dönüştüğü bir zeminde kullandığını belirtmek gerekmektedir. Makineler sistemiyle birlikte emeğin, daha doğrusu genel toplumsal emeğin sermaye biçiminde gözükmeye başladığını düşünen Marx'a göre "sanayi devriminin çıkış noktası olan makine, tek bir aleti kullanan işçi yerine, çok sayıda benzer aletleri çalıştıran ve gücünün biçimi ne olursa olsun tek bir devindirici güç tarafından devindirilen bir mekanizmayı koyar. Burada şimdi elimizde bir makine vardır, ama bu, henüz yalnızca makineli üretimin basit bir ögesi durumundadır" (Marx, 1986: 390). Marx, büyük ölçekli sanayide gerçek bir makine sisteminin bağımsız makinelerin yerini alması noktasında (bunu makineler zinciri olarak adlandırabiliriz) sanayi devriminin ayırıcı niteliğini düşünür ve bu niteliği, enerji üretimi, buharlı makine vb. bir yana "ancak iş konusunun, biri diğerini tamamlayan çeşitli türden bir makineler zincirinin yapmış olduğu parça süreçlerin birbirine bağlı bir dizisinden geçmesiyle mümkün olur. Burada da, gene, manüfaktürü karakterize eden işbölümünün yol açtığı elbirliğini görü-

rüz; ne var ki, buradaki elbirliği yalnızca parça makinelerin bir bileşimidir” (1986: 393) sözleriyle ortaya koymaktadır.

Burada, manüfaktür halinde yapıldığı zaman parçalara ayrılan ve her biri bir dizi işlemle yürütülen sürecin bütünü, çeşitli aletlerin bir karması olarak çalışan tek bir makine tarafından tamamlanıyordu. Şimdi biz, burada da, böyle bir makine, ister yalnızca karmaşık bir el aracının mekanik bir yeni yapımı, ister manüfaktürün özelleştirdiği çeşitli basit araçların bir karması olsun, her iki durumda da, fabrikada, yani yalnız makine kullanılan işyerinde basit elbirliği ile tekrar karşı karşıya geliyoruz; bir an için işçiyi bir yana bırakırsak, bu elbirliği kendisini, bize her şeyden önce, birbirine benzer ve aynı zamanda çalışan makinelerin tek bir yerde toplanması olarak gösterir. Yani bir dokuma fabrikası, yan yana çalışan çok sayıda mekanik dokuma tezgâhından, bir dikiş fabrikası, hepsi de aynı binada iş gören çok sayıda dikiş makinelerinden oluşmaktadır. Ama burada sistemin tümünde, bütün makinelerin, güçlerini, iletilen mekanizma aracılığı ile ortak bir güç kaynağından aynı zamanda ve eşit derecelerde almalarından ileri gelen teknik bir birlik vardır; ayrıca bu iletilen mekanizma da, her biri bir makineye giden küçük kollara ayrıldığından, bir ölçüde hepsi için ortak demektir. Tıpkı, çok sayıda aletin, bir makinenin organlarını oluşturduğu gibi, aynı türden makineler de, devindirici mekanizmanın organlarını oluşturur” (Marx, 1986: 393).

Makine sisteminin yer aldığı sanayi kollarında manüfaktürün, üretim sürecindeki bölünmenin doğal temelini ve buna bağlı örgütlenmenin koşullarını zaten sağladığına dikkat çeken Marx, ardından daha köklü bir farkı, “manüfaktürde işçi, ya tek başına, ya da topluluklar halinde elindeki aletlerle, her özel parça süreci yerine getirmek zorundadır. İşçi sürece alıştığı ve ona uygun hale geldiği gibi, süreç de daha önceden işçiye uygun hale getirilmiştir. İşbölümünün bu öznel ilkesi, makineli üretimde artık yoktur. Burada süreç, nesnel olarak tümüyle incelenmiştir, yani insan elleriyle yürütülmesi sorunu hesaba katılmaksızın, onu oluşturan evreler tahlil edilmiş ve her parça sürecin nasıl yürütüleceği ve içerisinde nasıl yer alacağı sorunu, mekaniğin, kimyanın vb. yardımıyla çözülmüştür” (1986: 394) sözleriyle vurgular. Ona göre, “çeşitli türdeki tek tek makinelerin ve makine topluluklarının organize sistemi halindeki kolektif makine, sürecin tümündeki süreklilik arttığı ölçüde, yani hammaddenin ilk evresinden son evresine kadar ne kadar az duraklama olursa, o derece yetkinleşir; bir başka deyişle, bir evreden diğerine geçiş, insan eliyle değil de makineyle yapılması ölçüsünde kolektif makinenin etkinliği artar” ve bu durum “manüfaktürde, her parça sürecin ayrılığı, işbölümünün niteliğinden ileri gelen bir durumdur, ama tam gelişmiş bir fabrikada bu süreçlerin sürekliliği, tersine, zorunlu bir koşuldur” (1986: 394-395). Harvey (esasen Marx’ın meşhur

“dördüncü dipnotu”²⁴ üzerinden), Marx’ın bu sözlerini, üretim sürecinde sürekliliğin, sermaye dolaşımının sürekliliğinin gerekliliği ve makinelerin bunu hayata geçirmesi bakımından önemli olduğu, teknik ilişkilerin yanı sıra toplumsal ilişkilerin de dönüşümü ve üretim sürecinin kurucu evrelerinin analizi, bilimin (ki, özellikle kimyanın) teknolojiye etki yapmasına yol açan bir zihinsel dönüşüm gerektirdiği şeklinde üç başlıkta argümanlaştırır (Harvey, 2012: 220). Biz de bu argümanların rehberliğinde devam edecek olursak öncelikli olarak kapitalizmin kendi dolaşım kuralları ekseninde bununla tutarlı teknolojik temeli, manüfaktür üretimde keşfettiğini hatırlatarak başlayabiliriz. Şimdiyse artık makineli üretimin en gelişmiş şekli olarak “hareketini bir iletim mekanizması aracılığı ile merkezi bir otomattan alan organize bir makineler sistemi” ve “önümüzde, tek bir makine yerine, gövdesi bütün fabrikayı dolduran ve önceleri azman organlarının yavaş ve ölçülü devinimleri altında saklı duran şeytanca görünüşünü bir anda sayısız çalışma organlarının başdöndürücü hızıyla ortaya koyan mekanik bir dev” söz konusudur (1986: 395). Marx’ın, “buluşların sayısı arttıkça ve yeni bulunan makinelere talepler fazlaştıkça, makine yapım sanayi gitgide artan sayıda çeşitli kollara ayrıldı ve bu manüfaktürlerdeki işbölümü aynı ölçüde gelişti. Biz, burada, öyleyse, manüfaktürde, büyük sanayinin doğrudan doğruya teknik temelini görüyoruz. Büyük sanayi, manüfaktürün ürettiği makinelerle, ilk el attığı üretim alanlarındaki elzanaatları ile manüfaktür sistemlerini ortadan kaldırdı. Demek ki, fabrika sistemi, işlerin doğal gidişi içersinde yetersiz bir temel üzerinde yükselmiş oldu. Bu sistem belli bir gelişme düzeyine ulaştınca, hazır bulduğu ve bu arada eski şekli içersinde gelişmesini sürdüren temeli yıkmak ve kendi üretim yöntemlerine uygun bir temeli yeni baştan kurmak zorunda

²⁴ Harvey’in hareket alanını oluşturan Marx’ın dördüncü dipnotu şu şekildedir (1986: 386–387): “Onun zamanından önce iplik eğirme makineleri, çok ilkel olsalar da, kullanılmıştı ve İtalya belki de bunların ilk ortaya çıktığı ülkeydi. Eleştirici bir teknoloji tarihi, 18. yüzyılın buluşlarından ne kadar azının, tek bir kimsenin eseri olduğunu ortaya koyabilir. Bugüne kadar böyle bir kitap yazılmamıştır. Darwin, ilgimizi, doğal teknoloji tarihine çekmiştir; yani yaşamın sürdürülmesi için, üretim aracı olarak hizmet eden, bitki ve hayvan organlarının oluşumuna dikkatimizi çekmiştir. İnsanın üretici organlarının, bütün toplumsal örgütün maddi temeli olan bu organların tarihi, aynı türden dikkate layık değil midir? Ve Vico’nun dediği gibi, insanlığın tarihini doğa tarihinden ayıran şey, ilkinin bizim yapmamız ve ama ikincisini yapmamamız olduğuna göre, böyle bir tarihin derlenmesi daha kolay olmaz mı? Teknoloji, insanın doğayı ele alış biçimini, yaşamını sürdürmek için başvurduğu üretim sürecini açıklayarak, toplumsal ilişkilerin oluşum biçimini ve bu ilişkilerden doğan kavranıları ve düşünce biçimlerini ortaya koyuyor. Bu maddi temeli hesaba katmayan din tarihleri bile, eleştirici bir tarih sayılamaz. Dinin imgesel yaratıklarının bu dünyadaki özlemlerini inceleyerek bulmak, aslında, tersinden giderek, yaşamın gerçek ilişkilerinden yola çıkarak, bu ilişkilerin kutsallaştırılmış şekillerini bulmaktan çok daha kolaydır. Bu sonuncu yöntem, biricik materyalist ve dolayısıyla biricik bilimsel yöntemdir. Tarih ile tarihsel süreçleri dışarda bırakan, soyut doğal bilimsel materyalizmin zayıf noktaları, bunun sözcülerinin, kendi uzmanlık alanlarının dışına çıkar çıkmaz ortaya koydukları soyut ve ideolojik kavramlardan derhal belli olur.”

kaldı” (1986: 396) sözleryise tam da Harvey’in ortaya atığı sürekliliğe işaret etmektedir ki, burasının Marx’ı teknolojik determinizm içerisinde sıkıştırdığı düşünülse de Harvey, bu tartışmayı determinist değil, evrimci bir yerden okuyarak kapitalizmin, manüfaktür ve el zanaatları döneminde açığa çıkan çelişkilerin mevcut teknolojilerle çözülemediğini (büyük ölçekli sanayinin el zanaatı ve manüfaktürün kendisine sağladığı temel ile teknolojik olarak bağdaşamaz duruma gelişi), bu sebeple yeni bir teknolojik karşımı için basınç oluştuğunu belirtir ve Marx’ın kapitalizmin en sonunda “kendi üretim yöntemlerine uygun bir temeli yeni baştan kurmak zorunda” kalmasının hikayesine yöneldiğini düşünür; ona göre bu noktada sınırlıklarda vardır ve bu sınırlılıklar, sermayenin bir yandan gelişmesini hızlandıracak makineler için vasıflı işçilere ihtiyaç duyarken diğer yandan kendi teknoloji temelini üretilmiş olan makinelerin kapasitesi önünde bir engel oluşturmasıydı (Harvey, 2012: 221-222). Fakat bu evrimi durdurmak zordu ve Marx’a göre, “sanayinin bir alanında üretim tarzındaki köklü bir değişme, diğer alanlarda da benzer değişiklikleri birlikte getirir. Bu, ilkönce, bir sürecin ayrı ayrı evreleri olmaları nedeniyle aralarında ilişki bulunmakla birlikte, her biri bağımsız bir meta imal edecek şekilde toplumsal işbölümü sonucu ayrılmış sanayi kollarında olur” (1986: 397). Kaldı ki en nihayetinde Marx için “ama belli bir üretim biçiminin içinde yatan uzlaşmaz çelişkilerin tarihsel gelişimi, bu üretim biçiminin çözülüp dağılarak yerine bir yenisinin kurulmasını sağlayan tek yoldur” (1986: 499). Read, Marx’ın *Kapital*’in beşinci bölümünde emek sürecinin temel şemasını (ki, bu şema antropolojiktir), herhangi bir toplumsal oluşumdan bağımsız olarak çizdiğini düşünerek bu şemada iş ya da belli bir amacı olan bir faaliyet, üzerinde çalışılan nesne ve üretim aletleri veya araçları şeklinde üç bileşenden söz etmekte ve onun tarihin, bu şemaya sürecin hem ürünü hem de unsurlarından biri olan araçlar noktasında dahil olduğunu öne sürdüğünü vurgular; çünkü Marx’da araçlar, bir toplumsal oluşumun yalnızca teknolojik gelişmişlik düzeyini değil, bu üretim biçiminde geçerli olan toplumsal ilişkilere dair de nüveler sunmaktadır, araçlar muğlak konumda olabilir, bu araçlar belirleyici olan iktisadi oluşumun (altyapı) bir göstergesi mi, yoksa çok katmanlı bir toplumsal oluşuma ait bir işaret işlevi mi görür açıkçası net değildir (Read, 2014: 193). Read aslında üretim araçlarının devrimleştirilmesinin toplumsal ilişkilerin topyekun yeniden kuruluşuna yol açtığı yönündeki basit yorumun aksine, *Kapital*’de metnin bütününe hakim olan siyasal iktisat eleştirisinin ortasında kısa bir spekülasyon olarak yer aldığını düşündüğü bu bölümde Marx’ın belirleyi-

ci rolü üretici güçlere mi, yoksa toplumsal güçlere mi atfettiği konusunda net olmadığını ve teknolojinin belirleyiciliğine meylettiğini söylese de teknolojinin, daha geniş bir toplumsal sürecin sonucu olduğunu ima ettiğini de düşünür. Fakat gerek “Makinler Hakkında Fragman”, gerekse *Kapital*’daki mutlak ve nispi artı-değer bölümleri bizim açımızdan aletlerden makinelere uzanan bilimsel ve teknolojik evrenin doğrusallığını açıkça ortaya koymaktadır ki, zanaattan manüfaktüre, oradan da büyük ölçekli sanayiye doğru çekilen hat (ki bahsi geçen şemayı yapı-bozuma uğratar), *Grundirsse* okumamızdan hareketle canlı emeğin sermayeyi tükettiği değil, sermayenin, yani başka bir ifadeyle nesneleşmiş emeğin canlı olanı tükettiği yönündeki kavrayışın tezahürü olarak tam da bu duruma işaret eder. Aletlerden makinelere uzanan yolculuk, Marx’da üretimin toplumsal ilişkilerini ima etmek demektir. Fakat buradaki tartışma bu ilişkilerin araçlara dışsal olup olmadığıdır. Bu noktada da devreye Deleuze’ü sokmak gerekmektedir. Çünkü Deleuze, ünlü “Denetim Topluları” (2001) makalesinde her toplum tipiyle bir makine tipinin kolayca eşleşebileceğini söyler, makineler belirleyici olduklarından değil, kendilerini üretip kullanabilen toplumsal biçimleri ifade ettikleri içindir; ona göre hükümlerlik topluları basit makineler, disiplin topluları enerjiyle çalışan makineler, denetim topluları ise bilgisayarlarla betimlenebilir. Read esasen Marx’ın üretim biçimi kavramını bu bölümlerde belirli bir teknik ve toplumsal üretim anlamında ele alarak darlaştırdığını düşünür; ancak ona göre canlı emek, makine ve bilim arasındaki ilişkiye dair, gerçek tahakkümün tanımlanmasında kilit rol oynayacak bir eğilimle de tarif edilmektedir (fabrika kavramını sadece üretim mekânı olarak değil, hem toplumsal bir mekan hem de bütün toplumsal ilişkilerin hızı ve örgütlenmesi üzerindeki etkileri açısından resmettiğini göz önünde bulundurmak gerekiyor) (Read, 2014: 194). En son, yani üçüncü noktada ise Marx’ın, “sanayi sürecinin, çeşitli, görünüşte birbirleriyle ilişkisiz ve katılmış biçimleri, şimdi artık, belli yararlı etkilerin elde edilmesi için doğa biliminin bilinçli ve sistemli uygulamaları halini almışlardır” (1986: 497) şeklindeki teknolojik gelişmenin zihinsel kavrayışlarda gerçek bir devrim gerektirdiğine dair sözleri vardır. Bir başka yerde de Marx, “makine biçimine gelen emek araçları, insan kuvveti yerine doğal kuvvetlerin konulmasını, ve el alışkanlığı yerine bilimin bilinçle uygulanmasını gerektirir” (1986: 399) demektedir. Fakat burada Marx, bununla yetinmeyerek sadece zihinsel kavrayışlarda değil, uygulamalarda da bir devrim gerektiğine de işaret etmektedir. Buradan da teknik temele temas edecek olursak Marx için makineyle makine yapma

yetisi kapitalist üretim tarzının esas teknik temelini oluşturuyordu, makineler üretmek için makineler kullanmasıyla emek sürecinin işbirliğine yaslanan bağlamı yeterli bir teknik temel, nesnel bir üretim örgütlenmesi yaratabiliyordu. Marx, bu noktada ancak makineyle makine yapma yetisinden sonra büyük ölçekli sanayi, “kendisine uygun teknik bir temel kurabilmiş ve kendi ayakları üzerinde durabilmiştir” (1986: 398) demektedir. Tabii makineler Marx’da sadece üretimin teknik temelini dönüştürmekle kalmaz. “Böylece aynı zamanda toplumdaki işbölümünde de köklü değişiklikler yapmakta ve sermaye ile işçi kitlelerini durup dinlenmeden bir üretim sürecinden diğerine atmaktadır. Bu nedenle, büyük sanayi, niteliği gereği, bir yandan, emekte değişmeyi, görevde akıcılığı, işçide genel bir hareketliliği zorunlu kılarken öte yandan da eski işbölümünü o katılmış özellik ve ayrıntılarıyla yeniden canlandırmıştır” (Marx, 1986: 498). Bu zorunluluk Marx’a göre işçinin durumundaki her türlü güvenilirlik ve kararlılığının yok olması, işçinin emek araçlarının elinden alınmasıyla geçim araçlarından yoksun kalması, sefalet içinde yaşayan yedek ordunun yaratılması gibi bir dizi olumsuzluğu beraberinde getirirken diğer taraftan büyük ölçekli sanayinin -getirdiği felaketler aracılığıyla üretimin temel yasası olarak- işin çeşitliliğinin kabul edilmesi zorunluluğunu ortaya koyup işçilerin bu farklı işler için yatkın duruma gelmesini ve bu yeteneklerinin en geniş ölçüde gelişmesini sağlama, çeşitli işlere yatkın, üretimdeki değişikliğe ayak uydurmaya hazır, çeşitli toplumsal görevleri kendi yeteneklerini serbestçe uygulama alanı sağlama noktalarında olumlu özellikleri de beraberinde getirmiştir (1986: 497-498). Dolayısıyla bir anlamda sermaye işçinin sadece makinenin başında durmasını yeterli görürken aynı zamanda onun iş çeşitliliğine uyum sağlayabilecek esnek nitelikte olmasını da beklemektedir. Marx bu noktada da kurulan fabrika yasalarına eklenen, teknik ve tarım okullarında vb. teknoloji kullanımı doğrultusunda çocukluktan itibaren verilen eğitimlerden bahsetmektedir.

Büyük ölçekli sanayide üretim biçiminin değişmesi manüfaktürdeki gibi emek gücü değil, emek araçlarından kaynaklanmaktadır ve bu niteliğiyle bir kırılma noktasıdır. Read’in söylemeye çalıştığı gibi kopuş, zanaat ve manüfaktür arasında değil, işçi ile emeğin araçlarının bütünlüğü (emeğin araçları ve nesnesi arasındaki) esasına dayanan her iki emek sürücü ile farklı bir tür bütünlüğü esas alan büyük ölçekli sanayi arasındadır (Read, 2014: 195). Söylediğimiz durumu Marx, “üretim tarzında devrim, manüfaktürde emek-gücü ile, büyük sanayide emek araçları ile başlar” (1986: 385)

cümlesiyle ifade etmektedir. Çünkü manüfaktür üretim, el aletlerinin teknolojik niteliğinde köklü bir değişime gitmez, yalnızca iş bölümünün yapılandırılmasıyla parça işçi adında yeni bir işçi türünü ortaya çıkarırdı. Şimdi ise buna dayanan işbölümü ve elbirliğinin kolektif işçi niteliği ortadan kalkmıştır, onlar makinenin uzantısı haline gelmiştir. Manüfaktürde işbölümünün uzmanlaşmaya ve beceriye bağımlı oluşu (öznel ilke) burada yerini makinelerin otomasyon ve süreklilik bağlamında hızı, büyüklüğü, sayısı arasındaki ilişkiselliğe bırakır (nesnel ilke). Marx, “büyük sanayi, görmüş olduğumuz gibi, sahip olduğu teknik araçlarla, manüfaktürde insanın elini-ayağını bütün yaşamı boyunca tek bir parça işe bağlayan işbölümünü ortadan kaldırmıştır. Aynı zamanda, bu sanayinin kapitalist biçimi, bu aynı işbölümünü daha da büyük boyutlarla yeniden yaratıyor ve bunu, fabrikada, işçiyi makinenin canlı bir parçası haline dönüştürerek, fabrikanın dışındaki yerlerde ise, kısmen, makineyle makine işçisini şurada burada çalıştırarak kısmen de, kadın, çocuk ve ucuz vasıfsız emeği üretim alanına sokmak suretiyle, yeni bir temele dayanan işbölümünü yeniden kurarak yapıyordu” (1986: 495) diyordu.

Aletle birlikte işçinin onu kullanmadaki becerisi de makineye geçer. Aletin iş yapma olanağı, insanın emek-gücünün zorunlu sınırlarından kurtulur. Böylece, manüfaktürde işbölümünün dayandığı teknik temel yıkılmış olur. Manüfaktürü nitelendiren uzmanlaşmış işçiler arasındaki kademeleşmenin yerini, otomatik fabrikaya, makineyi kullananlar tarafından yapılan her türlü işin bir ve aynı düzeye indirilmesi ve eşitlenmesi eğilimi alır; parça-işçiler arasında yapay olarak yaratılmış olan farklılaşmaların yerine, yaş ve cinsiyet gibi doğal farklılıklar geçer. Fabrikada işbölümünün yeniden ortaya çıkması, esas olarak, işçilerin özelleşmiş makineler arasında dağılımı ve işçi kitlelerinin, fabrikanın çeşitli bölümleri arasında gruplar halinde örgütlenmemiş olmalarına karşın, her biri, bir araya getirilmiş benzer makinelere dağılması yüzünden, aralarındaki elbirliği, basit bir elbirliğidir. Manüfaktüre özgü organik grupların yerini, ustabaşı ile birkaç yardımcısı arasındaki bağlantı alır (Marx, 1986: 432).

Dolayısıyla artık emek homojendir, işçilerse makinelerin başında duran ve bir makineden diğerine kolaylıkla geçebilen konuma gelmiştir ki, burası tam da işçiyi vasıfsızlaştırarak manüfaktüre ait vasıflı-vasıfsız işçi ayrımının ortadan kalkışıdır. “Elzanaatları ile manüfaktürde, işçi, aleti kullanırdı, oysa fabrikada, şimdi, makine, işçiyi kullanmaktadır. Orada, emek aracının hareketi işçiden geliyordu, burada ise makinenin hareketlerini izlemek zorunda olan odur. Manüfaktürde işçiler canlı mekanizmanın birer parçasıydı. Fabrikada, onun yalnızca canlı bir eklentisi olan işçiden bağımsız cansız mekanizma vardır” (Marx, 1986: 434). Ne var ki büyük ölçekli sanayi öncesinde, yani bir anlamda biçimsel tahakküm döneminde üretim örgütlenmeleri aynen korunurken büyük ölçekli

sanayide üretim araçlarının ve temelde üretici güçlerin devrimcileştirilmesi gerçeği vardır. Sonuçta *Komünist Manifesto*'da denildiği gibi, “üretim araçlarında, dolayısıyla üretim ilişkilerinde ve dolayısıyla tüm toplumsal ilişkilerde sürekli devrim yapılmaksızın burjuvazi varolamaz. Buna karşılık, eski üretim tarzının değişmeksizin korunması da tüm eski sanayi sınıflarının ilk varoluş koşuluuydu” (Marx ve Engels, 2003: 30). Büyük ölçekli sanayi örgütlenmesi üretici güçlerin devrimcileştirilmesine dayanırken bu durum işçi ile emek araçları arasındaki ilişkiyi kökünden değiştirmektedir. Burada işçinin konumu makinenin gözcülüğünü, bakıcılığını üstlenen niteliktedir. İşçinin görevi, onun bir parçası olarak makineye yardımcı olmaktır. “*Kendine özgü nitelikleri*, emek aracında olduğu gibi, işçinin nesnele aktarabilen etkinliği değildir; bu etkinlik, daha çok, onun yalnız makinenin işçinin, eyleminin ham malzemeye aktarılması –gözetmesi ve onu arızalardan koruması biçiminde vardır. İşçinin -organ olarak- becerisi ve etkinliği ile canlandırdığı, dolayısıyla kullanışı onun ustalığına bağlı olan alette olduğu gibi değildir” (Marx, 2013b: 158). İşçinin becerisinin odak alınmasının makine sistemiyle birlikte ortadan kalkmasıyla eskiden emek aracının işçinin ustalığına bağlı olduğu perspektifin yerini, özellikle bilginin işçinin dışında kalarak makineye içerilemesiyle makinenin kendisinin usta olduğu gerçeği almaktadır. Zanaat üretiminde bilgi ve beceri saklıydı, o iş kolunu yürütenlerce bilinirdi, ama şimdi büyük sanayide bu mümkün değildir. Marx, bilginin de tıpkı emek gibi köklerinden koparıldığı bu durumu, “daha 18. yüzyıla gelinceye kadar, bazı zanaatların “sır” (*mystères*) sayılmaları çok ilginçtir; bunların sırlarını, ancak tamamen bu mertebeye erişmiş olanlar öğrenebilirlerdi. Büyük sanayi, kendi toplumsal üretim sürecini insandan gizleyen ve çeşitli ve kendiliğinden bölünmüş üretim kollarını yalnız dıştan bakanlara değil, bu işin içinde olanlara bile muamma haline gelen bu perdeyi yırtmıştır. İzlediği her üretim sürecini, insan eliyle yapılıp yapılamayacağını hiç dikkate almaksızın, onu oluşturan hareketlere bölme ilkesi, yeni modern teknoloji bilimini doğurmuştur” (1986: 496- 497) sözleriyle açıklığa kavuşturmuştur. Son kertede kaldığımız yerden devam edecek olursak işçi alet kullanan değil, makinenin kullandığı otomat parçadan ibarettir. Burada işçi artık makinenin, makinenin oluşturduğu kitlesel yapının bilinçli eklemlerine (kol, bacak gibi) dönüşmektedir. Öncesinde ise emek araçları işçinin emeğinin, becerisinin veya doğrudan kendisinin bir eklenti haline dönüşmesiydi. Şimdi basit emek aletlerinin ve manüfaktür üretimin aksine makineler tek başına işçinin emek aracı olarak ortaya çıkamaz.

“Makine biçimine gelen emek araçları, insan kuvveti yerine doğal kuvvetlerin konulmasını ve el alışkanlığı yerine bilimin bilinçle uygulanmasını gerektirir. Manüfaktürde, toplumsal emek-sürecinin örgütlenmesi tamamen öznel ve parça-işçilerin bir birleşimidir; makine sistemine dayanan büyük sanayide ise tümüyle nesnel bir üretici organizma vardır ve işçi, zaten varolan maddi üretim koşullarına eklenen bir şey haline gelmiştir. Basit elbirliğinde ve hatta işbölümüne dayanan elbirliğinde, tek başına çalışan işçinin yerini kolektif işçinin alması, az çok rastlantıya bağlı bir şey gibi görünür. Oysa makineler, daha sonraki durumlarda, birkaç istisna dışında, yalnızca birleşmiş emek ya da ortaklaşa emekle işletilir. Demek ki, burada, emek-sürecinin ortaklaşa niteliği, emek aracının kendisinin zorladığı teknik bir gerekliliktir” (Marx, 1986: 399-400).

Ne var ki, artık makine sistemi ile emek gücü yer değiştirmiştir, canlı emek üretim sürecinin ne odağındadır ne de örgütleyicisidir. Canlı emek cansız emeğin tahakkümü altına girmiştir, cansız emek canlı emeği sürekli emmektedir (cisimleşmiş emeğin değerlendirme sürecinde). Makinelerle birlikte Marx’ın ünlü cümlesiyle, “emek araçlarını kullanan işçi değildir, tersine, işçiyi kullanan emek araçlarıdır. Ne var ki, bu tersine dönüş, ilk kez yalnız fabrika sisteminde teknik ve somut bir gerçeklik kazanır. Otomat haline dönüşen emek aracı, emek-sürecinde işçinin karşısına, canlı emek gücüne egemen olan ve onu bitirip tüketen sermaye ve ölü emek şeklinde çıkar. Üretimin zihinsel güçlerinin el emeğinden ayrılması ve bu güçlerin, sermayenin emek üzerindeki kudreti haline dönüşmesi, daha önce gösterdiğimiz gibi, ensonu, makine temeli üzerinde yükselen büyük sanayi tarafından tamamlanmıştır” (1986: 432). Kaldığımız yerden devam edecek olursak buradaki kritik nokta kol emeği ile zihin emeğinin ayrılışıdır, zihinsel kavrayışlar fiziksel emekten ayrılmıştır ve kapitaliste ait olmuştur, vasıflı sıfatı ise sadece uzman işçilerden oluşan mühendisler grubuna vb. aittir, işçinin sahip olduğu vasıf nasıl manüfaktürde aynı aleti yaşam boyu kullanmaksa burada da yaşam boyu aynı makineyi kullanmaktır ve nitekim kol emeği niteliksizleşmiştir, yaratıcı eylemden yoksun kalmıştır. Dolayısıyla kol emeğinin zihin emeğinin temsilcileri tarafından sömürülmesi ortaya çıkmıştır. Bu sömürü basit bir görünüme sahip değildir. Burasını, yani sınıf ilişkisini zihin emeği ile kol emeğini ayrışması üzerinden okumaya çalışan Poulantzas’dan yola çıkarsak üretimin entelektüel bilgi, metot, teknik üretim kısmının salt zihin emeğine bırakılmış olmasını devletin pekiştirmesi, bu ayrımın devlet aygıtlarında cisimleşmesi (kol emeği halkta, zihin emeği devlet aygıtlarında) ve bilgi-iktidar ilişkisinin de zihin emeğinin devlette tekelleşmesiyle yerleşmesi üzerinde okumak gerekmektedir (1975: 98-99).

Marx'a göre işçiler, makineleri onları vasıfsızlaştırdığı, iş güvencesini ortadan kaldırdığı için ve genel anlamda tahakkümü altına aldığı için (cansız emeğin canlı emeğe tahakkümü) rakip olarak görüyordu. Sonuçta cansız emeğin canlı emek üzerindeki tahakkümü sermayenin işçi sınıfı üzerindeki tahakkümü demektir. Bilim ve teknoloji ve bilimin nesnelleşmiş gücü olan makinelerse işçi sınıfı mücadeleleri karşısında sermayenin önemli bir silahıdır. “Ama makine, işçinin karşısına daima onun sırtını yere getiren ve devamlı olarak onu gereksiz kılan bir rakip gibi çıkmakla kalmaz. Aynı zamanda, o, işçiye düşman bir güçtür ve bunu, sermaye, hem bütün gücüyle ilân eder, hem de bundan yararlanır. O, grevleri, işçi sınıfının sermayenin tahakkümüne karşı bu devresel başkaldırmalarını ezmede en güçlü silahtır” (1986: 447). Bunun karşısında Marx, makine kırılcılığın örneklerine ayrıntılı bir şekilde yer verirken “işçilerin, makine ile sermayeyi birbirinden ayırt etmeleri ve saldırılarını maddi üretim araçlarına değil, bunların kullanılış tarzına yöneltmeyi öğrenmeleri için, hem zamana, hem de deneyime gereksinimleri vardı” (Marx, 1986: 441) sözleriyle Harvey'in radarına bu ayaklanmaların siyaseten evrimleştiği düşüncesiyle takılıyordu. Marx'ın bu sözleri Harvey'e göre meselelerin makineler (teknoloji) değil, kapitalizm (toplumsal ilişkiler) olduğunu gösterirken Harvey yine dördüncü dipnota referansla toplumsal ilişkiler ile teknoloji arasındaki ilişkinin birbirinden ayrılamayacağı yönündeki okumayla Marx'ın kendi genel argüman hattının ruhunu çiğnediğini düşünüyordu; çünkü ona göre makineler toplumsal ilişkileri, zihinsel kavrayışları, üretme ve yaşama biçimlerini içselleştirecek şekilde tasarlandığından makine kırılcılık gibi eylemlerin makinelerin bizzat kendisini de hedeflediğini Marx görmezden geliyordu (2012: 235). Harvey'in, Marx'ın dördüncü dipnota rağmen teknoloji ile toplumsal ilişkileri, teknolojiyi göz ardı ederek ayırdığı yönündeki iddialı tezinde, onun makinelerin toplumsal ilişkileri, zihinsel kavrayışları vb. içselleştirecek şekilde kurulduğunu görmezden geldiğini söylemek biraz kışkırtıcı olabilir. Makine kırılcılar, makinelerin kendisine yöneldiğinde toplumsal ilişkileri hedefliyor demek, şüphesiz ki makinelerin toplumsal ilişkilere içkin bir şekilde kurulduğunun altını çizmektir. Panzieri'den yola çıkarsak “kapitalist toplumsal ilişkiler makinelerin teknik talepleri içinde gizlenmiştir, işbölümü kapitalistin istencinden tamamen bağımsız görünür ve hatta emeğin doğasının araçlarının basit ve zorunlu sonuçları gibi görünür” (1980). Deleuze'ün somut makineleri düzenekler, iki formlu tertibatlar, soyut makineleri ise formal olmayan diyagramlar olarak nitelendirdikten sonra makinelerle dair, “makineler

teknik olmadan önce toplumsaldırlar. Veya daha ziyade maddi bir teknolojiden önce gelen bir insan teknolojisi vardır. Kuşkusuz maddi teknoloji etkilerini bütün bir toplumsal alanda geliştirir fakat bunun bizzat mümkün olabilmesi için araçların veya maddi makinelerin öncelikle bir diyagram tarafından seçilmiş ve düzenekler tarafından varsayılmış olması gerekir” (2013: 59) sözleri de makinelerin toplumsal niteliğinin teknik niteliğine öncelendiğini (teknoloji teknik olmadan önce toplumsaldır) gösterir. Marx’a geri dönecek olursak *Felsefenin Sefaleti*’ne başvurmamız gerekmektedir. Burada Marx, “sabarı çeken öküz nasıl bir ekonomik kategori değilse, makine de değildir. Makine, yalnızca bir üretici güçtür. Makinenin uygulanmasına dayanan modern atölye ise toplumsal bir üretim ilişkisi, ekonomik bir kategoridir” (2011: 132) cümlesini kullanır. Marksizmin daima teknolojik determinizme kayma tehlikesine sahip olduğunun altını çizen Jameson, teknolojik determinizm ile tarihin ve üretimin olumsuzluğunu eritip yok eden Hegelci kategoriler ve diyalektik metafizik içinde boğulmanın yarattığı cazibeyi iki yarı kutba yerleştirerek Hegelci idealizmi Marx’ın *Felsefenin Sefaleti*’nde köşeli karikatürlerinden birini çizecek şekilde eleştirdiğini vurgulayıp bu sözlere başvurmaktadır; ona göre bu cümleler makinenin, üretim ilişkisinin “görünüm biçimini” oluşturduğu gibi bir şey söylenmeye kalkıldığında üretim ilişkisi makine olmadan temsil edilemeyen bir varlık haline gelebileceği şeklinde temel bir sorunu ortaya koyar (Jameson, 2013: 70-71). Dolayısıyla burası tam da Harvey’e cevap niteliğindedir; çünkü Jameson her ne kadar içi rahat bir şekilde söylemese de Marx’da üretim ilişkileri, makine olmadan temsil edilemezdir. O halde Marx’ın makineleri tek başına görmezden geldiğini söylemek ve toplumsal ilişkilerden ayırdığı ihtimalini düşünmek pek sağlıklı görünmemektedir. Fakat burada Harvey, Marx’ın makinelerin kendi başına tarafsız olduğu ve sosyalizme geçişte de kullanılabileceği şeklinde bir argümanının çıkarılabileceğini de söylemeye çalışmaktadır. Ona göre kapitalist üretim biçiminin teknolojisini alıp sosyalizmin inşasında kullanırsanız, kapitalizmin başka bir versiyonunu yaratırsınız ki, fordist tekniğin yayılmasıyla Sovyetler Birliği’nde olan da böylesi bir durumdur; ancak Harvey burada manevra yaparak Marx’ı korumaya alma çabasına girer ve kapitalizm nasıl feodalizmin son dönemlerinde ele zanaatlarına ve manüfaktür teknolojilerine dayanırken (ancak sonradan özgül teknolojik temelini tanımladıysa) sosyalizmin de benzer şekilde ilk devrimci aşamalarında kapitalist teknolojileri kullanmak zorunda olduğunu, Lenin’in üretimi canlandırıp devrimi korumak için yüzünü en ileri kapitalist teknolojiye döndüğünü söy-

leyerek akılcı bir pozisyon aldığını düşünür (Harvey, 2012: 236). Makinelerin tek başına tarafsız olduğu vurgusu için verebileceğimiz cevap daha önce de dediğimiz gibi *Grundrisse* okumalarından hareketle komünizmde makineler kapitalizmdeki gibi gerekli emeği azaltıp artı-emeği artırmak değil, boş zaman yaratılması adına gerekli emeği en minimum seviyeye çekip bireylerin sanatsal, kültürel, bilimsel vb. alandaki gelişimini mümkün kılmak üzerinedir. “Bireyselliğin özgür gelişmesi artı-emek sağlamak için gerekli-emek zamanının azaltılmasına değil, bireylerin hepsinin sanatsal, bilimsel vb. gelişmesine uygun düşen serbest zamanın ve araçların yaratılmasına olanak sağlayan toplumun gerekli-emeğinin en az düzeye indirilmesine bağlıdır” (Marx, 2013b: 165).

Marx, makine teknolojisinin işçileri işsiz kıldığı, doğrudan emek pazarına bıraktığı, yani sermayenin daha az işçi ile değişken sermayeden tasarruf ettiği noktasında, burjuva iktisatçılarının makinelerin işsiz yaratmadığı yönündeki telafi teorisinin (kısmi telafi olabilir, ama işsiz kalan işçilerin tamamı için bunu söylemek mümkün değildir) karşısındaki tabloyu açığa çıkarır. Makinelerdeki artan teknik gelişmeyle sermaye için hiç kuşkusuz, artık emekçi diyebileceğimiz yedek işgücü ordusu ortaya çıkmaktadır ve daha önce de değindiğimiz gibi sermayenin bir yandan büyüdükçe canlı emeğe talebi artarken diğer yandan mekanizasyon sebebiyle ihtiyacının azalması fotoğrafında canlı emeğe olan ihtiyaç, bu iki etkenin görece güçlülüğüne bağlı olmaktadır ve bu güçlülük tam olarak yedek işgücü ordusunun kalıcılığını sağlamak yönündedir (çünkü istihdam yedek işgücü ordusunu eritecek kadar uzun süre baskın olduğunda ortaya çıkan emek kıtlığı ve ücret artışı yerine koymayı istihdama göre baskın konuma getirir) ki, bunun için de sermaye başta köylüler olmak üzere sömürge nüfuslardan bir işsizler ordusu yaratır. Sermaye burada emek gücü baskısıyla daha düşük ücretlerde, daha zor koşullarda işçiyi çalıştırma imkanı bulur (ücretler üzerinde aşağıya doğru baskı uygulanmış olur), yani ücretlerde artışı sağlar ve istihdamın büyümesini yavaşlatır. Sonuçta sermayenin elindeki silahlardan biri de işbaşındaki işçiler üzerinde baskı kuran yedek işgücü ordusudur. “Yedek sanayi ordusu, duraklama ve ortalama gönenç dönemlerinde faal emek-ordusunu baskı altında tutar, aşırı-üretim ve coşkunluk dönemlerinde bu faal ordunun isteklerini dizginler. İşte bu nedenle, nispi artı-nüfus, emeğin arz ve talep yasasının üzerinde döndüğü eksendir. Nispi artı-nüfus, bu yasanın geçerlik alanını, sermayenin sömürü ve egemenlik faaliyetlerine mutlak şekilde uyan sınırlar içersinde tutar” (Marx, 1986: 656) sözleri bu baskının emeğin arz-talep yasası eksinini ifade eder. Marx’ın dediği gibi, “ne var ki,

kapitalist üretim, doğal nüfus artışının sağladığı kullanıma hazır emek-gücü miktarıyla asla yetinemez. O, rahatça at oynatabilmesi için bu doğal sınırların dışında yedek bir sanayi ordusunun bulunmasını ister” (1986: 652). Marx’a göre, “bir yandan işçi sınıfının çalışan kesiminin aşırı çalışması yedek ordunun saflarını şişirirken, öte yandan da bu yedek ordunun rekabet yoluyla çalışanlar üzerindeki artan baskısı, bunları, aşırı çalışmaya boyun eğmek ve sermayenin diktası altına girmek zorunda bırakır. İşçi sınıfının bir kesiminin aşırı- çalışmayla diğer kesimi zorunlu bir işsizliğe mahkum etmesi ve bunun tersi, bireysel kapitalistleri zenginleştirmenin bir aracı halini aldığı gibi, aynı zamanda da, yedek sanayi ordusu üretimini, toplumsal birikimin ilerlemesine uygun düşecek ölçüde hızlandırır” (1986: 649). Gezgin, durgun ve gizli yedek işgücünden bahseden Marx açısından, “bütünü ile alındığında, genel ücret hareketleri, tamamıyla, yedek sanayi ordusunun genişleme ve daralmasıyla düzenlenir ve bu da, sınai çevrimin devresel değişmelerine uygun olarak meydana gelir” (1986: 654). Marx, “emekçi artı-nüfus, birikimin ya da kapitalist temele dayanan zenginliğin gelişmesinin zorunlu bir ürünü olduğu gibi, tersine olarak da, bu artı-nüfus, kapitalist birikimin kaldıracı ve hatta bu üretim biçiminin varlık koşulu halini de alır. Bu artı-nüfus, her an elaltında bulunan yedek bir sanayi ordusu oluşturur ve bu ordu, tıpkı bütün masrafları sermaye tarafından karşılanarak beslenen bir ordu gibi, tümüyle sermayeye aittir. Fiili nüfus artışının sınırlarından bağımsız olarak bu artı-nüfus, sermayenin kendisini genişletme konusunda değişen gereksinmelerini karşılamak üzere, daima sömürülmeye hazır, bir insan malzemesi kitlesi yaratır” (1986: 649) sözleriyle işsizler nüfusunun nasıl bir yedek işgücü ordusu oluşturduğunu açıklığa kavuşturur. Son kertede Nikitin’in ünlü eseri *Ekonomi Politik*’de dediği gibi (2006: 98): “Yedek sanayi ordusu, işçilere, sistemli bir şekilde kompresör silindiri gibi baskı yapabilmesi bakımından kapitalizm için gereklidir; kovma tehdidi altında, kapitaliste, işçi ücretlerini düşürme, emeği yeğleştirme, yani işçi sınıfının sömürülmesini pekiştirme olanağı verir. İşsizliği, belirli sınırlar içerisinde kapitalistlerin desteklemekte gösterdikleri ilginin nedeni, tamamen buradan gelir.” Telefî teorisine dönecek olursak Marx, öncelikli olarak başta makineleşmenin düşük olduğu öteki sanayi kollarında işçi sayısında artışla karşılaşılacağını belirtir (takım tezgâhları sektöründe, hammadde çıkarılması alanlarında istihdamın artacağından bahseder, ama bu noktada asıl unsur, makineye ilk üretim araçlarını sağlayan sanayi kollarında üretimin artması paralelindedir), ama durum bu şekilde gerçekleşse bile işçilerin geçiş sorun-

ları yaşayacağını vurgular, en başta açlık sorununun yanında işçilerin uyarlanma meselesinin altını çizer (yani metal işçisi sonrasında hemen cam işçisi olarak çalışamaz), işçilerin yeni başladıkları işlerin zor koşullarda düşük ücretli işler olduğunu açığa çıkarır; Marx'a göre işçi iş bulur da kendileriyle geçim araçları arasındaki bağı yenileyebilirse bu daha önce kendisini çalıştırıp sonradan makineye dönüşen sermaye aracılığıyla değil, yatırım alanları arayan yeni ve ek sermayenin aracılığıyla olur (Marx, 1986: 452-454). Fakat sermaye açısından düşündüğümüzde esas tartışma, kapitalistin bu artık sermayeyle ne yapacağıdır. Marx, hemen bu duruma şu cümlelerle açıklık getirmektedir (1986: 456): “Makinelerin doğurduğu ilk sonuç, artı-değer ile, artı-değerin içinde yer aldığı ürünlerin kitlesini artırmaktır. Kapitalistler ile, kendilerine bağlı olanların tükettikleri maddeler bolladığı için, toplumun bu katında da, bir büyüme olur. Bunların artan zenginlikleri ve gerekli tüketim maddelerini üretmek için çalıştırılan işçi sayısındaki nispi azalma, yeni, lüks gereksinme maddeleri ile birlikte, bu gereksinmeleri giderme araçlarını da doğurur.” Harvey’in “soğurma problemi” (2012: 239) dediği bu problem (günün sonunda daha fazla artığa sahip olma, ama ertesi gün bu artığı nasıl değerlendireceği), Marx açısından lüks eşya üretiminin artışı ve dış ticaret artışı yoluyla artı ürün piyasasının genişlemesi şeklinde iki önemli sonucu doğurur.

“Yerli ürünler daha hızlı miktarlarda yabancı lüks eşyalar ile değişilmekle kalmaz, daha fazla yabancı hammadde, ara-ürün ve diğer çeşitli maddeler, yerli sanayilerde üretim aracı olarak kullanılır. Dünya pazarları arasında kurulan bu ilişkiler nedeniyle, ulaştırma ve taşıma işlerinde emek talebi artar ve bu işler sayısız kollara bölünür. İşçi sayısının nispeten azalmasına karşın, üretim araçları ile tüketim maddelerindeki artış, kanallar, doklar, tüneller, köprüler vb. gibi, meyvelerini gelecekte verecek olan işlerin yapılmasında emek talebinin artmasına yolaçar. Ya doğrudan doğruya makinenin ya da onun eseri olan genel sınıai değişimin etkisiyle, yepyeni iş alanları açan yeni üretim dallarını oluşturur. Ne var ki, bu üretim dallarının genel üretim içinde tuttuğu yer, en gelişmiş ülkelerde bile önemli sayılmaz” (Marx, 1986: 457).

Marx'a göre aslında teknolojik ilerlemenin getirdiği işsizlik tablosunda madalyonun öbür yüzünde üretken olmayan emek biçimlerinin artışı ve sömürsü söz konusudur, ev içi hizmetler başta olmak üzere üretken olmayan bütün kadınlar ve çocuklardan, hukukçulara, askerlere ve başkalarının emeğini rant, faiz vb. şekillerde sömürerek çalışanlara kadar geniş bir yayılma ortaya çıkar (Marx, 1986: 457-458).

Marx, makineleşmeyle birlikte emek aracı ile işçi arasındaki ilişkiyi Ure'den hareketle *Kapital*'de, “otomatın kendisi öznedir, işçiler yalnızca bilinçli organlar ve otomatın bi-

linçsiz organları ile işbirliği içersinde ve onlarla birlikte merkezi devindirici güce bağlı görünürler” (1986: 432) şeklinde ifade eder. *Grundrisse*'de ise “emek, tersine, ancak, mekanik sistemin birçok noktasında yer almış tek tek çalışan işçilerin içinde bilinçli organ olarak görünür; dağınıktır, bizzat makinelerin genel süreci altında yer almıştır, kendisi sitemin ancak bir parçasıdır, bu sistemin birliği canlı işçilerde değil, bu işçinin tek önemsiz etkinliğine karşı kendi gücünü dayatan bir organizma olarak görünen canlı (etkin) makinelerdir” (2013b: 158) demektedir. Makine, emeği tek başına bir bireyin, hatta bir çatı altında iş gören bir grup işçinin faaliyeti olarak düşünmenin olanağını ortadan kaldırmıştır. İşçinin canlı etkinliği artık makinenin etkinliği olmuştur, işçinin emeği değersizmiş gibi görünür; çünkü doğrudan makine biçiminde işçiden sermayeye aktarılan emeğin belirli bir tarzı söz konusu olmaktadır. Marx'a göre “sermayenin emek sürecinde kendisini ortaya koyduğu maddi biçimler, üretim araçları (bir kez daha cisimleşmiş emek), canlı emeğin yutulmasının ve gaspedilmesinin araçlarıdır. Dolayısıyla bütün süreç, cisimleşmiş emekle canlı emek arasındaki bir trafiktir; bu trafikte canlı emek cisimleşmiş emeğe dönüşür ve cisimleşmiş emek de sermayeye dönüşür. Böylece sonuçta canlı emek sermayeye dönüştürülmüş olur. Dolayısıyla bu süreç, gerçek ürünün yanı sıra, artı-değer ve dolayısıyla sermaye üreten bir süreçtir” (2008: 83-84). “Emeğin hepsi toplumsal emektir; işbirliği fabrika mekânıyla sınırlı değildir, emek sürecinin koordinasyonu için gerekli olan bilimsel araştırma, ulaşım vb. toplumsal süreçlerin tümünü kapsar hale gelmiştir” (Read, 2014: 197). Jameson'un özetlediği gibi makinelerde cisimleşen ölü emek bir anda insanüstü oranlara çıkar, bir canavarla (Marx *Grundrisse*'de kullandığı bilimsel düşüncüyü nesnelleştiren ve esasen koordine eden canlanmış bir canavar betimlemesini sunar) ya da bir devasal makineyle karşılaştırılabilir hale gelir ki, bu depolanmış ölü emeği de eski üretimin kalıpları içerisinde hayata, ancak insan boyutlarındaki makine başı işçisi döndürür (Jameson, 2013: 123). Marx, emek araçlarındaki dönüşümle üretim biçiminin değişmesinin sermayenin değerlendirme sürecini nasıl etkilediği noktasında ise politik iktisatçıların, makinelerin “emek tasarruf ettiği” ve makineler yardımıyla “insan emeğinin, onlar olmadan kesinlikle yapamayacağı eylemler yaptığı ve nesnelere yarattığı” iddiasında bulduklarını belirtip onlara hak verirken, ama onların sadece makinelerin kullanım değerine odaklandıklarını ve sermayenin değerlendirme sürecindeki rolünü görmezden geldiklerini vurgular (Rosdolski, 2012: 260-261). Marx için, “sermayenin gerçekleşme sürecinin salt ögesi olarak emek gücü-

nün birleşmesi, maddi açıdan da, emek aracının makinelere ve canlı emeğin bu makinelerin salt canlı eklentilerine, bunların işlem aracı olarak dönüşmesiyle ayı zamanda sağlanmıştır” ve son kertede sermayenin zorunlu eğilimi, “emeğin üretken gücünün artması ve gerekli emeğin en geniş ölçüde yadsınmasıdır” (2013b: 159). Onun düşüncesinde makineler eksik olarak düşünülen emek gücünün yerini almak için değil, -yığın halinde varolan- emek gücünü gerekli noktaya çekmek için devrededir, emek gücünün yığın halinde bulunduğu yerde dahil olurlar (Marx, 2013b: 162). Yusuf Akdağ’ın dediği gibi (2014: 142): “Makine ve bilimsel teknik gelişmelerle, gerekli emek zamanının, üretici güçlerin gelişmesi ve emeğin toplumsal üretkenliğinin artmasıyla kısalması mümkünken bu gelişmeler daha fazla sömürü (daha fazla kar) için artı-emek zamanının uzatılması, iş gününde ve ücretlerde düşüş yönünde kullanılır.” Burada Marx’ın makineleşmenin olanağını sağlayan unsurun doğrudan bilimden doğan mekanik ve kimyasal yasaların analizi olduğunu ve makinenin gelişiminin bütün bilim ve teknolojinin sermayenin hizmetine sokulmasından, üretime uygulanmasından sonra ivme kazandığını öne sürdüğünü küçük bir parantez içerisinde belirtmekte yarar var. Ona göre, “makinede gerçekleşen bilim, işçilere karşı sermaye olarak ortaya çıkar” (Marx, 1998: 367). En nihayetinde emek araçlarının makinelere dönüşümü, gerekli emekten tasarruf edilmesi ve artı-emeğin artırılması yoluyla emeğin üretkenliğini artırarak nispi-artı değer üretiminin gerçekleştirilmesinin yolu olduğuna göre makinelerin kapitalist kullanımı, burjuva savunucuların aksine, işçiyi daha da bağımsızlaştırmak ve sömürülmesini azaltmak değil, işçinin emek zamanının giderek artan bir kısmına artı-değer olarak el konulmasına hizmet etmektedir ve böylece sermayenin işçi üzerindeki saldırganlığı pekişmektedir (Rosdolski, 2012: 261-262). “İşte bu yüzden, makine tek başına alındığında çalışma saatlerini kısalttığı halde, sermayenin hizmetine girdiği zaman bunu uzatmakta ve gene kendi başına, çalışmayı hafiflettiği halde, sermaye tarafından kullanıldığı zaman, işin yoğunluğunu artırmaktadır; kendi başına, o, insanın doğa üzerindeki zaferi olduğu halde, sermayenin elinde, insanları bu kuvvetlerin kölesi haline getirmektedir; kendi başına, üreticilerin servetini artırdığı halde, sermayenin elinde bunları sefilleştirmektedir” (Marx, 1986: 453). Aslında en temelde Marx’ın, “sermayenin tam gelişmesi, emek aracının sabit sermaye olarak hem biçimsel belirlenmesinden, hem de doğrudan biçimi ile saklanmış olmasından ve sabit sermayenin üretim süreci içinde emeğin karşısına makine olarak çıkmasından sonra oluşur –ya da sermaye ancak o zaman kendine uygun üre-

tim tarzını sağlamış olur” (2013b: 160) sözleri makinenin sermaye açısından işlevinin en net özetidir. Marx’a göre, “emeğin üretkenliğindeki diğer bütün artışlar gibi makine de, metaların ucuzlatılması ve işçinin kendisi için çalıştığı işgünü kısmını kısaltarak, karşılığını almadan kapitaliste verdiği diğer kısmını uzatmak amacıyla kullanılır. Kıscası makine, bir artı-değer üretme aracıdır” (1986: 386). Bu bağlamda onun kapitalizmin “teknik temeli devrimcidir”²⁵ sözleri, bizleri rahatsız etmesine karşın kapitalizmin eğilimini ifade etmesi bakımından oldukça değerlidir; ancak burada ifade edilmek istenen makinenin değer üretme gücü değildir, makine sadece artı-değer üretiminin aracıdır, bu artı-değerin ölçüsü ve içeriği yalnızca bu artı-emektir. Bu ayrımı ortaya koymamak önemli bir yanılsamaya neden olur; çünkü artı-değer üretimi değer üretimiyle özdeşleştirilerek karıştırılır, teknik temelin devrimciliğiyle vurgulanmak istenen emeğin üretkenliğini artırarak emek sürecinde gerekli emek zamanı düşürüp artı-emek zamanı artırmaktır, başka bir ifadeyle nispi artı-değer üretimi üzerinden artı-emek zamanının artırılması, değer üretme gücünün emek sürecinde emek zamanı olarak tasfiyesidir ve bu ekseninde teknik olan devrimcilik, emeğin özgürlüğü değil, mutlak yoksulluğu ve köleliğidir, teknik bileşimdeki bu devrimci eğilim, eskinin sürekli olarak tasfiyesi ve işsizliğin büyümesidir (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu, 2012: 95). Bu noktada makinelerin ölü emek olduğunu ve değer üretemeyeceğini söyleyen Marx, “makine de değişmeyen sermayenin bütün diğer öğeleri gibi yeni değer yaratmaz, yalnızca oluşmasına hizmet ettiği ürüne kendi değerini katar. Makine bir değere sahip olduğu ve dolayısıyla ürüne değer kattığı sürece, bu ürünün değerinde bir öge oluşturur. Ürün ucuzlayacak yerde, makinenin değeri oranında pahalılaşır. Büyük sanayinin karakteristik emek araçları olan makineler ile makine sistemlerinin, elzanaatları ile manüfaktürde kullanılan araçlardan kıyaslanmayacak ölçüde daha çok değer taşıdıkları gün gibi açık bir gerçektir” (1986: 401) demektedir. Dolayısıyla eğer artı-değer, makinenin başında çalışan emek gücü kaynaklıysa burada hemen göze çarpan bir çelişki ortaya çıkmaktadır ki, o da artı-değerin öğelerinden biri olan artı-değer oranının diğer öğesi olan işçi sayısının azaltılması dışında arttırılamayacağıdır, makinelerin kullanımını emeğin üretkenliğini ne kadar arttırırsa arttır-

²⁵ Marx bahsi geçen, “teknik temeli devrimcidir” sözlerini büyük sanayi için şu cümlelerde kullanmıştır (1986: 497): “Büyük sanayi, mevcut üretim sürecini hiç bir zaman son ve değişmez bir biçim olarak görmez ve ele almaz. Bunun için de, bu sanayinin teknik temeli devrimcidir, oysa daha önceki üretim tarzları özünde tutucuydu. Makineler, kimyasal süreçler ve diğer yöntemler yardımıyla, yalnız üretimin teknik temelinde sürekli değişikliklere yol açmakla kalmaz, işçilerin görevleriyle, emek-sürecinin toplumsal bileşiminde de değişikliklere yol açar.”

sın sermaye buna ancak işçi sayısını azaltarak ulaşır. Sermaye birikiminin koşulu olarak değişmeyen sermayenin değişen sermayeye göre artması eğilimi Marx'a göre "içsel çelişki"yi doğurur. Hem canlı emek miktarını artı-değer oranını artırmak için düşürmenin hem de artı-değer yaratanın canlı emek olduğunu bilmenin yol açtığı çelişkidir. Marx, kapitalisti bu doğrultuda mutlak artı-değer üretimine zorlayan işgününü sonuna kadar uzatmaya eğilimli tabloyu, "belli bir sanayi kolunda makinenin yaygın olarak kullanılmaya başlaması üzerine, makine ile üretilen bir metanın değeri, aynı türden bütün metaların değerlerinin yön verici değeri haline gelmesiyle bu çelişki ortaya çıkar; kapitalisti, bilincinde olmaksızın, işçilerin nispi sayısındaki azalmayı yalnız nispi artı-emekteki bir artışla değil, mutlak artı-emekteki bir artışla da telâfi edebilmek için işgününü alabildiğine uzatmaya sevkeden işte bu çelişkidir" (1986: 420) sözleriyle vurgular. Marx, "demek ki, makinenin kapitalist biçimde kullanılması, bir yandan, işgününün alabildiğine uzatılması için yeni ve güçlü dürtüler sağlar ve çalışma yöntemlerini olduğu kadar toplumsal çalışma organizmasının niteliğini de bu eğilime karşı koyan bütün engelleri yıkacak şekilde kökünden değiştirirken, öte yandan da, kapitaliste, kısmen işçi sınıfının daha önce el atmadığı yeni tabakalarına yaklaşma olanağını sağlayarak, kısmen de yerlerini aldığı işçilerin açıkta kalmalarına yol açarak, sermayenin diktasına boyun eğmeye zorunlu, bir fazla işçi nüfusu meydana getirir" (Marx, 1986: 420-421) cümleleriyle durumu netleştirir. Artı-değerin makinenin yerini aldığı emek gücünden değil, makinenin başında çalışan emek gücünden kaynaklı olduğunu toparlamak adına Marx'ın şu cümlelerine başvurmak gerekmektedir (1986: 419-420):

"Ürünün toplumsal değeri, bireysel değeri düzeyine iner ve artı-değerin makinenin yerini aldığı emek gücünden değil, makinenin başında çalışan emek gücünden doğduğu konusundaki yasa kendisini göstermeye başlar. Artı-değer yalnız değişen sermayeden doğar ve daha önce gördüğümüz gibi, artı-değer miktarı, iki öğeye bağlıdır: artı-değer oranı ile, aynı zamanda çalıştırılan işçi sayısına. İşgününün uzunluğu belli ise artı-değer oranı, bir günlük gerekli emek-zamanının artı emek-zamanına oranıyla belirlenir. Aynı anda çalıştırılan işçi sayısı ise, değişen sermayenin değişmeyen sermayeye oranına bağlıdır. Bu durumda, makinenin kullanılması sonucu emeğin üretkenliğindeki artış nedeniyle, artı-emek, gerekli-emek aleyhine ne denli artarsa artsın, bu sonuca, ancak, verilen miktarda sermayeyle çalıştırılan işçinin sayısındaki azalmayla vardığı açıktır. Makine daha önce emek-gücüne yatırılmış bulunan değişen sermayeyi, değişmeyen sermaye olan makineye dönüştürdüğü için artı-değer üretmez."

Makinenin kendisi tek başına artı-değer üretmez, artı-değer oranına ve işçi sayısına bağlı olan artı-değer sadece değişen sermayeden doğmaktadır. Sabit sermayenin ögesi

olan makine (ayrıca sabit sermayede cisimleşen emeğin kaynağının da canlı emek olduğu unutulmamalıdır ve sonuçta sermayenin sadece kendisine mal ettiği yalnızca yabancı emektir), üretim sürecindeki fonksiyonuyla sadece artı-değerin üretilmesine, canlı emeğe katkıda bulunabilir. Değeri üreten nihayetinde canlı emektir ve hatta canlı emek olmadan kullanım değeri bile gözden kaybolur ve burası yedek işgücü ordusu bağlamında sermayenin bir yandan bu orduyu artırırken diğer yandan ona mahkum olduğunu gösterir. Hiçbir emeğe ihtiyacı olmayan makine sadece kullanım değerini artırabilecek işleve sahiptir, metada donmuş emek zamanı düşürür ve metaların değerini ucuzlatır, yaratılan değişim değeri ise kendi üretim maliyetinden, içinde nesneleşmiş olan emekten daha büyük olacak noktada değildir. Marx'ın ifade etmeye çalıştığı gibi, sabit sermaye, en uygun biçimi makine olan üretim araçları belirlemede ürünün değerini, “değere sahip olduğu ölçüde; yani bizzat emeğin ürünü olduğu, nesneleşmiş biçimde belirli bir emek niceliği olduğu ölçüde” ve “emek gücünün sürdürülmesi için gerekli ürünleri daha büyük ölçüde daha kısa zamanda yaratacak duruma getirerek, emeğin üretken gücünü artırdığı, artı emeğin gerekli emeğe oranını büyütebildiği ölçüde” çoğaltabilir (2013b: 162).

“Her şeyden önce şurası gözden ırak tutulmamalıdır ki, emek-sürecine daima bütün olarak girmekle birlikte, makine, değer yaratma sürecine ancak parça parça katılır. Ürüne, ortalama olarak aşınma ve yıpranma ile yitirdiğinden fazla değer katmaz. Demek oluyor ki, bir makinenin değeri ile bu makinenin belli bir sürede ürüne aktardığı değer arasında bir fark vardır. Makinenin emek-sürecindeki yaşamı, ne kadar uzun olursa, bu fark da o kadar büyük olur. Daha önce de gördüğümüz gibi, her emek aracının emek-sürecine bütünüyle girmesine karşılık, değer yaratma sürecine, aşınma ve yıpranma ile günlük ortalama kaybı ile orantılı olarak ancak bir kısmıyla katıldığı kuşkusuz doğrudur. Ama, aletin bütünüyle, günlük aşınma ve yıpranması arasındaki bu fark, makinede alete göre çok daha büyüktür, çünkü daha dayanıklı malzemeden yapılan makinenin ömrü daha uzundur; çünkü kullanılması tamamen bilimsel yasalara göre düzenlendiği için, hem parçalarının aşınıp yıpranmasında ve hem de tükettiği malzemede daha büyük tasarruf sağlar; ve ensonu, makinenin üretim alanı, aletinkinden kıyaslanmayacak derecede geniştir” (Marx, 1986: 401).

Dolayısıyla makine ürüne, değişim değeri ve artı-değer katmaz, ama makinenin değeri ekonomik yaşam süresi içerisinde ürüne geçer, kendi yıpranma değerinden bir kısmı ürünün değerine ilave edilmektedir. Makinenin üretkenliği ise ürüne aktardığı değerle ters orantılı olmaktadır; çünkü ömrü ne kadar uzun olursa, ürettiği ürünlere kattığı değer o kadar geniş bir kitle üzerinde yayılır ve her bir metaya eklenen değer azalır, makinenin ömrü ise işgününün uzunluğuna veya emek sürecinin günlük devam süresi ile sürecin devam ettiği günlerin çarpımına bağlıdır (Marx, 1986: 417). Nihayetinde makineler

de satın alınan bir metadır, diğer metalar gibi kullanım ve değişim değeri vardır ve makinenin değeri ürüne aktarılmalıdır. Marx, yıpranmanın zaman içinde eşit paylarla gerçekleştiğini düşünse de (ömrü beş yıl ise, her yıl makinenin değerinin beşte biri ürüne aktarılır) bir noktanın, daha doğrusu sınırlılığının altını dikkatlice çizer. Marx’da makinenin yıpranması, birisi aşırı kullanımından diğeri ise kullanmamaktan kaynaklı iki türde ifade edildiği görülürken bunların dışında bir de moral yıpranmanın altı çizilir. “Ya, aynı türden daha ucuz başka makinelerin üretilmesiyle ya da daha iyi makinelerin rekabete girmesiyle, değişim-değerini yitirir” (Marx, 1986: 417). Marx’ın söylemek istediği moral değer, teknolojinin ortaya çıkardığı gelişmelerle bir kapitalistin şu an on milyona aldığı bir makineyi, bir yıl sonra rakiplerinin beş milyona alması ya da aynı daha ileri bir makineyi aynı fiyata almasıdır. “Bir makine, ne kadar genç ve yaşam dolu olursa olsun, her iki durumda da, değeri, artık, onda fiilen maddeleşen emek ile değil, onu ya da daha iyisini üretmek için gerekli emek-zamanı ile belirlenir. Bu durumda, az çok bir değer kaybına uğramış demektir. Toplam değerinin yeniden-üretim için gerekli zaman ne kadar az olursa, moral yıpranma tehlikesi o kadar az, ve işgünü ne kadar uzun olursa bu süre o kadar kısa olur” (Marx, 1986: 417-418). Marx’a göre (1986: 224): “Salt ürünü ucuzlatmak amacıyla makine kullanılması, makinenin üretimi için harcanan emeğin, bu makinenin kullanılmasıyla yerini aldığı emekten daha az olması gerekir ilkesiyle sınırlandırılmıştır. Kapitalist için bu tür kullanım daha da sınırlıdır. Kapitalist, emeğin karşılığını ödeyeceği yerde, yalnızca kullanılan emek gücünün karşılığını ödemektedir; bunun için de, makineyi bu amaçla kullanmasının sınırı, makinenin değeriyle, makinenin yerine geçtiği emek gücünün değeri arasındaki fark tarafından saptanmıştır.” Buradan hareketle makine pahalıysa ve emekten daha az tasarruf sağlıyorsa satın almak tercih edilmez, yani makine ne kadar ucuz olur, emek de ne kadar pahalı olursa makineleşme isteği güçlüdür, kapitalist makineyi satın almak için sarf edilen değer ile emekten tasarruf edilen değer (değişken sermaye) arasında hesap yapar ki, bu sınır genelde rekabetin zorlayıcı yasalarıyla ilişkilidir, yüksek maliyetli makineler alan ve emekten daha az tasarruf elde eden kapitalistler bataabilmektedir (Harvey, 2012: 224-225). Son kertede bir makinenin üretkenliği, emek gücünün değeri ile ilişkilidir, yani kapitalist, makinenin emek gücünden daha fazla mı (kullanımının koşulları oluşur), yoksa daha az mı (kullanımının kısıtlanması) tasarruf sağladığına bakmaktadır. Marx’ın bu noktadaki örneği oldukça çarpıcıdır (1986: 407): “İngiltere’de kanallardaki teknelerin çekimi için at yeri-

ne hâlâ şurada burada kadınlar kullanılır. Çünkü at ile makinenin üretimi için gerekli emek tamı tamına belli olduğu halde, kadının artı-nüfus olarak devamı için gerekli emek her türlü hesabın altındadır. İşte bu yüzden, en aşağılık amaçlar için insan emek-gücünün böylesine utanmazca tüketilip gitmesi hiç bir yerde makinenin yurdu İngiltere'den daha yüz kızartıcı olamaz.” Tabii burada makine ve emeğin ortak bir ölçüme tabi kılınması söz konusu olur ve bu durum emek süreci içerisindeki sınıf mücadelesine yeni bir koşul getirmektedir; ortak bir ölçünün mümkün olması için ya emek makineye ya da makine emeğe tabi kılınmalıdır ve kapitalist işletmelerde bu seçeneklerden ilki sorgusuz sualsiz kabul gördüğünü biliyoruz ki, bunun altında yatan varsayım da işçilerin kol gücüyle çalışırken birleşik bir kuvvet oluşturmakla birlikte zihinlerinde ücretlerine bağlı olarak birbirinden ayrılmış olduğudur, aksinin mümkün olması için işçinin zihinlerini de elbirliğiyle yapılan işin bileşik niteliğiyle tutarlı hale gelmelidir (Sohn-Rethel, 2011: 173).

Makinelerin sermayenin değerlendirilmesi üzerindeki bir diğer tartışma, makine sisteminde el zanaatları ve manüfaktürdeki vasıflı işçi temelini yadsınmasıyla kadın ve çocuk emeğinin kullanımının kolaylaşması noktasındaydı. Makine işçiliği büyük bir kas gücü gerektirmediğinden kadın ve çocuk emeği büyük ölçekli sanayide yoğun olarak kullanılmaya başlanmıştı, kapitalist artık çocukların ve gençlerin emek gücünü de rahatlıkla satın alabiliyordu, bireysel emeğin yerini aile emeği almıştı. “Bu nedenle de kadın ve çocuk emeği, makine kullanan kapitalist için aranan ilk şey olmuştur. Emek ve emekçinin yerini alan bu güçlü araç, çok geçmeden, yaş ve cinsiyet farkı gözetmeksizin işçi ailelerinin bütün üyelerini doğrudan doğruya sermayenin egemenliği altına sokarak; ücretli işçi sayısını artırmanın bir aracı olup çıkmıştır” (Marx, 1986: 408). Bu tablonun öncelikli tezahürü, bireysel ücretin yerine aile ücretinin geçilmesi (kadın ve çocuk işgücüne katıldığından aile ücreti aynı kalıyor) olmuştu.

“Emek-gücünün değeri, yalnız yetişkin işçinin yaşamının devamı için gerekli emek-zamanı ile değil, aynı zamanda ailesinin bakım için gerekli olan emek-zamanıyla da belirleniyordu. Makine, bu ailenin bütün üyelerini emek-pazarına sürerek, yetişkin erkeğin emek-gücünün değerini bütün ailesinin üzerine dağıtmıştır. Böylece, erkeğin emek-gücünün değerini düşürmüştür. Dört kişilik bir ailenin emek-gücünün satın alınması, belki de, eskiden yalnız aile reisinin emek-gücünün satın alınmasından daha pahalıya malolabilir, ama buna karşılık şimdi bir günlük emeğin yerini dört günlük emek almış ve bir kişiye göre dört kişinin artı-emeğinin fazlalığı oranında, fiyatında bir düşme olmuştur. Ailenin yaşayabilmesi için artık bu dört kişi yalnız çalışmış olmayacak, kapitalist için artı-emeği de çoğaltacaklar-

dır. Böylece görüyoruz ki, makine, sermayenin sömürücü gücünün başlıca konusu olan insan malzemesini artırmanın yanı sıra, bu sömürünün derecesini de yükseltir” (Marx, 1986: 408-409).

Makine sisteminin nispi artı-değer üretiminin temel kaynağı olduğunu söylerken aslında normal işgünü süresinin uzatılması noktasında kapitaliste müthiş bir kar maksimizasyonu sağladığını da ifade etmiş oluyoruz. Kapitalistin aşırı kar arzusu dışında özellikle moral yıpranmayı düşündüğünde aşırı yıpranmaya rağmen makineyi zorlayıcı sınırlarla kullanma isteği (bu durum, yani makinede donmuş emeği hızlı bir şekilde kazanma makinenin satın alındıktan sonra ilk günlerinde kendini şiddetli bir şekilde gösterir) işgünü süresinin uzatılmasına sebep olmaktadır ki, bu da makinelerin işgününü uzatma ihtiyacını doğurduğu sonucunu çıkartır. Marx, diğer koşulları saklı tutarak işgünü süresi belli olduğunda, “çalıştırılan işçilerin iki katına çıkartılarak sömürülmesi, yalnızca makine ile binalara yatırılmış bulunan değişmeyen sermaye kısmının iki katına çıkartılmasını değil, hammadde ile yardımcı maddelere yatırılan kısmının da iki katına çıkartılmasını gerektirir. İşgününün uzatılması, öte yandan, makineler ile binalara yatırılan sermaye miktarında bir değişiklik olmaksızın üretim hacminde bir artış sağlar” (1986: 418) diyerek aslında mutlak artı-değeri işaret eder, ama emek araçlarına dönüştürülen sermaye kısmı ağır bastığında bu değişikliğin daha net olduğunu düşünür. “Fabrika sisteminin gelişmesi, sermayenin gittikçe büyüyen kısmını, bir yandan değerini sürekli olarak kendisini büyütebileceği, öte yandan da, canlı emekle ilişkisini kopardığı anda hem kullanım-değerini ve hem de değişim-değerini yitireceği bir şekle sokar” (Marx, 1986: 418). Marx, bu noktadan sonra nispi artı-değer üretiminde ele aldığımız emek gücünün değerinin ve emek gücünü yeniden üreten metallerin ucuzlatılmasının dışında başka bir noktaya değinir ki, o da nispi artı-değer başlığında temas ettiğimiz malın toplumsal değerinin bireysel değerinin üzerine çıkartılması noktasıdır. “İlk kez sanayiye dağınık olarak girdiği zaman, makine sahibinin çalıştırdığı emeği, daha üstün ve daha etkili bir emek haline getirerek, üretilen malın toplumsal değerini onun bireysel değerinin üzerine çıkartarak ve böylece kapitaliste, günlük ürünün daha küçük bir parçası ile, emek-gücünün değerini yerine koyabilme olanağını sağlayarak olur” (Marx, 1986: 419).

Sermayenin değerlenmesi tartışmasında makinelerin fonksiyonuna dair temel unsuru Marx, işgünü süresinin uzatılmasının yanında emeğin yoğunlaştırılması (ve hızının da artırılması) olarak belirler (işgünün süresinin uzatılması ve yoğunluğunun artırılması el

ele gider, ama işgünündeki uzama düşük bir yoğunlukla, yüksek bir yoğunluk derecesi ise işgününün kısaltılması ile bağdaştır) ve emeğin sömürü derecesinin artışı gözler önüne serer. Mutlak artı-değer üretimi başlığında işçi sınıfı mücadelelerinin sermayeyi işgünü sürelerini azaltmaya zorladığını söylemiştik. Bunun neticesinde de kapitalist emeği yoğunlaştırarak cevap vermektedir. O halde emek nasıl yoğunlaştırılır? Burada emeğin yoğunluğunu ve hızını artırma üzerine vurgu, gelişmiş teknolojiye işgününün gözenekliği adı verilen, iş yapılmayan zamanı azaltmak üzerinedir, hız ve süreklilik (özellikle montaj hattı akıllara gelmelidir) makine sisteminin içinde belirlenmektedir (Harvey, 2012: 229). Marx için çalışma saatleri kısalınca sermaye, işçinin belirli bir sürede daha fazla güç harcamasını sağlayarak emeğin yoğunlaştırılması için öznel koşulları hazırlamak durumundadır ve bu kısaltma zorunlu hale gelince makineler sermayenin elinde, belirli sürede daha fazla emek sızdırmak için sistemli olarak kullanılan nesnel araçlar halini alırlar ki, bu makinenin hızını artırma ve işçiye çalıştıracağı daha fazla makine verme şeklinde iki türlü yapılır (1986: 425). “Makinelerin yapımının git-tikçe geliştirilmesi, kısmen makine olmaksızın işçi üzerinde daha fazla baskı yapmanın olanaksızlığından, kısmen de kısalan çalışma saatlerinin, kapitalisti, üretim giderleri üzerinde daha sıkı bir denetimde bulunmaya zorlamasından ileri gelen bir gerekliliktir” (Marx, 1986: 425).

Son kertede toparlayacak olursak gerçek tahakkümde makineleşmenin anlamını ilk olarak gerekli emek zamanı düşürerek artı-emek zamanının artırılması bağlamında nispi artı-değer üretimi noktasında olduğunu söyleyerek başlayabiliriz. İkincisi, canlı emeğin rolünün azaldığı makine sisteminde işçi ile emek araçları arasındaki ilişkinin değişiminde işçinin artık makinenin bilinçli eklemlerine dönüşmesidir; makinelere gözcülük ve bakıcılık yapmasıdır. Üçüncüsü ise sabit sermayenin en elverişli biçimi olan makinelerin artı-değer üretemeyeceği gerçeğidir, artı-değeri üreten daima canlı emektir ve bu durum artı-değerin koşulu olarak canlı emeğin rolünü düşürmek isteyen sermaye için bir çatışmaya dönüşmektedir. Dördüncüsü ise makinelerin burjuva iktisatçıların aksine, emek gücünün açığını kapatan konumda değil, emeğin zaten bol olduğu yerde ortaya çıkmış olmasıdır; makine sistemi işçinin emek zamanının artan kısmına artı-değer olarak el koymasının aracı olarak canlı emeğin sömürüsünün artırılmasıdır.

2.2.3. Toplumsal Fabrika (*Social Factory*)

Gerçek tahakkümle birlikte artık üretimin her eylemi, fabrika mekânı ve zamanıyla sınırlanmayarak bilgi, iletişim gibi unsurlarla birlikte toplumsal ilişkileri içermeye, sermayenin mistifikasyonu meselesinde de bahsettiğimiz gibi toplumsal ilişkiler alanına yayılmaya, bir başka ifadeyle kapitalizmin dayanak noktası olan üretim yetenekleri, topluma nüfuz etmeye başlamıştır, yani kapitalist ilişkilerin makinelerle içkin olmanın yanı sıra toplumsal ilişkilerin de (fetişleşen, şeyler arasındaki -parçalı- ilişkilere dönüşen) kapitalist üretim biçimine tabi kılındığı, bu ilişkilerin üretiminin artı-değer üretiminin bileşini halini aldığı, sermayenin komuta mekanizmalarının toplumsal alana içkin hale geldiği ve en önemlisi her şeyin işe koşulması/işin yoğunlaştırılarak dayatılması yönünde sınırsız bir çabanın olduğu görülmektedir. Değer artık salt olarak fabrika üretimiyle değil, bütün toplumsal ilişkilerin yeniden üretimiyle yaratılmakta, artı-değer üretimi fabrikadan toplumsal fabrikanın uzamına geçmektedir. “Fabrikayı emek ve üretimin paradigmatik mekânı ya da toplanma yeri olarak görmek mümkün değildir; emek süreçleri fabrika duvarlarının dışına taşınmakta ve tüm toplumu kuşatmaktadır. Diğer bir deyişle, üretim mekanı olarak fabrikamım ayan bayan beyan çöküşü, fabrika üretim rejimi ve disiplininin çöküşü anlamına gelmiyor, daha çok bunun artık, toplumdaki belirli bir mekanla sınırlı olmadığını gösteriyor. Bu rejim ve disiplin bir virüs gibi yavaş yavaş yayılarak tüm toplumsal üretim biçimlerine sızmıştır” (Hardt ve Negri, 2007: 26). Burası tam da üretimin toplumsallaşması demektir. Burada sermayenin tahakküm alanları, bir anlamda yayılma gücü genişlemiş, toplumsalın her bir alanı artı-değer üretimine dönüşmüştür (bu artı-değeri nasıl ürettiğine biyo-politik tahakkümde değineceğiz). Hegemonya fabrika üretimden toplumsal üretime doğru genişlemiştir. Sanayi kapitalizminde makinelerle birlikte sermayenin eğilimi, fabrikadaki emek gücünü düşürerek emeğin toplumsallaşmasının mekanı olarak fabrikanın tasfiyesiydi ve bu bağlamda sermaye birincisi, yoğunlaşma, merkezileşme ve tekelleşme; ikincisi ise bütün toplumsal ilişki alanlarını emek değer üretimine açarak sermayeleştirme boyutlarıyla genişleyerek yeniden üretimini ve emeği toplumsallaştırmayı başardı, yani fabrikada emek gücünün düşürülmesi, sermayenin genişleyerek yeniden üretiminin toplumsallaşmasıyla aşıldı; sabit sermayenin değişen sermaye aleyhine artması, -sermayenin değerlenmesine denk düşen- emek gücü miktarının mutlak olarak düşmesine karşın sermayenin toplumsal-

laşmasına bağlı olarak toplumsal emek arttı ve bu noktada emeğin toplumsallaşmasının mekanı toplumsal fabrika oldu (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğulu, 2012: 102). Marx'ın ilerleyen bilim ve teknolojinin üretime uygulanmasıyla emeğin üretkenliğinin artmasının toplumsal olarak gerekli emek zamanı azaltacağı, emek zamanının minimuma ineceği ve kullanılabilir zamanın artacağı tezindeki boşluk, sermayenin bütün zamanı işe çevirip (bütün toplumun işe koşularak değerin yaratılması, değeri genişletmek üzere kullanılabilir zamanı ele geçirme) adeta toplumun bütünü tek büyük bir fabrikaya hapseden yeniden yapılanmasıyla ortaya çıkmaktadır; işçi sınıfının işgünü süresini azaltıp kullanılabilir zamanı artırma yönündeki kazanımına sermaye bütün zamanı işe çevirerek cevap vermiştir. Negri'nin dediği gibi (2006c: 111): “Hangi biçimi alırsa alsın, iş yoğunlaşarak yavaş yavaş bütün boşlukları, bütün mekânı işgal etmeye başlar. Mekânın işgal edilmesi süreci, atomistik bir süreç ya da daha doğrusu mekânın boşluktan başlayarak kurulduğu bir süreçtir.” Bütün toplumun emek gücünün kapitalist kontrol tarafından içerildiği gerçek tahakkümle birlikte toplumsal alanda artan bir şekilde her şey toplumsal yaşamın örgütleyicisi konumunda olan işe (yaşamın topyekun işe bağımlı kılınması, yaşamın iş olarak üretilmesi) ve metaya dönüştüğünde, kendi etkinliğimizden onun birikim sürecine adanmasıyla mahrum bırakılmış konumdayızdır. Çünkü sermayenin, değerlendirme teorisi aracılığıyla insanın üretici etkinliğini nasıl kendine tabi kıldığını ve bu dönemde sadece emek süreci ekseninde değil, insan etkinliğini topyekun olarak işe dönüştürdüğünü görmekteyiz. Yaşam üretimle mübadele içinde kırılmış (modern kapitalizmde derinlikli bir şekilde birbirlerinin içine geçerler), ama aynı zamanda -kapitalizmin yapısal unsurları olarak- üretim ile mübadele arasındaki ilişkiyle düzenlenmiştir (Eden, 2012: 113). Hardt ve Negri'nin dediği gibi (2013: 19-20): “Sermaye giderek bütün üretici kapasitelerimizi, bedenlerimizi ve zihinlerimizi, iletişim kapasitelerimizi, zekâmızı ve yaratıcılığımızı, birbirimizle girdiğimiz duygusal ilişkilerimizi ve daha fazlasını sömürüyor. Hayatın kendisi işe koşulmuş durumda.” Her şeyin işe dönüştürülmesinden bahsettiğimizde ise öncelikli olarak bu dönem için işin neyi ifade ettiğini kısa bir parantez içerisinde belirtmek gerekmektedir. Cleaver, işi öncelikle genel olarak, “iş, her şeyden önce, hem insanın hem doğanın katıldığı ve insanın kendisi ile doğa arasındaki maddi tepkimeleri dilediği şekilde başlattığı, düzenlediği ve denetlediği bir süreçtir” (Marx, 1986: 193-194) şeklinde tanımlayan Marx'ın emeği zorunluluk-özgürlük alanı tartışmasında değindiğimiz yabancılaşmış emek (kapitalizm) ile yabancılaşmamış

emek arasında ayırım yaptığını (bu durum genç ve olgun Marx tartışmasını da doğuruyor ki, *Kapital*'de emek esasen yabancılaşmış emek olarak kullanılıyor) ve temel derdinin emeğin kapitalizmde sahip olduğu özgün niteliğini, artı-değere referansla ortaya koymak olduğunu, Engels'in ise genel olarak emeği kastederken "iş", kapitalizmdeki "iş" içinse emek kavramını kullandığını belirterek her ikisinin de hata yaptığını düşünmektedir. Cleaver bu hatanın tarih boyunca hem geriye dönük bir şekilde uygulanabilecek hem de geleceğe yönelik de geçerli olabilecek tarihüstü bir iş ya da emek kavramı tanımlanmasında yattığını düşünür. Cleaver'a göre Marx kavramların tarihsel özelliğini tartışırken ilk olarak modern kavramların geçmiş toplumsal biçimlere dair bir fikir verebileceğini, ikinci olarak ise Marx'ın bir dönemde gelişen kavramları, düşüncesizce başka dönemlerin olgularına uygulamaya karşı bizi uyardığını belirtir ve bu noktada onun, kapitalist toplumda geliştiği biçimde emeğin yarattığı artı-değerin, üretim sürecinde kullanılan toprağın sahibine düşen kısmına işaret ettiği toprak rantı örneğine başvurur (2011: 204-205). Tam da bu ikinci noktada, yani ortaçağdaki "aşar" kavramına bakıp modern "rant" kavramının anlaşılamayacağına dair Marx'ın argümanından hareketle (toprak rantını bildiğimizde aşarı anlayabiliriz, ama özdeşleştiremeyiz) Cleaver'ın söylemeye çalıştığı, tarihüstü kategorileri Marx'ın kullanmaktan kaçınmasıdır. O halde Marx'ın genel olarak emek kavramının (başlı başına emek olarak) neredeyse ebediyen var olduğunu (ölçülemeyecek kadar eskilere dayanma), ancak şimdi (kapitalizmle) gerçek anlamını kazandığını düşündüğünde bunu net bir şekilde gösteremediği noktasında (ki, para konusunda ikna edicidir) zamana özgü kavramların kullanılması gerektiği gibi bir argüman doğmaktayken (örneğin bu konuyu üretken emek kavramını tartışırken de ele almıştık; orada Marx üretken emek kavramının kapitalizm öncesinde de var olduğunu, ancak kapitalizmle birlikte artı-değer üretme bağlamında gerçek anlamını kazandığını düşünüyordu) rant ve aşar kavramlarındaki tutumunun aksine Marx, -emeğe dair- güncel biçimlerin bilgisinin önceki biçimler hakkında fikir verebileceği yönündeki kavrayışıyla, yani genel olarak emeğin kavranmasının yalnızca kapitalizm çözümlemesiyle mümkün olduğu düşüncesiyle (özel farka dikkat ederek) hareket etmektedir; kapitalizmden önceki pek çok toplumda türsel bir iş kavramının olmadığı (insanların meşgul olduğu faaliyetleri kolektif "iş" olarak adlandırmadıkları) bağlamını gözardı etmeden düşünürsek Marx, dolayısıyla iş ya da emek kavramını, kendi zamanının hem felsefesi hem de politik ekonomisinden alarak inşa etmektedir ve nitekim kavramın (başlı başına

emek) kapitalizmden yola çıkılarak kullanılıp diğer toplum biçimleri içerisinde de kullanıldığında onun tarihüstü bir niteliğe (özcü bir tarihüstü ontolojik kategoriye) büründürdüğü gerçeği ortaya çıkmaktadır (Cleaver, 2011: 206-207). Bu çözümlemenin ardından diğer dönemlerde değil de kapitalizmde kullanmanın anlamlı olmasını, kendini değer üretimi olarak ifade eden biçimiyle kapitalizm öncesi toplumlardaki biçiminden ayrılması ekseninde çözümlediği emek ve bu bağlamda iş kavramına sahip çıkmanın Cleaver’a göre iki mantıklı nedeni vardır. Birincisi, Marx’ın emek kavramının *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı*’da dediği “emek pek basit bir kategori gibi görünür. Bu evrensellik içinde emek fikri -genel olarak emek gibi- en eskilere giden bir şeydir. Bununla birlikte bu basit biçim içinde, iktisadi bakımdan düşünüldüğünde “emek”, bu basit soyutlamayı doğuran bağıntılar kadar modern bir kategoridir” (1993: 271) sözlerinden kaynaklıyken ikincisi, belirli bir emek türüne gerçek kayıtsızlığın işçilerin değil, sermayenin bir özelliği olmasından dolayıdır; çünkü sermaye için meta üretildiği sürece insanların ne iş yaptığının önemi yoktur ve bu yüzden meta üreten etkinliklerin tümünü tek bir başlık altında toplamak gerekir ki, bu kavram da “iş”tir ve bu düzlem, işin toplumsal boyutunu gözler önüne sermesi ve değerini iş olarak sermayenin içine dahil olmuş insani etkinlikleri analiz etmenin kavramsal aracına dönüşmesi açısından oldukça anlamlıdır (Cleaver, 2011: 207). Cleaver bu noktadan sonra iş kavramını artı-değer elde edilmesi çerçevesinden bir adım öteye taşımayı tercih ederek sadece emek sürecine değil, sermayenin daha fazla insan etkinliğini yaşamımızın her yerinde varolmaya başlayan meta üreten işe dönüştürme eğilimine dikkat çekmektedir; dolayısıyla ona göre iş kavramı daha fazla insan etkinliğinin meta üretimi ve buna bağlı olarak iş yoluyla örgütlenmesinin boyunduruğu altına alınmasını ifade etmektedir (Cleaver, 2011: 210). İşin dayatılması dediğimizdeyse bu dönemde salt olarak ücretli emek biçiminden bahsetmediğimizi belirtmek gerekmektedir. Gerçek tahakkümde kapitalizmin temel mantığındaki iş ile iş dışı unsurlar (neyin iş dışı olduğu) arasındaki ayrım artık parçalanmaktadır (ki, Hardt ve Negri *İmparatorluk*’da bunu gerçek tahakkümün açılıp kapanan bir makas hareketi olarak analiz eder); bu dönemde toplumsal yeniden üretimin görevi işi ücret mantığının dışında kurmaktır, ücretli emek tarafından düzenlenen insan etkinliğinin kısmi bir şekilde artışı söz konusu olmaktadır (Eden, 2012: 41). İşin dayatılmasını söylediğimizde temel odak, ücretlendirilmeyen işin arttığını gözler önüne sermektir, ama bunu söylediğimizde ücretli işin merkezi konumunu yitirdiği anlamı çıkartılmamalıdır,

niyetimiz daha öncede belirttiğimiz gibi işçi sınıfının işin azaltılması yönündeki başarısının, krize giren sermayeyi yeni stratejilere zorlaması ve fabrikada karşılığı ödenmeyen işin azalmasına karşı sermayenin yanıtının ücretlendirilmeyen işgününü fabrika dışına yaymasıdır. Toplumsal fabrika kavramı da hem ücretlendirilen hem de ücretlendirilmeyen iş alanlarında toplumsal bir fabrika yaratmak için işin dayatılmasına ve ücretsiz ile ücretli zaman ayırımının bulanıklaştırılmasına işaret etmektedir. Andre Gorz, Jeremy Rifkin gibi “iş toplumunun sonu” tezleri savunucularının göremediği tam da bu noktadır, işi dar bir çerçevede kavrayarak ücretlendirilmeyen emeğin artırılması ve yaşamın tamamının işe dönüştürülmesini algılayamamaktır; her iki yazar da işsizliğin artması (ki, tam tersine işsizlik işin genişlemesiyle ve gerçek tahakküm süreciyle ilgili bir durumdur), tüketim kültürünün yükselişi, emek gücü artışının iş artışından daha fazla olması, işe ayrılan zamanın çok daha azalması, kapitalizmin teknik devrimini mümkün kılarak bilgi-iletişim teknolojilerini geliştirmesi, dönemsel geçici işlerin artması, piyasada yasaların yerine geçen “kuralsızlaştırma” politikalarının uygulanması, emek gücüne düşük ücret ödenmesi ve en önemlisi son tahlilde, sermayenin büyük bir güce ulaşarak işçi sınıfının tüm kazanımlarını -özellikle refah devleti sonrası- yok etmesi vb. yönünde argümanlar geliştirmişlerdi (bkz. Gorz, 1999; Rifkin, 1994). Oysaki bu yazarların sanayi kapitalizmine özgü tam zamanlı ve emek yoğun ücretli işlerin olmayışını işin azalması gibi gördüğünü, enformel sektörlerde işin ücretli işten ücretli olmayan işe doğru dağıtıldığını çözümleyemediğini düşünen Clevar’ın özetlediği gibi bu yazarlar, sermayenin daha fazla çalışma isteği yaratabilmek için işçi sınıfı gelirlerine doğrudan saldırıda bulunarak (enflasyondan düşük ücretlere, yüksek faiz oranlarından ve yüksek işsizlikten ücretlendirilmemiş gelir garantilerinin bir bütün olarak ücret hiyerarşisini desteklediği refah devletini ortadan kaldırmaya yönelik çabalara kadar) ve ayrıca işçilerin işin dayatılmasına ve artan sömürüye karşı direnebilme güçlerini kırmak için tasarlanmış çok yönlü bir yeniden yapılanmanın içine girerek (neyin nasıl üretileceğinin teknolojik olarak yeniden örgütlenmesi yoluyla endüstriyel sektörlerin yeniden biçimlenmesinden kemer sıkma politikalarına ve bunların başarısızlığı karşısında örgütlenen işçi sınıfına polis-asker-paramiliter önlemlerle saldırmak için tasarlanan Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası’nın yapısal uyum programlarına kadar) işin dayatılmasına yönelik politikaların izlendiğini söyleyememektedir (2011: 202). Clevar’a göre “toplumsal fabrika analizi işgününün kısaltılmasının, kadın emeği ve çocuk emeğinin fabrikadan

dışlanması (Marx, *Kapital*'i yazdıktan sonra çıkan eğilim) emek gücünün niteliğinin korunması ve geliştirilmesi için evde ve okulda yapılan işlerdeki artış sayesinde sermaye açısından görece bir dengeyi nasıl kurduğunu gözler önüne serdi” (2008: 126). Ücreti ödenmeyen şeyler, artık az bir gelire örneğin evde yapılır hale gelmiştir; dışarıda yemek yemenin yerini yemeği evde pişirmenin almasının yanı sıra hastane bakımı yerine evde bakım, kitabı kitapçıdan almak yerine kütüphaneden ödünç almak gibi durumlar göz ardı edildiğinde yüksek işsizliğe tek yönlü bakılıp işin azaldığı söylenmiş ve ücretli ve ücretli olmayan işin yeniden dağıtımının analizi yapılmamış olmaktadır (Cleaver, 2011: 201). “Gerçek tahakkümde iş, sermayeye satılan otonom bir etkinlik değil, sermaye tarafından yaratılan ve derhal yapılandırılan insan etkinliğidir” (Thoburn, 2009: 201). Kaldı ki burada iş sözcüğüyle kastedilen, Marx’ın “harcanmış biçimi ne olursa olsun harcanmış insan emek-gücü” olarak tanımlandığı soyut emektir ve bu soyut emeğin dayatılması çekişmeli doğasından dolayı stratejik bir çerçevede gerçekleşir (De Angelis, 2011: 161). İşin bu yönünün yabancılaşmış, dayatılmış ve sınırsız nitelikte olduğunu öne süren De Angelis’den hareketle, işi bu şekilde tanımladığımızda ücretli olan ve olmayan biçimleriyle kapsayabildiğimizi söyleyebiliriz. Gerçek tahakküm döneminde soyut emeğin somut emeği artan bir şekilde şekillendirmesi söz konusudur, onun kuruluşu emeğin bütünleşmesini fabrikadan çıkarmaktadır ve soyut emek artık yalnızca fabrikalardaki işi değil, ücretli olsun olmasın iş biçimlerini içermektedir (De Angelis, 2007; 1995). Cleaver ise bu noktada toplumsal fabrika olgusunda yedek işgücü ordusunun (salt açık işsizler olarak değil, Marx’ın tabiriyle “durgun fazla nüfus” dediği uzun süredir en düşük ücretlerde çalışanlar) yalnızca yedekte durmadığını, aksine sermayenin dolaşımı ve yeniden üretimine (ve dolayısıyla işçi sınıfının bir kısmını) koşulduğunu ortaya koymakta ve ücretlendirilmeyenler olarak, potansiyel ücretli emekçi olan öğrenciler ve ev emekçisi kadınların başkaldıran öz-eylemliliği örneğinden hareketle (ki, ev emekçisi kadınlara dair çözümlene köylüler ve öğrencilerin işçi sınıfı içinde yer alması konusunda rehber niteliğindedir) İtalyan Yeni Sol açısından bu grupların işçi sınıfının kendinde ayrılmaz bir parçası olduğunun altını çizmektedir (artık işçi sınıfı analizleri, fabrika dışındaki işçileri de kapsayacak şekilde işsizlerin, ev emekçisi kadınların, öğrencilerin mücadelelerinin ve Üçüncü Dünya’daki köylü mücadeleleri ile Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri’ndeki benzer mücadeleleri kapsayacak şekilde genişletilmiştir); dolayısıyla işçi sınıfının politik yeniden bileşimi de yalnızca fabrikadaki ücretli

işçiler arasındaki gücün dağılımındaki değişimlerle değil, ücretlendirilmeyen işçiler ve ücretli işçiler ile ücretlendirilmeyen işçiler arasındaki ilişkideki değişimleri de içerir hale gelmektedir (elbette ki işçi sınıfının ikiye ayrılan bu grupları arasında sermayeye karşıtlık bağlamındaki farklılıkları göz ardı etmemek gerekir) (Cleaver, 1992: 115; 2008: 86). Örneğin Marx'ın şu sözlerinde de işsizleri, yedek işgücü ordusunu hem işçi sınıfı dahilinde düşünmemize hem de edilgen olmadığını anlamımıza yardımcı olacaktır (1986: 589): “Toplumsal açıdan bakıldığında, işçi sınıfı, doğrudan doğruya emek sürecine katılıyor olmasa bile, sermayenin cansız iş aleti kadar tamamlayıcı bir parçasıdır. İşçinin belli sınırlar içinde kalan bireysel tüketimi bile sermayenin yeniden üretim sürecinin bir unsurundan başka bir şey değildir.”

Tronti, “Social Capital” (1973) makalesinde, Marx'ın “toplam toplumsal sermaye”yi analiz ettiği farklı yöntemleri incelemek üzere, onun birikim sürecinin odağında, “sınıfların, kapitalist sınıfın ve işçi sınıfının birikimi” süreci olduğu konusundaki ısrarından hareket eder, yani toplam birikim sürecini analiz etmek için Marx'a geri döner ve *Kapital*'in İkinci Cilt'indeki dolaşım ve yeniden üretim analizinin aynı zamanda sınıfların yeniden üretimini kapsadığı meselesini merkezine alır ki, işte Tronti'nin tam da bu perspektifi sermayenin fabrika üzerinden analizinin, sermayenin fabrika ile eşitlenmesinin yetersiz kalacağı yönündeki düşüncesinin temas noktasıdır; işçi sınıfının yeniden üretimi, sadece fabrika işini değil, evdeki ve evin toplumsallığındaki işi de kapsamaktadır ki, bu da yedek işgücü ordusuna yapılan vurguyu gözler önüne sermektedir; temel nokta, “birikimin fiili olarak çalışanların yanı sıra yedek işgücü ordusunun birikimini, emek gücünün yanında diğer metalleri üretenlerin birikimini olduğu kadar sınıfın yeniden üretiminde çalışanların birikimini de ifade etmesi”nin açığa çıkarılmasıdır. (Cleaver, 2008: 86). Cleaver'ın sermayeyi meta biçimi aracılığıyla işin dayatılmasına dayalı toplumsal düzen olarak ifade ettiğinden, hatırlayacak olursak hem önceki bölümdeki sınıflandırma konusunda hem de yukarıda bahsetmiştik; toplumsal fabrika kavramını tam da farklı biçimlerde işçi sınıfının çalışmaya nasıl zorlandığının analizi olarak gören Cleaver, dayatmayı para olarak ücretin dayatılmasıyla eşitlememek gerektiğini belirtir; bu bizi işçi sınıfını sadece ücretli emekten, ücret üzerinden tanımından ibaret görmek hatasından kurtarır ve işçi sınıfını piyasaya bağımlılık üzerinden ele almamıza yardımcı olur; işçi sınıfının emek gücünü sermayeye satıyor olması geniş bir perspektiften düşünülmelidir (2008: 119). “İşçi sınıfı ürettiği toplam toplumsal zenginliğin bir

kısmı ile değişmek üzere çeşitli biçimlerde sermaye için çalışanları kapsar” (Cleaver, 2008: 119). Kapitalizmin ücretlendirilen ve ücretlendirilmeyenler ayrıştırmasının işçi sınıfını böldüğünü ve hiyerarşikleştirdiğini düşünen Cleaver’a göre bu tartışmanın en yakından temas kurduğu mesele, emek gücünün bakımı ve eğitimi ile ilgili olan kısım- dır, bu tarz işler ücretli işçiler tarafından yapıldığı gibi ücretlendirilmeyen ev emekçisi kadınlar ve çocuklar tarafından da yapılmaktadır; çünkü en nihayetinde alışveriş yapma, okul işi, iş için seyahat etme gibi emek gücünün yeniden üretildiği hizmetlerdir bunlar. Cleaver için “ücretlendirilmeyen emek, karşılığı ödenmemiş emek demek değil, ücret olmayan bir gelir karşılığında kısmi olarak sermayeye satılan emek” olarak ifade edil- mektedir (2008: 119). Dolayısıyla meta biçimi analizi açısından başta da söylediğimiz gibi emek gücüne karşılık olarak doğrudan ücret değişimi dışında böylesi bir değişimi de göz ardı etmemek gerekmektedir. Otonomist Marksist gelenek içerisinde bunu başa- ranlar ise kadınların emek gücünün üretiminde ve yeniden üretiminde birinci derecede sorumlu konumunda olmalarına vurgu yapan, *Potere Operaio*’yu kadınların otonom mücadelesinde yetersiz bularak zamanla buradan kopan, *Lotta Femminista* ve *Wages of Housework* gruplarının öncü isimleri arasında yer alan Selma James, Mariarosa Dalla Costa, Leopoldina Fortunati gibi feminist solun önemli isimleriydi. Bu isimler, emek gücünün yeniden üretiminin gerek evde gerekse diğer toplumsallık biçimleri içinde ge- niş bir çözümlemesini yaparak meseleyi, temelden basitçe reddi yerine ücretlendirilme talebini, toplumsal olarak kabul gören işe dönüştürme arzusuyla yükselttikleri (çünkü ücret mücadelesi aslında eviçi işe karşı bir mücadele anlamını karşılıksız olduğu sürece devam etmesi, doğallaşması sebebiyle taşıyor) eviçi emeğin sömürsünün tezahürü ola- rak ele almanın yanı sıra kapitalist planlama içerisindeki konumu çerçevesinde genişlet- tiler ve ücretin sınıfı, ücretliler ve ücretlendirilmeyenler şeklinde böldüğünü ve ücret- lendirilmeyenlerin işçi sınıfının dışındaymış gibi göründüğünü açığa çıkarttılar (Dalla Costa ve James, 1972; Cox ve Federici, 1975). Onlar, toplumsal fabrika içinde emek gücünün yeniden üretiminin oldukça yaşamsal bir rolü olduğunu, ancak görünür kılın- madığını vurgulayarak yemek pişirme, çocuk bakımı, temizlik, alışveriş yapma gibi eviçi işler olmadan emek gücünün her sabah çalışmaya hazır hale gelemeyeceğini belir- terek ücret düzeninin ücretlendirilmeyen işi yalnızca işyerinde değil, patriarkal yapı dolayımında onun dışında da kontrol altına aldığını gözler önüne serdiler.

Toplumsal fabrika tartışmasının merkezine dönecek olursak gerçek tahakkümde, “toplumsalın kendisi makine baskısı bir insan efendiye duyulan ihtiyacın yerine geçtiğinden toplumsal fabrika olarak anıldığı devasal bir sermayeleşmiş etkinlik alanı olarak ortaya çıkmaktadır” (Thoburn, 2009: 145). Tronti’nin dediği gibi (1971): “Kapitalist üretimin toplumsal ilişkisinde, üretimin genelleştirilmesi, kendisini toplumun cisimleştirilmesi olarak ifade eder. Özgül kapitalist üretim toplumsal ilişkiler ağının tamamını ördüğünde, bir genel toplumsal ilişki olarak ortaya çıkar.” Burada aslında salt olarak fabrikadaki sömürü ilişkilerinin topluma doğru genişlemesinden ziyade bütün toplumsal ilişkilerin toplum biçiminde yeniden kuruluşu söz konusudur diyebiliriz. Toplumsalı, sermayenin toplumsal ilişkisinde meta biçimi aracılığıyla düzenlenen üreticilerin atomizasyonun toplumsal emeği oluşturduğunu düşünerek kuran Eden, toplumsal fabrikanın, üretim süreçlerinin artarak toplumun içine yerleştiği, toplumun artarak genel üretim süreçlerinin parçası olduğu durumdan geldiğini belirtmektedir (2012: 41). Üretimin toplumla toplumun da üretimle ilişkilendirilerek boyut kazanması söz konusudur (Tronti, 1971). Sermayenin üretim ve yeniden üretim dünyasını totaliter bir şekilde kuşattığını ve fabrikanın, üretimin ve değer artışının özgül alanı olmaktan çıktığını düşünen Negri’nin dediği gibi (2006c: 109): “Üretim toplumsal ağlarla sürdürülürken ve meta dolaşımı süreçleriyle yakından bağlantılıyken ve (yaygın olmasına rağmen her şeyden önce toplumsal olarak bütünleyici olan) üretken emek her yerde bulunurken, üretim ve yeniden üretim, toplumsal olan yoluyla tamamen bir örnek, farklılaştırılmamış bir ağ oluşturur.” Dolayısıyla üretken uğrakların artık toplumsal alanın her yerinde bulunduğu, toplumu üreten konuma geldiğine dikkat çekerek bu uğrakların bütün yaşamın yeniden üretiminde aldığı dinamik veya yenilikçi ve yaratıcı konumuna vurgu yapan Negri’den hareketle de artık fabrika modelinin değerlenme süreci olmaktan çıkarak krize girdiğini, işin fabrikayı terk edip üretken etkinliği yoğunlaştırma ve değere dönüştürme adına toplumsal olan içinde yer bulduğunu söyleyebiliyoruz; tabi Negri’ye göre bunun ön koşulları olan iletişim ağları, yarı-mamul enformasyon sistemleri gibi altyapıların da topluma nüfuz etmiş bir biçimde hazır ve nazır olduğunu da belirtmek gerekmektedir; burada toplum kendisini tıpkı fabrikada makine sisteminin kendisini emek gücüne sunduğu gibi, bir önkoşullar sistemi olarak yukarıda da belirttiğimiz gibi işe sunar (2006c: 109-110). “Makineler; ancak daha fazla emek gücü ile yeniden harekete geçirilebilen ve böylelikle de daha fazla değer, bilgi-beceri ve zenginliği içine çeken birikmiş emeği ya da yoğunlaşmış

emek gücünün temsil etmeleri anlamında önkoşuldurlar” (Negri, 2006c: 110). Toplumsal fabrika kavramını ilk kez dillendirerek sermayenin doğasının üretime dayalı bir topluma mecbur olduğunu düşünen Tronti ise nispi-artı değere geçişi ve bununla birlikte kapitalist toplumsallaşma sürecini derinlikli bir şekilde irdelediği ve aynı zamanda fabrikanın kendisi olarak, emek gücünün kendisinin de meta olarak gözden kaybolabildiği uyarısını yapmayı ihmal etmediği “Fabrika ve Toplum”da dediği gibi (1971):

“Kapitalist gelişmenin en üst düzeyinde, toplumsal ilişkiler üretim ilişkilerinin uğraklarına dönüşür ve bütün toplum bir üretim eklemlenmesine dönüşür. Kısacası toplumun tümü, fabrikanın bir işlevi olarak yaşar ve fabrika, tekelci egemenliğini bütün topluma yayar. /.../ Fabrika toplumun tamamını ele geçirdiğinde -toplumsal üretimin tamamı sanayi üretimine dönüşmektedir- fabrikanın özgül özellikleri genel özellikleri içinde kaybolmaktadır. Toplumun tamamı fabrikaya indirildiğinde -kendisi olarak- gözden kaybolmuş görünür. Gerçek yüksek düzeyde, burjuva metamorfozlarının azami ideolojik gelişimi bu maddi temelde tekrarlanır ve sonlanır. Kapitalist üretimin gelişiminin en yüksek düzeyi, burjuva toplumsal ilişkilerin en yoğun mistifikasyonuna işaret etmektedir. Proleterleşmenin gerçek büyüyen süreci kendini hizmet sektörünün gelişmesinin biçimsel süreci olarak gösterir. Emeğin bütün biçimlerinin endüstriyel emeğe, emeğin bütün biçimlerinin emek gücü metasına indirgenmesi, emek gücünün kendisinin meta olarak kaybolmasına ve bunun sonucunda ürün olarak onun değerinin azalmasına sebep olmaktadır.”

Thoburn, Tronti'nin bu analizinden hareketle, “geniş ölçekte dolaşımın sürdürülmesi (toplam yıllık meta üretimi), bireysel sermayenin ya da farklı alanlar olarak “üretim”, “yeniden üretim” ve “tüketim”in işletilebilmesini değil, toplum boyunca bir bütün olarak kapitalist ilişkilerin sürdürülebilmesini gerektirir” (2009: 146) sonucu çıkarır. Burada artık toplum, sermayenin toplumu olarak görünür ve sermayenin geniş ölçekli tahakkümünden daha ileri bir düzey olan, tüm toplumun/toplumsal koşulların tamamının sermaye tarafından tahakküm altına alındığı, yani sermayenin organik bileşiminin parçası haline geldiği toplumsal sermaye kavramıyla karşılaşılır; sermaye ile toplum arasında bir ikilikten söz etmek mümkün değildir, sermaye toplumu kurar ve artık tam manasıyla toplumsal sermayedir ve bu sıçrama tıpkı toplumsal emek aşamasında olduğu gibi türsel değil, sermaye kategorisinin içine sinen niteliksel bir sıçramadır (Negri, 2006b: 192). Negri'ye göre sermaye, toplumsal koşulların yanı sıra önce dolaşım sürecinin tüm öge ve materyallerini (ilk aşamada dolayım işlevi üstlenen para ve değişim), sonra da üretim sürecinin tüm unsurlarını tahakküm altına alır; işte tam da manüfaktürden büyük sanayiye, oradan da toplumsal fabrikaya geçiş burada yatmaktadır, artık emeğin ve toplumun gerçek tahakküm sürecine içine girmesi söz konusudur (2006b: 193). Bu tartışmanın, yani sermayenin kendisini toplumsallaştırmasının

Deleuze'ün (toplumsal fabrikanın yeriniyse artık şirket toplumunun aldığına öne sürer) Burroughs'dan hareketle kavramsallaştırdığı “denetim toplumu” tezine denk düştüğünü küçük bir parantez içerisinde söylemek gerekiyor. Biçimsel tahakkümde nasıl ki emeğin fabrika mekânında ve zamanında tahakküm altına alınışını, bu tahakküm biçiminin disiplinci iktidar modelini gerektirdiği üzerinden ele aldığımız toplumsal fabrika analizini de tüm toplumun sermaye tarafından tahakküm altına alınması, yani fabrika dışına çıkan sermayenin, toplumsal bedenin tamamını kuşatması bağlamında denetim toplumu üzerinden okumak gerekmektedir; denetim toplumunda, disiplinci iktidardaki gibi kapatıp-kuşatmalar yoluyla bedenin emek gücü olarak üretilmesinden ziyade “özgür mekanlar”da denetlenmesi yaşamın tamamının işe koşulması ekseninde vücut bulur. Marx'dan hareketle Hardt ve Negri ile anlam kazanan köstebek ve yılan metaforundaki gibi düşünürsek sermaye için disiplinler toplumun köstebek yuvaları (köstebeğin geçitleri) geride kalmıştır, artık onun toplumsallaşması yolunda denetim toplumunun yılan gibi kıvrılan sonsuz modülasyonlarına ihtiyacı vardır diyebiliriz (Hardt ve Negri, 2012: 73-80). Hardt ve Negri'nin ifade etmeye çalıştığı gibi disiplin toplumundan denetim toplumuna geçildiğinde, tüm toplumsal güçler giderek artan şekilde karşılıklı olarak birbirini içermektedir ki, biçimsel tahakkümden gerçek tahakküme geçiş çözümlenmesi tam da böyle bir durumdur (2012: 46). Biçimsel tahakkümde emek, üretken süreçler içerisinde soyutlanmalı, sağaltılmalı, evcilleştirilmeli ve disipline edilmeliyken gerçek tahakkümde artık biçimsel tahakkümdeki gibi sermaye ve emek arasındaki diyalektik, toplumda merkezi bir konum işgal etmekten uzaklaşır; sermaye emeği bağlama veya üretimin kalbinde emeği temsil etmeye ihtiyaç duymaz (Hardt, 2005a: 103).

Son kertede Tronti'nin dediği gibi (1973): “Sermayenin toplumsallaşma süreci, kapitalizmin gelişim sürecinin belli bir düzeyde kurulduğu özgül maddi temel olmaktadır. Kapitalist toplumun belirli oluşumu, zaten doğal bir gerçeklik olarak kabul edilmiş olan başarılı tarihsel eylemi olarak toplumsal sermayeyi varsaymaktadır.” “Her bir uğrak düzeyinde çözümlenme bir firmanın çöküşünü ya da bir metanın tikel mübadele değerinin bileşimini gösterse bile, toplumsal sermaye düzeyinde de değer yayılması ve korunması olarak bir dolaşım sürekliliği görürüz; burada toplumsal sermaye “kollara ayrılmış bir fabrika sistemi” gibi faaliyet gösterir. Elbette bu süreç, ancak rekabet eğilimleri bir kolektif mülkiyetle eşleştiği kadarınca olanaklıdır” (Thoburn, 2009: 146). Thoburn, tam da bu sebeple Tronti'nin Marx'ın biriken “toplam toplumsal sermaye”

gelişimindeki sermaye mülkiyetinin toplumsallaşmasına ilişkin kavrayışının kapısını açtığını düşünür; çünkü kar artık ortalamanın üstünde artı-değer çıkarılmaya çalışılsa da tek firmanın çıkardığı değil, toplam toplumsal artı-değerin bir bölüşümü olacaktır (2009: 146-147). Unutulmasın ki Tronti'nin dediği gibi (1973): “Marx’a göre kar, toplumsal sermayede hesaplanan artı-değerden fazlası olamaz.” En nihayetinde Marx’ın da dediği gibi: “*Doğrudan biçimiyle kar, sermayenin toplam değerine katılan oran olarak ifade edilmiş artı-değerin toplamından başka bir şeyt değildir*” (2013b: 218).

“Burada toplumsal sermaye, sadece toplam toplum sermayesi değildir: bireysel sermayelerin basit bir toplamı değildir. Kapitalist üretimin bütün toplumsallaşma sürecidir: Gelişiminin belli düzeyinde toplumsal iktidar olarak açığa çıkan sermayenin kendisidir. Hatta bireysel sermaye açısından sermaye bir toplumsal ilişkidir ve bireysel kapitalist bu ilişkilerin kişileşmesidir: O kendi sermayesinin bir işlevidir ve onun özel mülkiyetinin doğrudan ifadesidir. Ama toplumsal sermaye açısından sermaye bütün kapitalistleri temsil etmeye başlar ve bireysel kapitalist bu bütünlüğün bireysel kişileşmesine indirgenir: artık kendisine ait sermayenin değil, kapitalist sınıfın doğrudan memuru haline gelir. /.../ Böylece sermaye, kendisini bir genel toplumsal iktidar düzeyine çıkarır, oysa kapitalist bu iktidarın basit bir faili, memuru ya da temsilcisi düzeyine indirgenir -artık kendi temsilcisi, ama sınırlandırılmış iktidarıyla doğrudan komiser. Sermayenin fetişizmi pratik olarak kazanmıştır” (Tronti, 1973).

Nitekim Tronti vesilesiyle bireysel emeğin toplumsal emeğe dönüşümünden sonra, artık toplumsal emekten de toplumsal sermayeye dönüşümden tekrar bahsetmiş oluyoruz. Emek artık sadece sermaye üreten emek konumundadır. Açıktır ki kapitalist üretimin toplumsallığı, sermayenin toplumsallaşmasının özgün biçimine yol açmıştır ve bu durum uzun tarihsel sürecin varış noktasıdır (Tronti, 1973). Toplumsal sermayeyi anlamak için, sermayenin daha önce de dediğimiz gibi bir ilişki, toplumsal bir ilişki ve Negrici bir dille söylersek bu ilişkiye içkin olarak evrensel ve tarihsel niteliğiyle toplumsal, kolektif bir güç olduğunu kavramamız gerekmektedir. Bu ilişki içinde de toplumsal sermaye Negri’ye göre gelişmenin öznesidir, büyük ölçekli sanayi dönemi (tabi burayı biçimsel tahakkümden gerçek tahakküme geçiş olarak algılamak gerekmektedir), toplumsal sermayenin kendisini bir özne olarak ortaya koyduğu üretim durumudur (ki, sermayeyi ilk özne olarak karşımız çıkaran faktörün ise dolaşım süreci olduğu unutulmamalıdır), yani toplumsal sermaye üretim koşullarına delalet eder (2006b: 201-202). (2006b: 203). Marx, toplumsal sermaye aşamasını (toplumsal fabrika kavramının da anlamını bulan), “*sermayenin, -özel sermayenin ve onun özel üretim sürecinin koşullarıyla olan ilişkisinden farklı olarak- toplumsal üretimin kolektif, genel koşullarıyla özgül*

ilişkisi” (Marx, 2013b: 25) sözleriyle vurgulamaktaydı. Sermayenin toplumsallaşmasını üreten ise dolaşım unsurudur. Dolaşım alanında emeğin el konulan ve kar oranları tarafından eşitlenen kısmıyla değil, gerekli emeği oluşturan kısmıyla da birleşmek zorunda olduğunu belirten (ki, burası karşılaştırma (*vergleichung*) denilen unsurun emekte de gerçekleşmesidir) Negri’ye göre, “sermayenin dolaşımı gerekli emeği toplumsal olarak gerekli emeğe dönüştürür. Böylece dolaşım süreci, sermayeyi ve onun bileşenlerini sarıp sarmalar; sonuç olarak sermaye fiilen sermaye kategorisinin kaydırılmasına yol açan içsel bir homojenlik kazanır” (2006b: 191). Dolayısıyla Negri için tam anlamıyla gerçek bir süreç dediği sermayenin toplumsallaşması, homojenleşmeyi, genişlemeyi ve temellükü beraberinde getirir. Özetlediği gibi, sermaye yayılcı gücü sayesinde kolektif bir güç halini alır ve bunun en yüksek aşamasına ulaştığında üretici güçleri hiç olmadığı kadar tahakküm altına alır, bu tahakküm toplumsal sermaye aşamasına ulaştığındaysa onun gelişimine karşı en büyük tehlikeyi de içinde barındırır (2006b: 182). Bu bağlamda da toplumsal sermaye Negri’de “sermayenin yayılcı gücünün, dolaşımında ve dolaşım yoluyla güçlendiği biçim” (2006b: 201) olarak tanımlanmaktadır. Onun dediği gibi (2006b: 190): “Toplumsal üretim koşulları, dolaşımın örgütlenmesi sermayenin tetikleme tarafından biçimlendirilir, düzenlenir ve tahakküm altına alınır. Dolayısıyla dolaşım, her şeyin ötesinde, sermayenin gücünün genişlemesidir; aynı nedenden dolayı dolaşım, sermayenin bütün toplumsal koşulları temellük etmesi ve onları kapitalist değerlendirme ilişkisi içinde belirlemesidir.”

Artı-değeri belirleyen unsur sıklıkla söylediğimiz gibi gerekli emek-zaman ile artı-emek zaman diyalektiğinin çalıştırılmasıydı. Şimdi ise toplumsal fabrikada dolaşım zamanı etmeninden bahsetmek gerekmektedir. En nihayetinde toplumsal fabrikada artı-değer üretiminin belirleyiciliği fabrika mekânı ve zamanı olmaktan çıktığında yüzümüzü üretim ve dolaşım ilişkilerine dönmek gerekmektedir ve bunu yaptığımızda artık üretim alanı ile dolaşım alanı arasındaki ayrımın bulanıklaştığını, dolaşım alanının üretimin ögesi haline geldiğini görürüz. Üretim zamanıyla sermaye üretiminin mekâna indirgenmiş biçimi olan fabrika zamanı kastedilir, oysa ki sermaye mekana indirgenirse değersizleşir, onun için esas üretim kavramı, toplumsal üretim ve yeniden üretimdir ve dolayısıyla üretim zamanı, fabrika üzerinden sermayenin mekansal analitik dilini oluştururken dolaşım zamanı analitiği sermayenin toplumsal ilişkisel dilini kurmaktadır ki, toplumsal fabrika açısından önemi tam da bu eksendedir (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu,

2012: 35-36). Marx'ın metaların alım ve satımının yapıldığı (para ile metalar arasındaki mübadelenin yapıldığı) alanla dolaşım alanını, bu alanı kapsayan ilişki biçimlerinin bütünüyle de dolaşımı (meta ile para arasındaki ilişkileri içerir) kastettiğini hatırlatarak başlamakta yarar var (Turan, 2015: 113). Sermaye dolaşım alanında ise Marx'a göre, "meta-sermaye ve para-sermaye olarak bulunur. İki dolaşım süreci, meta biçiminden para biçimine, para biçiminden meta-biçimine dönüşümünü kapsar. Metaların paraya dönüşümünün burada aynı zamanda, metalarda somutlaşan artı-değerin gerçekleşmesi ve paranın metalara dönüşmesinin ise aynı zamanda, sermaye-değerin, üretim öğelerinin biçimine dönüşmesi ya da yeniden dönüşmesi durumu, bu süreçlerin, dolaşım süreçleri olarak, metaların basit başkalaşımı süreçleri olması olgusunu hiç değiştirmez" (1992: 135). Aldığı bu biçimlerle sermaye mekân ve zaman içinde hızlıca dolaşır, yayılır, ama dolaşım alanında -kaldığı sürece- değer olarak genişlemez, üretken sermaye işlevini yerine getiremez. Dolaşım alanında meta üretilemez, artı-değer elde edilemez, yani dolaşım sırasında meta üretilmediğine göre dolaşım zamanında artı-değer üretilemez. Artı-değerin üretildiği alan üretim alanıdır, artı-değer üretim zamanının emek zamanı olarak kullanılan dönemde üretilir. Dolaşım zamanı ise sermayenin dolaşım alanındaki kalış süresi demektir. "Üretim alanındaki seyahat süresi onun üretim zamanını, dolaşım alanındaki kalış süresi ise onun dolaşım zamanıdır. Demek oluyor ki, devresini çizdiği toplam zaman, üretim zamanı ile dolaşım zamanının toplamına eşit oluyor" (Marx, 1992: 132). Ürün metaya dönüşür dönüşmez üretim zamanı biter ve dolaşım zamanı başlar, ürünün satılmak için pazara getirildiği zaman bunun başlangıcıdır (pazara taşıma ise üretim sürecine dahildir, ürün pazarda bulunduğu andan itibaren metadır ve dolaşıma girer) ki, burası sermaye için Marx'ın tabiriyle "ölüm taklası"nın atılacağı zamandır, dolaşım zamanı sermaye için "ölüm taklası"dır (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu, 2012: 38). Sermaye dolaşım alanını hızlı bir şekilde geçerek değerlendirildiği üretken sürece dahil olmak durumundadır, dolaşım alanında sermayenin kalması üretimi sınırlar, yani dolaşım zamanının genişlemesi ya da daralması, üretim zamanının genişlemesi ya da daralmasıyla doğrudan ilişkilidir ki, bu mesele üretici güçlerin gelişimiyle doğrudan ilişkilidir. En nihayetinde Marx'ın dediği gibi, "sermayenin üretim sürecinin alanı içinde ne kadar kalacağı, onun teknolojik koşullarına bağlıdır ve bu evre içinde kalma süresi, -her ne kadar, üretimin türüne, konusuna vb. göre farklı olması gerekirse de- üretken güçlerin gelişimiyle doğrudan örtüşür" (2013b: 12).

“Dolaşım zamanı, kendi niteliği gereği, değerlenmeye *engeldir (gerekli emek-zamanı* da kuşkusuz bir engeldir; ama, bu olmadan, değer ve sermaye ortadan kaybolacağına göre, aynı zamanda oluşturan bir öğedir); artı-emek-zamanından bir indirim, ya da *artı-emek zamanına oranla gerekli-emek-zamanında* bir artıştır. Nasıl canlı emek *değer yaratıcı* ise, sermayenin dolaşımı da *değer gerçekleştiricidir*. Dolaşım zamanı, yalnızca bu değer gerçekleştirmenin bir engelidir; genel olarak üretimden kaynaklanan bir engel değil, sermaye üretimine özgü bir engeldir ve dolayısıyla kaldırılması –ya da kendisine karşı savaşım- da, sermayenin özgül ekonomik gelişmesine bağlıdır ve kredi vb. olarak biçimlerinin gelişmesine itki verir” (Marx, 2013b: 33).

Buradan hareketle, “üretim zamanı, dolaşım zamanını belirlemez; fakat dolaşım zamanı üretim zamanı belirler. Bu belirleme, değer yaratma bağlamında bir engel değil, değer gerçekleştirmenin engeli, dolayısıyla değer yaratmanın engelidir. Dolaşım zamanı uzadıkça üretim zamanında artı emek zaman düşer, gerekli emek zaman yükselir. Bu bağlamda, artı değer miktarının kara dönüşmesini üretim zamanı değil, dolaşım zamanı belirler. Kar dolaşım zamanının belirlediği artı zamana bağlı artı değerdir. Bu bağlamda sermaye, artı emek zamanı artırabilmek için gerekli emek zamanı azaltmayı zorunluluk olarak görüyorsa, artı-değer miktarını artı emek zamanıyla aynılaştırmak için dolaşım zamanının sıfırlanması gerektiğini görür” (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu, 2012: 40) şeklinde özetleyebiliriz. Demek ki Marx’ın dediği gibi, “bir sermayenin dolaşım zamanı, genel bir söyleşiyile onun üretim zamanını ve dolayısıyla artı-değer üretme sürecini sınırlıyor. Ve bu süreci, o kendi süresi ile orantılı olarak sınırlar. Bu süre, sermayenin üretim zamanını çok değişik ölçülerde artırabilir ya da azaltabilir ve dolayısıyla da sınırlandırabilir” (1992: 136). O halde sermaye hem gerekli emek zamanda hem de dolaşım zamanında fazla durma lüksüne sahip değildir. Dolaşım döngüsünü hızlıca geçmelidir. Dolaşım alanını çabuk geçip yeniden üretime başlamak niyetindedir, yani dolaşım zamanını kısaltmak, sıfıra indirmek arzusundadır. “Üretim zamanında kalma süresini kısaltmak için, sabit sermayenin üretken gücünü artırarak bunu üretim zamanında başara bilir. Dolaşım zamanında kalma süresini kısaltmak için ise toplumsal ilişkinin tüm boyutlarını sabit sermayeye ve bu bağlamda sermayenin toplumsal üretici gücüne dönüştürerek gerçekleştirir” (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu, 2012: 40). Dolaşımın hızı artarsa zamanı da kısalır, sermaye dolaşım zamanı olmayan bir dolaşım için çabalar. Fakat dolaşım alanında artı-değer üretilmese bile sermayenin, dolaşımın her aşamasında artı-değer üretme olanağını taşıdığını (artı-değer gerçekleştirme) söyleyebiliriz. Diğer yandan dolaşım alanı ortadan kalkarsa artı-değerin gerçekleşme alanı ortadan kalkmış olur, sermaye ancak dolaşım yoluyla sermaye olur. O halde dolaşım alanı konusu, sermaye

açısından hem zorunluluktur hem de engeldir; Marx'ın ünlü nitelemesiyle ayakbağıdır. Sermayenin dolaşımı, üretim zamanı ile dolaşım zamanı arasındaki diyalektikle kurulmaktadır. “Dolaşım zamanı ile üretim zamanı karşılıklı olarak birbirlerini dıştalarlar” (1992: 136). Bu iki zaman, sermayenin devir zamanını kapsar. Sermaye dolaşımı ise üretim zamanı ile dolaşım zamanının birliğidir. Tabi bu noktada sermayenin üretimini üretim zamanı ile, sermayenin dolaşımını da dolaşım zamanıyla karıştırmamak gerekir, üretim zamanı ve dolaşım zamanı sermaye dolaşımının veya sermaye üretiminin birer ögesidir (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu, 2012: 39). Marx'ın dediği gibi: “Dolaşımın kendisi, üretimin bir ögesidir, çünkü sermaye ancak dolaşım yoluyla sermaye olur; üretim, ancak dolaşımın kendisi üretim sürecinin bütünü olarak ele alındığı ölçüde, dolaşımın bir ögesidir” (2013b: 14). Sermaye devrini, ancak ve ancak üretim ve dolaşım aşamasından geçerek tamamlar, yani sermaye dolaşım çemberini aşmak için ikisini de aşmalıdır. Dolaşım zamanı ne kadar kısaysa, yani dolaşım ne kadar hızlıysa sermaye üretim sürecini o kadar çok yineleyebilir. Marx, “üretim sürecinin yinelenmesi ise dolaşımın hızına eşit olan dolaşım zamanı ile belirlenir. Dolaşım ne kadar hızlıysa, dolaşım zamanı ne kadar kısaysa, aynı sermaye üretim sürecini öylesine çok yineleyebilir. Öyleyse sermayenin dönüşlerinin belirli bir çevriminde onun yarattığı değerlerin (aynı zamanda da artı-değerlerin, çünkü sermaye gerekli emeği her zaman yalnız artı emek için gerekli emek koyar) toplamı, *emek zamanı ile doğru orantılı ve dolaşım zamanı ile ters orantılıdır*” (2013b: 103) demektedir. Dolayısıyla sermayenin devir zamanı kısalmış, sermayenin devri süresince elde edilebilecek artı-değer miktarı, emek zamanıyla doğru orantılı, dolaşım zamanıyla ters orantılıdır; çünkü dediğimiz gibi emek zamanı, artı-değer yaratan ögeyken dolaşım zamanı emek zamanı sınırlayan ögedir (Turan, 2015: 127-128). Buradan devam edecek olursak artı emek zamanı ile gerekli emek zamanı eşitlendiğinde değerlerin ortadan kalktığına dikkat çeken Marx, “dolayısıyla *dolaşım zamanı*, yalnızca emek zamanının gerçekleştirilmesinin *doğal engeli* olarak ortaya çıktığı ölçüde değeri belirler. Bu öyleyse, gerçekte artı-emek zamanında bir azalma, yani gerekli emek zamanının artmasıdır” (2013b: 30) demektedir. O halde sermayenin, dolaşım zamanı ister hızlı ister yavaş olsun gerekli emek zamanı koymak zorunluluğu vardır. Dolaşım unsurunun çelişkisinde Marx, artık sermayenin değerlenmesindeki zaman ve mekânın birer engele dönüştüğünden bahseder.

“Dolaşım zamanı, böylece emeğin verimliliğinin sınırı olarak ortaya çıkar = gerekli emek zamanının artması = artı emek zamanının azalması = artı-değerin azalması = engelleme, sermayenin kendi kendini gerçekleştirme sürecinin sınırı. Öyleyse sermaye bir yandan ulaşımın, yani değişimin her türlü alansal sınırını yıkmak, tüm dünyayı pazarı olarak fethetmek için çaba göstermek zorundayken, öte yandan da alanı zamanla yok etmek, yani bir yerden ötekine ulaşımına harcanan zamanı en az düzeye indirmek çabası gösterir” (2013b: 30).

Bu engel toplumsal fabrika çözümlemesi açısından oldukça önemlidir. Sermaye için zaman ve mekan artık birer sınırlılıktır ve özellikle dünya pazarına açılmak için bu mekansal sınırı yıkmak durumundadır (ki, bu emperyalizm bölümünde bahsedeceğimiz meseledir). Sermaye bir yandan dünya alanını bir pazar olarak genişletmek isterken dolaşım alanını da yok etmek istemektedir, ama dünya pazarı bir dolaşım alanıdır ve o halde sermayenin çelişkisi, dünya pazarını geniş bir alana yaymak ile dolaşım alanının ortadan kaldırılması arasındadır (Turan, 2015: 126). Negri’ye göre ise “bu sınırlılık mekanı zamana indirgeyerek, aktarma ve dönüşüm zamanının hızlandırılması yoluyla aşılacak ve saf dışı bırakılmak zorunda olunan engeller” olsa da tartışma bununla bitmemektedir; çünkü “toplumda, üretici güçlerin bileşiminde ve onların sadece en soyut düzeydeki zamansal-mekansal belirlenimleri içinde değil, her düzeydeki belirlenimleri içinde sermayenin tam gelişiminin önünde başka engeller dizisi daha vardır. Ve sermaye bu belirlenimler içinde zorlanır” (2006b: 194).

Özetle Otonomist Marksizmin toplumsal fabrika tezini ayrıntılı olarak ele aldığımızı söyleyebiliriz. Fakat bu tezin taşıdığı bütünsel anlamı Otonomist Marksizmin yukarıda da kısmen ifade etmeye çalıştığımız gibi ancak işin reddi pratiği üzerinden kurduğu mücadele hattıyla anlayabiliriz. Bu sebeple işin reddi pratiğine ele almak oldukça yararlı görünmektedir.

2.2.4. İşin Reddi (*Refusal of Work*)

Toplumsal fabrikanın bütün yaşamı iş olarak üreten rejimi karşısında İtalya’da ’68 hareketi ve bunu takiben ’70’li yılların mücadelesi fabrikadaki, okuldaki, evdeki otoriteden kaçış üzerineydi. ’60’larda militan işçi gruplarından başlayıp ’70’li yıllar boyunca hemen hemen tüm toplumsal hareketlere yayılan söylem “işin reddi”ydi. Geleneksel sol perspektifin aksine işaret edilen, dışsal bir denetime karşı işi geri istemek veya işi özgürleştirmek değil, işten özgürleşmekti, yani dayandığı zemin emeğin ücretli emek bi-

çimi altında sınıflandırılması ve bunun karşısında işçi sınıfının kendisini sınıf olarak reddetme kudretiydi. Cleaver'ın ifade etmeye çalıştığı gibi İtalya'da kitlesel işçinin işi reddi, işin kapitalist tahakkümün bir aracı olduğu müddetçe, işçilerin işe karşı (ve işçi olmaya karşı) mücadele edeceği gerçeğini hatırlatmıştı, '60'ların ve '70'lerin sonlarındaki toplumsal çatışkı (ki, kanımca toplumsal çatışkının temelinde bu dönemde de kapitalist iş rejimi vardır) ve bu çatışkının kahramanları taleplerini bu kavramlarla dillendirmediklerinde dahi, büyük ölçüde işe karşı mücadele açısından anlaşılabilirdi; çünkü ev emekçisi kadınlardan, öğrencilere ve yedek işgücünün bir parçası olarak en düşük ücretlerde çalışan siyahilere ve göçmenlere kadar uzanan yelpazede mücadele iş ideolojisinin reddi üzerinden yükseliyordu (2005: 92-93). En nihayetinde iş mantığının genişlemesiyle herhangi bir dışsallığı tanımayan sermayenin (ki, bu da fetişizm kavramıyla açıklanmaktadır; sermayenin bizim dışımızda durmadığına işaret eden fetişizm kavramı aracılığıyla mücadelenin toplumun bütününe kuşatan sermaye karşısında fabrikadan, okula, okuldan şirketlere kadar toplumsal alanın tamamına yayıldığını görebilmekteyiz) politik ve ekonomik alanların, kamusal ve özel alanların birbirinden ayrılmasına neden olması ve toplum biçimi haline gelmesi aynı zamanda buna karşı yürütülen mücadelelerin de toplum düzeyine yayıldığı, mücadele alanının genişlediği anlamını taşımaktadır. Bu anlam ise hem ret biçimlerini hem de işin yerine geçen etkinlik çeşitliliğini ve böylelikle de iş ile iş olmayan arasındaki değişen ilişkiyi keşfetmeyi olanaklı hale getirmektedir (Cleaver, 2005: 94). Bir diğer manada gerçek tahakküm süreci boyunca meta biçimine içkin olan çelişki yoğunlaşmakta ve toplumsal antagonizma (burada hem emeğin kurucu gücünden hem de emeği daha geniş bir toplumsal antagonizma içine yerleştirmekten bahsediyoruz, çünkü toplumsal antagonizma değer yaratan bir etkinlik olarak emek tarafından biçimlendirildiğine işaret eder) sadece fabrika düzeyinde değil, toplum düzeyinde üretilmeye başlanmaktadır ki, bu da işin dayatılmasına karşı sınıf mücadelesinin birleşik unsurları olarak fabrika dışındaki toplumsal alanlara taşan yeni direniş olanaklarını ve yeni toplumsal hareketleri doğurmaktadır. Sadece makine kırıcılarından itibaren düşündüğümüzde fabrikadaki üretim bakımından grevler, sabotajlar vb. yollarla işin reddi değil, toplumsal fabrikada işçi sınıfının yelpazesinde konumlanan öğrencilerin eğitim sistemini reddinden ev emekçisi kadınların eviçi emeğin reddine kadar uzanan geniş bir hatta -ücretli işçi ve ücretlendirilmeyen işçi olarak- işin reddi söz konusudur. Bu ret biçimi dönemin sınıf bileşimi olan toplumsal işçinin doğasından gelmektedir. Toplum-

sal fabrika sonrası iş dayatma biçiminin dönüşümü işin reddinin biçimini de dönüştürür. Cleaver'ın özetlediği gibi, evde evkadınları ya grev yapar ya da evlerini terkedip sokağa dökülür, öğrencilerin özgür üniversiteler yaratmak için sınıfları ya da okulları ele geçirir, köylüler ürünlerinin piyasaya tabi kılınmasını reddeder, işsizler ücretli işlerde çalışmayı kabul etmezler (2005: 87). “Toplumsal pratikler kesin olarak değişmişlerdir, öyleyse emeği neyin oluşturduğu üzerine nosyonumuz yalnızca ücretli emek alanında (ki, gerçekte bazı sektörlerde köklü değişim geçirmiştir) değil, ancak ayrıca arzulayan üretim, entelektüel yaratıcılık, hizmet emeği, aile içi emek, vb. alanlarda da değişmelidir” (Hardt, 2005a: 106). Nitekim toplumsal mücadelelerin merkezinde artık daha az iş ve daha çok zenginlik ekseninde işin dayatılmasına karşı yürütülen mücadeleler vardır, hedef iş ve gelir arasındaki ilişkiyi yerle bir etmektir. Bu sebeple daha yüksek ücret ve daha iyi çalışma koşulları için mücadele ederken yaşamımızın tamamen işe ve bizlerin de işçi konumuna indirildiği göz ardı edilmemelidir. Bu bağlamda sınıf mücadelesi de salt olarak ücretli emeğe dair bir mücadele biçimi olarak ele alınmaktan uzaktır (ayrıca Negri'den hareketle artık mülksüzleştirmenin de sadece ücretler yoluyla olmadığı hatırlanmalıdır; mülksüzleştirme doğrudan topluluğu hedef almaktadır); artık toplumsallaşmanın öncül alanı yalnızca ücretli emek değildir, eğer yukarıda da belirttiğimiz gibi ücretlendirilen ve ücretlendirilmeyen işin bir bütün olarak dayatılması toplumsal yaşamın örgütlenmesinin temel ilkesiyse işin post-modern biçimlerine karşı ortaya çıkan yeni mücadele hatları fabrikanın dışına taşmak durumundadır. Kapitalizm gerçek tahakküm süreciyle birlikte yaşamımızın her anını insanlığımızdan çıkarttığından, artık yaşamımızın her anı da sermayeye karşı toplumsal bir antagonizmayı ifade eden anti-kapitalist mücadeleyle donanmalıdır, bu mücadele varoluşumuzun her bir yönüne sızmalıdır; çünkü unutulmasın ki emeğe her saldırı sonucunda sınıf antagonizması daha da toplumsallaşmaktadır. Üretimin belirli bir mekânı olmadığından, üretim de sömürü de her yerdedir, sermayenin komutası yersiz-yurtsuzlaşmıştır, sermaye her yerde değere el koyma gücüne sahip olmaya başlamıştır. Sömürü fabrikadan çıkarak toplumun bütününden oluşan bir fabrikaya yayıldığına, yani sermaye emeği yalnızca fabrika mekânında ve zamanında değil, bütün toplumsal ilişkiler alanında tahakküm altına aldığına, bu toplumsal bedene yayılma karşısında ancak ve ancak temsiliyet bağlarından kurtulan, her alanda doğrudan anti-kapitalist söylem ve pratiklerle kökleşen, sermayenin tahakkümünü doğrudan karşısına alan bir fark siyasetiyle, karşıdan kurucu bir hareketle ya-

şamın tamamı devrimcileştirildiğinde ve her hareket kendi toplumsallığını yarattığında emeğin otonom mücadelesini, emeği geniş bir toplumsal antagonizmanın içine yerleştirerek kurucu gücünü inşa edebileceğimiz unutulmamalıdır. Kavramın kuramcısı Tronti'nin, 1965'de *Classe Operaia*'nın ikinci sayısında "Ret Stratejisi"ni kaleme alırken onu bu denli genişleyen bir mücadele hattı içine yerleştirmekten bahsettiğini söyleyemeyiz. Çünkü işin reddi, fordist üretim sürecinde kitlesel işçi döneminin örgütlenme biçimi olarak vücut bulmuştu, yani *operaismo* içinde geliştirildiklerini dikkate aldığımızda pratik alanı fordist fabrikaların kitlesel işçilerine aitti ve toplumsal fabrikaya doğru genişlemesi mümkün olmamıştı (tıpkı ileride değineceğimiz "kendini değerli kılma" kavramı gibi); ancak buradaki açmaz kitlesel işçi analizlerinin aslında tam da '68 hareketi doğrultusunda toplumsal işçi döneminin kapılarının açılmasıyla ortaya çıkmış olmasıydı ki, bu da işin reddi söyleminin '70'lerin fabrika dışı mücadelelerinin temel sloganı olmasıyla sonuçlanıyordu. Ama yine de Tronti'nin hakkını toplumsal fabrikada işin yayılmasının işçileri emeğin genel çıkarıyla sarmaladığını düşünmesi neticesinde teslim etmek gerekir. "Ret Stratejisi"nde Tronti, kapitalist iktidarın toplum üzerinde gerçek bir tahakküme dayandığını söylerken fabrikanın (işçi sınıfı olarak) ve toplumun (sermaye olarak) ekonomik düzeyde mükemmel derecesinde bütünleşse bile politik düzeyde sonsuza kadar çatışma içerisinde kalacağını belirterek fabrikadaki kar gelişiminin engellendiğinde toplumun işleyişinin sekteye uğrayacağını vurgulamıştı (2005: 165-166). Ayrıca emeğin üretken gücünün kapitalist tarafından kullanıldığında ve aynı biçimde bu güç toplumsal sermaye tarafından örgütlendiğinde onun ileri doğru bir politik sıçrama gerçekleştireceğinin altını kalınca çizen Tronti, bu makalede metodolojisini kapitalist üretim biçiminin başlangıç noktası olarak emeğin ücretli emek biçimi altında sınıflandırılması (ancak çağdaş tahakküm biçimi olarak sanayi devrimi) ve kapitalist sınıfın varlığını artı-değeri üreten emek olarak üretken emeğe dayandırması noktasında kurmaktadır. Tronti'ye göre sermayeyi üreten üretken emektir (üretken emek sadece sermayeyle değil, bir sınıf olarak kapitalistlerle ilişkisinde vardır ki, işçi sınıfı olarak varolma durumu buradadır) ve kapitalistlerin genelde kendilerini bir sınıf olarak oluşturmalarına yol açan, sanayi işçilerinin bir sınıf içinde örgütlenmeleri gerçeğidir ki, böylelikle işçilerin sanayi sermayesinin üreticisi olarak toplumsal sınıf olduğunu görebilmekteyizdir, sanayinin tarihi üretken emeğin kapitalist örgütlenmesinden, sermayenin tarihiyse işçi sınıfı tarihinden başka bir şey değildir; ancak Tronti için günümüz toplumu sanayi uygarlığı

değil (sanayi bir araçtır), emek uygarlığıdır, kapitalist toplum bundan ibarettir ve hatta tarihsel gelişim seyri içerisinde sosyalizm biçimini bile benimseyebilir ve bu yüzden işçi emeği toplumdur söz konusu olan ve bu bağlamda öncelikli olarak -sosyalizmde korunsadahi- emeğin emek gücüne dönüştürülmesi sonlandığında kapitalizmin yıkımından söz edebiliriz (2005: 166). Bunun yöntemi de Thoburn'un dediği gibi Tronti için her türlü işten, işin biçiminden, işlevinden ve öznesinden yabancılaşmanın devrimci politikanın kurucu koşulu haline gelmesinde yatar ve bu sebeple de mücadelede işçinin alması gereken pozisyon doğrudan işin reddi olmalıdır (Thoburn, 2009: 203). Aynı zamanda özyönetim tezi de (konseycilik veya anarko-sendikalizm olarak düşünebiliriz) Tronti'ye göre sosyalist iş olumlamasının aslında başka bir versiyonudur; bu tez sanki kapitalizmde sınıflar iki ayrı grupmuş ve biri içerik olarak komünistmiş gibi, işçilerin kendileri için kullanabildikleri, sermayeden çıkarılan otonom bir emek olduğunu varsayar ki, bu sorun iş konusunu yönetim meselesiyle karıştırır ve işin her zaman zaten sermaye olma tarzını göz ardı eder (Thoburn, 2009: 201).

“Kapitalist toplumun çöküşüne yol açtığı varsayılan anarko-sendikalist “genel grev”, en başından beri romantik bir safdilliktir. Bu, sermaye kazancında daha adil bir “katılıma” –başka bir deyişle “emeğin meyvelerinin adil bölüşümü” yolundaki Lassalcı talebe– karşı çıkar gibi görünen bir talebi zaten içinde barındırır. Aslında bu iki perspektif, Marx’a atfedilen ve sonradan resmi işçi sınıfı hareketinin pratiğinde başarı getiren hatayı “düzeltme” sürecinde birleşir. Söz konusu düşünce şudur: Gerçek “emek üreticileri” “çalışan insanlardır” ve emeğin değerini azaltmaya çalışacak herkese karşı kendilerinin temin ettiği emeğin değerini savunmak, çalışan insanların derdidir. Yanlış... Meselenin aslı şudur: Emeği temin eden kişi kapitalisttir. *Sermayeyi temin eden işçidir*. Gerçekte, bütün diğer üretim şartlarının koşulu olan bu biricik, özel metanın sahibi işçidir. Çünkü, gördüğümüz gibi, bütün bu diğer üretim koşulları, başından beri başlı başına sermayedir –canlanması ve toplumsal üretim ilişkilerinde kullanıma girmesi için, sermaye hareketliliği ve öznesi olarak emek gücünü kendi idaresinde sınıflandırması gereken ölü bir sermaye” (Tronti, 2005: 167).

Dolayısıyla Tronti iş biçiminin sınıf ilişkisine sahip olduğunu ve sınıf ilişkisinin de sermayenin özü olarak anlaşılması gerektiğini ortaya koyma arzusundadır. “Ve sınıf ilişkisi, en başından itibaren proletaryanın kapitalist karşısında bir sınıf olarak oluşturulmasıyla dayatılır. Bu yüzden işçi yalnızca emek gücünü satabildiği ölçüde değil, fakat aynı zamanda sınıf ilişkisini somutlaştırdığı ölçüde sermayeyi temin eder. /.../ En başından beri, emek koşulları kapitalistin ellerindedir. Ve başlangıçtan beri, işçinin elindeki tek şey sermaye koşullarıdır” (Tronti, 2005: 167). “Bugün hiçbir işçi emeğin sermayenin dışında varoluşunu kabul etmeye eğilimli olamaz. Emek sömürüye eşittir:

Bu, kapitalist uygarlığın mantıksal önkoşulu ve tarihsel sonucudur. Buradan geri dönüş noktası yoktur. İşçilerin emeğin saygınlığı için vakitleri yoktur” (Tronti, 1972). Tronti'nin özellikle işin reddi ekseninde işçi sınıfı ve sendika örgütleri açısından dikkat çektiği önemli bir nokta daha vardır. Sermayenin yüksek bir gelişme düzeyine ulaştığında işçilerin işbirliğine ihtiyaç duyduğunu ve bunu güvence altına almak zorunda olduğunu, işçilerin öznel talepleri yoluyla kendi nesnel gereksinimlerini belirtme noktasına geçtiğini (kendi gelişiminin motoru olarak işçi sınıfı mücadeleleri) düşünen Tronti'ye göre (ki, bu perspektif Negri'de de vardır, ancak o sermayenin yok etmesi gereken işçi sınıfının varoluşu değil, onun antagonist unsuru olduğunu düşünür) bu taleplerin aslında sadece kabul görmekle kalınmadan aynı zamanda aktif bir şekilde talep edildiği ve yalnızca reddedilmeyip toplu pazarlık konusu edildiği göz ardı edilmemelidir; sendika mücadelesi tam da bu bağlamda işçi sınıfı taleplerinin sermayenin gereksiniminin yansımasının ifadesi olduğu açığa çıkmaktadır, bunun karşısında işçi sınıfı kapitalist toplumun bir eklentisi olarak çalışmayı reddettiğinde, işçi sınıfı talepleriyle sermayenin gereksinimlerini kabullenmeyi reddettiğinde kapitalizmin tüm mekanizmaları tıkanır (Tronti, 2005: 174-175). Tronti için ekonomik mekanizmayı tıkamak ve işlemez hale getirmek artık günümüzde gelişmiş kapitalist ülkelerde işçilerin başını çektiği hareketleri birleştiren kitle mücadelesi biçiminden tam olarak vazgeçmekle mümkündür, bu tarz mücadele yöntemleri artık yeterli değildir; işbirliği yapmama, edilgenlik (hatta kitlesel bir ölçekte), ret (politik olamadığı, öznel bir şekilde örgütlenemediği, bir stratejiye eklenemediği, taktik şartlarda uygulamaya konamadığı ölçüde), gelişmiş kendiliğindenlik vb. aslında aynı zamanda kapitalist gelişimin istikrar ögesi olmuştur (2005: 175). Tronti'nin önerisi artık sermayeden talep etmeyi bırakmaktır; bu hem sendikal, özyönetim vb. zemini reddetmek hem de sermayenin kapitalist üretimin nesnel gereksinimlerini doğrudan arz etmesini zorlamak anlamını taşımaktadır.

“Açıkçası, işbirliğine gitmeme başlangıç noktalarımızdan biri olmalı ve temel almamız gereken maddi gerçek, üretim aşamasında kitlesel edilgenlik olmalıdır. Fakat belli bir noktada, bütün bunlar kendi tersine dönüştürülmelidir. “Hayır” deme noktasına gelindiğinde, reddediş politik, dolayısıyla aktif, öznel, örgütlü olmalıdır. Bu defa, bir kez daha, daha yüksek bir düzeyde bir antagonizmaya dönüşmelidir. Bu olmadan devrimci bir süreci başlatmayı düşünmek imkansızdır. Bu, işçi kitlelerinin kafasına sermayeyi aşacak ve yeni bir toplumsal boyuta yol açacak bir şey için savaşmalarını, sermayeye karşı savaşmaları gerektiği bilincini aşılama meselesi değildir. Genellikle “sınıf bilinci” olarak bilinen şey, bizim açımızdan örgütlenme momenti, partinin işlevi, taktik sorunundan, stratejik planı pratik bir başarı noktasına taşıması gereken kanallardan başka bir şey değildir. Ve salt strateji düzeyin-

de bu noktanın, mücadelenin bu hipotezinin gerçekleştiği en gelişmiş momenti tarafından temin edildiğine hiç şüphe yoktur: işçi sınıfının sermayeye talep arz etmesini ret; bütün sendikal alanın külliyen reddi; sınıf ilişkisinin resmi, legal, sözleşmeli biçimle sınırlanmasının reddi. Ve bu, sermayenin kapitalist üretimin nesnel gereksinimlerini doğrudan arz etmesini zorlamakla aynı şeydir” (2005: 176).

İşin reddi kavramının tamamlayıcısı otonomist literatürde ise Negri'nin, Marx'ın sermayenin kendini yeniden üretmesi için kullandığı, ancak kavrama takla attırarak sermayenin değil, işçi sınıfının yeniden üretimi, yeni varoluş biçimleri için kullandığı, sermayenin yapılanmasıyla değil, aksine onun yapı-bozuma uğratılmasıyla ilişkili olan “kendini değerli kılma” (*self-valorization*) kavramıdır.

2.2.5. Kendini Değerli Kılma (*Self-valorization*)

Kendini değerli kılma kavramı, İtalyan Otonomizmi'nin Negri aracılığıyla, ancak '70'lerin sonunda işin reddi fikrine devrimci sıçrama noktası olarak ortaya attığı bir kavramdı. İşin reddi kavramını kurucu güçle tanımlamaya ve komünizm hamlesini sermayeye salt direniş ve onu olumsuzlama düzleminden değil, emeğin ve işçi sınıfının yeni oluş biçimleri, yeniden bileşiminde yeni pratikler yaratma kudreti ve kendini değerli kılma mücadeleleri üzerinden inşa etmeye yönelik düşüncenin tezahürüyüdü. Dolayısıyla tam da emeğin kendini olumlama noktasında İtalyan Otonomizmi için bir kırılma noktasına işaret ediyordu. Bu kırılma daha önce de söylediğimiz gibi “emeğin kendini olumlama için sermayeyi olumsuzlamaya ihtiyaç duymaması” kavrayışının İtalyan Otonomizmi'ne Spinoza (özellikle *conatus*'dan hareketle kendini değerli kılma kavramının), Deleuze ve Nietzsche aracılığıyla yerleşmesi demekti, artık sermayenin gücü üzerinden ilerleyen “sermaye planı” çözümlemeleri arka planda kalmıştı. İşçi sınıfı mücadeleleri analizleri, önemli bir kopuşla sermayenin diyalektiğinin içinden değil, emeğin politik öznelliğine, kendini değerli kılmasına yönelik politik pratiğine referansla vücut bulmaktaydı. Negri'nin 1977'de kaleme aldığı ('77 hareketi dönemi) “Kapitalist Tahakküm ve İşçi Sınıfının Sabatojı”na damgasını vuran da sermayenin yeniden bileşim diyalektiğini kabul etmeyi reddettiğini, sınıfın bağımsızlığını kurma sürecinin en başta kapitalist ilişkinin sermayenin toplumsal dolayım yasalarının kırılması olarak bir ayrılma (kendini değerli kılma süreci ile bunun yapı-bozum açısından etkisi arasındaki bağ) süreci olduğunu ve sermayenin tarihini de ayrılma yönündeki mücadeleye karşı koymak için sermayenin ve devletin harekete geçirmek zorunda kaldığı kendini yeniden kurma

operasyonlarının sürekliliğinin tarihi olarak okuduğunu ilan etmesiydi. Kavramın işçi sınıfının bağımsız ontolojisinin bir olumlaması olduğunu düşünen Thoburn bu makalede Negri'nin, kapitalizmin toplumsal bir üretim tarzı olduğu kadarınca kendini değerli kılmamanın, kapitalist güçler ve ilişkiler toplamıyla ilişkili olduğunu vurguladığını ve sermayenin “yapısızlaştırılması” (yenilik ve süreksizlik süreci olarak) ve “bağımsızlık”a doğru hareket (sürekli olarak yapısızlaştırıyor olarak sunulsa da etkinlik içeriği serbest bir öznellik olarak sermayeden bağımsızlığa doğru bir eğilim gösterir) şeklinde iki unsuru belirlediğini düşünür ve üç metodolojik kriterinden bahseder. Birincisi, kendini değerli kılmamanın Ortodoks işçi hareketine ötekilik sunmasıdır; Heinz Roth'un öteki işçi hareketi olarak adlandırdığının biçimlerinde ve pratiklerinde değişiklik ve süreksizlik buyruğu olmasıdır. İkincisi ise perspektif ters çevrimi (bizim söylemeye çalıştığımız işçi sınıfı mücadelelerinin kapitalizmin gelişiminde motor güç olmasını Thoburn bu kavramla açıklar) doğrultusunda kapitalist gelişim ilişkisinin çizgisel gelişimden çok, yapısızlaştırma ve yeniden-bileşim ilişkisi olarak görülen ayrılık ilişkisi olmasıdır. Üçüncüsü, kendini değerli kılma biçimlerinin, pratiklerinin ve dillerinin normatif kapitalist kültürlerinden kasıtlı biçime farklı olmasıdır (2009: 217). “Kapitalist Tahakküm ve İşçi Sınıfının Sabotajı”ndan hareketle determinist Marksist yaklaşımlar bir kenara bırakılıp komünist toplumsallığın kuruluşu ütopya olmaktan, yani geleceğe havale edilmekten çıkartılıp bugüne taşınmaktaydı, emeğin ücretli emek biçiminden özgürleşmesi bugüne ait bir politik müdahaleyi gerekli kılıyordu. Negri politik ekonomi eleştirisi içinde kapitalist krizin yapısal ilişkisine dair nesnel anlayışlara karşı geliştirilen çözümlerinin yeterli olmadığını düşünerek politik ekonomi eleştirisi içinde işçi sınıfı bilincinin, kendisini devrimci bir projeye dair bir farkındalığa dönüştürebilmesi gerektiğini belirtip proleter karşıtlığın kendisini pratik bir devirme, bir yıkıcılığa dönük biçimde sağlamlaştırmaktan başka bir seçeneği olmadığını altını çizmekteydi ki, ona göre burada yıkılacak olan, hem politik boyutları hem de yapısal temelleri açısından bütün bir ilişkidir (Negri, 2006a: 107). Güç olmadan proleter kendini değerli kılmamanın mümkün olmadığını düşünen Negri tam da bu noktada kitle çizgisinin eklemlenmelerinde, proletaryanın sürekli harekete geçirdiği diyalektik içinde, “kendisini yapısal olarak sağlamlaştırma yeteneği (sermayenin yeniden yapılanma planlarını karıştıran ve bozan kitlesel karşı gücün güçlenmesi) ile politik saldırı kapasitesi (düşmanın gücünün düğüm noktalarını parçalayabilen, bu gücün olağanüstü doğasının boş olduğunu gösteren ve vurgulayan,

bu gücü yıkan istikrarsızlaştırıcı bir kapasite) arasındaki diyalektikte (kitlesele harekete içsel ve geliştirilmesi gereken diyalektik)” bulunan kurucu projeyi öne sürüyor, yani proleter kendini değerli kılma sürecinin, kendi özgürleşme projesinin etkili bir mücadele biçimi olarak düşman gücü yapı-bozuma uğratma yönündeki eğiliminin (kendini değerli kılma, düşman bütünlüğünün, sınıfın kendi kolektif bağımsızlığını tanınmasını benzersiz bir noktaya vardırarak kadar yapı-bozumuna uğramasıdır; ancak reformistler ve Avrokomünizm bunu idrak edemez, yapı-bozumla değil, yapılanmayla ve yeniden yapılanmayla bağdaştırır ve Negri’ye göre Avrokomünizm işçi sınıfının ve proletaryanın doğasını, kendini değerli kılma süreçlerinin radikal ve antagonist potansiyelini ve politik geçerliliğini inkar eder) diyalektik birliğini yeniden ele geçirmeye işaret ediyor ve kapitalizmi yapı-bozuma uğratma projesi ile rejimin istikrarını bozma projesi arasındaki ilişkinin (ki, bunlar tam da otonomist perspektifin gereği olarak birbirinden ayrılamaz, yani istikrarın bozulması yapı-bozuma uğratılma projesinden geçer) zorunluluğunun, kitle çizgisinin tamamıyla proleter bir kendini değerli kılma projesine dönüştüğü oranda ikisi arasındaki güç ilişkisinde kendini belli ettiğini vurguluyordu (Negri, 2006a: 107).

“Açıklayayım: proleter kendini değerli kılma devlet biçimi kavramının karşıtıdır, daha da geliştirilmiş işçici bir duruş noktasından gücün aldığı biçimdir. Proleter kendini değerli kılma, düşmanın gücünün doğrudan yapıbozuma uğratılmasıdır, işçi sınıfı mücadelesinin bugün sömürü sistemine ve bunun politik rejimine doğrudan saldırması sürecidir. Kapitalist gelişmenin toplumsallaşması, işçi sınıfına komünist stratejinin farklı uğraklarını (ayaklanma ve devletin ortadan kaldırılması) bir süreçte dönüştürebilme ve bütün bunları bir proje olarak bütünleştirebilme olanağı vermiştir. Proleter kendini değerli kılma, bu projenin kapsayıcı, kitlesele ve üretken bir biçimlenmesidir. Bunun diyalektiği, kapsayıcı olduğu oranda etkilidir ve etkili olduğu oranda da kapsayıcıdır” (Negri, 2006a: 107)

Negri, Avrokomünizmi eleştirirken toplumsal fabrika çağrışımlarıyla değerlendirme süreçlerinin aşırı derecede yaygınlaşmasını vurgulayıp “bu noktada kendini değerli kılma sürecinin dışında antagonist ya da “genelleştirici” bir politik işlev biçmek (partiye işçi sınıfının “beyni” işlevini yüklemek, her nasıl anlaşılıyorsa “politik olanın bağımsızlığı”na böylesi bir işlev atfetmek) giderek daha da olanaksız hale geliyor. Elbette, işçi sınıfının toplumsallaşmasına uygun olarak, kapitalist toplumun sürekli olarak yeniden yapılandırıldığı doğrudur: altyapı, hizmetler, eğitim, konut politikaları, refah politikaları vs. kendini değerli kılma süreçlerine ilişkin bağlamı çoğaltır ve çok daha genişletir. Ancak bu süreç kesinlikle bu kendini değerli kılmanın niteliklerini ortaya çıkarır” diyerek (2006a: 121-122) kavramın, yeniden yapılanma içinde işçi sınıfının saldırı olanaklarının arttığını ve

sermayenin yapıbozumuna uğratabilme gücünü gösterdiğini düşünür. Cleaver'ın özetlediği gibi, işçilerin sermaye karşısında kendi gelişimlerdeki otonominin (ki, otonominin sadece işçi sınıfına değil, köylüler, kentli marjinaler, öğrenciler gibi çeşitli kesimlerine ait olarak görülmesini sağlayan teorik eklemlenmeyi kurar), otonom kolektif bir özelliğin varlığına dikkat çekilen kavram dolayımında, uzun süredir işçi sınıfının gelişimini sermayenin gelişiminin bir fonksiyonu olarak gören Marksist okumalardan sıyrılıp özellikle Tronti'nin işçi sınıfının sermaye üzerinde değil, aksine sermayenin (ölü emeğin) işçi sınıfı (canlı emek) üzerinde bir kısıtlama olduğu yönündeki kavrayışı ve emeğin canlı üretken gücünün sermayenin değil, işçilerin kendi etkinliklerini yaratma gücüne işaret ettiği gerçeği hatırlanmıştı; ancak kitlesel işçilerin mücadeleleri işin reddi biçimini aldıkça, esas itibarıyla işçilerin bu yaratıcı öz etkinliğini göz ardı etme eğilimi doğmuştu ve aynı zamanda İtalya'da, '60'lı yılların sonu ve '70'lerde, bu yaratıcı öz etkinlik tüm toplumsal fabrika içinde toplumsal, kültürel ve siyasal yenilikler silsilesiyle patlamıştı ve Negri'nin bu kavramı, bu patlamanın pozitif içeriğine bir isim verip işçilerin sadece sermayeye karşı değil, yeni ve çeşitli varoluş biçimleri için de mücadele etiklerini yeniden açığa çıkarmıştı ve elbette ki devrimin ve kapitalizm sonrası topluma geçişin doğasına dair kimi temel sorunları yeniden düşünmek için bir hareket noktasını komünizmi bugünden kuran felsefesiyle sağlamıştı (Cleaver, 2005: 100). Marx, “kendini değerli kılma” kavramını bazen “değerlenmenin” eş anlamlısı olarak kullanmasına rağmen Negri, çok daha farklı bir anlamda “öz” veya “kendi” önekini kullanarak kapitalist değerlenmeden özerk (ve aynı zamanda değersizleşmenin de zıttı olabiliyordu) bir değerlenme sürecine işaret etmek için kullanmaktaydı ki, bu süreç kapitalist değerlenmeye karşı salt direnişten pozitif bir öz kuruluş projesine geçen kendini savunma, kendi kaderini tayin etme süreciydi (Cleaver, 1992: 129). Kavramı işçi sınıfı otonomisinin *negatif* uğraklarının yanı sıra *pozitif* uğrakları olarak niteleyen Cleaver'a göre kavramın Negri, “*Grundrisse*'in metinsel yakın okuması yoluyla Marx'da otonom güç, kendisi için sınıf ve devrimci özne olarak, proletarya olarak işçi sınıfının emek gücünün canlı emek ve kolektif emek yoluyla ücret kavramının gelişiminde zımnen bulunduğunu ileri sürmekteydi” (1992: 129). Cleaver belirttiğimiz gibi kavramın işçi sınıfı dışında düşünülen mücadeleleri de eklemlenmede rol sahibi olduğunu savunarak bu nedenle kapitalist eğilimin kendi değerlenmesini bütün toplumsal fabrikaya yayma eğiliminin erken yenden kavramsallaştırılmasını bütünlediğini söyler ve bu sadece daha geniş bir redde yol

açmakla kalmaz, bu reddin açtığı uzamlarda sermayeye karşı koyan kendini değerli kılma projelerinin çeşitliliği ve sayısında bir çoğalmayı sağlar ki, bu anlamda da değerlendirilmeye yeterince karşı koyabilecek niteliktedir; ona göre Marx'ın değerlendirilme kavramıysa, kendini değerli kılma kavramı da değerlendirilmenin karmaşık reddi yoluyla çabalarımızı kapitalizme alternatif bir öz-kuruluşun tek olası kaynağını oluşturan alternatif otonom projelerin ayrıntılarına girerek çeker (Cleaver, 1992: 131). Cleaver, kavramın sadece sermayenin bizim üzerimizdeki tahakkümünü sınırlama ve engelleme gücümüze değil, alternatifler geliştirmedeki beceri ve yaratıcılığımıza dikkat çektiğini belirttikten sonra işin reddiyle içkin olduğunu düşündüğü ilişkisiniyse “nasıl ki “işin reddi” kavramı çeşitli toplumsal mücadelelerin kapitalist birikimi nasıl baltaladığını ve onu krize soktuğunu anlamamızı sağlıyorsa, kendini değerli kılma kavramı da bizim yalnızca sermayeye karşı değil, sermayenin ötesinde de yeni varoluş biçimlerini kurup savunabilmemiz için, krizin öteki yüzü olduğunu anlamamızı sağlar” sözleriyle ifade ederken komünizmin bugünden kuruluşunu işin reddi paralelinde “reddetme gücü, kapitalist işin dayatılmasından görece de olsa özgürleşmiş zaman ve mekânları oluşturma gücüdür (“görece özgür” diyorum; çünkü böylesi zaman ve mekânlar, her zaman için kapitalist iktidar tarafından sınırlandırılmış ve kirletilmiştir). Kendini değerli kılmanın gücü, komünist geleceği bugünden oluşturmak için, bu mekânları alternatif etkinlikler ve yeni toplumsallık biçimleri ile doldurabilme gücüdür” sözleriyle açıklığa kavuşturuyordu (2005: 101). “Eğer sermaye yaşamın tamamını işe dönüştürme başarısını gösterdiyse burada kendini değerli kılma için hiçbir uzam, zaman ya da enerji olmaz. Uzamın (toprak, bina vb.) ya da zamanın (hafta sonları, ücretli tatiller, işte çalışmama zamanı vb.) ya da enerji (işten sapmayı arttıran bir *entropi*) el konulmasıyla birlikte işin reddi bizzat kendini değerli kılma olasılığını yaratır” (Cleaver, 1992: 130). Son kertede Negri'nin işçi sınıfı mücadelelerinin birinci boyutunda, sermayenin dışına çıkmanın ölçütü olarak ele aldığı ve kapitalist ilişkinin terse çevrildiği, artı-emeğin tamamıyla işçi sınıfının ihtiyaçlarına tabi kılındığı yerde yeni bir üretim biçimi yaratan kurucu praksis olarak açığa çıkardığı işin reddi; ikinci boyutunda ise işin kendisini dönüştürme ve işten özgürleşme sürecinde işçi sınıfının öz belirlenimli çoklu projelerinin olgunlaşması vardır ki, bu öz belirlenimli proje kendini değerli kılmadır ve dolayısıyla komünizm hem sermayenin dayattığı bütünlüğü yıkan işin reddi hem de farklılığı ve “zengin, bağımsız çok taraflılığı” oluşturan kendini değerli kılma tarafından kurulur (Cleaver, 2006: 12).

Gerçek tahakküm döneminde toplumsal fabrika ve işin reddi ile kendini değerli kılma kavramsallaştırılmasının ayrıntılı bir şekilde ele alınmasında Otonomist Marksistlerin politik düzlemi, bu dönemin sınıf bileşimini ifade etmek için odaklandıkları kitlesel işçi ve ilk kez Alquati tarafından kullanılan, ama Negri aracılığıyla anlam kazanan toplum-sallaşmış işçi figürüne geçiş tezleriydi.

2.2.6. Kitlesel İşçiden Toplumsal İşçiye

Biçimsel tahakküm döneminde, sınıf bileşimini ifade etmek için profesyonel işçi kavramını ele almış ve Negri'den hareketle kavramın büyük ölçekli sanayinin birinci evresi için kullanıldığını ayrıntılandırmıştık. Gerçek tahakküm evresinin sınıf bileşiminde ise Otonomist Marksistler vasıflı işçinin hegemonyasını yitirmesine paralel olarak fordist fabrikada önem kazanan kitlesel işçiden post-fordizmdeki toplumsal işçiye uzanan evreyi değerlendirmektedir.

Büyük ölçekli sanayinin ikinci devresi olan kitlesel işçi dönemi, I. Dünya Savaşı'ndan 1968 Devrimi'ne kadar uzanan süreci betimlemektedir. Kitlesel işçi Negri'nin dediği gibi (2006c: 96): “Büyük kitlesel üretim alanlarında bulunan üretken elbirliğine dair üretim farkındalığıyla hayat buldu. Kitlesel işçinin gelişimi, kitlesel üretimin ona kazandırdığı devrimci itkidenden ötürü heyecan vericiydi; ancak örgütlü boyunduruğun Taylorist fabrika modelinin cehennemindeki bu gelişim aynı zamanda ürkütücüydü.” Profesyonel işçide de dediğimiz gibi bu dönemi büyük bir soyutlama evresine geçişle ve “iş” ile “yetenek” arasındaki dengenin ortadan kalkışıyla niteleyen Negri, bu evreye ait dört temel özellik belirlemektedir. Birincisi, “çalışma süreçleri açısından, proletaryanın yeni bir teknik bileşimi vardır ve eklendiği endüstriyel faaliyete karşılık olarak tamamen soyut hale getirilmiş bir işgücüdür. Bu şekilde Taylorizm tarafından yeniden örgütlenmiştir. Büyük ve dolayısıyla “niteliksiz” işçi kitleleri, hem aşırı derecede yabancılaştırıcı hem de karmaşık emek süreçlerine sokulmuştur. Kitlesel işçi döngünün bilgisini kaybeder”; ikincisi, “bu evre tüketim normları açısından Fordizmin, kitlesel sanayi tarafından üretilen malların edinilmesi beklentisi olarak ücret anlayışının kurulduğu evredir”; üçüncüsü, “düzenleme modelleri açısından, üretimin faaliyetini tam istihdamın ve sosyal yardım garantisinin sağlaması yoluyla desteklemek için Keynesçi politikalar tarafından cesaretlendirilen (ama ayrıca genelde önceki evrenin döngüsel krizlerinin de yan-

sımasıyla) bir müdahaleci devlet modeli azar azar oluşturulmaya başlanır”; dördüncüsü, “proletaryanın politik bileşimi açısından sosyalist işçi örgütlerinin deneyimleri devam ederken (bugün eski figürlerin iflas etmiş politik hegemonyasını devam ettiren esas olarak Sovyet deneyimidir. Profesyonel işçi şimdi Stakhanovcu Sovyet süpermenine dönüşmüştür) özellikle ABD’de ve en ileri kapitalist ülkelerde yeni örgütlenme biçimleri oluşur. Kitle işçisinin bu örgütlenme biçimlerinde, öncü, “işin reddi” ve “ücret eşitliği” gibi toparlayıcı büyük kavramsal noktalar geliştirerek her türlü delegeli usul biçimlerini radikal bir şekilde reddederek ve iktidarı kitle ve taban biçimlerinde yeniden kendinin kılarak kitle düzeyinde hareket eder” (Negri, 2004: 93). Negri’ye göre Marx’ın *Kapital*’inde ele aldığı değer biçimi tanımı, 1848-1914 profesyonel işçi dönemine içselken (aslında Ricardo tarafından formüle edilip Marx tarafından geliştirilen değer kuramı manüfaktür döneminde, birinci endüstri devrimi sırasında oluşturulmuştur) ikinci endüstri devrimi sırasında, profesyonel işçiden kitlesel işçiye geçişte değer kuramının temel nitelikleri artık kaybolmaktadır; basit emek ve toplumsal olarak gerekli emek (toplumsal olarak gerekli emeğin soybilimini tanımlamanın imkansızlığını göstererek önemini yitirmesi), üretken ve üretken olmayan emek (üretken emeğin sadece sermayeyi değil, toplumu yeniden üretmesi), üretim ve dolaşım (üretimin dolaşımında kapsanması ve tam tersinin de geçerli olması), basit ve birleşik emek (bu ilişkinin niceliğe geri götürülebilecek bir doğrusal ilişki haline gelmemesi, özgün ontolojik tabakalaşmalar arasındaki etkileşim olması) arasındaki bütün ayrımlar anlamını yitirir ve ayrıca sömürü kriteri artık niceliksel kategorisi altında geri getirilemez noktaya gelir (Negri, 2004: 94). Bu dönemin stratejik çelişkisi ise Negri açısından üretim süreçleri ve yeniden üretim süreçleri arasında bir yerde, yani emeğin aşırı toplumsallaşmasındadır. “Bu durumda devasal bir çelişki içinde, değer biçiminin eş zamanlı figürünün gizliliği içinde yakalanmış bir çalışan özneler çokluğuna sahibiz. Başka bir deyişle, burada işçilerin reddettiği niteliksiz ve soyut emeğin kitleselleşmesi ile işbirliği düzeyindeki, ücret düzeylerindeki ve ihtiyaçların niteliğindeki genel artış arasındaki çelişki patlayıcı hale gelir. “Kitle işçisi”, “işin reddi” etrafında ve emeğin aşırı derecede toplumsallaşmasının keşfi etrafında alternatif bir model olarak kendi komünizm modelini inşa eder” (Negri, 2004: 97).

Temel özelliğini, ileri ekonomilerin faaliyet merkezini oluşturmaya başlayan devasal otomobil fabrikalarında bulan fordist model, buradaki otomatik makine temposunun acımasızlığına bağlı olarak kalifiye olmayan muazzam bir emek miktarını tek bir alanda

yoğunlaştırırken diğer taraftan sınıf dayanışması için de oldukça önemli koşullar yaratıyordu; çünkü Taylorizm işçinin özel mesleki becerilerini aşındırdığından kitlesel işçi sermayeyi montaj hattında tükenen hayatların bedelini ödemeye zorluyordu, kitlesel işçinin amacı üretimin kontrolünü elinde bulunduramasa da üretimi durdurmaktı (Dyer-Witthford, 2004: 111). Bu noktadan devam edecek olursak kitlesel işçi, fabrika direnişlerini artırmanın etkin mücadele yöntemlerini zorlarken sermaye, “üretkenlik antlaşması” adı altında sendikalarla pazarlığa oturup üretim artışları karşılığında düzenli ücret artışı vaadiyle üretimin kontrolünü sağlamak için adımlar atıyordu, sermayenin ücret ile üretkenlik ilişkisi yönündeki bu formülü hem teknolojik yeniliğin motor gücünü hem de işçi sınıfı direnişini kırmanın zeminini oluşturuyordu (Dyer-Witthford, 2004: 112). İşçi ile kapitalist arasındaki bu tarz bir kurumsallaşma, kapitalist tahakkümün fabrikadaki yönünü açığa vururken tahakkümün genişleyen penceresinde ücret biçimindeki politikarlardan, -ki, bununla ilişkisi dahilinde- planlamacı devlet modelinin doğuşu olarak ekonomik ve toplumsal yönetim planlarının devreye sokulmasına kadar devlet-toplum ilişkilerinin yeniden yapılandırılması görülmektedir. II. Dünya Savaşı sonrası fordist gelişmenin devlet eliyle düzenlenmesi yönündeki hamleyle fabrika ücretlerinin sosyal yardımlar, işsizlik sigortaları, eğitim ve sağlık alanındaki vb. haklardan oluşan bir dizi sosyal ücretle desteklenmesi, yani devletin bu şekildeki Keynesyen uygulamalarla kapitalist tahakkümün arka planında yer edinmesi veya başka bir anlamda devlet ile sermayenin birleşmesi otonomistler açısından onun “planlamacı devlet” sıfatıyla konumlanmıyordu. Planlamacı devlet, Mandari’nin dediği gibi, “işçi sınıfının taleplerinin genişlemesinin bir sonucu olarak, bu taleplerin alınarak sistem açısından işlevsel kılınmasıyla doğar. Bu strateji, ücret talepleri (yalnız bu değil) kapitalist örgütlenmenin bu talepleri karşılama yeteneğini aşana dek işe yarar” (2008: 44). Örneğin, Tronti ve Negri, Keynesçi stratejiyi, birincisi işçi sınıfının ücretlerin aşağıya çekilmesi yönündeki mücadelesine sermaye tarafından verilen bir cevap, ikincisiyse yukarıda da belirttiğimiz gibi ücret ile üretkenlik arasındaki ilişkilendirmeye dayalı üretkenlik antlaşması üzerinden okuyordu (Cleaver, 2008: 83). Keynesçi dönemde kitlesel işçi mücadeleleri, böylesi kapsamlı bir şekilde, özellikle arz ve talebin ilerlemeci açıdan bir bütün olarak dengelenmesiyle denetim altına alınmaya çalışılmıştı (Negri, 2006a: 113). Sermayenin kesintisiz olarak büyüdüğü planlamacı devlet modeli uzun bir süre Kuzey Amerika ve Avrupa’da başarı sağlasa da ’60’lı yılların başından itibaren kitlesel işçinin direnişi, ücret

talepleri ve işe ve üretkenliğe karşı büyüyen isyanlarla ivme kazandı ve planlamacı devlet işçi sınıfının taleplerini dizginleyip onları denetimi altında tutmayı başaramadı; kitlesel işçinin mücadelesi doğrudan planlamacı devlet yapılanmasının tüm öğelerine yönelmekteydi. Negri'ye göre Keynes kendisini salt ve genel bir politik önermeye yaslayıp bütünsel eğilimi vurgulamıştı; ancak bu eğilim, döngünün gerçek ilerlemesiyle çelişkiye düştüğünde (çünkü işçi sınıfının çatışmacılığı sonuçta varılan dengeye itibar etmez) Keynesçi devlet krize girmişti (2006a: 113). Nispi-artı değer üretiminde üretkenlik antlaşmasıyla hem emeğin üretkenliğini artıran hem de -fordist ücret ilişkisinin gereği olarak- ücretleri dengede tutmaya çalışan sermaye karşısındaki bu direnişin merkezinde salt olarak ücretlerin yükseltilmesi değil, planlamacı devlet yapısının ücret ilişkisi normunun yeniden üretimine dayalı mantığının bütünsel olarak devre dışı bırakılması görünürken kitlesel işçi, onu kontrol altına almak isteyen kapitalist-devlet işbirliğinin aracısı olarak hem sendikalara hem de hükümetin üretkenlik antlaşması dayatmalarına ortak olan Komünist Parti'lere karşı da cephe alıp kitlesel olarak hareket etme tarzıyla mücadelesini otonom bir şekilde inşa etmeye çalışıyordu. Kitlesel işçi sermayenin kendisini toplumsallaştırmak zorunda bırakan iş yavaşlatma, grev, sabotaj gibi direniş yöntemleriyle İtalya'da (İtalya refah devleti modelinin, Kuzey ve Güney farklılığı nedeniyle hem gelişmiş kapitalist ülkelere hem de azgelişmiş ülkelere özgü politikaların sentezliğini içermesinden hareketle klasik Keynes politikalarında farklı olduğunu belirtmek gerekmektedir) '59'da Milan'da başlayarak '62 Torino grevleri ve '63'de Porto Marghera'ya uzanan bir dalgalanmayla özellikle otomotiv alanında politik sahneye çıkarak gücünü göstermiş ve bu güç diğer sektörlerde de vücut bulduğu gibi kentsel yerleşimlerdeki ve Güney'deki tarım işçilerinin mücadeleleriyle de bütünleşmişti. Fabrika mücadeleleri ise ardından Detroit'e, oradan da Dagenham'a kadar ilerleyerek Kuzey Amerika ve Avrupa'yı sarsmıştı. İtalya'daki bu mücadelelerin büyük ölçüde sendikalar-dan bağımsız geliştiğini, ama aynı zamanda oldukça yapılanmış olduğunu düşünerek işçi sınıfının olgunluğunun yüksek bir düzeyini temsil ettiğini ve emek gücü olarak işçi sınıfının doğasının kendiliğinden olumsuzlamasını vurguladığı kendiliğindenciliği bu anlamda ele alan Negri, hepsinin kitlesel olaylar olduğunu ve en önemlisi daha önce deneyimlenmemiş bir mücadele tarzının genel dolaşım düzeyini ortaya koyduğunu belirtiyordu (2005a: 252).

“Aslında bu mücadelelerin almış olduğu, bütün bir sendikalist/sosyalist ideoloji yapısıyla doğrudan çelişen biçim içinde belli unsurlar tanımlayabiliriz. Ücret talepleri ve bunların uzandığı sınırlar, geleneksel sendika pratiği içinde ücretin politik bir araç, bir dolayım aracı olarak kullanılma biçimiyle çelişiyordu. Mücadelelerin partizan doğası (benlikçilik) o zamana kadar hakim olan, işçi sınıfının çıkarlarının homojenliğine dayalı sosyalist ideolojiyle oldukça ters düşüyordu. Yasadışı grevlerden fabrika sabotajlarına kadar uzanan mücadelelerin dolaysızlığı ve otonom doğası, üretim döngüsünün yapıları üzerindeki güçlü olumsuz etkileri; sabit sermayenin dokunulmaz olduğu yönündeki geleneksel bakışa ve aynı zamanda da işin özgürleşmenin öznesi olduğu, özgürleşmenin biçiminin Stakhanov sistemi ya da yüksek düzeyde profesyonel beceri olduğu, işin (iş yoluyla) özgürleşmesi ideolojisine ters düşüyordu. Sonuç olarak hareketin yükselen biçimlerinin (ister grup düzeyinde isterse bireysel düzeyde olsun), iş devamsızlıklarının, mücadelenin toplumsallaşmasının yoğunlaşması; işçi sınıfının çıkarlarına dair, işçi konseyleri geleneğinden miras kalan türden herhangi bir fabrika merkezli bakışla doğrudan ters düşüyordu. Tüm bunlar giderek toplumsallaşan biçimler içinde işe karşı mücadele yönündeki bir tutumu, işten özgürleşme arzusunu ortaya çıkardı, bu ister yabancılaşmayla ilgili tüm nitelikleri ile büyük fabrikadaki iş olsun isterse bir ücret karşılığında kapitaliste teslim edilen genel olarak iş olsun” (Negri, 2005a: 253).

(...)

“Bu pozisyon, konseyler ve Sovyetler sayesinde, kapitalizmin erken dönemine özgü vasıflı işçi deneyimlerine dayalı işe dair eski sol yaklaşımın terk edilmesi ile teorik olarak da desteklendi. Bu mücadele, işi sermayeden özgürleştirme ve yabancılaşmamış bir iş yaratabilme mücadelesiydi. Tronti'nin vurguladığı gibi, vasıfsız kitlesel işçinin koşulları göz önünde bulundurulduğunda, işin kendisi sadece, toplumsal kontrolün geliştirilmesinin değil, ortadan kaldırılmasının bir aracı olarak görülebilirdi. Bu kavrayış doğrudan, bu dönemde işçi sınıfının temel karakterinin sadece sermayeden bir kaçış değil, işçi sınıfı olarak varılmaktan kaçış olduğunun anlaşılmasına yol açtı. Kitlesel işçinin amacı, işi bir dine dönüştürmek değil, işçi olarak varılmaya son vermektir” (Clever, 2008: 84).

Dolayısıyla zincirin diğer halkası mücadelelerin fabrika merkezli kavranışıyla ters düşmesi, yani toplumsal fabrikaya taşmış olmasıydı. Burada işçi sınıfının fabrika mücadelesi yadsınmıyor, aksine genişletilmiş bir yerden okunuyordu. İşçi sınıfı, fabrikadaki artan baskı neticesinde toplumsal fabrikanın tamamına fabrikadan sızarak karşı koyuyordu. Temel perspektif, “işin reddi” olgusuydu. İşin reddi, elbette işin bilimsel örgütlenişine karşı bir tepkiydi; ancak bunun çok daha ötesinde bir anlamı vardı. Vercellone'nin belirttiği gibi (2005b: 169): “Toplumsal üretim ve yeniden üretim mekanizmalarını yeniden kendinin kılma ihtiyacının olumlu bir ifadesi olduğu alternatif toplum projesine yönelik muazzam bir toplumsal eğilim söz konusuydu. Bu, büyük endüstriyel merkezlerle başlayarak toplumsal yeniden üretim koşullarının bütünü üzerindeki iktidar sorununu gündeme getirecek kadar fabrika ile toplum arasındaki bütün ilişkiler kümesini kuşatan özneler ve mücadeleler çoğulluğunu bir araya getiren toplumsal bağdı.” Ucuz emek deposu olarak yedek işgücü ordusunun çoğunluğunu oluşturan göç-

menler, ücretli emekçi olacaklarını bilerek bunu reddeden öğrenciler, emeği ücretlendirilmeyen evemekçisi kadınlar kendilerine biçilen ücretli ve ücretlendirilmeyen iş biçimlerini reddedip bu mücadelenin halkalarını oluştururken sermaye çıkışı zor bir sürecin içine girmişti. Bu tam olarak kapitalist toplum örgütlenmesini köşeye sıkıştırarak toplumsal fabrikanın krize sokulmasıydı ki, zirve noktası hiç kuşkusuz 68 hareketiydi. Kitlesel işçiyle sınıf antagonizması giderek toplumsallaşmıştı. Sermaye açısından ise emek gücü işçi sınıfına dönüşüp onu krize soktuğunda tek seçenek sınıf bileşimini dönüştürmekti. Nitekim mücadelelerin yeni biçimleri, ortaya çıkan yeni kategorilerle keşfedildiğinde kitlesel işçinin mücadelelerin yeni öznesi olduğu yönünde alışılmadık bir teori ortaya çıkmaktaydı. Bu yöndeki çalışmalar Negri'ye göre bir taraftan sınıf öncüsünün aşağıdaki nesnel özelliklerini tanımlarken diğer yandan sınıfın bu yeni biçimleniminin yeni öznel niteliklerini de tanımlamayı başarmıştı (fabrika toplumundaki kapitalist tahakkümün tüm yönlerinin işçi sınıfı mücadelesi ile kapitalist gelişme arasındaki -aktif ve temel itici gücü kitlesel işçi olan- diyalektik üzerinden okunuyordu) (2005a: 254):

1. Emek sürecinin örgütlenmesi açısından Taylorizmle,
2. İşgününün ve ücret ilişkilerinin örgütlenmesi açısından Fordizmle,
3. Ekonomik/politik ilişkiler açısından Keynesçilikle,
4. Genel toplum ve devlet ilişkileri açısından ise Planlamacı devlet modeli ve pratikleriyle belirlenmişti.

Negri açısından kitlesel işçinin kavramsallaştırılması 1950'lerin sonu, 1960'lı yılların başı olduğundan kavram, aslında tam da sonu gelmek üzereyken dolaşıma girmişti. Çünkü 1968 dolaylarında Negri, toplumsal işçiden söz ettiğinde bunun kabul görmesi için gerekli uzun bir zaman diliminden söz etmek mümkün değildi; ancak artık emeğin daha fazla soyutlaştırılması sona ermişti. Sermayenin, komutanın eklemlenmelerine dair bakışındaki gelişmelerle karşı karşıya bulunduğu anda, kitlesel işçi kavramı hem ortaya çıkmakta geç kalmıştı hem de komutanın yeni yönlerine denk düşecek bir teori olarak artık yetmeyecek noktaya gelmişti, kitlesel işçinin her ne kadar toplumsal fabrika içinde etkin hale gelmesi gerektiği düşünülse de kavramın fabrikacı içeriği ve ortaya çıktığı koşullar teorik potansiyelinin pratik bir gerçekliğe dönüşmesini engelliyordu ve bu bağlamda da kitlesel işçinin yetersizliği Negri'ye göre, aracılığın, dolayımın ve temsiliyetin gizli operasyonlarını açık bırakmıştı ve meselelerin toplumsal, politik ve genel düzeyde konuşulabileceği bir araç olarak eski parti biçimi makinesinin bütününe çark edilmişti

(2005a: 257). Bu nokta aynı zamanda Negri için sendikaların işçi sınıfı üzerindeki kontrol güçlerini yeniden tesis edebileceği bir zemindi; ancak bunun paradoksal sonucu olarak sendika işçi sınıfının kendine geri vermiş olduğu işlevleri ve gücünün vesayetini kabul etmişti ve işçi sınıfını -tüzel kişi olarak- toplumun diğer proleterleşmiş kesimlerinden ayıran kurallar dayatmıştı ve sonunda kitlesel işçinin yeni bileşimini yakaladığında ve anladığında bu bileşimi, sadece elbirliğine indirgedi ve toplumsal emeğin diğer kesimlerinde ayırdı (2005a: 257-258). Negri toplumsal işçinin tarihsel ve politik varoluşuna dair hem bilişsel hem de politik açıdan reel bir öngöründe bulunduğunu düşünüyordu. Ona göre kitlesel işçi kurumlarının savunulması ve yıkımı üzerine ortaya çıkan savaşta galip taraf yoktu; bir tarafta işverenler, üretime yönelik düzeni yeniden sağlamayı, emek gücünün hareketliliğini artırmayı, işten çıkarmaları dayatmayı başarırken diğer yandan işçiler çatışmanın boyutunu en yüksek seviyeye getirdiklerinde işten çıkarmalarla ya da artan hareketlilikle ilgilenmiyordu ve böylece sendikalar da savaşta yalnız kalmıştı, işverenler eski fabrika düzenini dayatmaktan aciz oldukları gibi işçilere çok daha uygun koşullar sağlayan sözleşmeye razı olurlarken işçilere göre yeni uzlaşmanın kitlesel işçinin sözleşmeye dair ücret ve çalışma koşullar gibi geleneksel kaygılarıyla hiçbir ilgisi yoktu (Negri, 2006c: 94-95). Tam da bu tabloda Negri'ye göre, “üretken elbirliğinin içinde ve üzerinde gelişmeye başladığı bütün yönler, perspektifler ve ufuklar yeniydi. Bu olguların bir açıklamaya ihtiyacı vardı. Toplumsal işçi kavramı, üretken elbirliğinin ve devrimci örgütün yeni toplumsal boyutları ile yeni ve etkili çalışma modellerini ilişkilendirmemizi sağladı” (2006c: 95). Toplumsal fabrikada ayrıntılandığımız toplumsal emek üzerinde kapitalist kontrolün genişlemesi, ücretli emeğin yoğunluğunun azalması, değer üretiminin fabrikanın dışına çıkması, işin bütün topluma yayılması, çeşitli emek süreçlerinin bütünleşmesinin karmaşık hal alması vb. noktalar toplumsal işçiyi karakterize eden gelişmelerdi. Nasıl ki kitlesel işçi, genelleşmiş soyut emek sınıfının ortaya çıkışına işaret ediyorsa toplumsal işçi de toplumsallaşmış sermayenin sınıf bileşimini ifade ediyordu (Thoburn, 2009: 157). “Bu değişimler (üretimin fabrika dışına yayılması ve üretken, üretken olmayan ve yeniden üretken olan emek arasındaki ayrımın ortadan kalkması, vb.), tamamen toplumsallaşmış ve giderek artan oranda otonom olan bir antagonizmanın yeni öznesinin yolunu çizer” (Mandarini, 2008: 44). Negri'nin paradigmasında, kitlesel işçinin mücadeleleri 1960-70 arasında hareketlenmeyle kapitalist kontrol mekanizmalarını krize uğrattığında kapitalizm, toplumsal yayılma, üretimin

merkezsizleşmesi ve fabrikadaki kitlesel işçiyi politik olarak tecrit etme şeklinde iki ekseninde cevap verirken işçi sınıfı, hem üretken emeğine dair anlayışı genişletmek ve dönüştürmek hem de bu tecridi ortadan kaldırmak için sınıf birliğinin tanımını genişletmek yönünde tutum almaktadır (Negri, 2005a: 258).²⁶ Ayrıca buradaki mücadelelerin kitlesel işçideki gibi ücret üzerinden verilen bir mücadele olmaktan çıkıp toplumsal ürünün temellük edilmesi için verilen bir mücadele biçimini aldığını, krizinse planlamacı devletin telafi edici mekanizmalarına (yani, sermayenin pozitif diyalektiğine) çarptığını ve böylece yeni bir devlet-biçiminin, kriz devletinin ortaya çıktığını kısa bir parantez içerisinde söylemekte yarar var (Mandarini, 2008: 45). Ne var ki Negri burada sınıfın teknik ve politik bileşimindeki genişlemeye dikkat çekmekte ve böylelikle sınıf kavramının dağarcığında kitlesel işçiden toplumsal işçiye doğru bir yeniliğin altını çizmektedir. İşçi sınıfı artık toplumsal alana yayılan üretken gücün tüm katmanlarıyla ilişkilidir, onun politik bileşimi toplumsaldır. “İşçi sınıfından, başka bir deyişle fabrikadaki doğrudan üretim içinde kitleselleştirilen işçi sınıfından, şimdi artık bütün bir üretim süreci boyunca yayılmış olan yeni bir işçi sınıfının potansiyelliğini ifade eden, bir bütün olarak toplumun ve toplumsal emeğin üzerindeki kapitalist kontrolün daha geniş ve daha nüfuz edici boyutlarına daha uygun bir kavrayış olarak toplumsal emek gücüne geçiş” (Negri, 2005a: 259). Negri, toplumsal işçi dönemi için dört temel özellikten bahseder. Birincisi, “çalışma süreçleri fabrikaların otomasyonu ve toplumun bilgisayarlaştırılması ile her zaman daha radikal bir şekilde koşullanır. “Toplumsal işçi” (bu, toplumsal üretim ağlarına taşınmış çalışma ortaklığı işlevlerinin bileşiğidir) hegemonik bir konum alırken, üretken emek derhal üretim sürecindeki merkeziliğini kaybeder”; ikincisi, “tüketim normları bir kez daha piyasanın tercihlerine bırakılır ve bu açıdan (üretimin ve iletişimin toplumsal örgütlenmesinin zorunlu ön varsayımı üzerine kurulu) yeni tipte bireycilik kendini ifade etme araçlarına kavuşur”; üçüncüsü, “düzenleme modelleri, çokuluslu sınırlar boyunca uzanır ve düzenleme, dünya piyasasını sürekli artan ölçüde kapsayan parasal boyutlardan geçer”; dördüncüsü ise “proletaryanın politik bileşimi ve ayrıca ikamet ettiği toprak toplumsaldır; emeğin özü açısından tamamen soyut, gayri maddi ve entelektüeldir; biçimi açısından hareketli ve çok değerlidir” (Negri, 2004:

²⁶ Negri, kitlesel işçinin baskısının sermayenin üretim ve yeniden üretim metaları üzerindeki kontrol araçlarında kriz meydan getirdiği 1960-70 arası dönemde kapitalist kontrolün krizini doğuran grevler ve mücadelelerin bir dizi ciddi olguya neden olduğunu (ki, bu toplumsal işçinin ortaya çıkış sürecidir) belirterek bunları ayrıntılı bir şekilde irdeler ve ardından sermayenin buna nasıl cevap verdiğini çözümler (bknz. Negri, 2005a: 261-270).

93-94). “Teknik sınıf bileşimi açısından, bu, fabrikada sömürülen dolaysız üretken maddi emeğin hegemonyasından, toplumsal uzamın bütününe dağılan ve sömürülen soyut ve entelektüel emeğin hegemonyasına geçiştir. Politik bileşim açısından, bu yeni antagonizma biçimi, artık sermaye içi ve karşıtı değil, otonom ve karşıttır. Önceki örgütlenme biçimi fabrika rejiminden doğarak antagonist tarzda temellük edilip yayılabilirken, toplumsal işçinin örgütlenme biçimi, toplumsal olanın elbirliği içeren ağlarında, içkin olarak oluşur” (Mandarini, 2008: 40). Toplumsal işçinin öznel oluşumunu tanımlayan Negri’ye göre kolektif kimliğe sahip olan toplumsal işçi, yüksek elbirliği düzeyi sayesinde üretkendir; o bir üreticidir, ancak yalnızca değer ve artı-değerin değil, iş için gereken toplumsal elbirliğinin üreticisidir ve eskiden kapitaliste ait olan bu işlev artık işçiye aittir, toplumsal işçinin üretken emeğinin temel özelliği iş için gerekli olan toplumsal elbirliğinin yaratıcısı olmasıdır (2006c: 98-99). Ona göre piyasanın işleyişinin altını oyulduğu bu noktada piyasanın içinde proleter öznellikler öne çıkar; bu süreç işçinin elbirliği sürecindeki denetimi kapitalistten alıp kendisine ait kılmasıdır, yani emeğin elbirliğinin örgütleyicisi ve denetleyicisi toplumsal işçi olduğunda, kapitalistin işin denetçisi rolünden dışlanmasıdır, hatta Negri burayı bir adım daha ileriye taşıyarak “fiziksel kapitalist mekanizmanın şiddetiyle donatılmış maddi bir dışlama”ya dönüşümden bahseder ve böylece kapitalizmin zemininin kayacağını, işverenin kapitalizm için gerekli bir koşul olmaktan çıkacağını vurgular. “Toplumsal işçi sınıf mücadelesinin geliştirilmesinde belirleyicidir, bu sürecin öznelliğinin nihai yıkımını ve sömürenden sömürülene atfedilmesini temsil eder. Toplumsal işçi, özgürleşme ve kurtuluş arasındaki diyalektiğin, sürekliliğin özgürleşme ucundaki nihai çözümünü temsil eder. Bundan böyle kurtuluş özgürleşmenin bir ürünü olacaktır” (Negri, 2006c: 99-100). Negri’ye göre toplumsal işçi, gerçek tahakküm süreci altında açığa çıkan öznelliktir, politik özne olmanın yanı sıra tarihsel öznelliktir. Öznel toplumsal işçi, biçimsel tahakkümden gerçek tahakküme geçişte konumlanır ki, bu noktada toplumun sermaye tarafından içerilmesi yönündeki gerçek tahakküme geçişin Negri’den hareketle söylersek yüksek ve yoğun bir üretken elbirliğinin kuruluşunu içerdiği göz ardı edilmemelidir. Negri burada aslında bir manevra yaparak Marx’ın tahakküm süreçleri geliştikçe bize toplumsal işçinin nesnel hatlarını gösterebildiğini ve ona göre öznel işçinin henüz bulunmadığını düşünür. Aslında bu tam da otonomist bakışın tezahürü olan bir okumadır. Fakat buna rağmen Negri, Marx’ın bu nesnel sürecin kendi içinde, halihazırda bir devrim olduğunu düşün-

düğünün altını çizerek bu sürecin kapitalizmin yürüttüğü bir yıkım süreci olduğunu vurgular, ancak ona göre üretim ile üretimi geliştirme ve sürdürme kapasitesi kolektif toplumsal özneler tarafından devralındığında ve toplumun sermayeye tabi kılınması sermayenin dayattığı kısıtlamaları parçaladığında devrim kendini tamamlamaya başlamıştır, sermaye toplumsal öznelerin antagonist eylemlerine maruz kalır; kolektif, özne olarak kurulur (2006c: 101-102). Negri'nin işte tam da burada söylemeye çalıştığı, biçimsel tahakkümden gerçek tahakküme geçiş bağlamında, bir anlamda sermayenin topluma bağımlılığından toplumun sermaye tarafından aktif olarak ön biçimlendirmesine doğru geçişte bu sürecin öznel bir belirlenime yol açtığını, kolektif bileşimin kolektif işçiye (ki, kolektifliği tekilliğin tam öznel gerçekleşmesi için koşul olarak görür) dönüştüğü argümanından hareketle belirtmektir. “Politik ve toplumsal düzeyde bu özne, kendi ‘varoluşunun’ yapıları içinde bilincin tam bir maddileşmesini ortaya koyar. Başka bir deyişle sınıf bilinci ne dışarıdan ne de uzaktan gelir. Bunun sınıf bileşimine tamamen içsel, bu bileşimin bir olgusu ve konusu olarak görülmesi gerekir.” (Negri, 2005a: 279). “Biçimsel boyunduruktan gerçek boyunduruğa geçerken sermaye engelleri aşım emeğin sürekli, uzun dönemli ve ilerlemeci bir toplumsallaşması açısından -giderek daha yüksek yoğunluk ve potansiyel düzeylerinde sınıf bileşimleri arasındaki geçiş açısından- işçi sınıfının sürekli olarak emek gücüne indirgendliğini görür. Boyunduruk gerçekleştiğinde, olası tek gelişme toplumsallaşmış emek gücünün toplumsal işçiye, yeni sınıf öznesine geçiştir” (Negri, 2005a: 277-278). “Gerçek boyunduruk kendi zaman ve hayat çekimi içinde ve süreç kutuplarının antagonist ayrılışı içinde biz eşzamanlı bilinç dizilerinin ve artzamanlı tarih dizilerinin eğilimsel birliğini sağlarız –ya da daha çok bize tarih öncesinin sonunun koşullarını sağlar. Bu noktada proletarya bilinci toplumsal işçinin bileşiminin sadece nesnel olarak değil, bir özne olarak da antropolojik kimliğine ilişkin bir araştırmanın merkezine yerleşebilir: Öznelliğin Cephesi. Bilinç ve Topluluk” (2005b: 110). Gerçek tahakküm sürecinde *linear* bir tartışmayla değil, antagonizmayla ve hatta dışsal değil içkin bir antagonizmayla ilgilenen Negri'ye göre kitlesel işçide bir eğilim olarak bulunan dinamiği tamamlayan ve sonuçlandıran toplumsal işçi gerçek tahakküm ilerledikçe çözülemez bir antagonizma olarak vücut buldu, bu antagonizma hayat anlayışlarına, zamanın özgürleşmesine ve böylelikle tamamen alternatif zamansal-mekânsal koşullar yaratmaya ilişkin olarak bir antagonizmadır, bir tür öncel (*a priori*) özgürleşme olarak ifade edilir (2005a: 275-276). Aslında burası Negri'yi sınıf kavramı

noktasında eleştirenlerin durması gereken noktadır. Çünkü Negri’ye göre toplumsal işçinin tam da antagonist karakteri, toplumsal işçi sözcüğündeki işçi kavramını muhafaza etmenin nedeniydi ve bu kavrayış onun için kapitalizmi yıkacak olanların işçi sınıfı olduğundan şüphe etmeyişi de gösteriyordu. Bu yaklaşımın okuması ise yine toplumsal işçinin kendisinde, emek sürecinin denetimini kapitalistten alıp kendisinin kılabilme kudretinde yatmaktaydı ki, burayı daha önce de değindiğimiz gibi toplumsal işçinin kuruluş niteliği olarak üretken elbirliği üzerindeki denetimi kendinin kılması noktasına temasla düşünmeliyiz. Bu denetim ne sanayi kapitalizmindeki gibi bir denetim ne de kitlesel işçideki gibi işin reddi ekseninde işin bilimsel örgütlenişinin reddine benzerdir. Toplumsal işçinin belirleyiciliği doğrudan sorunun özüne, antagonizmanın önemli alanlarından biri olan bilimin denetimine dokunur; eğer bilim iktidarın belirlenimlerine göre kullanılan bir bilgi türü ise iktidar ile bilgi arasındaki bu ilişkiyi parçalayarak alternatif denetimlerin toplumsal işçi tarafından oluşturulması gerekir (Negri, 2006c: 104-105).

“Aksine (gerçek boyunduruk altında bütün toplumun denetimi anlamına gelen) sanayi emeği üzerindeki denetim; bilim ve demokratik katılımı, üretim amaçlarının belirlenimlerini ve emek sürecinin koşullarını, gizli toplumsal güçlerden yararlanma becerisi ile uygun kurallar, yardım ve eğitim ölçütlerini birleştiren karmaşık bir yapıdır. Şimdi, bu karmaşıklıkım kayıtsızlık ürettiğini ve her halükarda antagonizmayı ortadan kaldırdığını ileri sürmek, önemli bir olguyu –yani, üretimin ve günümüz toplumunun, toplumsal işçinin bağımsızlığı ve varoluşu kurmak yönündeki tekil ve ayrı gücü sayesinde ayakta kalabildiğini- gizlemek anlamına gelir. Bu bakış açısından, yok olmak şöyle dursun, mevcut antagonizma boyunduruk altındaki toplumun varoluşunun tek etkin çözüm yoludur. Denetimi yeniden kendinin kılmak için, toplumsal işçi bu antagonizmanın bütün tezahürlerine meydan okur ve toplumsal sürecin yapısal belirlenimlerinin karmaşıklığıyla uğraşır. Üstelik şimdiye kadar üretimin kilit noktası ya da toplumun varoluşunun tek koşulu olan, yeniden kendinin kılmanın bu antagonist aracı, boyunduruk altındaki toplumları niteleyen, bilim ve iktidarın özgül eklemelenmesine meydan okumaya kadar gider. Bunu anlamak için, toplumsal işçinin bilimle ilişkisinin ne kadar organik olduğunu dikkate almak yeter; bu tarz bir ilişki toplumsal işçi kavramının tamamına içseldir” (Negri, 2006c: 104).

2.2.7. Gerçek Tahakküm ve Emperyalizm

Gerçek tahakküm döneminin politik egemenlik biçimi olarak emperyalizm olgusu karşımıza çıkmaktadır. Hardt ve Negri’nin dediği gibi, “Marxist düşünce geleneğinin emperyalizm üzerine geliştirdiği merkez argümanlardan biri, kapitalizmle yayılma arasında içkin bir ilişkinin olduğu ve kapitalist yayılmanın kaçınılmaz olarak emperyalizmle politik biçim aldığı yolundadır” (2012: 236) ve emperyalizmle politik biçim alan bu ya-

yılmanın izdüşümü emeğin gerçek tahakküm altına alındığı dönemdir. Biçimsel tahakkümde ulus devlet egemenliğini tartışırken emeğin ücretli emek biçimi altında uluslaştırılmasının sermayenin de uluslaşması anlamı taşıdığını söylemiştik. Bu bağlamda ulusal sermayenin genişlemesi, yoğunlaşması ve merkezileşmesi tekelci devlet kapitalizmini doğurmuş (ki, bu tablo gerçek tahakküm evresinde sermayenin organik bileşimi kuramı aracılığıyla emeğin üretkenliğinin artması ve kar oranlarındaki düşme eğilimiyle açıklanmaktadır) ve bununla birlikte sermaye toplumsal olarak gerekli emek zamanı egemenliği altına almış, kar oranlarıysa sabitlenmiş ve eşitlenmiştir; işte tam da bu süreç (emeğin ücretli emek biçimi altında sermayeleştirilmesi anlamında kapitalizmin tekelci aşaması), ücretli emek biçimi altında sınıflaştırılan emeğin, kapitalist toplumsal ilişkilerin üretimini ve yeniden üretimini işleten ve çalıştıran bir sınıf olarak özneleştirildiği yeni bir evreye (emperyalist aşama tam da bu sürecin tezahürüdür) işaret etmektedir ki, ücretli emek bu noktadan sonra kapitalizmin sınıfsal gücüdür (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu, 2012: 89). Lenin emperyalizmi kapitalizmin tekelci aşaması olarak görürken kavramı “bir yandan, mali sermaye, birkaç tekelci büyük banka sermayesinin, tekelci sanayi gruplarının sermayesiyle kaynaşmasının sonucudur; öte yandan, dünyanın paylaşılması da, herhangi bir kapitalist devletçe elkonmamış bölgelere kolayca yayılan sömürge politikasından, tamamıyla paylaşılmış yeryüzü topraklarının, tekellerin mülkiyetine geçmesi için uygulanan sömürge politikasına geçiş” (1992: 95) olarak iki düzlemde tanımlıyordu.* Emperyalizm ulusallaşmış sermayenin dünya ticareti üzerindeki hegemonya mücadelesini ulus devletler aracılığıyla açık askeri savaş yöntemiyle sürdürmesini ifade etmektedir ve bu bağlamda sermaye için artı-değer üretimi, bu açık askeri savaş aracılığıyla sürdürülen -tekeller arası- rekabete kaymıştır ki, tam da bu noktadan ezilen unsurların emeği emperyalizmin biçimsel tahakkümü altına sokulmuştur (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu, 2012: 89). Toplumsal fabrika analizinde söylediğimiz üretim zamanı (ulusal ekonomi) ile dolaşım zamanı (dünya pazarı) arasındaki çelişkide, emperyalizmin dış olgu olduğu dönemde birikim sürecinin çelişkisi buraya oturmaktadır. Emperyalizmin dış olgu olduğu dönemde, “emperyalist ülkeler bu çelişkiyi çözmek için sömürge ve yarı sömürge ülkelerle biçimsel tahakküm ilişkisi kurmuşlardır. Gelişmiş kapitalist ülkelerde ücretli emek altında sınıflaştırılmış ve gerçek tahakküm altına

* Türkçeye bazı eserlerde mali sermaye olarak çevrilen *financial capital* kavramını, finans kapital olarak kullanmaktayım.

alınmış olan emeğin siyasal olarak özneleştirilmesi, ancak sömürge ve yarı sömürge ülkelerdeki emeğin biçimsel tahakküm altına alınmasıyla, yani ücretli emek altında sınıflaştırılmasıyla mümkün olmuştur. Bu, geri bıraktırmış ülkelerdeki “toplumsal emek zaman”ın açık şiddet yoluyla denetlenmesi anlamına gelir”; emperyalizmin iç olgu olduğu dönem ise “bağımlı ve yarı bağımlı ülkelerde, emperyalizmin dış olgu olduğu dönemde biçimsel tahakküm altına alınmış olan emeğin gerçek tahakküm altına alınmasına geçiştir. Bu dönemde, emeğin emperyalist merkezlerde kapitalist toplumsal sistemin bir öznesi olması tamamlanmış, bağımlı ve yarı bağımlı ülkelerde ise emeğin ücretli emek altında sınıflaştırılması tamamlanmıştır. Sadece pazarın değil üretimin de uluslararasılaştırılmasının ifadesi olan bu dönem, gelişmiş kapitalist ülkelerde Keynesçi ekonomik politikaları, geri bıraktırmış ülkelerde ise kalkınmacı politikaları devreye sokan düzenleyici ve planlamacı ulus devlet egemenliği ile işletilmiştir. Kâr oranlarının sabitlenmesi ve eşitlenmesi, ulus devletler arasında kurulan hiyerarşi ve işbölümüne dayalı egemenlik işleyişi içinde ulusal “toplumsal emek zaman”ın düzenlenmesi yoluyla gerçekleştirilmiştir. Nispi artı-değer üretimine, yani “üretim zamanı” ile “dolaşım zamanı” arasındaki çelişkiye oturan bu krizin çözümü, emperyalizmin iç olgu olmasıyla belli bir aşamaya getirilmiştir” (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu, 2012: 90-91). Lenin’e dönecek olursak ona göre “serbest rekabetin tam olarak hüküm sürdüğü eski kapitalizmin ayırt edici niteliği meta ihracıydı. Tekellerin hüküm sürdüğü bugünkü kapitalizmin ayırt edici niteliği ise sermaye ihracıdır” (1992: 74). Sermaye ihracının, meta ihracından ayrı bir önem kazandığını, ancak onu harekete de geçirdiğini düşünen ve emperyalist-kapitalizmin belirleyici ögesi olduğunu savunan Lenin’e göre (1992: 108): “Emperyalizm, tekellerin ve mali-sermayenin egemenliğinin ortaya çıktığı; sermaye ihracının birinci planda önem kazandığı; dünyanın uluslararası tröstler arasında paylaşılmasının başlamış olduğu ve dünyadaki bütün toprakların en büyük kapitalist ülkeler arasında bölüşülmesinin tamamlanmış bulunduğu bir gelişme aşamasına ulaşmış kapitalizmdir.” Dolayısıyla emperyalizmin birinci bunalım dönemi, sömürgecilik döneminin kurcusu olarak, tekel öncesi kapitalizmin özelliği hammadde ithali ve meta ihracı üzerinden okunurken ikinci bunalım dönemini ifade eden sermaye ihracı eksenindeki okuma, finans kapitale ve soyut emeğin uluslararası akışına gönderme yapar ve bu dönem doğrudan emperyalist devletler arasındaki küresel krizdir; 1. Dünya Savaşı ilk bunalım döneminin, 2. Dünya Savaşı ise ikinci bunalım döneminin krizini çözmektedir, bu iki dönem

emperyalizmin dış olgu olduğu dönemken üçüncü dönem ise emperyalizmin iç olgu olduğu dönemdir ve imparatorluk sürecine geçiştir (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu, 2012: 117-118). Buharin'e referansla emperyalizmi fetih, şiddet, yayılma biçiminde tanımlamak yeterli değildir, emperyalizm finans kapitalin siyaseti, uluslararası yayılmacılığı olarak tanımlanmalıdır; son kertede emperyalizm finans kapitalin yapısını taşır, dünyayı finans kapitalin tahakkümüne tabi kılar, finans kapitalin üretim ilişkilerini yerleştirir (2004: 169). İkinci bunalım dönemini okumamız gereken yer olan finans kapitalizmi, kapitalizmin tekelci aşamasıdır, sermaye ihracı tekelci kapitalizmin temel karakteristiğidir ki, sermaye ihracının en önemli biçimiye bu bağlamda borç verme, borçlandırarak -mali- köleleştirmedir; dünya pazarında emperyalistler, sermaye ihracı yoluyla borçlandırma yöntemiyle, aşırı faizlendirmeye tekellerini güçlendirmektedir. Finans kapitalizmi, bankalar aracılığıyla sermayenin yoğunlaşması, merkezileşmesi ve ulusal ekonominin örgütlenmesidir, sanayi kapitalizminin tarihsel olarak devamı niteliğindedir ve gelişmiş dünya ekonomisinin varlığına işaret etmektedir. Üretici güçlerin uluslararasılaşmasıyla ulus devlet örgütlenmesi arasındaki çelişki finans kapitalin yayılmacılığıyla aşılır. Lenin, Hobson ve özellikle Hilferding'den hareketle banka sermayesiyle sanayi sermayesinin tekelleşmesi ve iç içe geçmesi, kaynaşması dolayımında, birikim sürecini hızlandıran finans kapital süreci inceliyordu. Ona göre "20. yüzyıl, eski kapitalizmin, genel olarak sermaye egemenliğinden mali sermaye egemenliğine geçilen yeni bir kapitalizme yerini bıraktığı bir dönüm noktasıdır" (1992: 56). Fakat finans kapitalizmi sadece banka sermayesi ile sanayi sermayesinin iç içe geçmesinden ibaret değildir, finans kapitalizminde para, soyut emeğin, zamanı sermayeleştiren ölçü gücü olan toplumsal olarak gerekli emek zaman üzerindeki politik gücüdür, yani bir anlamda kapitalizmin finans kapital aşaması, toplumsal olarak gerekli emek zamanın politikliğinin bir egemenlik biçimine dönüşmesidir ve en önemlisi toplumsal emeğin toplumsal boyutta tahakküm altına alınmasıdır (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu, 2012: 115-116). Emeğin uluslaştırılması ve toplumsal tahakküm altına alınması anlamında ulusal paranın ve değerın ulusal ekonomi sınırları içerisinde soyutlanması anlamında paranın uluslaşmasının kuruluşu ulusal merkez bankalarının varlığıyla ve bu ekseninde emperyalizm, ulusal paranın finans kapitalizm altında politik güce dönüştürülmesinin en son aşamasıdır; emperyalizm ulusal değerın uluslararası akışının ve ulusal boyutta oluşan soyut emeğin uluslararasılaşmasının krizidir (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu, 2012: 116-117).

2.3. BİYOPOLİTİK TAHAKKÜM

Foucault, *Collège de France*'da, “Düşünce Sistemleri Tarihi” kürsüsünde 1978-79'da verdiği derslerde biyopolitiğin doğuşuna dair çözümlmelerine, “yönetim sanatı olarak adlandırılabilir olanın tarihinin izini süreceği”ni (2010: 1) söyleyerek başlamaktadır, yani yönetim sanatının (*art of government*) peşinden gideceğini belirterek klasik egemenlik teorisinden sapmanın altını çizmektedir. Bu sapmanın açığa çıkışı, iktidar (*power*) kavramının yerine yönetsellik (*governmentality*) kavramının tercihi olarak görülmektedir. Bu kavramsal tercihi salt olarak politikanın uzamanının genişlemesi, yeni bir alana açılması olarak görmek mümkün değildir. Foucault'nun biyopolitikayı ele alışıyla sadece hayat süreçlerini politikanın temeli olarak gören düşüncelere karşı çıkmadığını, ayrıca hayatı politikanın nesnesi olarak gören yaklaşımlarla da arasına mesafe koyduğunu düşünen Lemke'nin ifade ettiği gibi, “Foucault'ya göre biyopolitika, yeni alanlar ve sorunlar aracılığıyla geleneksel politik görevlere ve yapılara bir ekleme değildir. Biyopolitika, politikanın genişlemesi değildir; daha ziyade politik egemenliğin kavramlarını yeniden formüle etmesi ve politik bilginin yeni biçimlerini denetimi altına alması bakımından politikanın çekirdeğini dönüşmesine işaret eder” (2013: 53-54). Foucault, Revel'in ifade ettiği şekliyle, “biyopolitiğin doğuşunu, ekonomik ve toplumsal bir olayla, liberalizmle eş zamanlı yeni bir iktidar ilişkileri eklememesi olarak görür” (2006:145). Revel, Foucault'da biyoiktidar ile biyopolitika arasındaki farkı ortaya koymak adına biyoiktidarlar kavramının temelini, ilk dönemde, disiplinler düzenine bağlı olması gerçeğinde yattığını belirterek biyoiktidarların beden üzerinde, ancak bireylerin bedeni üzerinde etki ettiğini, oysaki liberalizmin doğuşuyla ortaya çıkan biyopolitikanın, bir başka boyut üzerinde, gene beden üzerinde, ama artık bireylerin bedeni değil, nüfuslar adını verdiği şeyin bedeni üzerinde etki ettiğini belirtir (2006: 145). Dolayısıyla Foucault'nun biyopolitika kavramsallaştırması, disiplin yöntemleriyle sadece bireyleri ve bedenlerini değil, Negri esinlenmesiyle söylersek nüfus olarak inşa edilen canlılar bütününe yönetilmesini betimlemektedir. İşaret edilen nüfusun, yönetselliğin odağı olarak ele alınmasıdır. Bilindiği gibi 17. ve 18. yüzyılda disiplin kendisini bedenlerin anatomi-politikası olarak sunarken ve asli olarak bireyler üzerinde uygulanırken aksine 18. yüzyılın ikinci yarısı boyunca biyopolitika yaşamı yönetme tarzı olarak nüfusların denetimine uygulanan dev bir “sosyal tıp” türünü temsil etmekte-

dir ve bundan böyle yaşam iktidar alanının bir parçası haline gelmiştir (Negri, 2014: 17). Disiplinci olmayan bu yeni iktidar tekniğinin uygulandığı yer, bedenle ilgili disiplinden farklı olarak insanların yaşamlarıdır, beden-insanla değil de yaşayan insanla, canlı varlık insanla, hatta bir anlamda tür-insanla ilgilenir; disiplin insanların çokluğunu gözetlenecek, eğitilecek, uysallaştırılacak bireysel bedenlere dönüştürerek işlerken bu yeni teknoloji bireyselleştirici olmayan niteliğiyle aksine yaşama özgü ve doğum, ölüm, üretim, hastalık vb. süreçler olan toplu süreçlerden etkilenen, global bir kitle oluşturması nedeniyle insanların çokluğuyla ilgilenir ve aynı zamanda bu iktidar teknolojisinin disiplinci tekniği ortadan kaldırmayan, yani dışlamayan, ama onu içine alan, kısmen değiştiren ve özellikle, bir biçimde onun içine yerleşerek onu kullanacak bir iktidar tekniği olduğu göz ardı edilmemelidir (Foucault, 2011: 248). Bu iktidar tekniğinin temel işlevi, yaşamın yeniden üretimidir. Burada iktidar giderek daha az öldürme hakkına sahip olmakta (ölüm dışıdır), yaşatmak ve yaşamı yükseltmek/çoğaltmak için yaşama, daha doğrusu yaşamın nasılına müdahale etmekte ve onu tamamıyla kuşatmaktadır, yaşamı bütünsel olarak denetim altına alan bir dizi biyoiktidarlar söz konusudur. Bizim açımızdan buradaki dönüşümün merkezinde gerçek tahakküm süreciyle ilişkili olarak (biyoiktidar sözünü yaşamın yeniden üretimine içkin olan iktidar ilişkilerini kapsayacak biçimde kullanan Foucault'da biyoiktidar ile sermaye arasındaki ilişki temel gibi görünse de dışsaldır) kapitalist üretimin dışsal bir varsayımı olarak yaşamın canlı emeğin sömürsü temelinde yeniden üretimi, fabrika mekânının dışındaki mekan ve aygıtlarda üretilmesi, yeniden üretilmesi konusu vardır (Read, 2014: 246). Burada geyemiz, Hardt ve Negri üzerinden biyoiktidar ve biyopolitika kavramlarındaki Foucaultcu yaşam mefhumunun (nüfus ve biyolojik unsurlar bağlamındaki) sınırlarını genişlemektir. Biyopolitik üretim sahasında artık zeka ve duygulanım (bedenle aynı uzama sahip beyin) üretici güçler haline gelmiştir ve bunlar faaliyet yürüttükleri alanda üretimle yaşamı bağdaştırırlar; çünkü yaşam bir dizi beden ve zihin üretiminden ve bunların yeniden üretiminden başka bir şey değildir (Hardt ve Negri, 2012: 362). Hardt ve Negri'ye göre sermaye için üretken hale gelmiş olan yalnızca "çıplak yaşam"ın kendisi değildir, arzular, duygulanımlar, iletişim, toplumsal ilişkiler, kısaca yaşam tarzını oluşturan her şeydir ve son kertede onlar açısından biyopolitika kavramı bir yanda yaşamın, bütün gündelik ihtiyaçlar ve kabiliyetlerle birlikte bir metalaşma ve üretim sahasına dönüşmesi,

diğer yanda metaların üretiminde tarzların ve dillerin artan önemi yer almaktadır (Read, 2014: 247).

Negri için Foucault'nun biyopolitika nosyonu iki temel tartışmayı beraberinde getirmektedir. Birincisi, Foucault'nun kendisinde karşılaşılan bir çelişkiyle ilişkilidir. Bu çelişki kavramın kullanıldığı ilk metinlerde, Almanların 19. yüzyılda *Poliziewissenschaft* olarak ifade ettikleri şeyle, yani devletin ve idari örgütün büyümesiyle beraber düzenin ve disiplinin devam ettirilmesi şeklinde tanımladıkları kavramla benzerdir; ancak bununla birlikte daha sonraları biyopolitika kavramı, aksine geleneksel ulus/devlet dikotomisinin, genel olarak yaşamın siyasal iktisadıyla (politik-ekonomisi uğrunda) geride bırakıldığı momente işaret ediyor gibi görünür ki, işte tam da bu ikinci ifadeden biyopolitikayı bir dizi biyoiktidarlar toplamı olarak mı düşünmeli, yoksa iktidarın yaşamı kuşattığı söylendiği ölçüde yaşama da bir iktidar olarak göndermede bulunuluyorsa yaşamın kendisinde, yani emekte ve dilde olduğu kadar bedenlerde, duygularda, arzularında ve cinsellikte, bir karşı iktidarın ortaya çıkış alanının, kendisini bir tür tabiiyetten kurtulma (*désassujettissement*) momenti olarak sunabilecek öznellik üretimi alanının yerini tespit edebilir miyiz sonucu ortaya çıkmaktadır (Negri, 2014: 17-18). Negri'ye göre Foucault'da iktidarın toplum bünyesindeki karmaşık dolaşımı, çelişkili bir şekilde özneleşme, direniş ve itaatsizlik süreçlerini olanaklı kılmaktadır. Onun açısından Foucault'nun biyoiktidar çözümlemesi sadece iktidarın öznel aracılığıyla nasıl işlediğini ortaya koymaz, diğer taraftan direniş ve alternatif öznelliklerin üretimini açığa çıkartır. Ne var ki burada direnişten kastımız bir karşı-iktidar fikri değildir, belirttiğimiz (ve çokluk tartışmasında belirteceğimiz gibi) alternatif bir öznellik üretimi ve kuruculuk meselesidir. İktidar-direniş ikiliğini biyopolitika çözümlemelerine taşıyan Hardt ve Negri, biyoiktidar ile biyopolitika arasında terminolojik bir ayrıma gittiklerini belirterek biyoiktidarı kabaca yaşam üzerindeki iktidar, biyopolitikayı ise direnmek ve alternatif bir öznellik üretimi belirlemek için yaşam gücü olarak tanımlamaktadır (2011a: 70). Onlar, “biyopolitiği sadece yerleştirilmiş üretken yaşam güçleriyle, örneğin duyguların ve dillerin, sosyal işbölümü ile bedenlerin ve arzuların etkileşimi dolayısıyla üretilmesi, kendi ve diğerleriyle ilişkinin yeni biçimlerinin keşfi gibi şeylerle özdeş kılmaz; biyopolitiği aynı anda hem direniş hem de özneliksizleştirme (*de-subjectification*) olarak sunulan yeni öznelliklerin yaratımı olarak da onaylar” (2011a: 71).

Hardt ve Negri biyoiktidar-biyopolitika dikotomisinde üç aksiyomun altını çizmektedir. Birincisi, bedenler, varlığın biyopolitik dokusunun yapıcı elemanlarıdır. İkincisi ise iktidarın sürekli olduğu ve dağıldığı biyopolitik düzlemde bedenler direnir. Bedenlerin varoluş koşulu direnmektir, onlar varolmak için direnmek zorundadır, tarih bu nedenle iktidarın eylemlerinin ufkuyla sınırlandırılmaz, biyopolitik antagonizmalar ve direnişler tarafından belirlenir. Üçüncüsü ise bedensel direnişin özneliği sadece yalıtık ve bağımsız bir şekilde değil, aynı zamanda bedenlerin biraradalığı içinde üretilir ki, özneliğin bu direniş ve mücadele aracılığıyla üretimi sadece varolan iktidar formlarının tahribi için değil, aynı zamanda alternatif özgürleşme kuramları için de bir alternatif sağlar (2011a: 45).

Sadece üretim süreçleri değil, yeniden üretim süreçleri (ki, artık üretim yeniden üretimle aynı anda ortaya çıkar) ve yaşamın tamamı sermayenin değerlenme süreçlerine tabi olduğunda biyopolitik tahakküm döneminden söz etmiş oluyoruz. Bu anlamda da biyopolitik üretim kavramını, üretimin doğrudan yaşamın üretilmesi anlamında, üretim süreçlerinin bütün yaşamı kapsamasının ifadesi olarak kullanmaya çalıştığımızı söyleyebiliriz.²⁷ Toplumsal hayatın fabrika, ulusal fabrika ve küresel fabrika süreçlerinden geçerek günümüze uzandığını düşünen ve biyopolitik üretimi toplumsal hayatın fabrikalaştırılması olarak gören Baysoy'un dediği gibi, "biyopolitik üretim, sermaye birikim süreçlerinin işletilip çalıştırılmasına içkin, toplumsal hayatın üretimi ve yeniden üretimidir" (2006: 57). "Biyopolitik alanda hayat üretim için çalışmak ve üretim de hayat için çalışmak haline getirilmiştir" (Hardt ve Negri, 2012: 54). "Hayat artık çalışma gününe tabi yeniden üretim çevrimlerinde üretilmiyor; tam tersine, hayat bütün üretime nüfuz etmiş ve onu tahakküm altına almıştır. Aslında emeğin ve üretimin değeri hayatın bağrında belirleniyor" (Hardt ve Negri, 2012: 362). Dolayısıyla toplumsal fabrika anali-

²⁷ Biyopolitik tahakküm ve biyopolitik üretim kavramlarını ayrı ayrı kullanmak akıllarda soru işaretinin doğmasına yol açabilir. Gerek başlığı biyopolitik üretim yerine biyopolitik tahakküm olarak adlandırmak, gerekse metin içinde biyopolitik tahakküm kavramına yer vermek, bu evreyi biçimsel ve gerçek tahakküm dönemlerinin bir sonraki uğrağı olarak ele aldığımızı göstermek adına bütünselliği korumak için tercih edilmiştir. Her iki kavram genellikle birbirinin yerine kullanılabilirken özünde emeğin sermaye tarafından tahakküm altına alındığı yeni döneme, emeğin büründüğü biyopolitik niteliği ortaya koyarak işaret etmektedir ve bu anlamda da kuşkusuz ikisini de dönemeleştirme olarak düşünmek gerekmektedir. Dolayısıyla temelde disiplin toplumundan denetim toplumuna, maddi emekten maddi olmayan emeğe, fordist üretimden post-fordist üretime doğru tarihsel bir geçişi nitelendirmek için kullanılmaktadır.

zinde de söylediğimiz gibi emeğin yalnızca fabrika mekânında ve zamanında tahakkümünden ziyade tüm yaşamın fabrika halini alması, sermayenin genişleyerek ve daha da yoğunlaşarak artı-değer üretimini tüm toplumsal alana yayması, yani yaşamın ve üretimin iç içe geçmesi söz konusudur ki, böylece üretim zamanıyla yaşam zamanı arasındaki ayrımının ortadan kalkmasıyla artık bütün kullanım değerleri de değişim değerine çekilmiş durumdadır. “Emek ve değer artık biyopolitiktir, çünkü yaşamak ve üretmek birbirinden neredeyse ayırt edilemez hale gelmiştir. Yaşamın tamamı üretim ve yeniden üretimle dolu hale geldikçe toplumsal yaşamın kendisi bir üretici makine haline geliyor” (Hardt ve Negri, 2011b: 164). “Şu var ki, biyopolitik olan, bütünsel emek gücünün ve onun toplumsal yeniden üretim koşullarının eğilim gösterdikleri sınırdır; yaşamın üretim etkinliğine indirgenmesinin (sermayenin istediği gibi), yaşamı üretici güç olarak yeniden keşfetmeyi sağladığı yerdir” (Negri, 2006d: 224). Hardt ve Negri, maddi olmayan emeğin yeni hegemonik biçimi olarak gördükleri biyopolitik emeği, sadece maddi mallar üretmekle kalmayıp ilişkileri ve de toplumsal yaşamın kendisini de üreten emek olarak ifade etmektedir ki, bu bağlamda da biyopolitik terimi onlara göre, ekonomik, siyasal, toplumsal ve kültürel arasındaki geleneksel ayrımların giderek bulanıklaştığını anlatır (2011b: 123). Maddi üretim araba, televizyon vb. toplumsal yaşamın araçlarını yaratırken fikirlerin, imajların, bilgilerin, iletişimin, işbirliğinin ve duygulanımsal ilişkilerin üretimini içeren maddi olmayan emek biyopolitik niteliğe sahip olarak yaşamın kendisini üretir (2011b: 162). Canlı emek ile cansız emek arasındaki ayırmadan söz etmek artık mümkün değildir, maddi olmayan emek biçimi altında emek sabit sermayeleşmiştir. Biyopolitik tahakküm döneminde toplumsal olarak gerekli emek zaman, artı-emek zamana dönüşmüştür ve gerçek tahakküm döneminde ele aldığımız üretim zamanı ile dolaşım zamanı tartışmasındaki ayırım ortadan kalmıştır. Dolaşım alanı üretimin bir ögesi olmuştur. Sermayenin dolaşım süreci artık toplumsal ilişkilerdir, yaşam biçimleridir. Bu evrede nitel zaman, artık fabrika mekânındaki makinede donmak durumunda değildir, toplumsal alanda doğrudan canlı emek olarak sermayeleşebilmektedir. Bu dönemin en temel özelliği olarak niceliksel emek zamanının değil, niteliksel emek zamanının sermayeleşmesi söz konusudur, yani niceliksel emek zamanının metalaştırılmasına değil, niteliksel emek zamanının metalaştırılmasına dayalı değer üretim ilişkilerine geçilmekte ve üretim-yeniden üretim, üretken-üretken olmayan emek, üretim zamanı-dolaşım zamanı arasındaki ayrımlar ortadan kalkmaktadır ki, bunun bağlamı da maddi

olmayan emektir. “Gerçek tahakkümde artı-değer üretimi ve değişim değerinin toplumsallaşması, değer in emek zaman üzerinden ölçülmesini sağlayan diyalektik temelinde işletilir. Artı emek zamanın artırılması, emeğin makineler yoluyla verimli kılınmasına bağlıdır. Oysa biyopolitik tahakkümde, değer in ölçüsü emek zaman olmaktan çıkar” (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu, 2012: 79-80). Biyopolitik üretimde değer in ölçü birimi olarak emek zamanı görmenin, iş ile iş dışı zaman arasındaki belirgin ayrımı ortadan kaldıran maddi olmayan emeğin varlığıyla birlikte olanağı kalmamıştır. Hardt ve Negri’nin ifade ettiği gibi, “post-modernliğe geçişte, emeğin asli koşullarından biri ölçü dışı işlev görmesidir. Zamansal emek düzeni ile emeğe dayatılan öteki ekonomik ve/veya politik önlemler yerle bir olmuştur. Bugün emek doğrudan doğruya bilgi, duygulanım, bilim ve dil güçleri tarafından harekete geçirilen bir toplumsal kuvvettir. Gerçekte, emek genel bir zekanın ve beden in ölçü dışı üretici etkinliğidir (2012: 355-356). Maddi olmayan emek, bütün toplumun üretimine ve yeniden üretimine yönelmiştir. Bu bağlamda da “toplumsal yaşamın biçimlerini üretmeye yönelik olması anlamında biyopolitiktir; dolayısıyla bu emek türü sadece ekonomik olmakla kalmaz, derhal toplumsal, kültürel ve siyasal bir güç haline gelir” (Hardt ve Negri, 2011b: 84). Maddi olmayan emeğin temel niteliği iletişimi, toplumsal ilişkileri ve işbirliğini üretmesidir; fikirler, semboller, kodlar, metinler, dilsel figürler, imajlar vb. ürünler üretir. Bu eksen de emek nosyonunun yeniden tanımlanmasına neden olan emek güçlerinin bilimsel-iletişimsel-dilsel hale gelmesi, bilimin-iletişimin-dilin üretici güce katılması “genel zeka”nın oluşumudur. Genel zeka, “birikmiş bilgiler, teknikler ve beceriler tarafından yaratılmış kolektif, toplumsal bir zekadır” (Hardt ve Negri, 2012 361). Burada biyopolitik üretim döneminde maddi emeğin ortadan kalkmış olduğundan değil, bunların maddi olmayan mallara veya faktörlere bağlı oluşundan, maddi olmayan emek tarafından harekete geçirilişinden ve üretken kılımlarından bahsediyoruz. Aksine maddi olmayan emek maddi emek biçimleriyle iç içe geçer, maddi olmayan üretimin tamamında kullanılan emek maddi kalmaya devam eder, maddi olmayan şey burada emeğin ürünüdür (Hardt ve Negri, 2011b: 123). “Gayri maddi emeğin merkezi bir konuma sahip olduğunu ileri sürmek diğer emek biçimlerinin, örneğin fabrika üretiminin ortadan kalktığını söylemek değildir. Böyle bir iddia toptan saçmadır. Gayri maddi emeğin diğer üretim biçimleri üzerindeki baskınlığını sağlayan bir eklemlenme, bir ilişkiler ilişkisi olduğunu iddia etmek anlamına gelir” (Read, 2014: 212).

Dönemin temel özelliklerini biraz daha toparlayacak olursak, üretim ve yeniden üretim ayrımının muğlaklaştığı bu süreçte Hardt ve Negri'ye göre biyopolitik üretim döneminin niteliklerini ortaya koymak için Marx'a dönüş yaparak sermayenin bileşimini incelemek, yani emek gücü ve sabit sermayenin oran ve rolünü ayırt etmek ve bunun yanı sıra özelde emeğin teknik bileşimini çözümlenmek gerekmektedir ve bu ekseninde de onlar, kapitalist değer üretici emek biçimi olarak maddi olmayan üretimin baskın karakteri (hizmet üretiminin, tarım ve endüstriyel üretim üzerindeki hegemonyası), yani imgeler, enformasyon, bilgi, duygulanım, kodlar ve toplumsal ilişkilerin vb. kapitalist değerlendirme süreçlerinde, maddi metalara veya metaların maddi yönlerine ağır basması; çalışmanın kadınsallaşması, yani ücretli emek piyasasındaki kadın oranının artması, hem erkek hem de kadınlarda emeğin zamansal esnekliği, geleneksel olarak kadın işi olarak bakılan duygusal, hissi ve ilişkiyel görevlerin, dünyanın farklı bölgelerinde farklı biçimlerde de olsa emeğin tüm kesimlerinde merkezi önem kazanması (ki, çalışmanın kadınsallaşmasındaki vurgu aslında duygulanımsal emek üzerinedir); küresel emek piyasasında toplumsal ve ırksal karışım süreçleri ve yeni göç motiflerinin varlığı şeklinde üç temel nitelik belirleyerek bu dönemi betimlemektedir (2011a: 141-144). Sermayeyi Marx'dan hareketle, özellikle Bonafeld tartışmasında “şey” olarak değil, toplumsal ilişki olarak kavramamız gerektiğini söylemiştik. Bu üç madde tam da biyopolitik üretimde sermayeyi toplumsal ilişkinin yeniden üretimi olarak kavramanın tezahürüdür. Hardt ve Negri'ye göre biyopolitik süreç bununla alakalıdır. Fakat biyopolitik üretimde sermayeyi sadece toplumsal bir ilişki olarak değil, sermayenin organik bileşimini bozan *açık* bir toplumsal ilişki olarak kavramamız gerekmektedir. Biyopolitik emeğin ürettiği toplumsal ilişki, sermayenin komutasından çıkan *açık* toplumsal ilişkidir. Biyopolitik emek gücü, toplumsal ilişkiyi sermaye olarak üretmeyi reddedip karşısına *açık* toplumsal ilişki üretimini yerleştirir. Bu durum kendisini sermayeden otonom ve özgür kılmasıyla ilişkilidir; bu bir “ortaklık” üretimidir ve bu kaçış çizgileriyle inşa edilen ortaklık üretiminden maddi malların üretiminde söz etmek mümkün değildir, bundan ancak şimdi biyopolitik emek gücünde söz edebilmekteyiz. Son kertede biyopolitik emek gücü otonom ve *açık* toplumsal bir ilişki üretimidir ve bir “ortak”lık üretimidir. Kapitalizmin sömürüsü, işte bu “ortak” üretime dışsaldır, yani biyopolitik sömürü üretim süreçlerine dışsaldır, üretimin dışından dışsallıklar olarak bu üretime el koyma biçimine dayanmaktadır ki, bunun için dışsallıklar yoluyla el koyabileceği değeri üretir ve tam da bu neden-

le sömürü ortak varoluşa el koyma şeklindedir, yani ortak varoluşa el koyan dışsallıklar üzerinden (üretim veya mülkiyetten ziyade) sermaye birikimi oluşur veya başka bir ifadeyle sermaye dışsal olarak üretilen değere biyopolitik sömürü aracılığıyla el koyar diyebiliriz (burada Negri, üretim süreçlerindeki içsel bağlantılar aracılığıyla üretilen kar ile dışsal bir ele geçirme tarzı olan rant örneğini daha iyi anlaşılacak adına sunar). Negri’de ortak olanın sömürülmesi ise, “kapitalist komutanın ve kapitalist temellükün, emek ve yaşamın örgütlenmesi içinde, yalnızca tek tek eyleyenlere yönelmediği; emeğin verimli olmak için oluşturduğu ortak ilişkilere saldırıp nüfuz ettiği anlamına gelir” (2006d: 224). Bu tablo iki nedenlidir. Birincisi, neoliberal düzende kapitalist birikimin hem kamusal zenginliği hem de ortak varoluşta toplumsal olarak bulunan zenginliği özel mülkiyete dönüştürerek, mülksüzleştirerek ilerlemesidir ki, ilkel birikim üzerine tekrardan yoğunlaşmak tam da bu bağlamdadır; çünkü bu kavram doğrudan insani, toplumsal ve doğal zenginliğe el koyma aracılığıyla Marx’ın zenginliğin birikimini kapitalist üretim süreçlerinin dışında anlamasına olanak sağlamıştır. İkincisi ise yukarıda da belirtilen emeğin teknik bileşimindeki dönüşümün üç ana eğiliminin (her eğilim emek gücünün kapitalist kontrol stratejilerine işaret eder, ama her bir eğilimin değer yaratımını engellediği de unutulmamalıdır) hepsinin de sermayenin artı-değer üretmek için el koyduğu zenginliğin (bilgiler, enformasyon, imgeler vb.) ortak varoluş formalarının üretiminde rol oynamasıdır ki, bu biçim ilkinden farklı olarak durağan, doğal kaynakları kapsayan geleneksel bir görüş değil, hem emeğin üretimini hem gelecek üretimin araçlarını içeren dinamik bir anlayıştır, bu ortak varoluş sadece paylaşılan dünya değil, yarattığımız dillerdir, kurduğumuz toplumsal adaletlerdir, toplumsallık tarzlarıdır ve bu ikinci biçim biyopolitik emek sömürsünün yeni biçimlerini anlamada oldukça değerlidir (Hardt ve Negri, 2011a: 147-149). Kaçış çizgileriyle inşa edilen ortak olanın üretiminden, ancak maddi olmayan emek biçiminde söz edebiliriz demiştik. Biyopolitik emek gücü bireysel değil, kolektif üretimdir, bu anlamda da sadece ortak varoluş alanında meydana gelebilir. Maddi olmayan emekte kodlar, duygular, imajlar vb. ancak ve ancak işbirliği ve elbirliği içindeki ortak olan tarafından üretilir, yalnızca ortak olanın alanında meydana gelebilir.

“Maddi olmayan emek, dolaysız, içkin bir şekilde toplumsal etkileşim ve ortak faaliyet gerektirir. Başka bir ifadeyle, maddi olmayan emeğin ortak oluşu, daha önceki emek biçimlerinde olduğu gibi dışarıdan dayatılmış ve örgütlenmiş bir şey değildir; *ortaklık bizatihi emek faaliyetine tam anlamıyla içkindir.* /.../ Beyinler ve bedenler

değer üretmek hala başkalarına ihtiyaç duyarlar, ama ihtiyaç duyulan o başkaları, artık zorunlu olarak sermaye ve onun üretimi yönlendirme yetileri değildir. Bugün üretkenlik, servet ve toplumsal artıkların yaratılması, dilsel, iletişimsel ve duygulanımsal ağlar yoluyla ortaklaşa etkileşim biçimi alıyor. Dolayısıyla görünen o ki, maddi olmayan emek yaratıcı enerjilerini dışavurarak bir tür kendiliğinden ve basit komünizm imkanı sağlar gibi görünüyor” (Hardt ve Negri, 2012: 298-299).

Hardt ve Negri'nin ifadesiyle “biyopolitik süreç, sermayenin bir toplumsal ilişki olarak yeniden üretimiyle sınırlı değildir; fakat aynı zamanda sermayeyi yok edebilecek ve tümüyle yeni bir şey yaratabilecek özerk bir süreç için bir potansiyel temsil edilmektedir” (2011a: 146). Dolayısıyla *açık* toplumsal ilişki söylemini emeğin otonomlaşmasının altını çizerek birkaç adım ileri taşımak zorundayızdır. Hardt ve Negri'ye göre, sermaye önceki evrelerinde emek gücü ve emek üzerindeki komutasını kendi içinde tutabilirken, yani değişken sermaye ve sabit sermayenin organik bileşimini kurabilirken, bugün sermayenin organik bileşiminde büyüyen bir kopuş, değişken sermayenin politik kontrol ve komuta kuvvetleriyle birlikte sabit sermayeden ayrılışı, sermayenin dağılışı söz konusudur (2011a: 158). İşte tam da bu noktada emeğin otonomlaşmasına yönelmiş oluyoruz. Yukarıdaki sözleriyle Hardt ve Negri emeğin biyopolitik üretim sürecinde kendine ait toplumsal işbirliği formları oluşturmasının ve otonomlaşmasının altını kalınca çizmekteydi. İfade ettikleri gibi, “biyopolitik emekgücü kapitalist bünye içinde işleyen bir organ olmaktan ziyade giderek daha fazla özerk hale geliyor; sermaye de disiplinci rejimleriyle, ele geçirme aygıtlarıyla, el koyma mekanizmalarıyla, mali ağlar ve benzeri şeylerle basitçe bu beden üzerinde bir parazit gibi geziniyor” (2011a: 151). Dolayısıyla biyopolitik üretim dönemi emeğin otonomlaşması için büyük bir potansiyel taşır, biyopolitik emek kapitalist komutanın sınırlarını ihlal eder ve onu krize sokar. Sermaye onlara göre artık emek gücünü özümlemekte zorlanmaktadır ve belki de bu emek gücünü ifade etmek için “değişken sermaye” terimini bile kullanmamak gerekmektedir; çünkü emek gücünün “sabit sermaye”yle olan ilişkisi kopma noktasına gelmiştir (2011a: 158-159). Yazarlar emeğin otonomlaşması bağlamında “kaçış” olarak da ifade edilen “toplu çıkış” (*exodus*) kavramına işaret ederler. Onlara göre “toplu çıkış” sadece ortak varoluş, ortak olanı kurma temelinde olanaklıdır. Sınıf mücadelesi biyopolitik üretimde artık “toplu çıkış” biçimine bürünmüştür. Toplu çıkış kavramıyla tam olarak biyopolitik kuşatma karşısında iktidar alanını boşaltma, kapitalist komuta mekanizmaları noktasında ret ve çekilme kastedilir. Bu kavramsallaştırma çokluğun kuracağı komünist toplumsallık açısından adeta bir önkoşul olarak vurgulanır. Dolayısıyla kavrama hem her tarafa

yayılan kapitalist toplumsal ilişkilerin topyekun reddi hem de komünist toplumsallığa yönelme düzleminde kuruculuk rolü atfedilir. Toplu çıkış, sermayenin biyopolitik emek gücünün üretici kapasitesine el konulmasının reddidir (biyopolitik emek gücünün üretkenliğinin reddi değil), onun otonom gücünü gerçekleştirerek sermayeyle olan ilişkiden tamamıyla “çıkış” işaret edilmektedir. Yazarların dediği gibi, “toplu çıkış, sermayenin toplumsal ilişkisi içindeki açılmayı izleyip eşiği geçerek yaratılan, sermayeyle ilişkiyi aşan üretici kapasitelerin bir ifadesidir” (2011a: 160). Çıkış eyleminden daha etkin olan hiçbir şey yoktur diyen Virno ise “terk, mücadelenin içinde gerçekleştiği şartları değiştiremez bir ufuk olarak varsaymaktan ziyade, bu şartları dönüştürür; problem karşısında sunulan seçeneklerden birini ya da diğerini yeğlemek yerine, bu problemin içinde ortaya çıktığı bağlamı değiştirir. Kısacası çıkış, oyunun kurallarını değiştiren ve rakibin dengesinin bozan zapt edilemez keşiften oluşur” (2013: 80) sözleini sarfetmektedir.

Emeğin otonomluğu tartışmasında Hardt ve Negri, iki noktanın altını çizmektedir. İlki ortak varoluşun hem temel hem ürün olarak ekonomik üretimdeki merkezi veya yoğunlaştırılmış yeni rolü iken ikincisi emek gücünün üretkenliğinin, sermaye tarafından istihdamı tarafından belirlenmiş sınırları giderek daha fazla aştığı gerçeğidir (2011a: 159). Nitekim emek gücü her zaman sermayenin sınırlarını aşan fazlalık üretmektedir. Endüstriyel üretimde maddi ürün fazlasından söz edilirken, biyopolitik üretimde söz konusu olan kapasite fazlalığıdır. Yazarların ifade ettiği gibi, “emek gücü sermayeyle ilişkisinde her zaman fazla verir, insanlar işte ürettiklerinden çok daha fazlasını yapma ve çok daha fazlasını üretme kapasitesine her zaman sahiptir. Bununla birlikte, üretim süreçleri, özellikle de endüstriyel süreç geçmişte sermayenin sınırlarını aşan potansiyelin gerçekleştirmesini ciddi düzeyde sınırlamıştır. /.../ Buna karşılık duygulanımsal ve zihinsel yetenekler, işbirliği ve örgütsel ağlar oluşturma kapasiteleri, iletişim vasıfları ve biyopolitik emeği karakterize eden diğer yetiler genellikle çalışma yeri odaklı değildir. Biyopolitik emek gücünün kapasitesi çalışmayı aşar ve yaşamın içine yayılır” (2011a: 158-159). Dolayısıyla bu fazlalık, endüstriyel üretimde sınırlandırılırken sabit sermaye olma niteliğinden çıkma eğilimiyle biyopolitik üretimde doğrudan açığa çıkmıştır. Çünkü endüstriyel üretimde emek gücünün potansiyeli -belirli bir- mekânda ve zamanda tahakküm altına alınırken biyopolitik emek gücünün kapasitesi yazarların dediği gibi bizzat yaşamın içine nüfuz etmekte ve çalışma mantığını aşmaktadır. Burada biyopolitik emek yersiz yurtsuzdur, merkezsizdir, yatay ağlar içinde örgütlenir. İşte emeğin meşhur

Negrice söylersek “bir fazlalık üretmesi” tam da bunu ifade etmektedir. Bu fazlalık emek gücünün veya toplumun bakış açısından değil, sermayenin bakış açısından fazladır; çünkü biyopolitik emek bireysel kapitalist tarafından el konabilecek bir ekonomik değer üretmez, sermayenin genellikle dışsallıklar olarak (ortak zenginlik, yaşam tarzları, toplumsal ilişkiler vb.), geniş bir toplumsal düzeyde el koyabileceği ekonomik değerler üretir (2011a: 160). Negri için, “fazlalık, sermaye tarafından tamamen yeniden soğrulamayacak öz-değerlenme mekanlarının yaratılmasına izin verir: en iyi durumda bu mekanlar otonom emek hacminin ya da daha net bir ifadeyle çokluğun üretici tekilliklerinin, daimi bir “kovalamacası”yla geri kazanılabilir yalnızca” (2014: 28). Zihinsel, maddi olmayan ve duygulanımsal üretim, zamansallığın dışına çıkılması bağlamında emeğin ölçülemezliğiyle ilişkili olarak “bir fazla”lığı açığa çıkarır; çünkü zamansallık postfordizm çağında bütünsel olarak da sermayenin yapıları içine kapanamazdır, zamansallık emeğin yaratıcı enerjisinin idrak edilmesinde yetersizdir ve dolayısıyla burada biyopolitik emeğin bir fazlalığı kendisini ölçütün ötesinde bir üretim olarak, yani nicel ölçümün dışarısı olarak sunmaktadır ve güçlük tam da burada daima yeniden kendisini göstermektedir, yani bir anlamda bu üretim, ölçüt düşüncesinin ötesine geçecek, mutlak anlamda olumlayıcı ve olumlu bir yoldan, canlı emeğin yalın gücü haline gelmek adına ölçümün sınırlarının olumsuz bir aşılması olarak tanımlanmasına son verecektir (2014: 28-29). Negri, fazlalık tartışmasını değer yaratıcı eylemin bilişsel ve maddi olmayan ürününden geldiği ve ayrıca emek-değer yasasından kaçtığı bu konunun bir adım ötesine sıçrama yapıp diğer boyutta farklı bir düzeyde Foucaultcu iktidar okumasına referansla iktidarın her zaman için ölçülebilir olduğu (ölçüt ve aralık fikrinin disiplin ve denetimin hassas enstürmanları olduğu) yerde ya da iktidarın tam aksine ölçülemez, indirgenemez farkların saf ifadesi olduğu yerde, biyoiktidarın işleyişi ile biyopolitik direnişin gücü arasındaki ontolojik asimetric ilişkiye temas eder (2014: 25-26). Bu temas tam da daha önce değindiğimiz biyoiktidar ile biyopolitika arasındaki iktidar-direniş ikiliğinin biyopolitik emeğin ölçülemez ve sınırlandırılmayan bir fazlalık üretiyor olduğu niteliğine taşınmasıdır. Son kertede ölçsüzlük, öncelikli olarak değer yaratıcı bir eylemin bilişsel ve maddi olmayan bir ürüne dönüştüğü ve değer-emek yasası dışına çıktığı emeğin örgütlenişinin yeni çözümlemesiyle ilişkilidir ve diğer yandan da farklı bir boyutta, biyoiktidarların işleyişiyle biyopolitik direnişin gücü arasındaki -ontolojik- asi-

metriyle ilişkili olarak iktidarın ölçülebilir olduğu her yerde güç aksine ölçülebilir değil, indirgenemez farkların saf ifadesidir.

Biyopolitik üretim dönemini, biçimsel tahakkümden *toplumsal bios*'un kuşatılması olarak idrak edilen gerçek tahakküme geçişe yerleştirerek okumaktayız. Daha anlaşılır bir ifadeyle biyopolitik üretimi gerçek tahakkümün yoğunluğunun en üst düzeye çekilmesiyle betimlemeye çalışıyoruz; ancak bu dönemlendirmeye insanın kendisinin sabit sermayeye dönüşmüş olmasına işaret etmek için yönelmekteyiz. Nitekim değer belirlenim biçimi açısından düşündüğümüzde değerlendirme sürecinin maddi olmayan emek vurgusuyla artık üretim süreci olmadığını, bütün bir yaşamın kendisi olduğunu söylemiştik. Postone, “gerçek tahakkümle birlikte kapitalist üretimin amacı -ki, bizzatı aracıdır da- kendi gerçekleşmesinin maddi araçlarını biçimlendirmektir. Üretimin maddi biçiminin ilişkisi ve bu ilişkinin amacı bundan böyle rastlantısal değildir. Daha çok soyut emek, somut emeği kendi suretinde nicelleştirmeye ve ona biçim vermeye başlar; değer soyut hakimiyeti bizzat emek süreci içerisinde cisimleşir” (1993: 182) demektedir. Burada maddi üretim ilişkisinin amacıyla değeri işaret eden Postone’a göre Marx’da gerçek tahakkümle birlikte artık üretim sürecinin güncel, yani fiili veya gerçek hammaddeleri, maddi ürünlere dönüştürülen fiziksel materyaller olmaktan çıkmıştır; ancak yine somutlaştırılan emek zamanları toplama hayat veren, cansuyu teşkil eden işçilerdir ve gerçek tahakkümle birlikte değerlendirme sürecinin belirlenimi maddileşir (somutlaşır), insan ise abartısız bir şekilde araç olmuştur (1993: 182). Biçimsel tahakküm döneminde sermaye için birikim sürecinin temel meselesinin gerekli emek zamanı minimuma indirip artı-emek zamanı çoğaltmak olduğunu uzunca tartışmıştık. Şimdi ise kapitalist büyümenin koşulu, bilim ve teknolojinin sermayenin üretici gücü haline gelmesine paralel olarak, gerekli emek zamanı azalıp kullanılabilir zaman artarak açığa çıktığında, bu zamanı artı-emek zamana dönüştürmektir, bu da bir anlamda toplumsal fabrika analizinde söylediğimiz sermayenin değerlendirme süreci olarak fabrikadan çıkıp üretimi, daha doğrusu artı-değeri toplumsallaştırması ve bu bağlamda da aslında toplumsal alanın tamamını artı-değer alanı olarak kuşatması demektir. Burası esasen artı-değerin kar biçiminde toplumsallaşmasıyla ilişkilidir. Dolayısıyla Negri’nin dediği gibi, “artı-değerden kâra, yani genelleşmiş ve toplumsallaşmış artı-değere geçiş: Başlangıçta üretimin bir kategorisi olan artı-değer, şimdi toplumsal bir kategori haline gelmiştir. Artık analizin bir üst düzeye sıçraması zorunludur. Bunu gerekli kılan, sermayenin üretken gücü ve geniş-

leyen artı-değerin ilk kaynağından alınıp bu oluşumun genel koşullarına yayılma gücüdür. Ve bu toplumsallaşmasının ve tartışmanın terimlerinin bu yer değiştirmesinin, yaklaşımın genel yasalarını ve sömürünün eleştirisine yönelik kriteri yeniden üretmek zorunda olduğunu söylemeye bile gerek yok” (2006b: 156). Negri devamında, “sonuç olarak, sermaye sadece üretim sürecindeki sömürüden ibaret değildir, aynı zamanda sadece canlı emek gücü tarafından üretilen toplumsal boyutları haksız yere kendine mal eder. Canlı emek, sermayenin toplumsal değerini devam ettirmenin bir koşulu olarak içerilir ve konumlandırılır” (2006b: 157) demektedir. Nitekim bu noktada, biyopolitik üretimde sermayenin başvuru yeri olarak canlı emek ve onun üretici gücünü görmekteyizdir, yani hatırlatmaya çalıştığımız gibi sermayenin meselesi kullanılabilir zamanda değer, artı-değerin canlı emek tarafından üretilip üretilmediğidir. Canlı emek sermayenin birikim sürecine yerleştiğinde, yaşamın bir kar nesnesine dönüşümünü işaret ediyoruz ve dolayısıyla biyopolitik üretim kavramsallaştırması tam da bunun ifadesidir. Marx okumasında Negri için hem artı değer hem de kar (sömürünün niteliği farklı olsa da doğası aynıdır), canlı emeğin tahakküm altına alınmasına dayanır, artı-değer üzerinden sömürü söz konusu olunca canlı emek üretim ilişkileri içinde düşünülürken, kar üzerinden sömürü söz konusu olunca canlı emek üretim koşullarının karşısına, bütünsel birikim sürecine yerleştirilir (2006b: 161). “İkisi arasındaki fark sömürünün doğasını değiştirmez ve bunun kanıtı, bu noktada çelişkinin tekrar, artı değer kategorisinin ortaya koyduğu şekliyle sadece sömürülenlerle sömürenleri karşı karşıya getirerek değil, aynı zamanda antagonizmayı toplumsal açıdan daha kapsayıcı şekilde ölü emek ile canlı emek arasındaki ilişkiye doğru genişleterek ortaya çıkmasında yatar” (2006d:161). Ne var ki hem artı-değer hem de kar canlı emeğin tahakküm altına alınmasına dayanıyorsa canlı emek nasıl artı-değer üretir sorusu akıllara gelmektedir. Bu noktada da Marx’ın üretken emek kavramı, yani canlı emeğin artı-değer üretmesi olarak üretken emek analizi düşündürücüdür; çünkü üretken emekte canlı emeğin ücretini sermayeden alacak şekilde istihdam edilmesi ve elbette ki artı-değer üretme zorunluluğu söz konusuydu. Öncelikli olarak şunun altını kalınca çizelim ki, gerçek tahakküm evresiyle birlikte canlı emeğin bedeninin artık ölü emeğin tahakkümü karşısında üretim sürecinden dışlanarak biyolojik bedenine sürgün edildiği unutulmasın. O halde yeni değer kaynağı olarak sermaye, canlı emeğin üretici gücünü yeni bir emek gücü olarak ele alabilmekte ve kendine tabi kılabilmektedir. Sermaye şimdi canlı emeğin yaratıcı kapasitesini en üst düzeye çekerek sonuna ka-

dar kullanmaya çalışır. Dolayısıyla artık canlı emeği, disipliner toplumdaki gibi fabrikaya ve diğer kapatma mekânlarına hapsetme söz konusu değildir, canlı emek üretim sürecinden dışlanarak biyolojik bedenine sürülmüştür, çıplak yaşamına terk edilmiştir (ki, bu asla bir özgürleştirme değildir). Burası tam da canlı emeğin kendini değerli kılmasıyla ilişkilidir. Kendini değerli kılma yaratıcı kapasiteyi en üst düzeye çıkarma ise toplumsal fabrika analizinde söylediğimiz gibi sermaye açısından Negrici bir dille ifade edersek onun dolaşım sürecinde değer üretme olanağını taşımasını mümkün kılacak bir değer yaratılmasıyla ilişkilidir. İşte tam da bu noktada canlı emek biyopoliktir. Canlı emeğin yaratıcı kapasitesi artık değerlendirme sürecine doğrudan tabi kılınmıştır; bu anlamda da Negri'den hareket edersek çalışma değil, emeğin doğrudan toplumsal faaliyet halini alışından söz ediyoruz. Bu bağlamda da çalışmanın toplumsal faaliyete dönüşümüyle emeğin gözden kayboluşu ve emek ile sermaye arasındaki antagonizmanın silikleştiği göz ardı edilmemelidir. Dolayısıyla biçimsel tahakkümden gerçek tahakküme geçtiğimizde yaşamın her alanında artık sermaye için değer yaratan varlıklar haline gelmişizdir. Postone'un insan artık bir araçtır demesi tam da bununla ilişkilidir ve burada başvurmamız gereken Foucault'nun insan sermayesi (*human capital*) kavramıdır. Foucault'ya göre neoliberalizmde sermayenin birikimi, artık insan sermayesinin birikimidir, yatırım bağlamında insan kendisinin girişimcisine dönüşmüştür (2010: 219-220). Kast edilen “kendinin girişimcisi” bir birey olarak *homo œconomicus*'tur. Değer artık insan sermayesinin -kendisini- dolaşım sürecinde değerlendirilmesi anlamını taşımaktadır. Foucault için insan sermayesinin doğuştan ve sonradan edinilen olmak üzere iki niteliği söz konusudur. Doğuştan gelen unsurlar için aslında yapılabilecek pek bir şey yoktur (aslında genetik düzenleme hariç); ancak sonradan edinilen değişkenler noktasında mesele yatırımdır ki, burada Foucault başlangıç yatırımlarından ve özellikle annenin çocuk üzerindeki yatırımından detaylıca bahseder (2010: 228-230). Fakat bizim burada kastettiğimiz bunun çok daha ötesinde yaşam tarzı ve toplumsal ilişki üretimine kadar geniş bir düzlemde, neoliberalizmdeki rekabet sistemine dayalı olarak insanın kendisine yaptığı yatırımdır. İnsanın sabit sermayeye dönüşümü veya insan sermayesi aslında Marx'ın *Grundrisse* ve *Dolaysız Üretim Süreci*'nde mevcuttur. Sabit sermaye endüstriyel üretimde makinelerken burada ise artık bizzat insanın kendisidir, insanın *toplumsal bedeni*'dir. Marx, *Grundrisse*'de açıkça, “emek zamanından tasarruf, serbest zamanın, yani bireyin tam gelişmesi için zamanın artması demektir ve bu da gene en büyük üretken

güç olarak emeğin üretken gücü üzerinde etkisini gösterir, bu tasarruf dolaysız üretim süreci açısından bakıldığında sabit sermaye üretimi olarak görülebilir; *bu sabit sermaye insanın kendisidir*” (2013b: 180) demiştir. Fakat burada Marx’ın söylemek istediği elbette ki salt olarak emeğin sömürsü değil, gerçek tahakküm süreciyle ilişkili olarak toplumsal ilişkilerin ve toplumsal yaşamın sermayenin değerlenme sürecine tabi kılınmasıdır ki, Postone’dan hareketle bizim tartışmayı gerçek tahakküm üzerinden yürütmemiz bu nedenledir. Buradaki tartışmaya hemen Virno’yu çağırmanız gerekmektedir. Virno emek gücünün, kendisine karşılık gelen edimlerden tamamıyla ayrı olarak saf potansiyel (üretme potansiyeli), başka bir ifadeyle *dunamis* olduğunun altını kalınca çizerek kapitalistlerin özgül hizmete dönük bir kapasiteyi değil, bizzatıhi üretme kapasitesini satın aldığını vurgular ve Marx’ın, “emek kapasitesi dediğimiz zaman, emekten söz etmiş olmuyoruz; tıpkı sindirim kapasitesi denildiği zaman, sindirimden sözedilmiş olmayacağı gibi” (1986: 188) sözlerine atıfta bulunur. Ona göre, “emek gücü felsefi düşüncenin temel bir kategorisini (lafzi anlamıyla) cisimleştirir: potansiyel, yani *dunamis*. /.../ Bu potansiyel *dunamis*, namevcutluk, soyut bir kavram olarak kalmak yerine pragmatik, ampirik, sosyo-ekonomik bir boyut kazanır. Henüz daha uygulanmamışken, “potansiyel”, kapitalist ve işçi arasındaki değişimin kalbinde yer alır. Satışın nesnesi gerçek bir varlık (fili olarak yürütülen emek hizmetleri) değil, özerk bir uzamsal-zamansal varoluşa kendinde sahip olmayan bir şeydir (türsel çalışma yetisi)” (2013: 92). Dolayısıyla Virno için sadece olanak olarak varolan bir şey satıldığında, bu şey satıcının canlı kişisinden ayrı düşünülememektedir, işçinin canlı bedeni, kendinde bağımsız varoluşu olmayan o emek gücünün dayanağıdır; en çeşitli insan yetilerinin bir toplamı olarak canlı beden emek gücünün dayanağı olduğu için Foucault’daki gibi yönetilmesi gereken bir nesne haline gelmektedir, kapitalistler işçinin yaşamıyla, bedeniyle yetiyi, potansiyeli, *dunamis*’i bünyesinde barındırdığı için ilgilenmektedir (2013: 93). Virno’da biyopolitikanın odağı, emek gücünün saf potansiyel oluşu ve bu potansiyelin işçinin dolaysız bedeninden ayrılmazlığıdır ki, biyopolitikanın temeli burada yatmaktadır. Tüm bunlardan hareketle Foucault’daki insan sermayesi kavramı Virno’da bu potansiyelin varoluşuna tezahür etmektedir diyebiliriz. Varoluş diyoruz; çünkü bu potansiyel tükenen, sonlanan bir şey değil sonuçta. Son tahlilde de biyopolitika kavramından tam da bu anlamda insan sermayesini veya canlı emeğin tükenmeyen yaratıcı kapasitesini kastediyoruz.

2.3.1. Maddi Olmayan Emek (*Immaterial Labor*)

Biçimsel tahakküm döneminden itibaren sermayenin emeği tahakküm altına alma biçimlerindeki dönüşümleri inceleyerek geldiğimiz bu noktada emeğin niteliğinde ve yapısında temel bir dönüşümden, bu dönüşümün kaynağı olarak maddi olmayan emeğin hegemonyasından derinlikli bir şekilde söz etmek gerekmektedir. Her ne kadar kavram günümüz itibariyle gerek bazı Otonomist çevrelerce gerekse Ortodoks Marksistlerce oldukça eleştirilse de, Hardt ve Negri bile kavramın muğlâk kalabildiğini (maddi olmayanın, emeğin ürünü olduğunu daha önce de söylediğimize göre bu açıdan Hardt ve Negri toplumsal yaşamı ve ilişkileri üreten emek olarak biyopolitik emek kavramını kullanmanın daha doğru olacağı kanısındadır) çekinmeden söylese de, ampirik kanıtlar beklense de ve hatta genellikle kullanım dışı kaldığına inanılsa da öncelikli olarak değerin kaynağının hala emek olduğunun altını çizerek biyopolitik üretim sürecinin temel belirlenimini ifade ettiğini inkâr edemeyeceğimiz için kavramı eğip bükmenin gerekli olduğu kanısındayız.²⁸ En nihayetinde Negri'nin dediği gibi, “politik olarak çağdaş biyoiktidar aşamasına geçiş, ekonomik olarak maddi olmayan emeğin egemen konuma geldiği kapitalist post-modernleşmeye geçiş aşamasına karşılık gelmektedir” (2005c: 100). Maddi olmayan emeğin baskın, diğer emek biçimleri karşısında hegemonik hale geldiği yönündeki ampirik kanıtlara girmek kuramsal tartışmamızın boyutlarını aşıya da

²⁸ Marazzi'nin maddi olmayan emek kavramının kullanımına dair şu sözlerle bir özeleştirici geliştirmektedir (2014: 32-33): “Ben, maddi olmayan emek ifadesinin kullanımıyla ilgili olarak bir özeleştirici yapmamız gerektiğine inanıyorum; bana göre bu ifade bir dizi kötü düşünceye yol açmıştır. Her şeyden önce “maddi olmayan emek” ifadesi bir oksimorondur: emek her zaman, hatta bilişsel olduğu zaman bile maddidir; emek hem fiziksel enerji harcanması hem de zihinsel enerji harcanması olarak yorucudur, bu nedenle maddi olmayan emek kavramını terk etmemiz, hiç değilse bilişsel yönü üstünde ısrar etmemiz ve maddi olmamayı mal ve hizmetlere bırakmamız gerektiğine inanıyorum, çünkü aksi takdirde çeşitli sorunları gözden kaçıırız. Örneğin ağır bilişsel çalışmaya bağlıdır: Son yıllarda hastalıklar, ağrılar ve depresyonlarda belirgin bir artış oldu. Tam da bu dönemde Amerikan iş piyasasıyla ilgili veriler çıktı ortaya: Son üç yılda 1.800.000 iş kadrosu değil, ama çalışan insan kaybedilmiş ve hemen hepsi de çalışamaz duruma gelmişlerdir. Çalışmadan kaynaklı bu ağır boyutunu küçümsememeliyiz; eğer küçümsersek, sanırım, bu süreçlerde söz sahibi olan hiç kimseyle diyaloga giremeyiz. Dil filozofları tarafından birçok kez dile getirilen Descartesçi bir tutumla bedeni akıldan ayırma yanlışlığına düşmemeliyiz, aksi takdirde içinden çıkmanın zor olduğu tuzaklara düşme tehlikesine gireriz.” Bir diğer önemli Otonomist Marksistlerden Caffentzis (2005) ise Negri'nin Marksist değer yasasını görmezden geldiğini savunarak maddi olmayan emek kavramsallaştırmasına dair eleştirilerini sunmuştu. Dyer-Witheyford (2001), emek cephesinde yarılma faylarının sınıfın farklı kesimlerinin geniş bir yelpazede maddi olmayan emekçiler çatısında toplanmasıyla ortaya çıkacağını düşünmüştü. Federici (2006) ve Weeks (2007) duygulanımsal emek kavramının eviçi emeği içermediği üzerinden feminist kuram merkezinde Hardt ve Negri'yi eleştirmişti. Ortodoks kavrayışla Camfield, “Çokluk ve Kangru” (2007) başlıklı makalesinde kavramın tartışmasız bir şekilde terk edilmesi gerektiğini savunmuştu. Thoburn'nun ise “Autonomous Production? On Negri's 'New Synthesis'” (2001) makalesinde kavramı açıkça sorgulamaya aldığını söyleyebiliriz.

Hardt ve Negri'nin bu iddiayı temellendirmek için hızla büyüyen mesleklerin merkezinde maddi olmayan emek olduğunu söyleyerek istihdamdaki eğilimlere ve maddi üretim biçimlerinin dünyanın bağımlı bölgelerine aktarıldığına, diğer emek ve üretim biçimlerinin maddi olmayan üretimin niteliklerini benimsediğine, onun ürettiği maddi olmayan mülkiyet biçimlerinin artan önemine ve son olarak maddi olmayan üretime özgü dağılık ağ biçiminin bir yöntem olarak kullanılması ve toplumsal yaşamın her yerine yayılmasına, yani tüm toplumu kendi imajına göre üretmesine (üretimin biyopolitik hale gelişi) değinerek dört başlık belirliyor (2011b: 128-129). Negri, toplumun yeniden üretimini köklü bir şekilde dönüştüren maddi olmayan emeğin hegemonyasına yönelik eğilimin, üç yönden küresel ekonominin bütün kesimlerini ve bölgelerini ilgilendirdiğini belirtmektedir. Birincisi, maddi olmayan emeğin hegemonyasının yeni küresel bölünmelerini belirlemesidir. Örneğin, ona göre maddi olmayan üretimin bazı biçimleri, egemen bölgelerde kalırken buna karşılık birçok sanayi ve imalat üretimi türü bağımlı bölgelere aktarılmaktadır. İkincisi ise maddi olmayan emeğin niteliklerinin, üretimin bütün öteki biçimlerini dönüştürmesidir (2006d: 164-165). Bu maddede Negri, maddi olmayan emek kavramıyla maddi üretim süreçlerinin ortadan kalktığından değil, onun maddi olmayan emek biçimleri tarafından harekete geçirildiğinden ve birbirleriyle bütünleşmesinden söz etmeye çalışır. Tartışmamız, Hardt ve Negri'nin özetlediği gibi özellikle tarımsal emeğin nicel açıdan baskın olmaya devam ettiği, endüstriyel emekçilerin sayısının azalmadığı bugünün dünyasında işçilerin çoğunun asıl olarak maddi olmayan mallar ürettiği değil, maddi olmayan emeğin nitel açıdan hegemonik olduğu, diğer emek biçimlerine ve en önemlisi topluma bir eğilim dayattığıdır, endüstriyel üretim nasıl diğer üretim biçimleri üzerinde yüz elli yıl önce hegemonya kurduysa (zanaat ve tarım şeklindeki diğer üretimi biçimlerinin koşullarını nasıl belirlediyse ve hatta bunlarla nasıl keştiyse) bugün de emek ve toplum enformasyonel, iletişim, duygulanımsal hale gelmiştir; bilgi, iletişim, enformasyon, ilişkiler ve duygusal ifade gibi maddi olmayan ürünler üreten emek endüstriyel emeğin hegemonyasını sonlandırmıştır (2011b: 123-124). “Maddi üretim süreçleri yeniden tanımlanarak görsel, işitsel, bilişsel, duygulanımsal maddi olmayan emek biçimleriyle bütünleşmiştir. Nasıl ki gerçek tahakküm döneminde fabrikadaki maddi emek süreci diğer toplumsal emek süreçlerini etkisi altına almışsa, bugün de bütün toplumsal emek süreçleri maddi olmayan emeğin belirlenimi altındadır” (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu, 2012: 48). Maddi olmayan emeğin ürünlerinin

özelliğini toplumsal ve ortak olması (ortak ilişkiler ve ortak toplumsal biçimler yaratması), maddi üretimin aksine ortak paydayı genişletmesi olarak gören ve emeğin veya üretimin koşullarının tüm dünyada aynılaşmadığını, eşit hale gelmediğini belirten Hardt ve Negri'nin söylemeye çalıştığı, “bir yanda tekil emek süreçleri, üretim koşulları, yerel durumlar ve yaşantılarla, diğer yanda, farklı bir soyutlama düzeyinde, emek biçimlerinin ve genel üretim ve mübadele ilişkilerinin “ortaklaşması”nın iç içe geçtiği, ayrıca bu tekillikle bu ortaklık arasında bir çelişki olmadığıdır. Emeğin içindeki nitel farkları azaltan bir işlev gören bu ortaklaşma, çokluğun biyopolitik koşuludur” (2011b: 128). Maddi olmayan emekle emeğin tek ve yeni biçimi olduğunu iddia etmek değil, sermayenin sınırlarını genişletme eşiğine nasıl kültürel ve öznel olarak yön verdiğini ortaya koymak hedeflenmektedir (Coté ve Pybus, 2014: 243). Üçüncüsü ise -toplumsal ve ortak olması nedeniyle- maddi olmayan emeğin hegemonyasının, emeğin toplumsallaşması açısından belirgin bir yayılmayı imlediğini ve emeğin otonom örgütlenmesinin yeni temellerini sağladığıdır; üretim artık doğrudan öznelliğin üretimi ve toplumun kendisinin üretimi haline gelmiştir, maddi olmayan üretimin hegemonyasının ürettiği daha büyük soyutlama, emeğin daha büyük bir toplumsallaşmasını içermektedir (2006d: 165). Ölçülemez niteliğiyle maddi olmayan emeğin, emeğin toplumsallaşma derecesini arttırması ise bizim açımızdan daha önce de dediğimiz gibi buna eşlik eden proleterleşmeyi beraberinde getirmesi noktasında değerlidir. Lazzarato da benzer şekilde maddi olmayan emeğin üretken sinerjisinin radikal otonomisini vurgulayarak onun iş ile işgücü tanımlarının sınırlarını zorladığını ve kendini doğrudan doğruya ağlar ve akışlar şeklinde varolan kolektif biçimler içinde oluşturduğunu ifade eder ki, bu ortak faaliyet biçiminin ve bu becerilerin kullanım değerinin kapitalist mantığın boyunduruğu altına girmesi, ona göre maddi olmayan emeğin kuruluşunun ve anlamının otonomisini ortadan kaldırmaz, aksine yeni antagonizmaları ve çelişkileri açığa çıkarır (2005: 243).

Maddi olmayan emek üretimindeki temel söylem, meslekler veya işkolları üzerinden yapılan meta üretim biçimine katılım (zihin emeği ve kol emeği) ve emek hiyerarşisi noktasında değildir, tıpkı üretken ve üretken olmayan emek tartışmasında değindiğimiz gibi metanın niteliğinin salt olarak bir ürünün değil, toplumsal üretim ilişkisinin ifadesi olması, yani emek türünün somut veya soyut karakterinden değil, toplumsal biçim üzerinden ilerlemektedir. “Tam tersine gayri-maddi emek tartışması emeğin sermayeyle ilişkisinin (ve dolayısıyla doğasının), ürettiği değer, içinde ve etrafında kurulduğu

toplumsal ilişkilerin ve yapıların dönüşmesine işaret eden, bu dönüşümün tartışmasını çağırın bir kavram” (Özgün, 2007: 36). Kavramın mimarı diyebileceğimiz Lazzarato da aynı şekilde maddi olmayan emek her şeyden önemlisi, toplumsal bir ilişki (yenilik, üretim ve tüketim ilişkisi) üretir diyerek, ancak bu üretimde başarılı olursa etkinliğinin ekonomik bir değeri olacağını söylemektedir ki, bu perspektiften düşünüldüğünde de maddi üretim tarafından saklanan, emeğin sadece meta değil, her şeyden önce sermaye ilişkisi ürettiği gerçeği çok daha doğrudan görünür kılınmaktadır (2005: 234). Dolayısıyla maddi olmayan emek kavramıyla her türlü toplumsal ilişkinin kapitalist üretim sürecinin parçası haline gelmesinden bahsetmiş oluyoruz. Maddi üretim ve hizmet üretimi ekseninde cisimleşmiş veya cisimleşmemiş bir üründen değil (emek hala bedenseldir, burada vurgulamak istediğimiz bu değildir), imge, bilgi, iletişim, düşünce, kod, fikir, sembol vb. üretimini, yani bunu üreten emek türünü kastediyoruz ki, bu emek türü artık her türlü üretim biçimine sirayet etmiştir, sızmıştır, yukarıda da dediğimiz gibi maddi emekle iç içe geçmiştir. Read’dan yola çıkarsak maddi olmayan emeğin üretime dışsal olarak dahil edilmesi söz konusudur, üretim elbette ki önceki üretim biçiminin teknolojik ve toplumsal taleplerine göre devam eder; ancak ürün artık maddi olmayan emekten geçmek zorundadır, her meta piyasa kadar ona eşlik edecek imaj, yaşam tarzı ve gayri maddi bir haleyle donatılmıştır (2014: 213). Gorz’un *Maddesiz* (2011) eserinde söylemek istediği de ürünlerin maddesiz niteliğinin maddi niteliğinden çok daha baskın hale geldiği, ürünün yaydığı sembolik, estetik ve toplumsal değerlerin öncelik halini aldığı ve karın daha çok buradan elde edildiğidir. Örneğin, basit bir gömlek aldığınızda onu yalnızca bir meta olarak değil, barındırdığı imajlar, göstergeler ve ürettiği toplumsal ilişki biçimleri dahilinde satın almış oluyoruz. Lazzarato’nun maddi olmayan emeğin kendisini üretimle tüketim arasında yeni bir ilişkinin dönüm noktasında bulunduğunu vurgulaması, yani maddi olmayan emeğin iletişim becerileri ve koşullarında sürekli yeniliğe teşvik ettiğini, ihtiyaçlara, hayal gücüne, tüketici zevklerine vb. biçim ve cisim verirken karşılığında bu ürünleri güçlü birer ihtiyaç, imge ve zevk yaratan bir şey haline getirdiğini ve bu noktada tüketicinin kültürel ve ideolojik ortamını yaratmasını, genişletmesini ve dönüştürmesini belirtmesi tam da bu bağlamdadır (2005: 234). Nitekim o gömleğin maddi üretim süreciyle ilişkisi sıfır derecesine gelir ve gömlek, kullanım değerinden ve hatta değişim değerinden bile bağımsız olarak piyasada yer alır; ikisi arasındaki ilişki de ortadan kalmış olmaktadır. Çünkü fiyatları özelleştiren bu öğeler göm-

leğin içeriği halini almaktadır. Hardt ve Negri'nin ifadesiyle, “bu dönüşümün merkezinde canlı varlıkların sabit sermaye haline gelmesi yer alıyor ve yaşam biçimlerinin üretimi katma değerın temeli haline geliyor” (2011a: 142). Burada da gömleğin değerini niceliklendiren bir değer ölçüsünden söz etmek zorlaşmaktadır. Bir başka ifadeyle onun değerini belirleyen toplumsal olarak gerekli emek zaman bir anlamda geride kalmaktadır. Burası, Marx'ın “Fragmanlar” bölümüne referansla söylersek artık yaşamın genel toplumsal bilginin denetimi altına girmesiyle ilişkilidir. Arz-talep ikiliğini yerini alan, maddi olmayan emeğin ürünü olan yaşam tarzı, toplumsal ilişki ve aslında bunların taşıyıcısı olan değerın üreticisi olarak öznellik üretimi söz konusudur. Maddi olmayan emekle birlikte sabit sermaye olarak duygulanımlar ve bilginin aracılığıyla özneliğin üretimi karşımıza çıkmaktadır. Sabit sermaye olarak özneliğin üretimine dikkat çeken Read'in dediği gibi, “bilgi ve toplumsal ilişkiler yalnızca makine biçiminde değil, insan öznesi olarak da sabit sermayeye dahil edilir. Bu yeni özne, “serbest zaman” sırasında, ücretli emeğin zamanı dışında, yani tüketim içerisinde, tüketim aracılığıyla üretilir” (2014: 207). Maddi olmayan emeğin toplumsal ilişki üretmesinden hareketle onun hammaddesini öznellik ve bu özneliğin yaşadığı ve yeniden ürettiği ideolojik ortam olarak gören Lazzarato, “öznellik üretimi yalnızca (ticari ilişkilerin yeniden üretimi için) toplumsal bir denetim aracı olmaktan çıkar ve doğrudan üretken hale gelir; çünkü sanayi sonrası toplumumuzun amacı tüketici/iletişim aygıtı yaratmak ve onu etkin kılmaktır” (2005: 240) demektedir. Ona göre, maddi olmayan emeğin öznellik ve aynı zamanda ekonomik değer yaratması, kapitalist üretim biçiminin her yanımızı sardığını ve ekonomi, iktidar ile bilgi arasındaki karşıtlıkları nasıl parçalandığını göstermektedir, artık toplumsal üretim süreci (ve temel ögesi olan öznellik üretimi), belli bir yanıyla üretimi ürettiği için doğrudan üretken hale gelmiştir (2005: 240-241). Burada maddi olmayan emek odağında Lazzarato, öznellik üretiminin üretken hale geldiği ve üretken olanın aynı zamanda toplumsal ilişkilerin bütünü olduğuna dair bir tez sunmaktadır. Yukarıda da belirtmeye çalıştığımız gibi gösterge değeri, marka değeri, estetik değer gibi etmenleri taşıyan öznellik üretimi artık sabit sermayeye dönüşmüş ve maddi olmayan emekle birlikte toplumsal ilişkiler en temel üretici güç halini almıştır. Read'e göre ise hiç kuşkusuz artık kapitalist tüketim ile kapitalist üretimin talepleri arasında önceden ifade edilen çelişkinin belagat gücünde eser yoktur, ama özneliğin üretimin ayrılmaz bir parçası haline geldiğini söylemek, sanki bütün antagonist güç otomatikman kaybol-

muş gibi özneliğin sistemin işleyen bir unsuru haline geldiği anlamına gelmez, sabit sermaye olarak özneliğin üretimi, serbest zamanının üretken ve dönüştürücü niteliği, devrimin muhtemel zemini olarak verilir (2014: 208). Fakat Read'e göre esasen sabit sermayeyi öznel kabiliyetleri ve maddi olmayan emek için gerekli öznelik rezervlerini içerecek biçimde genişletmek zıt yönde iki hat açmaktadır; makineden oluşan sabit sermayenin aksine öznelik, ya sermayenin dışındadır ya da toplumsal mekanın dört bir yanına dağılmıştır; sabit sermaye olarak öznelik sermayenin tümüyle dışındadır, sermayenin mülkiyetinde olmadığı gibi fabrika mekanıyla da sınırlı değildir, diğer yandan ise öznelik bütünüyle sermayeye dahil gibi görünür, sermayenin işlevsel bir bileşeni olarak sermaye tarafından üretilmiştir ve dolayısıyla sabit sermaye olarak öznelik sadece antagonizmayı değil, antagonizmanın doğmasını sağlayabilecek her tür zemini de gizlemektedir ve dolayısıyla özneliğin nasıl üretildiği görülür, ama nasıl üretken olduğu, üretimin nasıl sermaye için üretimin ötesine geçtiği, nasıl yeni toplumsal ilişkiler ve antagonizmalar ürettiği görülmemektedir ki, bu tablo içerisi ve dışarı tarifinin artık yetersiz kaldığını, diğer taraftan da gerçek tahakkümle birlikte sermayenin dışarısının ortadan kalktığını, ama sermayenin dışarıdan ibaret hale geldiğini gösteren ikircikli özneliktir (2014: 220-221). Read'in rehberliğinde devam edecek olursak makineler bölümünde değindiğimiz Marx'ın özne, araç ve nesneden oluşan antropolojik şemasını ve bu şemanın araçların dönüşümüyle, yani emek araçlarının mekanizmaya, insanın ise bilinçli organ konumuna gelişiyiyle nasıl dağıldığını hatırlayacak olursak bu sefer bu dağılmanın nesnenin dönüşümü üzerinden farklı boyutuyla karşı karşıyayızdır. Öncelikli olarak Read'e göre maddi olmayan emekle birlikte sabit sermayeyi makineyle bir tutmak mümkün değildir, gerçek tahakkümde serbest zaman ve tüketim esnasında işçinin bünyesinde yeni duyarlılıklar ve ilişkiler üretilmesi, sabit sermayeyi makinede değil, işçinin özneliğinde üretmektedir ve sabit sermaye artık sermayeyle bir tutulamaz, kapitalistin zaman ve mekan üzerindeki denetiminin dışında üretilmiştir (2014: 216). Onun açısından ilk önce öznenin nasıl araca tabi olduğu gösterilirken, şimdi üretken emeğin bizzat tarifi sorgulanır, çünkü ürünün üretim ediminden ayıramayacağı bir emeğin varoluşu söz konusudur ve bu emek modelinde üretimin toplumsal ilişkiler ve öznelik üzerindeki etkisi, emek süreci şemasında olduğu gibi nesnelere dönüşümünün bir yan ürünü değildir, doğrudan emek tarafından üretilmiştir, yani emek kendi kendini üretir hale gelmiştir (2014: 209). Bu noktada açılan üretken ve üretken olmayan emek paran-

tezine tam da öznellik noktasında temas etmek gerekmektedir. Üretken emek tartışmasında dediğimiz gibi Marx, *Kapital*'de işçinin meta üretim sürecine farklı biçimlerde (zihin ve kol emeği) katılması ekseninde bireyin, kolektif işçinin bir organı olmasının yeterli olduğundan bahsederek üretken emeğin tanımını bir anlamda değiştirmişti; ancak *Artı Değer Teorileri*'nde maddi olmayan malları üretim alanından dışladığını da unutmamak gerekiyor. Read ise Marx'da emeği üretken olarak nitelendirecek herhangi bir içerik veya özgül nitelik olmadığını, sermaye üreten ve artı-değer üreten bütün ücretli emeğin bu sınıfa girdiğini belirterek “kültürel üretim” alanındaki pek çok emek biçimini üretken olarak kabul edileceğini işaret ettiğini düşünmektedir. Ona göre daha önce yer verdiğimiz şarkıcı ve öğretmen örneklerinden hareketle önemli olan üretken emeğin yeniden tarifine öznelliğin dahil olmasıdır, bu örneklerde üretilen ve üretken olan şey bizzat öznelliktir ve Marx'ın öznelliğin öznellik tarafından üretimini kenara itmesi, kuşku yok ki dönemin tarihsel eğilimleriyle alakalıdır, başta kültürel üretim ve hizmetler adı verilen faaliyetler henüz tam boyunduruk altına alınmamıştı ve son kertede de bu tür üretim, öznelerin veya toplumsal ilişkilerin üretimi, kapitalist üretim ve yeniden üretim alanının dışındaydı ve hatta hizmetler ve hizmet ilişkileri kapitalist üretimin kıyısındaydı, kapitalizm öncesi geçmişe ait biçimlerdi (2014: 210-211).

Lazzarato metanın enformasyonel ve kültürel içeriğini üreten emek olarak tanımladığı, çağdaş kapitalist üretim biçiminin odağına yerleştiğini düşündüğü maddi olmayan emek kavramının, enformasyonel içeriği bakımından dolaysız emek için gerekli olan becerilerin artan şekilde sibernetik ve bilgisayar hakimiyetine (ve yatay ve dikey iletişim) dair beceriler gerektirdiği endüstri sektörü ve üçüncü sektörlerdeki büyük şirketlerde çalışan işçilerin emek süreçlerinde gerçekleşen değişimlere, metanın kültürel içeriğini üreten etkinlik olarak ise normalde iş olarak kabul edilmeyen kültürel ve sanatsal standartları, modayı, zevkleri, tüketici normlarını ve daha stratejik olarak kamuoyunu belirlemeye ve kurmaya yönelik etkinliklere gönderme yaptığını belirtmektedir (2005: 227-228). 1970'lerle birlikte, canlı emeğin merkezi konumunu yitirdiği post-fordist üretim biçiminde reklamcılık, moda, yazılım gibi sektörler ön plana çıkmış, bilgisayarlar üretim sürecine entegre edilmiş ve böylelikle işin belirli bir mekanda gerçekleştirilmesi zorunluluğu ortadan kalkmıştı. Lazzarato açısından, kapitalist ve işçi arasındaki sözleşme ilişkisinin temel biçimini artık ücretli emek ve doğrudan boyunduruk altına alma oluşturmuyordu, serbest çalışmaya dayalı bir iş, sürekli değişim içindeki piyasa ve zaman-

mekan açısından değişebilir ağlar içinde eklenilen bir girişimci olan bir tür “entelektüel işçi” hakim biçim olarak ortaya çıkmaktaydı (2005: 236-237). Kol emeği, zihin emeği şeklinde emeğin niteliğindeki; yüksek, orta, düşük sınıflandırmalar olarak ise vasfındaki farklılıklar bulanıklaşmıştı, yani endüstriyel döneme ait emeğin niteliğine ve vasfına yönelik kategoriler bir anlamda parçalanmıştı. Kol emeği, entelektüel olarak tarif edilen zihinsel işlemleri içermeye başlamış, emeğin vasfındaki hiyerarşi adeta görünmez hale gelmişti (bu noktada işçinin farklı işlev, hiyerarşi arasına yerleşebilmesi bağlamında ara yüzey kavramı işaret edilir). Dolayısıyla emek pratikleri ve süreçleri artık benzeşmekteydi. Lazzarato’ya göre sanayi sonrası ekonominin tüm özellikleri görsel-işitsel üretim, reklam, moda, bilgisayar yazılım gibi maddi olmayan üretimin klasik biçimlerinde mevcutken bu tür maddi olmayan emek etkinlikleri, iş ve işgücü tanımlarını farklı iş türlerinin ürünlerini bir araya getirmesi (kültürel-enformasyonel içeriğe dair entelektüel beceriler; yaratıcılık, hayal gücü ile teknik ve kol emeğini bir araya getirmeye yönelik kol becerileri ve toplumsal ilişkilerin yönetimi ve parçası oldukları toplumsal ortaklığın yapılandırılmasında girişimcilik becerileri) iş ile iş gücü tanımlarını dönüştürme uğratmıştı (2005: 232-233). Emeğin niteliği ve niceliğinin artık gayri maddilik üzerinden örgütlendiğini düşünen Lazzarato için maddi olmayan emek, doğrudan kolektif biçimlerde kendini kurar ve yalnızca ağlar ve akışlar içinde var olur ve bu yüzden kendini fabrikanın dört duvarı ile sınırlandırmaz, “maddi olmayan emek havuzu” denilen, bu emek türünün üretiminin işlediği mekân, dışarıda, bütün olarak toplumun içindedir; maddi olmayan emeğin çoğunlukla saate tabi olmadığını, işgünü ve hafta bazında değil, proje bazında ölçüldüğünü düşünen Lazzarato’ya göre proje bazında, küçük üretim birimleri sadece o iş için bir araya gelir, üretim döngüsü kapitalist ihtiyaç duyduğunda başlar, ihtiyaç, yani görev tamamlanınca döngü tekrar, üretken kapasitesinin zenginleşmesini ve yeniden üretimini mümkün kılan ağlara ve akışlara geri çekilir; güvencesizlik, aşırı sömürü, hareketlilik ve hiyerarşi maddi olmayan metropol emeğinin en belirgin özellikleridir, serbest çalışma giderek boş zaman ile çalışma zamanı arasındaki ayrımı ortadan kaldırır ki, böylelikle yaşam zamanı çalışma zamanından ayrılamaz hale gelir (2005: 233). Tüm bunlardan hareketle maddi olmayan emek biçiminin en temel özelliğini Lazzarato, toplumsal ilişkileri yönetebilme becerisine ve maddi olmayan emek havuzu ve yapılanmasındaki toplumsal ortaklığı meydana çıkarmaya dayanan gerçek yönetsel işlevler olarak belirtir ve bu tür emek gücünün niteliğini, sadece mesleki kapa-

siteleriyle değil, ayrıca kendi etkinliğini yönetebilme ve diğerlerinin maddi olmayan emeğinin koordinatörü olarak davranabilme yeteneği ile tanımlamasıyla ifade eder ki, bu maddi olmayan emek canlı emeğin mutasyonu olarak ortaya çıkar ve bu bağlamda da taylorist örgütlenmeden uzaklaştırır (2005: 233-234).

Post-fordist üretimde enformasyonun ve iletişimin üretim süreçlerinde merkezi rol üstlenmesine ve daha zengin bir üretici iletişim modeli sunan hizmet sektörünün gelişimine dikkat çeken Hardt ve Negri, bu ekseninde maddi olmayan emek için, “hizmet üretimi sonuçta ortaya maddi ve kalıcı bir mal çıkarmadığından, bu üretimle ilgili emeği *maddi-olmayan emek* olarak adlandırıyoruz; yani bir hizmet, bir kültürel ürün, bilgi ya da iletişim gibi maddi olmayan mallar üreten emek” (2012: 295-296) tanımlamasını yapmaktadır. Onlara göre maddi olmayan emek, her ne kadar onun bazı yönlerini betimlese de hizmet işleri, entelektüel emek ve bilişsel emek kavramlarınca idrak edilememektedir. Bu nedenle maddi olmayan emek kavramını kendine özgü doğasıyla ele alan Hardt ve Negri, onu iki temel nitelikle yapılandırır. Birinci biçim maddi olmayan emeğin fikirler, kodlar, semboller, metinler üretmesi bağlamında entelektüel ya da dilsel olarak adlandırılan, problem çözme, sembolik ve analitik görevler ve dilsel ifadeler gibi emek türleriyle ikinci zihinsel olgular olan duyguların aksine duygulanımların hem bedene hem de zihne ait olduğu gerçeğinden hareketle duygulanımsal emek biçimleridir ve onlara göre bu iki emek türü maddi olmayan emek içeren çoğu işte artık birleşik bir hal almıştır (2011b: 122).

“Yirminci yüzyılın son on yılında, sanayi emeği hegemonyasını yitirmiş ve onun yerine “maddi olmayan”, yani maddi olmayan ürünler -bilgi, enformasyon, iletişim, dilsel ya da duygusal ilişkiler- üreten emek ortaya çıkmıştır. Hizmet sektöründeki emek, entelektüel emek ve bilişsel emek-bunlar hepsi- maddi olmayan emeğe gönderme yapar, ama bu terimlerden hiçbiri maddi emeğin genelliğini aktaramaz. Bir ilk yaklaşım olarak, maddi olmayan emek, emeğin fiili uygulamalarıyla bütünleşen iki ana biçimde düşünülebilir. İlk biçim, her şeyden önce entelektüel ya da dilsel emeğe gönderme yapar: Sözelimi, problem çözmek, simgesel ve analitik işlemler ve dilsel anlatımlar geliştirmek. Bu tür maddi olmayan emek, fikirler, simgesel kodlar, metinler, dilsel figürler, imgeler ve başka türden ürünler üretir. Buna karşılık, öteki maddi olmayan emek biçimine “duygulanımsal emek” adını veriyoruz. Duygulanımlar, zihinsel olgu niteliği taşıyan duygulardan farklı olarak, zihni ve bedeni eşit ölçüde ilgilendirirler. Gerçekten de sevinç ve üzüntü gibi duygular, bütün organizmanın mevcut yaşam durumunu açığa vurur; bir başka deyişle, bedenin bir düşünme tarzına bağlı belirli bir durumunu dile getirirler. Demek ki duygulanımsal emek, huzur, esenlik, tatmin, heyecan ya da tutku gibi duygular üretir ya da bu duyguları yönlendirir” (Negri, 2006d: 159).

Hardt ve Negri *İmparatorluk*'da ise hizmet sektörünün itici gücü olan maddi olmayan emeği, üç noktada toparlamaktadır. Maddi olmayan emeğin üç türü birincisinde, “enformatiklemiş ve bizatihi üretim sürecini dönüştürecek bir şekilde iletişim teknolojilerini bünyesine katmış bir endüstriyel üretimle ilgilidir. İmalat bir hizmet sayılır; dayanımlı malların üretimindeki maddi emek maddi olmayan emekle karışır ve maddi olmayan emek halini almaya başlar”, ikincisinde, “bir yandan yaratıcı ve zekâ ürünü manipülasyona, diğer yandan da rutin simgesel manipülasyona ayrılmış olan, analitik ve simgesel işlerdeki maddi olmayan emektir”, üçüncüsünde ise “duygulanım üretimi ve manipülasyonla ilgilidir ve (aktüel ya da virtüel) insani ilişkiyi, yani bedensel tarzda emeği gerektirir” cümleleriyle ifade edilmektedir (2012: 298). Dolayısıyla onlar, maddi olmayan emeğe dair bilgi üreten emek, analitik ve simgesel işlerdeki emek ve duygulanımsal emek olmak üzere üç kategori belirler ki, bunlar birbirinden yalıtık değildir, iç içe geçebilmektedir. İletişimin üretilmesi, dilsel ve entelektüel bir işlemken bununla birlikte iletişim kuran taraflar açısından kaçınılmaz olarak duygulanımsal bir ilişki de söz konusudur; örneğin gazetecilik mesleği hem enformasyon aktarımına dayanır hem de yeni duygulanımlar ve yaşam biçimleri üretir (Hardt ve Negri, 2011b: 122-123). Hardt ve Negri, özellikle entelektüel emek üzerinden ilerleyen diğer maddi olmayan emek çözümlerinin ötesine geçerek bedenlerin üretilişine ve duygulanım değerine önemli bir konum atfeder. Yazarlar, maddi olmayan emeğin önemli bir boyutunu duygulanımsal emek (*affective labor*) üzerinden değerlendirmektedir. Çünkü onlara göre, duygulanımsal emek, tam manasıyla “toplumsal ilişkileri ve yaşam biçimlerini doğrudan ürettiği için biyopolitik üretimdir” (2011b: 124-125). Emek artık duygulanımlar üzerinde işlemektedir, öznellikler üretir ve doğrudan yaşamın kendisini üretir. Negri'ye göre tam da bu ekseninde ontolojiktir, yaşamı kuran canlı emeğin ifadesidir ve bu sebeple biyopolitik üretimin tam da kendisidir (2005c: 101). Duygulanımsal emeğin yaşamın tüm alanına yayıldığını vurgulayan Hardt ve Negri'nin maddi olmayan emek biçimini tanımlarken sadece zihinsel olguları ve duyguları değil, hem bedene hem de zihne ait olguları vurguladığından, Spinoza'dan ve onun izini süren Deleuze'den hareketle *affectus* yerine *affectio* kavramını tercih ettiğini kısa bir parantez içerisinde belirtelim. Duygulanımsal emek, yazarlar açısından aslında emeğin yeni bir türü değildir, kavramı şimdi, yani post-fordist üretimde sermayenin üretim aracı haline gelmesi ve burada en yüksek değer yaratma kapasitesine ulaşması düzleminde ele almaktadırlar. Kişiye özel hizmetler için

sıklıkla kullanılan duygulanımsal emek, reklam şirketlerinden, eğlence endüstrisine, sağlık sektörüne ve öğretmenliğe kadar uzanan geniş bir yelpazede konumlanır. Fakat duygulanımsal emek, eviçi emek tartışmaları üzerinden daha rahat anlaşılacaktır. Ev içi emekte temizlik, yemek pişirme, bakım gibi işler maddi görevler, bedensel işler içeriyor gibi görülse de aynı zamanda ailede, çocuklarda ve hatta toplumda duygulanım, ilişki, iletişim, işbirliği biçimleri üretimini de kapsadığı gözlerden kaçmamalıdır. Read'e göre toplumsal ilişkilerin asgari ve en yaygın biçimlerinin sömürüsüne dayanan duygulanımsal emeğin en alt kademesinde, yani toplumsallaşmanın sıfır noktasında (bakım, iletişim, etkileşim gibi yetiler ki, sömürülen yetiler bunlardır) işgücünün eğitilmiş veya beceriyle donatılmış olmayan, dolayısıyla toplumsallaşmış da olmayan, genel de kadınlardan oluşan bir kesim bulunmaktadır (2014: 214). Negri, “duygulanımsal emek hiçbir zaman tamamıyla kapitalist ekonominin dışında yer almamış olmasına rağmen, son yirmi beş yıl içinde yaşanan ekonomik postmodernleşme süreci duygulanımsal emeğe, onu sadece sermayenin doğrudan üretkenliğinin içinde değil, aynı zamanda emek biçimlerinin hiyerarşik olarak en üst biçiminin içinde konumlandıran bir rol yüklemiştir” (2005: 96) demektedir. Fakat Negri için duygulanımsal emeğin sermaye açısından en yüksek değer üreten emek olması bir çıkışsızlığa işaret etmez, aksine onun açısından duygulanımsal emek, emeğin Foucault'nun biyoiktidarından hareketle düşünürsek (duygulanımsal emeğin potansiyelinin aşağıdan bir biyoiktidar olması) biyopolitik niteliğiyle, daha doğrusu potansiyeliyle ilişkili olarak yıkıcılık olanağı ve otonom kuruculuğu noktasında büyük bir güce sahiptir. Bu gücü, duygulanımsal emeği kendinde emek, komünalliğin ve kolektif alternatif öznelliklerin doğrudan kuruluşu olmasında açığa çıkartan Negri'ye göre emeğin ölçülemezliği elzem meseledir. Negri'ye göre, “emeğin ölçülmesi ne kadar etkisiz hale gelirse; emek gücünün yarattığı değer de üretimde o kadar belirleyici bir rol üstlenir; politik ekonomi emek gücünün yarattığı değeri ne kadar gizlerse, emek gücünün yarattığı değer de o kadar genişler ve giderek küresel bir düzleme, biyopolitik bir alana nüfuz eder” (2005c: 90). Maddi olmayan emeği kapitalist modernleşmeye yerleştirmek, duygulanımsal emeği maddi olmayan emekte konumlandırmak ve biyoiktidar anlamında duygulanımsal emeğin potansiyelini açığa çıkarmak şeklinde bir hat izleyen Negri için emek, tam da bu noktada, yani bir ölçüye bağlı olmadığına gittikçe daha da duygulanım hale (ölçülemez bir değer üretimi olan, her türlü ölçünün ötesine geçen bir eylem olan duygulanım ki, bu bağlamda birey-

seldir) gelir ve kendi değerini, kendini değerli kılma gücünü ve aynı zamanda otonom gücünü duygulanımda bulur.

Hardt ve Negri maddi olmayan emek aracılığıyla Marx'ın emek-değer teorisini karşılama olarak "maddi olmayan emeğin hegemonyasında sömürünün, artık asıl olarak bireysel ya da kolektif emek zamanıyla ölçülen bir değere el koyma şeklinde gerçekleşmediğini; daha çok, müşterek emekle üretilen ve toplumsal ağlarda dolaştıkça daha da ortak hale gelen değerın gaspı biçimine büründüğünü" (2011b: 127-128) savunmaktadır. Daha önce de söylediğimiz gibi biyopolitik üretimde, değerın ölçüsünün üretim zamanı ile yaşam zamanı arasındaki ayrımın bulanıklaşmasıyla emek zaman olmaktan çıktığı gerçeği vardı. Maddi olmayan emekle ilişkili bir diğer husus ise yine daha önce tartıştığımız gibi yukarıdaki alıntıdan da hareketle maddi olmayan emeğin, müşterek emekle üretilmesi ve toplumsal ağlarda dolaştıkça ortak hale gelen değerın ölçülemezliğidir. Sonuçta tekrar hatırlatalım ki, üretim süreçleri gayri-maddileştiğinde emek zaman olarak değer ölçütünün yerinde toplumsal ilişkilerin, duygulanımların, vb. üretimi söz konusudur. Negri, "postmodernite; sürekli, canlı ve hızlı bir eğilimi açıklar. Aslında günümüzle Marx'ın yaşadığı dönem üzerine düşünüldüğünde şu ayrım açıkça görülebilir. Günümüzde artık, kullanım değerinin, değişim değerinden kısmi olarak bile olsa bağımsız bir tanımından söz edilemez. Bu yüzden, kökenini klasik ve Marksist ekonomik yaklaşımlardan alan ve sermayenin diyalektik ilişkisinin temeli olarak bağımsız bir ölçü biriminin (bir "dışarının") varlığını öngören ekonomik hesaplama yönteminin devam etmesi için artık bir neden yoktur. Bunun ortadan kaybolduğu bir gerçektir ve ölçmeye dayalı değer teorisi, döngüsel ve totolojik bir nitelik kazanmıştır; artık, değerın zemini olarak sunulabilecek hiçbir dışsallık yoktur" (2005c: 91) demektedir. Negri'ye göre emek gücünün kapitalist komuta ilişkilerinin ne içinde ne de dışında olmaması nedeniyle, emeği ölçmenin, onu düzenlemenin ve bir değer teorisine dönüştürmenin olanağı kalmamıştır; çünkü artık emek gücü ya da onun kullanım değeri hem sermayenin dışındadır hem de sermayenin içindedir (2005c: 91). Değerın ölçü ötesi meselesine değindiğimiz için, maddi olmayan emek ve ortak payda üzerinden devam edecek olursak, maddi olmayan üretimin işbirliği, iletişim ile olan yakın ilişkisi, yani bir anlamda temelinin ortak paydada bulunması Marx'ın emek değer teorisinin yenilenmesini gerektirir ve Hardt ve Negri için kavranması gereken tam da bu noktadır. Çünkü maddi olmayan emek, tıpkı maddi emek gibi sermaye tarafından sömürülmektedir, hepimizin, ka-

dın, çocuk, yaşlı farketmeden emeğinin ürettiği zenginliğe kapitalistler el koyma devam etmektedir; ancak sömürü Marx'ın emek değer kuramındaki gibi emek zaman üzerinden ölçülüyor, yani maddi olmayan emek paradigmasında değer teorisi zamanın ölçülebilir miktarları biçiminde tasarlanmıyor, sömürü artık ortak paydanın gaspı şeklindedir, yani ortak payda değerinin bulunduğu yerdir ve sömürü üretilen ortak değerinin bir kısmına ya da tamamına el konulmasıdır (2011b: 166). Son kertede yineleyelim ki, toplumsal, kültürel ve siyasal bir güç halini alan maddi olmayan emeğin topluma nüfuz edişi, işbirliği ağları halini almakta ve yaşamın üretimi ortak bir ürüne bürünmektedir. Marx, sermayenin ilerici yönlerinden birisini, işçileri işbirliği içeren üretim ilişkilerinde örgütlenmesi olarak gösterirken, örneğin kapitalistin işçileri fabrikaya çağırıp onları üretimde işbirliği ve iletişimi sağlamaya yöneltip bunun araçlarını onlara sağlarken maddi olmayan emeğe geldiğimizde bizzat emek, üretim için gereken etkileşim, iletişim ve işbirliğini doğrudan yaratmaktadır, duygulanımsal emek her zaman doğrudan bir ilişki kurmaktadır, fikir, imaj ve bilgi üretimi sadece ortak paydada üretilmekle kalmaz her bir fikir imaj yeni bir işbirliğini teşvik etmektedir (2011b: 163). Zaman- mekan gerekliliğini ortadan kaldıran bu mantıkta onlar açısından, “üretken işbirliğinin temel yapıları, artık kapitalist tarafından ve emeği örgütlenme amacıyla yaratılmıyor, bizzat emeğin üretken enerjilerinin içinden doğuyor. Maddi olmayan emeğin kilit özelliği de bu: İletişimi, toplumsal ilişkileri ve işbirliğini üretmek” (2011b: 128).

2.3.2. Genel Zekâ (*General Intellect*)

Maddi olmayan emeğin niteliksel zamanının metalaştırılması noktasında otonomistler, maddi emeğin niceliksel emek zaman üzerinden metalaştırılmasında emeğin organik bileşimindeki sabit sermaye kavramının (genel zekânın somut biçimi de diyebiliriz) yanı sıra Marx'ın genel zekâ kavramına yönelmektedir. Toplumun genel toplumsal bilgisinin birikimini (ve bunun üretimin temel unsuru haline gelmesi) ve kolektif zekâsını betimleyen genel zekâ, emeğin sermaye tarafından tahakküm altına alınmasında, emeğin zaman değerinden bilgi değerine geçişe yönelik yeni bir aşamaya, bizim açımızdan tam da gerçek tahakkümün ötesinde biyopolitik tahakküm aşamasına işaret etmektedir. Marx'da genel zekâ nosyonu, entelektüel ve bilimsel emeğin üretken değerinin baskın konuma gelişi ve her şeyi yeniden toplumsallaştıran bilginin üretici güç olduğu tarihsel

aşamanın adıdır diyebiliriz (Vercellone, 2007: 19). Genel zeka kavramıyla Marx'ın bilimi, genel anlamda üretim kaynağı ve üretim aracı olarak odağa yerleşen, yani bugün itibarıyla toplumsal üretimin dayandığı bilgiyi (*know-how*) kastettiğini vurgulayan Virno, onun genel zeka kuramında Marksist olmayan bir tez öne sürdüğünü iddia ederek, “soyut bilgi -en başta bilimsel bilgi, ama sadece o değil- özellikle üretimden otomisi sayesinde, parsellenmiş ve tekrarlı emeği kenarda bırakarak ve artık bir duruma düşürerek en azından temel üretici güç haline gelir. Bilgi sabit sermayede nesnelleştirilir, makinenin otomatik sistemine aktarılır ve bilgiye nesnel bir zamansal-mekânsal gerçeklik bahşedilir” (2005c: 126) demektedir. Ne var ki genel zekâ, toplumsal alanda doluşuma sokulan bütün bir bilimler, diller, bilgiler, etkinlikler ve beceriler topluluğu olarak görülmelidir (Thoburn, 2009: 151). Bilgi sadece bilim ve teknolojinin üretken süreciyle ilişkili olarak düşünölmekten çıkmış, artık toplumsallaşmış ve canlı emeğe dahil olmuştur. Bu bağlamda da genel zeka, sadece ölü emekte cisimleşmemektedir. Genel zeka kavramı, makinelerde içselleşen, ama aynı anda toplumsal uzama yayılan kolektif bilgiye (bilme biçimleri, alışkanlıklar vb. biçimlerde) işaret etmektedir. Daha önce de dediğimiz gibi genel zekâ kavramıyla işaret edilen Negrice söylersek emek güçlerinin bilimsel, iletişimsel ve dilsel hale gelmesidir, esasen bir anlamda da insana ait duygulanımsal, iletişimsel, fiziksel ve entelektüel kapasitenin sermaye tarafından mülkleştirilerek tahakküm altına alınmasıdır. Sabit sermaye makineyken, şimdi post-fordist üretimde emeği verimli kılan sabit sermaye (Lazzarato'dan hareketle “toplumsal sabit sermaye” de diyebiliriz) duygulanımsal, dilsel ve iletişimsel emektir. Vercellone genel zekâ nosyonunun gelişiminde, daha doğrusu ortaya çıkışında iki çelişkinin belirleniminde yeni bir bölünme aşamasından ve geçiş krizinin başlangıç noktasından söz etmektedir. Birincisi, bilginin harekete geçirici konumu üzerinden yükselen kurulu bir ekonomiye bağlı olan üretken emek kavramının değişimi ile sermaye mantığı arasındaki çelişkidir ve burada Vercelleno, emeğin maddi olmayan ve entelektüel yapısıyla ilişkili olarak emek ve emek dışı arasındaki geleneksel sınırların ortadan kalkmasının, artı-değer üretimindeki mekanizmaların toplumsal üretime katılan bütün toplumsal zamanı kapsayacak kadar genişlemesine yol açtığından bahseder. İkincisi ise genel zekada bilgi yayıldığında artık onun sahibinin olmayışıdır (içsel büyüme kuramcılarının aksine) (2007: 30-31).

Genel zekâ, Marx'ın “Makineler Hakkında Fragman”da emeğin doğrudan üretimin belirleyici odağı olma, üretim sürecinin kapsamı içine iyice yerleşme özelliğini yitirmesi

(canlı emeğin makinelerin gözetleyicisi ve bakıcısı konuma düşmesi ki, Marx, “makine-ler konusunda geçerli olan insan etkinliklerinin bileşimi ve insan ilişkilerinin gelişmesi için de geçerlidir” şeklinde eklemektedir ve emeğin sadece ve sadece makinelere içerilen bilgiye değil, toplumsal güçlere de bakıcılık ve gözcülük yaptığını vurgular) ve bilimsel emeğin ve üretimin toplumsal bir bütün oluşturmasından doğan genel üretici güç olmasının kavramsallaştırmasıdır. Bilimin ve toplumsal zekanın genel güçlerinin birikimiyle de emek artık fuzuli bir hal almıştır. Burası, Virno’nun soyut bilimsel bilginin bölünmüş ve tekrarlanan emeği bir artık duruma getirerek temel üretken güce dönüşme yönünde hareket etmesi bağlamıdır (Virno, 2013: 113). Marx’da genel zeka, makineler sistemi içinde nesnelleştirilmiş bilimsel bir kapasite ve dolayısıyla sabit sermaye olarak kavranmaktadır (Virno, 2005a: 295). Marx, Fragman’da genel zekâ kategorisini şu cümlelerle ifade eder (2013b: 166):²⁹

“Sabit sermayenin gelişmesi, genel toplumsal bilginin ne dereceye kadar doğrudan üretken güç olduğunu, dolayısıyla da toplumsal yaşam süreci koşullarının kendisinin genel bilginin denetimi altına girdiğini ve ona göre biçimlendiğini gösterir. Toplumsal üretken güçlerin, hem bilgi biçiminde, hem de toplumsal uygulamanın, gerçek yaşam sürecinin doğrudan organları olarak ne dereceye kadar üretildiğini gösterir.”

Virno’nun özetlediği gibi, “bugün bu genel zekâ kavramını pekâlâ sabit sermayede maddileşen bilgi fikrinin ötesine genişletmek hiç de zor değil. “Genel zeka” toplumsal iletişimi yapılandıran epistemik modelleri içerir. Artık “basit emeğe”, salt bir zaman ve enerji tüketimine indirgenemez olan kitle kültürünün entelektüel emeğini kapsar. Yapay diller, biçimsel mantık teoremleri, enformasyon ve sistem kuramları, epistemolojik paradigmlar, metafizik geleneğin belli katmanları, “dilbilimsel oyunlar” ve dünya imajları genel zekânın üretici gücünde birleşir” (2005c: 126). Nitekim sabit sermayenin maddi olmayan emek haline gelmesiyle genel zekâ doğrudan üretken güce dönüşmüş, değer üretimi bütün toplumsal alanın tamamına yayılmış ve yaşamın biyopolitik üretimi açığa çıkmıştır. Emeğin üretkenliğinin ölçüsü emek zaman olmaktan çıkmıştır, yani soyut emek zamanın ölçülmesi üzerinden kurulan değer yasası krizdedir. Genel zekânın sermayenin işleyişine tabi kılındığı gerçeği apaçık ortadadır. Hatırlayacak olursak Marx, Fragman’da, bir yanda daha önce de değindiğimiz, “bununla birlikte, büyük sanayinin

²⁹ Burada, *general intellect*, “genel bilgi” olarak çevrilse de “genel zeka” olarak kullanmak gerekmektedir. Genel zekâ kavramı, asıl metinde, yani Almancada da *general intellect* şeklinde İngilizce olarak geçmektedir. Bu durum, kavrama anlam yüklemeyi zorlaştırır da kavramın üretim sürecinde bilginin rolünü betimlemek için kullanıldığı aşikârdır.

gelişmesi ölçüsünde, gerçek servetin yaratılması, emek zamanından ve kullanılmış emek niceliğinden daha çok, emek zamanı boyunca harekete geçirilen araçların gücüne bağlıdır. Bu araçların gücünün -onların etkili gücünün- onları üretmek için harcanan doğrudan emek zamanı ile hiçbir ilişkisi yoktur; daha çok bilimin genel düzeyine ve teknolojinin gelişmesine ya da bu bilimin üretime uygulanmasına bağlıdır” sözlerine yer verirken hemen ardından, “bu değişimde üretimin ve servetin büyük temel direği olarak ortaya çıkan, ne bizzat insanın yaptığı doğrudan iş, ne onun çalışarak geçirdiği zamandır; bu onun kendi genel üretim gücünün mal edilmesi, onu doğa kavrayışı ve toplum üyesi olarak varlığı yoluyla doğaya egemen olması -kısacası, toplumsal bireyin gelişmesidir” diyordu (2013b: 165).³⁰ Thoburn, Fragman’dan çıkarılan, çalışma zamanının ve doğrudan emeğin yeni bir güçle ilişkisi içinde önemini yitirdiği şeklindeki genel sonuca referansla ilkinde bilimin ve teknolojinin üretken gücünün, ikincisindeyse yeni üretken güç olarak toplumsal bireyin vurgulandığını belirtir (2009: 152). Dolayısıyla emek sürecinin dışında doğan ve makinelerde cisimleşen bilim ve teknoloji ve diğer taraftan bu üretici gücün taşıyıcısı olarak toplumsal birey söz konusudur. İlkinin tezahürü üretilen zenginliğin emek zamana bağlı olmaktan çıkmasıyla (bilim, dilbilimsel iletişim, genel anlamda bilgi üretimin ve zenginliğin dayanağı olmuştur) ki, bu da kapitalizmde iş ideolojisinin sonunun geleceğidir, ikincisinin tezahürü genel zekânın makine sistemi içerisinde -sermayenin koşulladığı- insan etkinliklerinin ürünü olarak görülmesidir ki, az önce yer verdiğimiz Marx’ın cümlesine atıfla “toplumsal etkinlilerin bileşimi” hem iş hem de iş dışı zamanda genel zekâ olarak işlemektedir. Gerçek tahakküm döneminde makineleşme başlığında değindiğimiz gibi Marx, Fragman’da işçilerin yerlerini makinelerin alması durumundan (otomasyon akıllarla gelmelidir, belirli bir noktada artık mekanizma onların yerine geçmektedir) bahsederken bu durum Thoburn’dan hareketle söylersek Marx’ı bir yanda işçi ve diğer yanda genel zekâ ve makine arasında bir dikotomiye öne sürmeye sevkeder. Bizim bu dikotomiye bu bölümün tam da en başında Cleaver ve Bell referanslarıyla yer vermiş olmanın sağladığı rahatlıkla söyleyebiliriz.

³⁰ Marx’ın toplumsal birey kavramsallaştırması için Virno, kavramın çağdaş çokluğun öznelliğini anlamada merkezi bir kavram olarak icat edildiğini düşünür ve Simondon’un (ki, ondan yararlanılmazsa temelsiz bir Hegelci acayıplik görünebilirdi) birey-öncesi gerçeklik ve tekliğin iç içe geçişi tezi ile nesnel olarak ilişkili olduğunu vurgular ve Marx’ın kavramı kamusal aklı tartıştığı sayfalarda kullanmasından hareketle bireyin toplumsal olduğunu; çünkü genel zekânın bireyde mevcut olduğunu vurgular ve ayrıca *1844 Ekonomik ve Felsefi Elyazmaları*’na dönerek bireyin toplumsal olduğunu; çünkü bireyin tekil “Ben”in yanı sıra boy gösteren *Gattungswesen*’in “türsel varoluş”un, *Homo Sapiens* türünün gereksinimlerinin ve yetilerinin toplamının açık bir tezahürü olduğunu altını çizer (Virno, 2013: 89-90).

Marx, sermaye için adeta son nefesinin çelişkisini sunmaktadır diyebiliriz; o da toplumsal beyin ya da genel zekâ makinelerde özümsemiğinden canlı emeğin gözetleyici ve bakıcı konuma düşmesiyle sermayenin işi dayatmasının koşullarının ortadan kalkmasıdır, yani kabaca söylemek gerekirse üretim süreci otomatikleştiğinde toplumsal üretkenliğin artması ile işin dayatılması arasındaki çelişkinin açığa çıkmasıdır. Marx'a göre sermaye için yıkıcı olan mesele, emek zamanının (soyut emeğin süresi diyelim) kapitalist değerlenme için, yani artı-değer üretimi için zorunlu şart olmasından kaynaklı olduğundan bu zorunlu emek zamanının ortadan kalkmasıdır (ki, buna da mutlak artı-değer üretiminde değinmiştik). Fragman'da, bilginin eğilimsel üstünlüğünün emek zamanı zavallı bir temel haline getirmesi vardır, kapitalizmin krizi artık tamamen bireylerin sunduğu emek-zamana dayalı üretim araçlarına özgü orantısızlıklara atfedilemez, bunun yerine doğrudan ve sadece bilime başvuran bir üretim süreci ile zenginliğin, hala üründe içerilmiş emek miktarına karşılık gelen ölçü birimi arasındaki çelişki ön plana çıkar ki, bu nokta değişim değerine dayanan üretimin parçalanması ve komünizm yolunun açılmasıdır (Virno, 2013: 113). Thoburn'un dediği gibi, "üretken güç işçilerde değil, makinelerde somutlaşan genel zekadan kaynaklandığı kadarınca, üretkenlik işi devre dışı bırakıyor görünür ve bu yüzden yapılan iş açısından yaşamın kapitalist değerlendirilmesi giderek anakronik bir hale gelir" ve böylece "tartışmalı bir çelişki ortaya çıkar, çünkü kapitalizm bu güçleri (giderek üretken olmayan) emek ve çalışma zamanına göre ölçmeye devam eder ve toplumsal birey ve boş zaman ihtiyaçlarına dayalı yaşam değerlendirilmesi ve yaratımı olanakları ortaya çıkar" (2009: 153). Fragmanlar'ın, Thoburn'un sözleriyle, "-gerçekleştiği şekliyle, bir enformasyon sermayesinin imalatın özünden yansıtan- kapitalist üretim yörüngelerine ve Marx'ın eserlerinde varsa bile nadiren bu kadar açık olan olası komünizm süreçlerine ve biçimlerine ilişkin birtakım anlayış olanaklarına yol açan, özellikle karmaşık ve kışkırtıcı bir metin" (2009: 150) olarak belirmesi tam da bu çelişkiden kaynaklı olsa gerek. Thoburn, Marx'ın toplumun zorunlu emeği minimuma indiğinde boş zamanlarında insanların tümünün yaratılan araçlarla sanatsal, bilimsel vb. gelişimlerine tekabül edeceği kavrayışından hareketle, "bu çelişkili tez, pek çok bakımdan Marx'ın politikasını anlamada çok önemli bir uğraktır, çünkü komünizmi işin militarizasyonuna ya da yabancılaşmış işe değil, iş kategorisinin karmaşık mekanik süreçlerle sağlanan yıkımına ve rutin el işi angaryalarının ve aslında tümüyle işin ötesinde kapsamlı yaratıcılık, sanat ve bilim yaşamına dayanan komünizmi

ortaya koyar. Ancak Marx, bir çelişki olarak sunduğu kadarınca, bu sorunludur” (2009: 154) demektedir. Read ise teknolojinin emeğin rolünü aynı anda hem kısıtladığından hem de genişlettiğinden bahsedip onun fabrikada emeği bir otomata eklenmiş parçalardan birine indirgediğini, diğer yandan da bilimi ve elbirliği halindeki çoğulluğun bütün toplanmış bilgilerini işe koştüğünü vurgulayarak böylece emeğin rolünün üretim sürecinde hem genişleyip hem de daraltılması, proleterleşme ve toplumsallaşma yönündeki çelişkili eğilimlerin bir sonucu, somutlaştırılması olarak görmektedir; bir tarafta canlı emek soyut emeğe, birbirinin yerine geçebilen, mekanik ve güvencesiz bir sürece indirgenirken diğer tarafta da ücretli emeğe, belki de indirgenemeyecek olan araştırma, bilim gibi başka faaliyetler sermaye için üretken kılınır (2014: 198). İşte tam da gerçek tahakkümün tanımı olarak sunulduğu düşünülen Fragmanlar bölümü, makinelerin gelişimi odağında komünizmin maddi temeli olarak çelişki sürecin bitim noktasına işaret etmektedir; ancak Read’den yola çıkarsak Marx, kapitalizmin nihai sonunu getirecek olan unsur burada proleterleşme değil, toplumsallaşma olarak sunar gibi görünse de ikisinin aynı antagonist mantığa gömülü olması sebebiyle tümüyle birbirinden ayıramayacağını göz ardı etmemek gerekmektedir; Fragman’ı yararlı kılan unsur ise bizim açımızdan gerçek tahakkümün barındırdığı bu çelişkinin toplumsallık ve özneliğin sermayeye bütünüyle tabi gelmesine karşılık soyut emeğe indirgenemeyecek toplumsal ve öznel gücün ortaya çıkışıdır (2014: 199). Burada soluklanacak olursak Virno’nun, “*Grundrisse*’de betimlenen eğilimlerin, özgürleştirici -veya çatışmalı- herhangi bir tersine dönüş olmaksızın tam olarak *olgusal gerçekleşim*idir. Özgül olarak *ilerlemedeki* çelişki -Marx’ın radikal toplumsal devrim hipoteziyle bağlantılı var olan üretim biçiminin dengeli bir bileşeni olmuştu” (2005b: 426) sözlerine yer vermek gerekmektedir. Virno bu sözlerle *Grundrisse*’deki eğilimlerin yaşama geçmiş olduğunu, ancak bunun çatışmayı beraberinde getirecek bir tersine çevirmeye yol açmadığından (hiçbir özgürleştirici sonuç olmaz), teknoloji ve bilginin üretken hale gelmesine rağmen kapitalizmin yıkıcı gücünün açığa çıkmadığından söz etmektedir. Marx’ın genel zekânın öne çıkışını ele alan sözlerinin ardından Virno, benzer kelimelerle bir başka yerde, “elbette olaylar bu şekilde gelişmedi. Bugün, herhangi bir kurtarıcı ya da hatta çelişkili bir sonuç olmaksızın, “Makine Üzerine Bölüm”de tasvir edilen eğilimlerin *olgusal biçimde* tam olarak gerçekleşmesi oldukça çarpıcıdır. Marx’ın komünizminin gelmesine bağladığı kendine özgü çelişki, var olan üretim tarzının aslında dengeleyici değilse bile, kararlı bir

unsur haline gelmiştir” (2005c: 127) demektir. Bu noktada Virno’nun bakış açısının genel zekanın sabit sermaye olarak değil de gerçek soyutlama (zihinsel soyutlamaların, kendi içlerinde doğrudan gerçek soyutlamalar olduğu aşama olarak) olarak anlaşılması yönünde olduğunu belirtmek gerekmektedir, onun için emek toplumunun yok oluşu ve yeni gerçek soyutlamalar şeklindeki iki özellik oldukça önemlidir. Ona göre zekanın görüngüler dünyasına sokulması ilk olarak Marx tarafından gerçek soyutlama kavramında ve sonra, daha da önemlisi genel zeka kavramında taslaklaştırılmıştır; gerçek soyutlama salt düşüncenin seyrekleştirilmiş yapısına sahip ampirik bir olguyken (örneğin eşdeğerlerin değişimi) genel zeka, böylesi bir salt düşüncenin olgulara özgür bir değer ve etkiye sahibi olduğu aşamaya (zihinsel soyutlamaların doğrudan kendi içlerinde gerçek soyutlama olduğu) işaret etmektedir (Virno, 2005a: 295).

“Üretimi ve gündelik yaşam dünyasını etkin olarak örgütleyebildiği oranda genel zekâ gerçekten bir soyutlamadır, ama maddi bir işlerle donanmış gerçek bir soyutlama. Ek olarak, paradigmalardan, usullerden, aksiyomlardan -kısaca bilginin nesnel somutlamalarından- oluştuğu için, genel zekâ en kati şekilde moderniteye özgü “gerçek soyutlamalar”la, eşdeğerlik ilkesine biçim veren soyutlamalarla ayırt edilir. Para, “evrensel eşdeğer”in kendisi bağımsız varoluşunda ürünlerin, mesleklerin ve öznelerin ölçülebilirliğini cisimleştirirken, genel zeka aksine her tür pratiğin analitik öncülerini dengeler. Toplumsal bilgi modelleri emeğin çeşitli etkinliklerinin eşitlemez, daha ziyade kendilerini “dolaylı üretici güçler” olarak sunarlar. Ölçü birimleri değildirler, ama etkin heterojen olanakların ön varsaydığı ölçülemezliği oluştururlar. Ait oldukları “bireylerin” dışında var olan “türler” değildir, aksine geçerlilikleri temsil ettikleri şeye dayanmayan aksiyomatik kurallardır. Bu teknobilimsel kodlar ve paradigmalardan, hiçbir şey ölçmeyerek ve temsil etmeyerek kendilerini kurucu ilkeler olarak belli ederler” (Virno, 2005c: 127- 128).

Read, Marx’ın gerçek soyutlamanın para ve soyut emek biçimlerine odaklandığını, genel zekayı gerçek bir soyutlama olarak ifade eden Virno’nun ise gerçek soyutlamaların moderniteye özgü olduğunu, yani aslında para akışı ve emek gücü akışı şeklinde iki boyutla ilgili olması nedeniyle biçimsel tahakküme özgü gerçek soyutlamalar olduğunu belirtir ve bu soyutlamaların bir eşdeğerlilik ilkesini farklı biçimlerde ortaya koyduğunu düşünür; ancak Read’e göre doğrudan üretken olan genel zeka farklı faaliyetlerin birbirine denk olduğunu öne sürmez, türdeş olmayan çok çeşitli pratiklerin birbiri yerine geçebilmesini sağlar (2014: 223-224). Virno, “en katı hiyerarşilerin ve en acımasız eşitsizliklerin temelinde yatan eş değeri ilkesi yine de, toplumsal bağlantıların belli bir görünürlüğünü, bir ölçülebilirliği, bir oransal dönüşebilirlik sistemi sağlar” (2005c: 128) demektir. Virno, işte tam da bu sebeple genel zekada çağdaş bir kinik figürü görmektedir (bir ayırsızlık ve yoluna çıkan her ne kural ve görev olursa razı olmak)

(Read, 2014: 224). Gerçek soyutlamaların doğasındaki değişimin (eşdeğerliliğin değişiminden çok, soyut bilginin toplumsal ilişkileri düzenlediği olgusu) çağdaş kinik figüründe yansıdığını düşünen Virno'ya göre, “çağdaş kinizm, bilginin ve yaşamın tersine çevrilmesini hem yansıtır hem de geri döndürülemez bir sonuca getirir. Bir ya da diğer bir kurallar dizisiyle doğrudan tanışıklık ve bunların özsel içeriklerinin indirgenerek işlenmesi; işte bu kinizmin genel zekaya tepkisel uyumunun aldığı biçimdir. Üstelik olabildiği kadar olumsuz biçimde, kinizm bilimin toplumsallığını saydam bir karşılıklı konuşma temeline oturtmaya çalışan bir iletişim etiğinin asılsız karakterinin açıkça gösterir” (2005c: 129). Read ise genel zekanın tek başına sermaye tarafından yaratılmadığını, yaşam mekanının ve zamanının tamamını katettiğini ve kentsel ağlar boyunca ve yaşamın bütün alanlarında üretilmekte olduğunu göz önünde bulundurunca gerçek tahkümüne özgü soyutlamaların eleştirel potansiyelinin Virno'daki gibi eşdeğerlilik ilkesinde değil, sermaye ve yaşam ilişkisinde yer aldığını söylemektedir (2014: 224).

Read, Marx'ın yıkıcı güç meselesini hesaba kattığını düşünerek “kapitalizmin böylece ortaya çıkan devasa toplumsal güçleri emek süresi cinsinden ölçmesi olanaklıdır” kavrayışına referansla üretkenliğin kaynağı makinenin bünyesine dahil edilen bilgide olduğu halde emek süresinin halen ücretin, ihtiyaç ve arzuların bölüşümünde kıstas olarak işlev görmesinin mümkün olduğunu belirtmektedir; emek süresi ona göre emeğin mübadele değeri üretkenliğin bir ölçütü olma işlevini yitirdikten sonra bile bir ölçüt, siyasi bir standart olma işlevini sürdürmektedir, yani değer ölümünden sonra da yaşamaya devam etmektedir (Read, 2014: 202). Virno'nun dediği gibi, “emek zamanı yürürlükteki ölçü birimidir, fakat artık doğru birim değildir” (2005b: 428). Bilim, enformasyon, genel olarak bilgi, elbirliği tüm bunlar emek zamanının yerine geçerler, ama yine de emek zaman toplumsal gelişmenin ve zenginliğin parametresi olarak geçerliliğini korumaktadır (Virno, 2013: 114). Bunlardan hareketle Fragman'ın aslında çelişkili görüntüsü açığa çıkmaktadır, emek doğrudan biçimiyle büyük servetin kaynağı olmaktan çıkıp emek zamanın da onun ölçüsü ve dolayısıyla değişim değeri kullanım değerinin ölçüsü olmaktan çıkmasının ardından da sermayenin sanki nihai sonu gelmiş görünse de ayakta kalmaya devam ettiği görülmektedir. Bu durumu Virno'ya göre Marx'ın genel zekâyı, (temel üretici güç olarak bilgiyi) tamamen sabit sermaye ile özdeşleştirmesinden ve böylece aynı genel zekânın canlı emek olarak dışavurduğu durumu ihmal etmesinden kaynaklı olduğunu düşünür; çünkü genel zekanın canlı emeğin bir özneliliği olarak

varolduğu boyutu göz ardı edilmemelidir; genel zeka canlı öznelere iletişimi, soyutlanması ve öz-düşünümü olarak vücut bulmaktadır (2005b: 431). Marx'ın çekinmeden genel zekayı sabit sermayeyle, makineler sistemine özgü nesnel bilimsel kapasite ile eş tutması, Fragmanları mevcut olanın üstesinden gelmekten ziyade sosyologlar için alet çantası işlevine dönüştürdüğünü düşünen Virno'ya göre bugün mutlak olarak hakim hale gelen ve genel zekanın kendisini canlı emek olarak sunduğu boyutu dışarıda bırakır. Bu eleştirinin desteğini Virno, post-fordist üretim analizinde bulur. “Bilgi ve üretim arasındaki bağlantı, aslında makineler sistemi içinde tüketilemez; ister istemez somut öznelere aracılığıyla eklenir. Bugün, toplumsal iletişimleri biçimlendiren ve kitlesel entelektüel emeğin faaliyetini harekete geçiren bilgi formlarını da kapsamak için genel entelektüel nosyonunu sabit sermayede maddeleştirilmiş bilgi türünün çok ötesine genişletmek zor değildir” (2005b: 431) demektedir. Virno'ya göre, “post-fordist ortamda, bir canlı öznelere çoğulluğunun yinelenmesinden ayrılmayan, asla sabit sermayenin içine yerleştirilemeyen sonsuz bir kavramlar ve mantıksal şemalar çeşitliliği, belirleyici bir rol oynar. Dolayısıyla genel zekâ, formal ve enformal bilgiyi, imgelemi, etik eğilimleri, zihniyetleri ve “dilbilimsel oyunları” içerir. Çağdaş emek süreçlerinin içinde mekanik bir beden veya elektronik devre biçimine bürünmeksizin tıpkı üretken “makineler” gibi işlev gören düşünceler ve söylemler vardır” (2013: 121). O halde Virno için canlı emeğin niteliği, bu bağlamda dilbilimsel niteliğe büründüğünde genel zeka canlı emeğin bir niteliğine dönüşebilmektedir. Virno aynı zamanda fordizmin krizinin altında veya post-fordizmin kalbinde yatan temel faktörlerden biri olarak gördüğü kitle entelektüelliğinin altını da bu bağlamda kalınca çizmektedir. Virno'ya göre bugün post-fordist toplum kitle entelektüelliğini içeren bir toplumdur ve kitle entelektüelliği olarak adlandırılan genel zekanın belirleyici eklenmesi olarak (genel zekanın kendini içinde açığa vurduğu), kendi işlevinde canlı emektir (2005b: 432). Virno kitlesel entelektüellik kavramını, “post-fordist dönemdeki bütün canlı emeği nitelendirmek için (buna üçüncü sektörün özel olarak donatılmış belli endüstrileri dahil değildir), makine sisteminin içinde nesnelleştiremeyecek olan bilişsel ve iletişimsel becerilerin bir birikimini oluşturması nedeniyle” (2013: 122) kullandığını belirtir. Virno açısından, Eden'in dediği gibi, “eğer genel zeka bir bütün üzerinde canlı emekte somutlaşan genel toplumsal bilgiyi ifade ediyorsa kitle entelektüelliği bu somutlaşmanın niteliğini ifade etmektedir” (2012: 45). Virno'ya göre, “kitle entelektüelliği -bir bütün, bir toplumsal beden olarak- yaşayan

öznelere ve onların dilsel işbirliğine ilişkin bölünmez bilgilerin deposudur. Bu bilgiler hiçbir şekilde artık değildir, fakat daha çok tam da soyut “genel entelekt”in koşulsuz teyidi ve kabulüyle üretilen bir gerçekliği oluşturur. Öncelikle önemli bir kısım bilginin makinelerde depolanmayacağını, fakat daha çok emek gücünün dolaysız etkileşiminden meydana gelmesi gerektiğini gösteren tam da bu koşulsuz teyit ve kabuldür” (2005b: 432). Kaldığımız yere dönecek olursak Read’in ifadesiyle “Fragman’ın bugünün gerisinde kalmasının asıl nedeni, Marx’ın toplumun gerçek tahakküm altına girmesini toplumsal bilgi veya genel zekanın makinenin bünyesine, yani sabit sermayeye dahil edilmesi olarak kavramsıdır” (2014: 202). Marx’ın aslında göz ardı ettiği bizim toplumsal fabrikada söylediğimizle örtüşür; o da toplumsal fabrikada emeğin, üretken olmayan alanlara doğru genişlemesi ve toplumsal alanın tamamının işe dönüştürülerek değerin yaratılması, değeri genişletmek üzere kullanılabilir zamanının ele geçirilmesidir. Thoburn’a dönecek olursak Thoburn, “Marx’ın iş dışı genel zeka üretim potansiyel komünizmi, makinelerin kullanımındaki muazzam büyümeye ve üçüncü kuşak enformasyon makinelerinin artık aksiyomatik konumdaki artışa rağmen gerçekleşmedi” (2009: 154) demektedir. Thoburn’a göre Marx’ın iş ve genel zeka/makineler arasında, birincisinin üretken gücünün ikincisi karşısında giderek azalışıyla birlikte bir ayrılmaya dayanması ki, be çelişki, bu ayrılma devam ettiği kadarınca, yani genel zekanın yeni üretken potansiyelinin bir tür “saf bilim”de iş dışında bulunduğu kadarınca devam etmesi gerçek tahakküm veya daha sağlıklı ifadeyle bizim açımızdan toplumsal fabrika analiziyle çelişmektedir; çünkü bizim de aktarmaya çalıştığımız gibi gerçek tahakküm, teknik ve toplumsal ilişkiler makinesel bir otomatta ağa düşmüş ya da kuşatılmıştır, her şey kapitalist ilişkilerle aşılanmaktadır ve boş alan kalmamaktadır; gerçek boyunduruk çözümlenmesi bilimi ya da genel zekayı otonom bir saf icat alanı olarak düşünmekten alıkoyup onu toplumsal makinesel sistem içerisinde ve buna işlevsel olarak koşullanan bir insan etkinliğinin ürünü olarak düşünmeye sevk etmektedir (2009: 155). Burada da Marx’ın aslında genel zekâ için kullandığı toplumsal birey kavramına gönderme yapacak olursak genel zeka ile iş etkileşiminin ortaya koymasının toplumsal birey kavramında daha olanaklı olduğunu düşünen Thoburn, toplumsal bilimsel ve teknolojik üretkenlikten çok, toplumsal üretkenliğe ilişkin çok daha zengin bir fikirle karşılaştığını düşünür (ki, Read’de bunlar ikisi paralel gider); ancak toplumsal birey de iş dışında serbestçe dalgalanıyor görünse de gerçek tahakküm tezinden hareketle onun da kuşatıldığı (el

işçisini kuşatan otomat tarafından) düşünülmektedir ve böylece toplumsal bireyin üretkenliği de daima iş ilişkisinde ortaya çıkar noktaya gelmektedir; dolayısıyla da gerçek tahakküm sürecini rehber edindiğimizde, mesele genel zekânın makineleri icat etmesinden değil, ona ait pratiklerin toplumsal, makinesel bir sisteme içkin güçler olarak iş şeklinde ortaya çıkıyor olmasındadır, yani bir anlamda toplumsal bireyin toplum boyunca (yalnızca çalışma zamanı değil, hem iş hem iş dışı zaman) Marx'ın dediği “toplumsal etkinlikler bileşimi”nde her türden (farklı ve daha karmaşık güçlerden) artı-değer elde edilmesi noktasıdır ve böylelikle Thoburn'da gerçek tahakküm sürecinden yola çıktığımızda “saf bilim”in üretken hale gelemeyeceği, ancak bütün bilgiler dizisinin üretken hale geldiği, işin içeriğinin farklı şekillerde dolduğunu görmekteyizdir ki, son kertede de Thoburn için, genel zekânın ve otonomluğun işin reddiyle çelişkisi ortaya çıkarmaktadır, genel zekânın üretken konuma gelişi işin ortadan kalkacağı değil, iş olarak adlandırılabilen yaşam içeriğinin, tıpkı toplumsal fabrikada dediğimiz gibi daha büyük bir şekilde yayılışını göstermektedir (2009: 156). İşin reddinin anlamının Berardi'nin dediği gibi, “etkinliğin ortadan kaldırılması değil, emeğin tahakkümünden çıkmış olan insan etkinliğinin değerlendirilmesi” (2012: 48) olduğu bu noktada unutulmamalıdır. Read, Virno'nun aksine, Fragman'ı genel zeka ile canlı emek arasındaki ilişkiye dair açık bir kavramsal ifade bulunmama durumuna değil, genel zeka ile canlı emeğin kesişimine odaklanarak okumak gerektiğini önermektedir, çünkü ona göre gerçek tahakküm problemi, bütün toplumsal ilişkilerin sermayenin bünyesine dahil edilmesi ile eş zamanlı olarak soyut emek gücüne indirgenemeyen yeni bir üretken gücün gelişimini içermesini ortaya koymaktadır ki, bu güç ölçülemeyen, denetlenemeyen, ancak onun işleyişi için zaruri olan bir unsurdur ve Marx, ölçülebilir olmayan bu aşırılığa pek çok farklı isimi (ilkel birikim, canlı emek, şimdiyse genel zeka) farklı dönemlendirmelere tekabül edecek şekilde vermektedir (Read, 2014: 203). Read için evet Marx, emek zamanının merkezi rolünün azalmasını betimlerken bilgi ve gücün makinenin bünyesine dahil edilmesi vurgular, ama bunun ötesine geçen bir nokta olarak büyük toplumsal güçleri de işaret etmektedir ve gözden kaçırılmaması gereken aşağıdaki sözlerinden hareketle tam da bu noktadır.

“Dolayısıyla bir yönden bilimin ve doğanın, ayrıca da toplumsal bileşimin ve iletişimin bütün güçlerini, servetin yaratılmasını bunun için harcanan emek-zamanından görelî bir bağımsızlığa kavuşturmak üzere yaşama çağırır. Başka bir yönden de, böyle yaratılmış çok büyük toplumsal güçleri emek-zamanıyla ölçmek

ve bunları yaratılmış değeri değer olarak korumak için gerekli sınırlar içinde tutmak ister. Üretken güçler ve toplumsal ilişkiler –her ikisi de toplumsal bireyin gelişmesinin değişik yanlarıdır- sermaye için yalnızca araç olarak vardır ve onun dar açılı temeli bakımından üretmek için araçtan başka bir şey değildir” (2013b: 166).

O halde Read için Marx’ın buradaki toplumsal bileşim ve iletişim vurgusu, bununla teknoloji ve bilimin üretici güçleri arasındaki ilişkinin aynı sürecin sonucu/ikiyüzü olduğunu, paralellliğini ortaya çıkarmaktadır ki, burası toplumsal fabrika analizi açısından oldukça anlamlıdır ve dolayısıyla bilim ve teknolojinin canlı emeğin yerini almasının ve emek zamanı minimuma indirmesinin çok daha ötesinde bir boyut, gerçek tahakküm süreci bağlamında ortaya çıkmaktadır, aynı zamanda yukarıda değindiğimiz Marx’ın “makinelere konusunda geçerli olan insan etkinliklerinin bileşimi ve insan ilişkilerinin gelişmesi için de geçerlidir” hatırlatması bunun da bir göstergesidir. Read’in dediği gibi (2014: 204): “Nasıl ki makine ücrete veya değer ölçütüne tabi olmadan üretken olabiliyorsa, toplumsal ilişkilerin ya da toplumsal bireyin üretken gücü de hem üretken hem de ölçülemezdir. Gerçek tahakkümde işe sürülen şey yalnızca doğanın makede içerilmiş güçleri değil, aynı zamanda makineyi meydana getiren ancak nihayetinde ona indirgenmeyecek olan toplumsallığın, toplumsal ilişkinin gücüdür.” Nitekim Read’in açtığı bu yol bize genel zekayı, makinenin bünyesine dahil edilen bilgiden hareketle düşünürken bunu gerçek tahakküm odağında üretimin fabrikanın dışında kalan toplumsal ilişkileri, bilgileri vb. kapsayan toplumsal fabrikaya doğru genişletmenin olanağı çerçevesinde kavramamızı sağlamıştır. Read bunun Fragman’da gayet açık bir şekilde mevcut olduğunu göstermiştir. Son kertede Read aracılığıyla Marx’ın bir tarafta sermayenin emek gücünü sabit sermayeye indirgemesi, diğer tarafta ise ister gerçek tahakküm, ister toplumsal fabrika süreci dolayımında ifade edin toplumsal üretim sürecinin temel aktörünün, artık biyopolitik tahakküm döneminde genel zekâ olduğunu vurguladığını görmekteyiz.

2.3.4. Biyopolitik Tahakküm ve İmparatorluk

Biyopolitik tahakküm dönemi için Hardt ve Negri, ulus-devlet ve emperyalizm dönemlerinden sonra imparatorluk adıyla tek bir hükümet mantığında birleşmeyen, birçok ulus ve ulus-üstü organı ortaya koyan yeni bir egemenlik teorisi kavramsallaştırdılar. Emperyalizmden sonra yeni bir egemenlik biçimi üzerine yoğunlaşmayı tercih etmeyen

geleneksel solun ciddi eleştirilerine maruz kalsalar da emperyalizm olgusunun ötesinde, daha doğrusu emperyalizmle karşıtlık içinde egemenliğin küresel bir hatta yayıldığını, ağ iktidarı üzerinden sosyo-ekonomik, kültürel ve siyasal düzlemlerdeki dönüşümlerin tarihsel eğilimine referansla ele aldılar. Emperyalizm ve onun temel yapıtaşı olan ulus devletler artık onlara göre çağdaş küresel düzeni, yani küresel iktidar yapılarını betimlemekte yetersiz bir kavramdı. Teritoryal bir mantıkla iktidar merkezi yaratılamazdı, sabit sınırlar ya da engellere dayanılamazdı, merkezsiz ve yersiz-yurtsuz bir yönetim aygıtı söz konusuydu ve aynı zamanda merkez-çevre diyalektiği ortadan kalkmıştı. İmparatorluk küresel piyasanın politik biçimidir; yani onu savunan silah ve zor kullanma araçlarının toplamı; parasal, mali ve ticari düzenleme aletleri ve nihayetinde küresel biyopolitika toplumuna ait dolaşım, iletişim aletleri ve dilelr toplamıdır” (Negri, 2013b: 47). İmparatorluğu mecazi anlamda değil, teorik yaklaşım gerektiren bir kavram olarak kullandıklarını belirten Hardt ve Negri, kavrama dair dört temel özelliğin altını çizmektedir. Birincisi, imparatorluğun sınırların yokluğuyla nitelenmesidir; onun ucu bucağı yoktur, uzamsal bütünlüğü etkili bir biçimde kuşatan, daha doğrusu bütün uygar dünyaya hükmemden bir rejimdir. İkincisi, fetihler sonucu ortaya çıkmış bir tarihsel rejim değildir, tarihi etkili bir biçimde askıya alan ve böylelikle mevcut durumu ebedilik şeklinde sabitleyen bir düzendir. Üçüncüsü imparatorluk yönetiminin toplumsal dünyanın derinliklerine uzanan toplumsal düzenin tüm katlarında faaliyet yürütmesidir, yani bir toprak parçasını ve bir nüfusu yönetmekle kalmayıp yaşadığı dünyayı yaratmasıdır ve bu anlamda imparatorluk yönetiminin nesnesinin bütün toplumsal hayat olması onun biyoiktidarın paradigmatic biçimi olarak tanımlanmasını doğurmuştur. Son olarak ise imparatorluğun pratiği sürekli surette kanla yıkanmakla birlikte kavramın tairh dışı, edebi ve evrensel barışa adanmış olmasıdır (2012: 18-19). Yazarlar imparatorluğu ortaya çıkaran özellikler olarak Dünya Bankası, IMF, Ulusal Devletler ve yerel otoriteleri kapsayan yönüyle karma niteliği, iktidarın ağ iktidarına dönüşmesiyle merkezinin olmaması ve modern egemenliğin kurucu bir niteliği olan içerisi ile dışarı arasında, ekonomiyle siyaset arasında açığa çıkan Manici bir ayrımın ortadan kalkmasını öne sürüyorlardı (2012: 11-12). Yazarlar imparatorluk kavramı için, “bugün üretim ağlarının küreselleşmesini destekleyen ve dünya düzeni içinde bütün güç ilişkilerini sarmaya çalışan geniş ağın merkezi üssü olarak ortaya çıkıyor, ama aynı zamanda düzeni tehdit eden yeni barbarlar ve asi kölelere karşı güçlü bir polislik işlevinin yerine getiriyor” demek-

teydi (2012: 41). İmparatorluk fikrinin hareket noktası onların, “bir zamanlar tanık olduğumuz birkaç emperyalist güç arasındaki çatışma ya da rekabetin yerini, bütün bu güçleri belirleyen, bir örnek yapılandıran ve tartışmasız post-kolonyal ve post-emperyalist niteliğe sahip tek bir hak nosyonu altında toplayan tek bir iktidar fikri almıştır” (2012: 31) cümlesinde yatmaktaydı. Hardt ve Negri açısından imparatorluk, kapitalist üretimin ve dünya piyasasının küreselleşmesinin tezahürü olarak yeni bir emperyal hak nosyonunu ortaya çıkarmaktaydı ve bu hak nosyonunun kökeninde geleneksel uluslararası anlaşmalara dayanmayan ulus-üstü dünya iktidarının oluşumu ve küresel iktidar ilişkilerini yeniden üreten bir kavrayış vardı.

Hardt ve Negri imparatorluk şemsiyesiyle bir iktidar merkezinin yokluğundan dışarısının olmayışına, ulus devletlerdeki dönüşümlerden (ulus devlet egemenliğinin gerilmesi, ancak kaybolması değil) post-fordist üretim yapısında ortaya çıkan maddi olmayan emek biçimlerine ve disiplinler toplumdan denetim toplumuna kadar geniş bir hatta bir dizi yeni paradigmayı vurguladılar. İmparatorluk bizim açımızdan ise bir dünya ekonomisine işaret etmesi bağlamında Marx’ın bayrağını devraldığı için değerlidir. Çünkü kavram, küresel ölçekte piyasa ekonomisinin yayılmasının yeni egemenlik paradigmasını ifade ediyordu. En nihayetinde kapitalizmin yayılmacı işleyişi, küresel ölçekte geçerli bir dünya ekonomisi meydana getirmişti ve artık küresel ağlar üzerinde işleyen dünya ekonomisinin belirlediği üretim ve mübadele ilişkileri geçerliydi. Wallerstein’den yola çıktığımızda dünya ekonomisi, “içinde bir iş bölümü olan ve bu yüzden temel ya da asli malların dikkate değer bir büyüklükte içsel mübadelesinin yapıldığı ve sermaye ve emek gücü akışlarının gerçekleştiği büyük bir coğrafi alanı” betimlemekteydi (2004: 45). Ne ulus devletin politik sınırları içerisinde kurulan soyut emek üretimi (soyut emek üretiminde içerisi ve dışarısı yoktur) ne de emperyalizmdeki gibi meta ve sermaye ihracıyla işleyen değer akışı artık söz konusu değildir, değer üretimi ve dolaşımı küresel politik sınırlar altında gerçekleşmektedir, küresel sermayeyi üreten toplumsal emeğin niteliği ulusallığın dışına çıkmıştır; dolayısıyla Dünya Ticaret Örgütü ilkelerince belirlenen dünya ekonomisinde toplumsal emeğin politik ve ekonomik mülkiyeti artık ulus devlette değildir, küresel soyut emeğin mülkiyetine dönüşmüştür ki, küresel soyut emeğin (ki, maddi olmayan emek üzerinden kürselleşmektedir) ve maddi olmayan emeğin organik bir parçası olunmadan, dünya coğrafyasının hiçbir yerinde artı-değer üretilmezdir, devletler ise paranın küresel hareketine tabi olmuştur, kürsel para finans kapita-

lin tahakkümündedir ve böylelikle ulusal para küresel finans kapitale tabi hale gelmektedir (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu, 2012:122). İmparatorluğun kriziyse dünya ekonomisinin hakim eğilimi olan maddi olmayan emeğin tahakkümüne bağlı olarak iki boyutlu görünmektedir, başka bir ifadeyle imparatorluğun kuruluşu 3. Dünya Savaşı'nın içinden geçmektedir. Birincisi maddi olmayan emeğin tahakkümündeki artı-değer üretme biçimi üzerine kurulan dünya ekonomisine entegre olmayanların veya buna direnen coğrafyaların açık politik şiddet üzerinden imparatorluğa tabiiyetinin sağlanmasıyken ikincisi ise bu tabiiyet savaşında bedel ödemeyi göze alarak imparatorluğun hiyerarşisi içerisinde yer kapma savaşıdır (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu, 2012: 122-123).

Biyopolitik tahakküm döneminde dolaşım zamanının üretim zamanına dönüşümünden, üretim zamanı ile yaşam zamanının iç içe geçtiğinden ve sermayenin artı-emek zamanı toplumsal fabrikanın tamamına yaydığını vurgulayarak toplumsal olarak gerekli emek zamanının artık bütünüyle artı-emek zaman olduğundan bahsettiğimize göre meselemiz bu dönemde ulusal çapta toplumsal emek zamanının belirlenmesi değildir (toplumsal olarak gerekli emek zaman ile artı-emek zaman arasındaki, üretim zamanı ile dolaşım zamanı arasındaki çelişki, uluslararası ilişkiden küresel güç ilişkileri boyutuna geçmiştir), sermaye birikim sürecinin küresel fabrikanın iktidar işleyişi içinde kurulmuş olan küresel çapta küresel toplumsal emek zamanının toplumsal hayata dayatılmasıdır ve sorun bu küresel emek zamanı işletmeye direnen toplumsallıkların hizaya getirilmesidir ve emek artık sermayenin krizleri içinde özneleşmemektedir, tek politik varoluş, iş ideolojisinin reddine, kapitalist işin kategorileri, ücret, gerekli emek, artı emek, kâr, kâr oranı vb. içinde kurulan özneleşme süreçlerinin reddine, yani kapitalist değer üretiminin reddine dayalı bir politik kuruculuğun üstlenmesinden geçiyor (Baysoy, Özer, Çelik, Eroğlu, 2012: 91-92).

İmparatorluk çağında küresel kapitalizmin ağ iktidarı karşısında, küresel uzamda ortak hareket edebilmeyi sağlayan ortak paydayı keşfetme olanağını sunan, iletişim ve ortak olanın üretimine dayanan bir *ağ modeli* olarak çokluk kavramı konumlanmaktadır (Hardt ve Negri, 2011b: 11-12). İmparatorluk tam da çokluğun direnişinin ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır ve dolayısıyla bu küresel dönem sermayenin değil, çokluğun eseridir. Hardt ve Negri'ye göre günümüz biyopolitik üretim dönemi, -her ne kadar yeterli görünmese de- tıpkı Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun amblemindeki gibi

birbirine bakan iki başlı kartal metaforuyla betimlenmektedir. Emperyal kartalın bir başında, biyopolitik komuta makinesi tarafından inşa edilmiş bir tüzeli yapı ve kurulu iktidar yer alırken diğer başında uçsuz, bucaksız ummanda gemisini yüzdürmeyi öğrenen küreselleşmenin üretici ve yaratıcı öznelerinden oluşan çokluk bulunmaktadır; çokluk toplumsal dünyamızın gerçek üretici gücüyken, İmparatorluk yalnızca çokluğun hayat damarlarını kurutan bir kapandır ya da Marx'ın söyleyebileceği şekilde ancak canlıların kanını emerek hayatını sürdürebilen, ölü emeğin biriktirilmesinden beslenen bir vampir rejimidir (2012: 80-82).

BÖLÜM 3

EMEĞİN SINIFSIZLAŞMASININ POLİTİK PRATIĞI OLARAK ÇOKLUK FORMÜLASYONU

3.1. Yeni Kurucu Özne: Çokluk

Profesyonel işçiden, toplumsal işçiye kadar uzanarak ele aldığımız sınıf bileşimi dönemlendirmesinin, belki de en son izleği olarak “çokluk”u düşünmek gerekmektedir. Birbirlerinin tamamlayıcıları şeklinde kavradığımızda bir yanda egemenlik biçimi olarak “İmparatorluk”, diğer yanda onun öznesi, toplumsal öznelliği olarak “çokluk” kavramlarının “ortak zenginlik”le birlikte, özellikle *Duyuru*’yu göz önünde bulundurursak Hardt ve Negri’nin varış noktaları olduğunu söyleyemesek de politik hatlarının biçimlendiği, asli olarak son vurguları olduğunu belirtebiliriz. Onlara göre emperyal eğilim, kurucu iktidarın türevi olarak kendini gösteriyorsa ve kapitalizm, emperyal yapılanmayı güvence altına alma noktasında savaşa başvuruyorsa, tekillik içinde, eylemde bulunan, her tür ütöpik değişime gücü yetecek bir Karşı İmparatorluktan söz edilebilmektedir (Negri, 2006d: 49-50). Çokluk, Hardt ve Negri’de işte tam da bu Karşı İmparatorluğun, yani İmparatorluğa karşı koyan öznenin adı olarak belirmektedir. Çokluk, eğilim olarak çokluğun gücüne uygun bir tehdidi örgütleyen İmparatorluğun “içinde ve karşısında” barınan bir Karşı İmparatorluktur, yani bir manada İmparatorluğun “içinde ve karşısında” konumlanan panzehirdir. Nitekim *İmparatorluk*’da egemenliğin küresel alan üzerinde yayılması ve yeniden yapılanması ele alınırken aynı zamanda bu tabloda karşıtlık unsurunun ve otonomist perspektifle direnişin her siyasal sürecin temelini oluşturduğunun altı çizilmektedir ve bu bağlamda da karşı iktidar söyleminin, yani direnişin yeni öznesi, tekilliklerin ortak paydasında hareket eden toplumsal özne olarak çokluk figürü sunulmaktadır. Hardt ve Negri’ye göre, “İmparatorluğun inşası ve küresel ağları, modern iktidar makineleri karşısındaki çeşitli mücadelelerle ve özel olarak çokluğun özgürlük arzusuyla yürüttüğü sınıf mücadelesine bir *karşıtlıktır*. Çokluk, İmparatorluğu var olmaya davet etmiştir” (2012: 65). İmparatorluğun kuruluşunu yeni güçlerin doğuşunun sonucu olarak gören yazarlar metodolojilerini, önceki iktidar yapılarına yönelik herhangi bir nostaljiyi ortadan kaldırmak ve eski düzene dönüşü her tür politik stratejiyi red-

detmek amacıyla, tıpkı Marx'ın kapitalizmi, kendinden önceki toplum biçimleri ve üretim biçimlerinden daha iyi olarak ele alması gibi İmparatorluğun inşasını ileriye atılmış bir adım olarak görüp kurmakta ve Marx'ın görüşünün hem kapitalist toplum öncesine ait dar ve katı hiyerarşilere karşı sağlıklı ve yalın bir tiksinti duyması hem de yeni durumda özgürlük potansiyelinin çoğaldığını kabul etmesi temelinde şekillendiğini öne sürerek benzer şekilde kuruluşunu ucu açık bir süreç olarak gördükleri İmparatorluğun modern iktidarın zalim rejimlerini ortadan kaldırdığını ve diğer taraftan özgürlük potansiyelini çoğalttığını belirtmektedir (2012: 65). Onlara göre, “İmparatorluk modern iktidar rejimlerinden daha büyük bir devrim potansiyeli yaratır, çünkü İmparatorluk komuta makinesiyle birlikte bize de bir alternatif sunar; bu alternatif bütün sömürülenler ve ezilenlerdir, İmparatorluğa doğrudan karşı olan ve İmparatorlukla arasında hiçbir dolayım olmayan bir çokluktur” (2012: 386). Dolayısıyla çokluk, hem İmparatorluğu varolmaya çağırın hem de kolonyalizmi ve klasik emperyalizmi sona erdirmesi düzleminde ilerici rol atfedilen İmparatorluk düzenini ortadan kaldıracak ve onun çoğalttığı bu özgürlük potansiyelini açığa vuracak bir güç olarak olumlanmaktadır. Hardt ve Negri çokluğun günümüzde -ortak olanın yönetimi olarak- demokrasi olanağına ekonomik (ekonomiyi diğer toplumsal alanlardan ayırmadan) ve siyasal düzlemde iki türlü katkıda bulunduğunu düşünmektedir. Birincisi, bugün onlara göre her toplumsal üretim biçiminde, ortak paydanın üretimi merkezde yer almaktadır ve belirli bir yerellikle sınırlı olsa bile ortak payda üretimi artık hakim emek biçimlerinin başta gelen niteliği konumundadır; ekonominin dönüşümüyle birlikte giderek emeğin kendisi işbirliği ve iletişimin ağlarını yaratmakta ve bunlara gömülü halde bulunmaktadır. Dünyanın her yerindeki mücadelelerin, özgürleşme hareketlerinin ortak arzusu olarak demokratikleşmeye işaret edildiği ikincisi ise modern direnişlerdeki, isyanlardaki demokratik örgütlenme biçimlerinde gizlidir, devrimci diktatörlük ve komutanın merkezi biçimlerinden, işbirliğine dayalı ilişkilerle otoriteyi ortadan kaldıran ağ örgütlenmelerinde geçişte yatmaktadır (2011b: 13-14). Kendi siyasetinin temelini demokraside, savaşa karşı çıkan “mutlak demokrasi”de arayan çokluk siyaset teorisi geleneğinin temel ilkesi olarak sadece “bir”in (monark, ulus, devlet, halk ya da parti) yönetilebileceğine dair önkabulü değiştirip, temsili demokrasinin yerine yeni bir demokrasi modelini inşa edebilecek, yöneten-yönetilen arasındaki egemenlik ilişkisini bozabilecek tek biricik siyasal öznedir; toplumsal bir beden olmayan çokluk birliğe indirgenemez ve bir'in iktidarına boyun eğmez, çokluk

egemenlik de edemez ki, bu sebeple Spinoza'nın mutlak olarak addettiği demokrasi, geleneksel anlamda bir yönetim biçimi olarak herkesin çoğulluğunun bir üniter hükümdar figürüne indirgenememesi nedeniyle kabul edilmez (2011b: 344-345).

Çokluk ve İmparatorluk ilişkisine dönecek olursak ifade ettiklerimizden bu ilişki diyalektik ilişki olarak görülebilmektedir; ancak bunu söylemek pek mümkün değildir. Yaşam zamanı ile üretim zamanı arasındaki ayrımın ortadan kalkmasıyla, toplumsal ilişkileri fabrikadaki emeğin değil, toplumun işe koşulması ve sömürünün toplumsal olarak yayılması belirlediğinde çokluk bu yeni toplumsal sömürü durumunu (biyopolitik sömürü) ifade etmektedir, ama diğer düzlemde de emeğin yeni gerçekliği, yani elbirliği ve zekâ yoluyla toplumsal zenginliğin kuruluşu demektir (Negri, 2006d: 51). Negri, çalışmamızın başından sonuna kadar geldiğimiz nokta itibarıyla söylemeye çalıştığımız antagonizma fikrinde, İmparatorluğun kendi oluşunun antagonist olduğunu belirterek ısrar etmekte ve çokluğu İmparatorluk karşısında tıpkı işçi sınıfını, emeği ve sınıf öznelliğini sermaye karşısında olduğu gibi öncelemektedir. Uluslararası mücadele devrelerini 1848'de Birinci Enternasyonal'den 1880-90'lardaki sosyalist politik ve sendikal örgütlerin kuruluşuna ve 1905 Sovyet Devrimi'ne, 1917 Sovyet Devrimi'nden başlayan ikinci dalgaya, Çin Devrimi'yle başlayan Afrika ve Latin Amerika özgürlük mücadeleleriyle gelişen ve 1960'lı yıllarda dünya çapında patlayan üçüncü evreye kadar dönemlendiren Hardt ve Negri, bu mücadele devrelerinin sermaye kurumlarının gelişmesinin, sermayenin girdiği reform ve yeniden yapılanma sürecinin ardındaki gerçek motor olduğunu vurgulayıp 19. ve 20. yüzyılın güçlü ayaklanmaları olarak proleter, anti-kolonyal ve anti-emperyalist enternasyonalizmin, komünizm mücadelesiyle birlikte sermayenin küreselleşmesi ve İmparatorluğun oluşumu süreçlerini öngördüğünü ve onlara yön verdiğini belirtir (2012: 72-73). Bu bağlamda, "İmparatorluğun kuruluşu proleter enternasyonalizme *yanıttır*. Kapitalist gelişmenin kitlesel mücadeleler tarafından bu şekilde öngörülmesi ve yönlendirilmesinde ne diyalektik ne de teolojik bir yan vardır. Tersine, mücadeleler bizatihi arzusunun yaratıcılığının, yaşanmış deneyimlerin ütopyalarının tarihselliğinin potansiyellik olarak işleminin tezahürleridir; kısacası, mücadeleler *res gatae*'nin çıplak gerçeğidir. Teoloji denen şey, ancak olgudan sonra, *post festum* olarak kurulur" (2012: 73).

"Çokluğun yaratıcı hareketi İmparatorluk kuruluşuna yeni bir varlık duyusu [sense] dayatır; daha doğrusu bu duyuyu alternatif bir paradigma olarak bu süreçte hep ol-

muştur. Bu duyuyu İmparatorluğa içseldir ve onun kuruluşuna ivme kazandırır; söz konusu varlık duyusu pozitiflik kuran bir negatiflik ya da böyle herhangi bir diyalektik süreç olarak değil; mutlak pozitif bir kuvvet olarak, hakim gücü, daha sonra alternatifini olarak ortaya çıkacağı soyut ve boş bir birleşmeye iten bir güç olarak işlev görür” (Hardt ve Negri, 2012: 82-83).

Hardt ve Negri bu kavrayışlarıyla otonomist çözümlemede hala ısrarcıdır. İmparatorluk ve çokluk onların otonomist çizgisinin tutarlılığındaki en değerli sonuçtur ve eğer bu çözümlemeyi göremezsek diyalektik okuma olduğu yanlışına düşeriz. Negri için çokluk, öznenin egemen soyutlamadan önce geldiğini, özneliğin her durumda iktidarın soyutluğuna karşı koyduğunu açığa çıkarma çabasının ifadesidir ve bu bağlamda da çokluk siyasal özne sorununun, onun güncel yeniliği ve özellikle üretimi sorununun temasıdır ki, bu yenilik kapı dışarı edilecek bir yenilik değildir (2006d: 62). Nitekim yazarların metodolojilerinde, herhangi bir diyalektik tanımlamayla değil, sınıf mücadeleleri üzerine oturan bir kavrayışla karşılaşmaktayız ki, değindikleri Marksist bağlam tam da burasıdır. Onlar çokluk figürünün temel özelliğini, “Marx’ın siyasal sınıf mücadelesi projesini yeni bir biçimde önermesi” (2011b: 119) olarak ifade etmektedirler. Negri’nin açıkladığı gibi, yukarıdaki okuma Hegelci ve Marksist diyalektiğin iyimserliği değildir, çokluklar, diğer bir deyişle maddi olmayan ve entelektüel emeğe sahip, inanılmaz bir özgürlük gücü olan iç içe geçmiş tekilliklerin çokluğu vurgusu diyalektik değil, emeğin, emeğin örgütlenişinin ve bunun getirdiği politik özneliğin dönüşümünün olgusal ve sosyolojik analizidir (Negri, 2004a: 85).

Son kertede çokluk formülasyonu, solun içinde bulunduğu “yapısal ve bütünsel” krizine müdahaledir, belirli bir paradigmadan, modernizmden derinlikli bir kopuşun ifadesidir ve bu kopuş; sermayenin ve onun egemenlik biçiminin değerlendirilişindeki farklılık (bu farklılık İmparatorluk düzenidir), özne merkezli politik felsefe geleneğinin sorunsallaştırılması ve örgütlenme ve devrim başlıklarında toplanan birbirinden ayrılamaz etki alanlarında (ki, bu etki alanlarının biyopolitik üretim süreci etrafında şekillenmektedir) değerlendirmelidir (Baysoy, 2006: 112).

Öncelikle siyasal özne meselesinin güncelliğine dair bir tartışma olarak yapılan çokluk halk, kitle ve işçi sınıfı gibi diğer toplumsal özne kavramlarından ayrılmaktadır. Küresel kapitalizm çağında direnişin yeni öznesi olarak çokluk kendisini bu kategorilerden farklılaştırıp yeni bir öznellik olarak kurmaktadır. Böylelikle çokluğun hem ne olmadığını hem de ne olduğunu ortaya koyabiliyoruz ki, bu anlayışın onu tüm analitik

tanımlamalardan uzak tutmak amacı taşıdığını söyleyebiliriz. Çokluğu virtüelliğe, güce ve oluşa vurgu yapan doğası gereği kategorik tanımlamalarla düşünemeyiz. Çokluk ne başkaldıran, isyan eden kitledir ne de halk veya ulus gibi kurumsal bir yapıdır; çokluk toplumsal ve yaşamsal yaratma gücünü ifade eder. Çokluk halk veya -ayrışmamış-kitle gibi bireylerin bütünü olarak değil, tekillikler ağı olarak tanımlanmaktadır ki, bu ağda da tekillikler aralarında yayılan *ortak* bir alanı benimserler ve bu durum çokluğun temelini oluşturur, çokluk tekillik ve ortaklık dinamiğinden doğan özneliktir; çokluğun tekilliği işbirliği üretir. Ulus devletin bir ürünü, modern devletin meşruiyet kurgusu neticesinde ortaya çıkan yapay bir birlik olan halk, geleneksel olarak üniter bir kavramsal-laştırma olup nüfus elbette birçok farklılık tarafından belirlenirken halk bu çeşitliliği bir tekilliğe indirger ve nüfusa bir özdeşlik yaratır; halk birken çokluk aksine çoktur, bir tekilliğe ya da tek bir özdeşliğe indirgenemeyecek sayısız içsel farktan müteşekkildir, kültür, ırk, etnik köken, toplumsal cinsiyet vb. farkları kadar farklı emek biçimlerini, dünya görüşlerini, arzuları vb. kapsamaktadır, bu tekil farklılıkların çoğulluğudur ve kitleler bir tekilliğe veya özdeşliğe indirgenemeyeceği için halk kavramıyla tezattır, halk tersine çokluğun gücünü sınırlandırmanın aracıdır, çokluk sonu olmayan bir kurucu ilişkiyken, halk egemenlik için hazırlanmış kurulu bir sentezdir, farklı toplumsal öznelerin kitleleri oluşturduğunu söylemek mümkün değildir; çünkü kitlelerin özü farksızlıktır, çoklukta toplumsal farklar korunur, çokluk toplumsal çoğulluğun önüne, içsel farkları korurken iletişim kurmayı ve ortak hareket etmeyi başarmaya çalışmaktadır (Hardt ve Negri, 2011b: 12). Diğer taraftan fordizmden post-fordizme geçişle birlikte çokluğun işçi sınıfına indirgenmesi de mümkün görünmemektedir. İşçi sınıfı kavramı dışlayıcı ve hiyerarşik bir kavramdır, işçileri geçinmek için çalışmak zorunda olmayan mülk sahiplerinden ayırmanın yanında diğer çalışanlardan da ayırt etmektedir ve en dar kullanımında sadece sanayi işçilerini işaret etmektedir, endüstriyel emek biçimine dayanmasıyla bu manada indirgemecidir ki, artık endüstriyel işçinin küresel ekonomide hegemonik bir role sahip olmadığı unutulmamalıdır, işçileri tarım, hizmet ve diğer sektörlerde çalışan işçilerden ayırır, en geniş kullanımındaysa işçi sınıfı bizim de toplumsal fabrika analizinde tartıştığımız gibi ücretlileri kapsarken yoksulları, ev emekçisi kadınları ve ücretsiz çalışan diğer herkesi dışarıda bırakmaktadır; oluş halindeki politik öznelik olan ve sınıfın karşısında konumlanan çokluk ise açık ve kapsayıcıdır, küresel ekonomideki yeni değişimlerin önemini yakalamak çabasıdadır, toplum bütünüyle işe

koşulduğundan, yani toplum bir bütün olarak sermayeye tabi kılındığından ve en önemlisi artık sömürünün zamansal ve uzamsal boyutları tamamıyla dönüştüğünden ve dolayısıyla üretimin toplumsal üretim olarak anlaşılması gerektiğinden artık potansiyel olarak toplumsal üretime katılan tüm figürlerden oluşmaktadır (Hardt ve Negri 2011b: 12-13).

3.2. Halk Karşı Çokluk

Halk ve çokluk kavramları arasındaki ilişkinin oldukça gerilimli olduğunu söyleyebiliriz. Halk kategorisi, otonomistler açısından çoklukla önemli bir hesaplaşma alanı olarak irdelenmektedir. Bu gerilim, yoğun çarpışmaların ateşinde şekillenen ve modern çağın politik toplumsal kategorilerinin tanımlanmasında başat rol oynayan iki kavram arasındaki seçimin, 17. yüzyıldaki pratik çekişmelerin (merkezi modern devletlerin kuruluşu, dini savaşlar vb.) ve teorik-felsefi tartışmaların merkezinde yer almasıyla ilişkiliydi ve burada üstünlük sağlayan “çokluk” karşısında “halk” kavramı olmuştu; birleştirici hayat biçimlerinin ve yakın zamanda kurulmuş büyük devletlerin tanımlanmasında çokluk değil, halktan söz ediliyordu (Virno, 2013: 25). Negri’nin ifadesiyle modernite düşüncesi, “bir taraftan tekilliklerin çeşitliliğini (*multiplicity*) soyutlayıp aşkın bir tarzla halk kavramında tekleştirir; öte taraftan (*çokluğu kuran*) tekilliklerin bütünlüğünü çözerek birey yığına çevirir” (2003: 18). Baysoy’un özetlediği gibi, “çokluk kavramı halk kavramıyla gerilimi içinden okunduğunda, bu iki kavram, modernizmin politik ve toplumsal kuruluşunu belirlemiştir. Bu kavgada çokluk kavramı, halk kavramı karşısında yenilmiştir. Modernizm, halk kavramı üzerinden çokluk kavramının tasfiyesidir. Modernizmin tıkanması ve krizinin sonucunda çokluk, 1960 sonrası post-yapısalcılıkla birlikte yeniden gündemleşmiştir. Bu bağlamda çokluk kavramı, ön-modernite Rönesans ile başlayan ve modernitenin kuruluşu içinde unutulmuş pek çok tartışmanın yeniden güncellenmesidir” (2014: 30). Dolayısıyla modernizmde halk kategorisi tarafından yenilgiye uğratılmış çokluk kavramının tarih sahnesine halk, kitle ve işçi sınıfı gibi kavramlar karşısındaki zaferiyle dönüşünü açığa çıkarmanın vaktinin geldiğini hatırlatmak gerekmektedir. Çokluk, “halkın kaynaşmış birliğine karşı, toplumsal ve politik varoluşun sürekli bir biçimi olarak çoğulluk –harfiyen: çok-olma. Dolayısıyla çok bir bireyler ağından oluşur; “çok” bir *tekilliktir*” (Virno, 2013: 84). Çokluk bu kavramlarda olduğu

gibi yabancılaşmış bir iktidarı ele geçirmeye değil, her yerde oluşum halinde olan yapıyla ve en önemlisi sermayenin biyopolitik tahakkümüne karşı kolektif biçimde direnebilen öznellikler olarak gücünü otonomisinden hareketle inşa edip yaşamın kendisini kurmaya yönelmiştir. Çokluk bizi yeni bir dünyanın, devrimci sürecin (süreç halindeki devrimin) içine bırakır. Aynı zamanda unutulmasın ki, çokluk kavramına yine diğer kavramlarda olduğu gibi iktidarın verebileceği hiçbir anlam yoktur, iktidarın ilgilendiği kategoriler çoklukta mevcut değildir.

Halk ve çokluk kavramları arasındaki tartışmanın tarihsel kökeni şüphesiz Hobbes ve Spinoza'ya dayanır. Hobbes "halk", Spinoza ise "çokluk" kavramında hayat bulmaktadır. Virno'nun dediği gibi, "Spinoza'ya göre *multitudo* (çokluk) tam anlamıyla kamu sahnesinde, kolektif eylemlerde, komünal ilişkilerin idaresinde, merkezci bir hareket etme biçimi içinde buharlaşmadan, Bir'le bir bütün oluşturmadan varlığını sürdüren bir çoğulluğa işaret eder. Çokluk, çok olarak ya da yarık içinde kalmış değil, kalıcı bir biçim. Spinoza'ya göre, *multitudo* medeni özgürlüklerin üzerinde yükseldiği zeminin kendisidir (*Tractatus Politicus*)" (2013: 26). Diğer taraftan nihai politik çatışmayı halk ve çokluk arasına yerleştiren ve modern kamusal alanın ikisinden birini ağırlık merkezine alabileceğini söyleyen Hobbes'da ise "halk kavramı devletin varoluşuna sıkı sıkıya bağlıdır; dahası, bu kavram devletin bir yankısı, bir yansımasıdır: Eğer devlet varsa, o zaman halk da vardır. Devletin yokluğunda, halk da yoktur" (2013: 27). Hobbes'a göre çokluk ise doğa durumunu, yani politik toplum öncesi durumu, politik bedene geçişten önceki durumu ifade eder (ki, devlet egemenliğinin sarsıldığı krizlerde ortaya çıkar). "Çok"un varoluşu devletten öncedir. Doğa durumundaki bireyler doğal egemenlik haklarını -sözleşme aracılığıyla-, "bir"e, egemene, devlete devredeler ve devletin kuruluşundan sonra, "bir" ve "tek" iradeye sahip olan (aynı zamanda sadece onların yönetilebilir oluşu) "halk"ın varlığı söz konusudur. Dolayısıyla politik toplum çokluğun halklaştırılması olarak vücut bulur diyebiliriz; ancak çokluk hiçbir zaman doğal haklarını egemene devretmez. "Çokluk ortak olanın kolektifliği ve zenginliğidir. Çokluk sonsuz tekillikler üretimidir ve tekillikler arası "fark"ı ne temsilin ne de devletin özdeşliğine indirgemez. Bu bağlamda çokluk "bir" değil, birliğinde tekillik ve fark üretimidir. Çokluk temsilin, aşkınlığın ve devletin reddidir" (Baysoy, 2014: 34). Unutulmasın ki, tekilliklerin kurucu düzlemi olan çokluğun bir'inin devlet tarafından oluşturulan bir'le ilgisi

yoktur, halk'ın bir'i değildir, ifade etmeye çalıştığımız gibi o, “genel irade”de birleşmez.

Son kertede iki kavram arasındaki karşıtlığı eğer halk varsa çokluk yoktur, çokluk varsa halk yoktur (bugün böylesi bir alana taşınır) şeklinde vurgulayan Virno'nun ifadesiyle, “Hobbes'a ve devlet egemenliğinin on yedinci yüzyıldaki savunucularına göre, çokluk tamamen olumsuz bir sınır kavramıdır; başka bir deyişle devletsizliği destekleme riski taşımaktadır; bazen de “büyük makineyi” kilitleyebilecek bir enkazdır. Çokluk, işte böylesi olumsuz bir kavramdır: politik karar alma tekeli olarak devlet ile virtüel olarak çeliştiği ölçüde halk haline gelmeye yanaşmayan bir kavramdır; kısaca, “doğa durumu”nun uygar toplumda kusulmasıdır” (2013: 28).

Halk fikrinin, hem halk ordusunda hem de gerilla modellerinde örgütlerin otoritesini yerleştirmede ve şiddet kullanmasında meşruiyet rolü üstlendiğinin, devlet otoritesini yıkmaya dönük bir diğer egemenlik biçimi olarak halk kavramı için egemenliğin meşrulaştırılmasının bu biçiminde devrimci hareketler söz konusu olduğunda dahi esasen gaspa dayanıldığına altını çizen Hardt ve Negri, halkın genelde, nüfusun rızasıyla egemen iktidarın komutası arasında kalan bir ara terim olduğunu ve çoğu zaman hakim otoriteyi haklı çıkardığını vurgular ve halkın uyguladığı şiddeti meşrulaştırmada kullanılan modern argümanların devlet şiddetinin meşrulaştırılması bağlamında değinilen krizin aynı-sını yaşadığına dikkat çekerek geleneksel yasal ve ahlaki argümanların geçersiz kaldığına işaret edip bugün artık halkın egemenliğine değil, çokluğun biyopolitik üretkenliğine dayanan yeni bir meşrulaştırma sürecinin zaruriyetini ortaya koyar ki, bu zaruriyet çokluğun mücadelesinde zor kullanmasını aşkın bir otoriteye gönderme yapmadan meşrulaştıracak içkin bir mekanizmanın varlığıyla ilişkilidir ve bu noktada da günümüzde çokluğun mücadelelerinin meşrulaştırılmasının, kendini haklı çıkarmak için egemen otoriteye gönderme yapmama anlamında ilk içkin meşrulaştırma modeli olarak tanımladıkları sınıf mücadelelerine (modernliğe ait bir meşrulaştırma modeli) referansla olacağını, ancak bunun sadece sınıf savaşının arkeolojisini çalışarak veya geçmişle sabit bir süreklilik kurmaya çabalarak değil, iktidarın yeni boyutlarından hareketle direnişin yeni boyutlarıyla ve yalnızca teorik zeminde değil, pratik düzeyde de temas edilerek siyasal mücadelelerin nasıl yanıt verdiğinin adeta tarihsel soykütüğünü incelerler (2011b: 96-97). Dolayısıyla biyopolitik alanda yeni öznellikler ve yeni yaşam biçimleri

etrafında, meşruiyetini sınıf mücadelelerinin yeni biçimlerinden alan çokluğun ağ mücadeleleri ortaya konulurken burada artık halk kavramına yer yoktur. Modern direnişlerin soykütüğünde ise her örgütsel biçimin mevcut güç dağılımının sunduğu olanağı ve tarihsel fırsatı kullanarak direniş, muhalefet veya hakim iktidarı devirme gücünü en yüksek noktaya çıkarttığı; siyasal ve askeri örgütlenme biçiminin, ekonomik ve toplumsal üretimin mevcut biçimlerine tekabül ettiği; direnişlerin örgütsel biçimlerinin gelişiminde demokrasi ve özgürlüğün yol gösterici ilke vazife olarak görüldüğü üç temel ilke söz konusudur (2011b: 104).

Hardt ve Negri'nin ulus devletin bir ürünü olarak onun özgün ideolojik bağlamında varlığını sürdürdüğünü düşündükleri "halk" kavramının en başta çeşitliliği tekilliğe indirgeyen ve nüfusa özdeşlik dayatan niteliği ("bir"i kastediyoruz) sebebiyle karşısında tekilliğe ve özdeşliğe indirgenemeyen, sayısız içsel farktan müteşekkil "çokluk" kavramını yerleştirdiğini tekrar hatırlatarak başlayabiliriz. Onlara göre egemenlik işleyişinin ulus devletler üzerinden kurulduğu emperyalist dönem için geçerli olabilecek halk kavramından direniş hatlarının, biçimlerinin dönüştüğü İmparatorluk düzeninde toplumsal öznellik olarak söz etmek mümkün değildir. Nitekim modernizme ait bir kavram olarak düşündüğümüz halk nosyonu, kendi içinde özdeşliğe ve homojenliğe yönelip dışta olanla farklılığını ortaya koyar ve onu dışlarken çokluk çeşitliliktir, bir tekillikler alanı, açık bir ilişkiler takımıdır ve bu ilişkiler takımı halkta olduğu gibi homojen ve kendisiyle özdeş değildir, kendi dışındakilerle belirsiz ve kapsayıcı bir ilişkiye girer; çokluk sonu olmayan bir kurucu ilişkiyken, halk egemenlik için hazırlanmış kurulu bir sentezdir, halk çokluğun çeşitli iradeleri ve eylemlerinde bağımsız ve sıklıkla onlarla çatışma halinde olan tek bir irade ve eylem ortaya koyar ve her ulus çokluğu bir halk haline getirmek zorundadır (2012: 119). Ayrıca çokluk tüm temsil mekanizmalarına bütünsel olarak meydan okurken halk temsiliyetle sınırlandırılan ve kontrol edilen bir kategoridir. Yazarların dediği gibi, "halk, bir birlik olarak temsil edilir; fakat çokluk, modernitenin erekselci ve aşkın rasyonalizminin karşısında duran koca bir canavardır. Halk kavramının aksine çokluk kavramı tekil bir çoğulluktur, somut bir evrenselliştir. Halk sosyal bir gövde oluşturuyordu; ama çokluk yaşamın canlı bedenidir" (2006: 127). Bu noktada aynı zamanda çokluğun ölçülemez çeşitliliğine vurgu yapan Negri'nin ifadesiyle "çokluk sözleşmecî terimler içinde ne anlaşılabilir ne de açıklanabilir (sözleşmecilik ampirik deneyimden çok aşkın felsefeye bağlı olarak anlaşılırsa). En genel anlamda, çokluk

temsiliyetten çekinir, çünkü ölçülemez bir çeşitliliktir. Halk her zaman bir birlik olarak sunulur, oysa çokluk temsil edilebilir değildir, çünkü modernitenin teleolojik ve aşkın rasyonalizmleri karşısında ucubecedir. Halk kavramına karşıt olarak çokluk kavramı tekil bir çeşitlilik, somut bir evrenseldir. Halk toplumsal bir beden oluşturuyordu; çokluk oluşturmaz çünkü çokluk hayatın tenidir” (2003: 18-19). Negri’ye göre çokluğu halkın karşısına yerleştirdiğimizde onu kitleler ve plebler kavramlarının da cephesinde konumlandırmış oluyoruz; bu kavramlar kolaylıkla manipüle edilebilmelerinden kaynaklı olarak şiddetli ve tehlikeli olan irrasyonel ve pasif bir toplumsal gücü betimlerken çokluk aktif bir toplumsal fail, eyleyen bir çeşitliktir, halk gibi bir birlik değildir, ama kitleler ve pleblerin aksine örgütlüdür, öz-örgütlenmenin aktif failidir, kitle korkusundan temellen modern argümanların ve köleliğimizi kabul etmeye zorlayan çoğunluğun tiranlığıyla ilişkili tüm kavramların yerini almaktadır (2003: 19).

Son olarak Hardt ve Negri’nin modern çokluk kavrayışına, en belirgin itirazlardan biri olarak politik bir kategori olarak halk kavramını geliştiren Laclau ve Mouffe’a değinmek gerekmektedir. Laclau, *Popülist Akıl Üzerine*’de (2007) ayrıntılandığı halk kavramıyla, Hardt ve Negri’nin çokluğu arasında görünüşte bir benzeşim olduğunu, ancak bunun tamamıyla yapay olduğunu belirtmektedir. Laclau’nun penceresinden Hardt ve Negri’de çokluğu ortak amaç doğrultusunda bireştiren tek unsur, her şeye her yerde “karşı olmak” ve “evrensel terk ediş”i (ki, evrensel terk edişten kastı *çıkış* kavramı olsa gerek) hedeflemek şeklinde görünmektedir ki, bu durum İmparatorluğun içindeki mücadelelerin önemini de azaltmaktadır. Ona göre karşı olmak kavramı bile somut bir göndergesi olmaksızın, silik bir tarzda, “boş gösterenler” adını verdiği şeyi akıllara getirmektedir, yani karşı olmakla işaret edilen boş gösterenden ibarettir (2007: 263). Öncelikle bunları söylemek Hardt ve Negri’nin ve aynı zamanda Otonomizmin bütün kuramsal çerçevesini kabaca yok saymak anlamına gelmektedir. Bizim tartışmamız, sığ bir ifadeyle veya herhangi bir gönderge olmadan her şeye, her yerde karşı olmak değil, sermayenin yaşamımızın her anını değerlendirme sürecine tabi kıldığı gerçek tahakküm aşamasından hareketle emeği geniş bir toplumsal antagonizmanın içine yerleştirerek emeğin otonom ve kurucu gücünü inşa etmektir. Her alanda doğrudan anti-kapitalist söylem ve pratikleri yükseltmekten veya direniş kavramından kasettiğimiz tam olarak budur. Gerek *çıkış* gerekse direniş kavramıyla işaret edilen kuruculuktur, iktidarın karşısında alternatif öznelliklerin üretimidir. Laclau’nun bütün toplumsal mücadelelerin

bağlantısız da olsa çokluk içinde kurulduğu varsayımı yersizdir. Sömürülen öznenin direnişinin içeriğini oluşturacak ortak noktayı nasıl kabul edeceğimiz sorusu tam da çokluğun vermeye çalıştığı cevaba işaret eder. İleride de açıklayacağımız üzere, Negri için mesele artık biyoiktidarın biyopolitik üretkenliğini denetleyememesindedir, sömürülen öznelere ortak noktası, sermayenin el koyamayacağı bir şey olarak anlaşılmalıdır ki, buradaki ortak nokta yenilikçidir, taşkındır. O halde çokluğu harekete geçiren Laclau'nun düşündüğü gibi sadece Spinoza'dan hareketle içkinlik kavramının öngördüğü *conatus* değildir.

3.3. Sınıfsızlaşmanın Politik Pratiği Olarak Çokluk

Çokluğun gücünü sınıflaşmayı reddederek sınıfın reddine dayalı -biyopolitiğin biçimlerine dönüşmüş- bir sınıf kavramı olmasında aramak gerekmektedir. Bu güç onun sermayeye ihtiyaç duymadan kendisini değerli kılabilmek kudretinden gelmektedir. Daha önce de söylediğimiz gibi ücretlendirilen ve ücretlendirilmeyen emekçiler potasında göçmenler, işsizler, öğrenciler, ev emekçisi kadınlar, yoksullar, köylüler ve fabrika işçileri yelpazesinde emeği geniş bir toplumsal antagonizma hattına yerleştirilerek her bir direniş alanında (çoğullaşmış ve çoklaşmış) anti-kapitalist söylem ve pratikleri inşa etmek durumundayız. En nihayetinde emeğin yeni toplumsal öznesi olarak, özneleşmesini emeğin otonom gücünden ve emeğin kendisini olumlamasının politik pratiğinden alan çokluk kavramı tam da “emek kavramına, emeğin sömürüsüne ve sömürünün içinde belirlenen antagonizmaya dayalı bir sınıf kavramıdır” (Negri, 2006d: 223). Negri'nin aktardığı gibi kapitalizmin girdiği gerçek tahakküm evresinden itibaren kapitalizm çokluğu toplumsal sınıflara dönüşmüştür, çokluğun toplumsal sınıflara dönüşmesini sağlayan kırılma, zenginliğin yeniden dağıtımının ölçütleri olan ve söz konusu sınıfların son derece özel ve tam anlamıyla kendilerine uygun bir işgücü bölümü aracılığıyla tabi oldukları bir dizi ölçüte dayanmaktadır ve günümüzde modernizmin postmodernizme dönüşümü ekseninde bu sorun yeniden çokluk sorunu halini almaktadır ki, toplumsal sınıflar çözüldükçe bunların kendiliğinden örgütlenmek üzere bir araya gelme durumu ortadan kalkmıştır, yani bir bireyler toplamı söz konusudur, ancak kitle, sınıf, halk kavramlarından ayrılan çokluk artık entelektüel bir kitleleştirmenin sonucu olarak farklı bir çokluktur; buradaki çokluk yurttaş, entelektüel işçi, toplumu meydana getiren özne-

ler tarafından içselleştirilmiş ve cisimleştirilmiş üretken aletler çokluğu gibi tanımlamaları, daha doğrusu bütün aşkınlık biçimlerinin gücünü ortadan kaldırır; paratizvari, yani amansız bir biçimde hükmedebilen bir çokluktur (2013b: 33- 34). Baysoy'un özetlediği şekliyle, saydıklarımız (yoksulluk, kölelik ve sömürünün başkaldırısı) devrimin ve geleceğin gerçek sahipleridir ve çokluk, bu potansiyeli görünür kılabildiği için, sermayenin örttüğü peçeyi yırtıp içinden kendisini gösterdiği için anlamlıdır ve anlamını hareketten, adını ise bedeninin kendisinden almaktadır; kapitalist tahakküm toplumsal alanın tamamına yayılıp tüm ilişkiler üzerinde hiyerarşiye dayalı bir tahakküm kurarken bu ilişkiler aynı zamanda kapitalizme karşı doğrudan direnişin örgütlenebileceği yatay direniş alanlarını açığa çıkarırlar ki, bu direniş kendi toplumsal ilişkilerini kurarak aslında öz be öze kendi ürünü olan, ama sonra sermaye biçiminde ona yabancılaştığı yaşamı geri alarak kapitalizmin sonunu hazırlayacak güce işaret eder ve çokluk tam da bunu yapmaya muktedir gücün adıdır; çünkü bizzat kendisi sermaye tarafından bu güçten mahrum bırakılmıştır, sınıflaştırma sermayenin kendini olumlama pratiği ise sınıfsızlaştırma çokluğun kendini olumlama pratiği olmalıdır (2006: 114). Çokluğun sınıfın reddine dayalı bir sınıf olarak (sınıfsızlaştırma) idrak edilmesi tam da bu sebeptedir. Çokluğu sınıflaştırmaya karşı sınıfsızlaşmanın etik politik pratiği içinden sınıf kavramını düşünmek olarak gören Baysoy'un dediği gibi, "çokluk, yaşamı, etik-politik bir özgürlük pratiği olarak düşünmektir. Çokluk, bugünün anti-kapitalizmine içkin sınıfsızlaşmanın politik pratiğidir" (Baysoy, 2014: 35). Negri'nin dediği gibi, "çokluk, bir sınıf kavramıdır. Aslında çokluk her zaman üretken ve hareket halindedir. Zamansal bir bakış açısından düşünüldüğünde çokluk üretimde sömürülür, mekânsal bir bakış açısıyla ise çokluk üretken toplumu, üretim için toplumsal ortaklığı kurduğu ölçüde sömürülür" (2003: 18). Çokluğu bir sınıf olarak tanımladığımızda Negri'ye göre, sömürü kavramını ortak faaliyetin sömürüsü olarak ele almak durumundayızdır, çokluğa özgü temel üzerinden sömürünün ortak olanın sömürülmesi sonucu çıkmaktadır; bireylerin değil, ama tekilliklerin işbirliği; tekilliklerin bütünü, bütünü oluşturan ağların ve ağlardan oluşan bütünü sömürüsüdür, yani burada sömürülen bütün toplumsal ortak çalışma etkinliğidir, kapitalist temellükün etkilediği, yalnızca tek tek işçiler değildir (2003: 18; 2006d: 224). Biyopolitik tahakküm başlığında tartıştığımız gibi biyopolitik sömürü ortak olanın sömürüsüdür, sermayenin ortak varoluşa el koymasındır ve neoliberalizm kendisini bu sömürü biçimiyle yeniden üretmektedir. Çokluğu sınıf olarak tanımlamamız, biyopolitik

sömürü biçimiyle bu bağlamda doğrudan ilişkilidir ki, dolayısıyla çokluk kavramını biyopolitikanın, yani sermayenin yeni değer üretme biçimi içinden kurmak gerekmektedir. Buradaki tartışmanın odağı çokluğun emeğinin ölçülemezliğiyle ilgilidir, çokluğu halk ve sınıf gibi kavramlardan ayrı kılan çokluğun sömürsünün kıyas kabul etmez, yani ölçü dışı tekilliklerle ve ölçülemez bir ortak faaliyetle karşı karşıya kalan bir güç oluşundadır; artık Marx'ın betimlediği gibi sömürünün “modern” kavrayışı faillerinin bireyler olduğu bir üretim kavramı için işlevseldir, emek sadece çalışanlar birey olduğu sürece değer kuramı ile ölçülebilir ki, kitle kavramı dahi (bireylerin belirsiz bir çeşitliliği olarak) bir ölçü kavramıdır, daha doğrusu emeğin politik ekonomisinde bu amaçla anlamlandırılmıştır, halk kavramının özellikle politik ekonominin en katıksız Keynescilik ve refah versiyonlarında bir ölçü olmuş olması rastlantısal değildir (Negri, 2003: 18).

Emeğin dönüşümlerinin sınıf mücadelelerinin ürünü olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda öznelliğin üretiminin bu geçiş üzerinden kesintisizce sürdüğünü ve biyopolitik ufuk olarak kendini sunduğunu belirten Negri, biyopolitikanın, kapitalizmin bütün yaşamı kuşatmasına tanıklık ederken aynı zamanda emek gücünün kendisinin sermayeye karşı direnişine de tanıklık ettiğinin altını kalınca çiziyor ve bu geçişi diyalektikte aramadığını tekrardan ortaya koyuyor. Sermayenin kendini olumlama pratiğinin diyalektik, emeğin kendini olumlamasının diyalektik olamayacağını hatırlayacak olursak emeğin kendini olumlaması ve çokluğun devinimi diyalektik değildir, çokluk varolmak için karşıtına gerek duymamaktadır ve bu anlamda kapitalist komuta çokluğu sürekli diyalektik bir işleyişe tabi kılmaya zorlar ve çokluk bu diyalektik tabiiyeti reddettiği oranda devrimci bir güç olur (Baysoy, 2006: 115). Diyalektikte varlık ilkesinin olumsuzlamak, içkinlik düzlemindeyse olumlamak olduğunu söylemiştik. Çokluk içkinliğin adıdır. Çokluğu ve biyopolitikayı andığımızda içkinliğin güçlerinin utkusundan söz ettiğimizi düşünen Negri'de çokluk, Spinoza'dan hareketle içkinlik düzlemi ve olumlama pratiğidir. Antagonizmayı ücretli emek ile sermaye arasında değil, emek ile ücretli emek arasında kurduğumuzu hatırlatan Baysoy'un dediği gibi, “çokluk işin reddi, ücretli emeğin reddidir. Çokluk antagonizmayı olumsuzlamadan çıkarmak, olumlama düzleminde yeniden kurmaktır. Çokluk farkı, farklanmayı ve devinimi ve olumlama pratiğini her türlü çelişki ve özdeşlik dışında düşünmektir” (2014: 36). Burada diyalektikten söz etmek mümkün değildir, diyalektik olumsuzluğu bir dayanak ve motor gücü olarak alır ve ger-

çekleştirilecek bir amaç değil, dile getirilecek özgürlük söz konusu olduğunda ortadan kalkmalıdır ve bu noktada ortaya çıkan çokluktur, özne olarak çokluktur ki, tam da bu temasta içkinlik, siyasal söylemin tek olanağı olarak sunar kendini; Marx'a referansla sıklıkla dile getirdiğimiz komünizmin ertelenmeden, bugünden, mevcut güncellik içinden gelişmesine dikkat çekilmektedir ve direniş, ancak içkinlik üzerinden varolabilir, komünizmin içkinliği üzerinden güçlü bir eğilim, zayıf düşüncenin ve tutucu düşüncenin postmodern gevşekliğine karşı koyabilir (tıpkı metafizik ilke olarak komutaya, kuramsal yeniliğin bataklığı olarak geleneğe karşı konulması gibi) (Negri 2006: 211-212). Çokluğun önerilemeyecek bir kavram hatta metafor olduğu yönündeki iddialara karşı (çünkü çoklu olana ancak az ya da çok diyalektik aşkın bir jestle birlik verilebilir) eğer çokluk (ya da diyalektik Aufhebung içinde kendisini sunmayı reddeden çeşitlilik) aynı zamanda tekil ve öznel olduğunu iddia ediyorsa bu daha da böyledir, ama bu zayıf bir itirazdır şeklinde cevap veren Negri'nin dediği gibi, "burada diyalektik Aufhebung etkisizdir, çünkü çokluk için çoklu olanın birliği yaşayan şeyin birliği ile aynı şeydir ve hayat diyalektik tarafından içerilemez. Dahası çoklukta ortak bir cisim bulan özneliliğin üretimini dizpozitifleri, kendisini her zaman yenilenen bir etkinlik ve varlığın kurucusu olan kolektif bir praksis olarak sunar. 'Çokluk' adı aynı anda kolektif praksisin öznesi ve ürünüdür" (2003: 19).

"Bu geçiş, diyalektiğe değil, başkalaşıma özgüdür, yani biyopolitikada karşı karşıya gelen öznelerin büründüğü biçimler geri döndürülebilir değildir, yeni üniter boyutlar içinde bir araya getirilebilir de değildir. Sermaye, ama özellikle egemenlik –bu yeni biyopolitik durum içinde artık sentez güçleri olarak biçim kazanamazlar, kısmi ve tek yanlı bir etkinliği yürüten öğeler olarak belirler: işçi ve siyasal özne, sermayenin ve egemenliğin karşısına indirgenemez öğeler olarak, bağımsız değişkenler olarak, referans, direniş, isyan, başkaldırı noktası olarak çıkarlar. /.../ Bugün, bir paradigma değişimini dile getirdiğimizde, temel olarak, emeğin çokluk haline gelişinin belirlediği radikal süreksizliğin altını çizme amacı güdüyoruz. Bu radikal süreksizlik üzerinden, çıkışın [esodo] merkeziliği kök salar, çokluğun kurucu etkinliği kurulur, yaşamakta olduğumuz geçiş başlar" (Negri, 2006d: 225).

O halde tarif ettiğimiz toplumsallaşmış çoklukta, yani toplumsal olarak yayılmış sömürüye direnişte, Negri'nin sorusuyla sömürülen özeninin direnişinin içeriğini oluşturacak ortak bir noktayı nasıl kabul etmeliyiz? İşte çokluğun vermeye çalıştığı cevap tam da burasıdır. Biyoiktidarın biyopolitika ile çatışması, yalnızca kapitalist iktidarın fabrikanın uzamından çıkarak toplumsal alana yayılmasını ifade ederken asıl mesele,

biyopolitik direnişin üretimindeki dışavurumlarında, *ortak* olanın ontolojik açıdan nasıl öncelikli olduğunu göstermektir ve bunu kanıtlamanın mümkün olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, bu durum bugünkü postmodern gerçeklikte apaçık bir saptama oluşturmaktadır (2006d: 63). Negri için tartışmanın odağı çoğunluğun algıladığı gibi sadece maddi olmayan emeğin hegemonyasını, işçi sınıfındaki dönüşümleri vb. ortaya koymak değildir. O, yeni işçi sınıfının bütün dışavurumlarının hem üretken hem de yenilikçi olduğunu açığa çıkararak bu üretkenliğin bütün kapitalist düzenleme ölçülerini aştığını vurgular; sermaye artık emek gücünün üretkenliğini anlayamaz, biyoiktidar biyopolitikayı denetlemeyi başaramaz ve dolayısıyla sömürü öznelerinin ortak noktası sermayenin el koyamayacağı bir şey olarak görülmelidir ki, en nihayetinde bu ortak nokta yenilikçidir ve taşkındır (*eccedente*) (2006d: 63-64).

Tekilliklerin ortaya koyduğu çoğul direnişlerin ortak paydası olan çokluğun devrimci gücü bizim açımızdan onun otonomisindedir. Negrice ifade etmek gerekirse bütün hayatı otonom olarak üretmesinde, yeniden üretmesindedir ve bu yeni bir ontolojik gerçeklik kurmaktır ki, çokluğun faaliyetiyle kendini bir tekillik olarak ürettiği unutulmamalıdır ve bu tekillik, İmparatorluğun yok-yerinde yeni bir tekillik, ortak faaliyetle üretilen, dilsel cemmat tarafından temsil edilen ve melezleşme hareketleri tarafından geliştirilen bir gerçeklik konumundadır (Hardt ve Negri, 2012: 387-388). Direniş ise ne iktidarın belirlediği ufuklar içinde bir çekilme ve kendi sınırlarına dönmedir ne de talep siyasetiyle yetinmektir. Tek üretici gücümüz olarak direniş özneliğin üretimi, yeni gerçekliğin kuruluşudur, yani kurucu siyasetin inşasıdır ve bu kuruculuk bizzat otonominin kendisidir (üretici öznelerin otonom elbirliğine dayanması). En nihayetinde otonomi çokluğun bedeni ve örgütlenme biçimidir, onun içkin demokrasisidir, politik bedenidir; otonomide örgütlenme, tekilliklerin üstündeki aşkın bir aygıt olmaktan çıkıp bedeninin kendi adı, kendi gücü olur (Baysoy, 2006: 118). Ayrıca biz direniş derken politik şiddeti asla dışarda bırakmıyoruz. Negri'nin dediği gibi, "politik şiddet basitçe demokratik politik hareketin bir işlevidir, zira o da kendi tarzında bir direniş gösterir ve devletin, ancak kendi tahakkümünü ve kontrolünü ileri sürebildiği bir durumda karşıtlığı yaratır" (2013a: 135). Direniş ortak olanın ele geçirilmesi olduğu ya da komutadan radikal olarak, ama özgün, sahil, kendiliğinden, otonom ve kendini kurucu bir biçimde kopma kapasitesi olduğu ölçüde gerçek bir alternatif niteliği edinebilir (2006d: 204). Negri'nin Peierre Macherey'in eleştirilerine verdiği yanıtta ifade ettiği gibi "*çokluğu öznel olarak*

etkili ve nesnel muhalif kılan, onda (üretim bakımından olduğu kadar politik bakımdan da ortak olan) bir ortak'ın meydana gelmesidir. Ortak olan, bugün üretim bakımından bütün toplumsal değerlendirme şartlarını, politika bakımından da öznelliğin örgütlenme biçiminin kendisini ifade eder. Yapılması gereken artık, bir eylem birliğinin doğrulanması peşinde koşmak değil, bir kurulumun/düzenlemenin (agancement) uyumunu işlerken göstermektir” (2013a: 73-74). Fordizmin kapitalist tahakkümü çokluğun yeni ortak elbirliği kapasitesi ve emek gücünün Negri terminolojisiyle taşkınlığı karşısında çökmüştür; artık ortak olanın üretimi, yani ortaklığın uygulanışı olarak demokrasiyi, çokluğu oluşturmanın ifadesi olarak doğrudan demokrasiyi inşa etmenin tam vaktidir. Zaman, ortak özürlüğün zamanıdır.

GENEL DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

21. yüzyılın başlangıç noktası olarak kabul edilen reel sosyalizm sonrası dönemde, siyaset sosyolojisi literatüründe post-kapitalizm çözümlerine farklı yaklaşımlar aracılığıyla tanık olduk. Kapitalizmin neo-liberalizm şemsiyesinde yeniden yapılandığı toplumsal/siyasal ilişkiler alanına dair geliştirilen birçok kuram, yeni kavramsallaştırmalar ve analizler sunmaktaydı. Bell aracılığıyla “ideolojilerin sonu”, Fukuyama özelinde ise “tarihin sonu” tezlerine karşılık bir yandan Marksizmin özellikle Frankfurt Okulu dayanağında yenilenerek okunmasına soyunulurken diğer taraftan Ortodoks konular korunarak aslında tarihin yeni bir evresine geçildiği Marx’a dönüşle aktarılmaya çalışılıyordu. 1960-70’lerde İtalyan Solu’nda olgunlaşan Otonomist Marksist ekol ise kapitalizmin girdiği bu yeni evreyi tıpkı onun tarihsel seyrinde olduğu gibi emeğin ve işçi sınıfının sermayeyi krize sokma kudreti üzerinden okuyarak üretici güçlerin gelişimi noktasında ele alan nesnelci kapitalizm okumalarından ayrıştıyordu. Otonomist Marksizmin Marx’a dönüş düşüncesiyle de kendine hareket alanı açtığını söylesek bile Otonomistler sermaye değil, emek üzerinden kapitalizm okumalarına soyunarak bu dönüşü irdeliyordu. Otonomist Marksist kuramda, post-kapitalist topluma geçişin temsil edildiği yeni düzeninin yapılanması, sermayenin emek üzerindeki komuta gücünü parçalayan emeğin ve işçi sınıfının politik yıkıcı gücüne, daha doğrusu işçi sınıfının teknik ve politik bileşimine içkindi. Bu noktada da sermayenin kendi iç çelişkilerinden veya yasaları üzerinden üretici güçlerin gelişimini bir kenara bırakan Otonomist Marksizm, sermayenin teknik ve organik bileşimi karşısında işçi sınıfının bileşimini ifade eden sınıf bileşimi kavramını geliştirerek kapitalizmin değer üretme biçimindeki dönüşümleri ele alıyordu. Kapitalizmin tarihi sınıf bileşiminin ifadeleri olarak profesyonel işçi, kitleli işçi, toplumsal işçi şeklinde dönemlendiriliyordu. Bu bağlamda da Otonomist Marksizm bütün bir kapitalizmin tarihini sınıf mücadelelerinin tarihi olarak görüp Marksist tarih okumasını, sermayenin diyalektik işleyişine değil, emeğin kendini olumlamasının politik önelliğine yaslamaktaydı. Nitekim temel tartışma, sermayenin olumsuzlanması üzerinden emeği olumlamak değil, emeğin politik olumlanması üzerinden sermayenin bertaraf edilmesiydi. Otonomist Marksizmin bu kavrayışı, olumsuzlamanın olumsuzlanması olarak sermayenin olumlanması noktasında hareket eden hem geleneksel hem de yenilikçi görünen determinist Marksist okumalardan sıyrılan oldukça özgün bir niteliğe

sahipti. Emeğin kendini olumlama politikliği, sermayenin kendini olumlama pratiği olan diyalektiğinden kaçıştır ve sınıfsızlaştırma pratiğidir ki, unutulmasın ki emek kendisini sınıf olarak reddetme kudretine sahip yegane güçtür. Burada da Otonomist kuramcılar Spinoza, Nietzsche ve Deleuze gibi düşünörlere yönelerek emeğin sınıflaştırılmasını, onun kendi içkin kudretini olumlayarak reddecekleri bir alan üzerinden ilerlemeye çalışıyorlardı. Emeğin ücretli emek biçimi altında sınıfsızlaştırılması gerçekleşmedikçe kapitalizmin nihai sonu gelmeyecekti. Otonomistler açısından antagonizma ücretli emek ile sermaye arasında değildir, ikisinin arasında çelişki vardır; antagonizma emek ile ücretli emek arasındadır.

Otonomist Marksistler argümanlarını, post-kapitalist düzeni analiz eden gerek birçok yeni kavramsallaştırmayı gündeme taşıyarak gerekse Marx'ın bazı kavramlarını yeniden tahlil ederek geliştirmektedir ki, bu çabalarıyla da geleneksel Marksist literatürü adeta sorgulamaya açtıklarını söyleyebiliriz. Otonomist Marksist kuram, literatürde disiplin toplumundan denetim toplumuna, fordist üretimden post-fordist üretime, emek toplumundan bilgi toplumuna gibi dönüşümler etrafında tartışılan kapitalizmin girdiği yeni evreyi yukarıda da ifade ettiğimiz gibi sermayenin değer üretme biçimindeki dönüşümler üzerinden ele alarak çözümlenmektedir. Burada da başvuru noktası, Marx'ın biçimsel tahakküm ve gerçek tahakküm dönemlendirmeleri olurken bu dönemlerin bir sonraki uğrağı olarak biyopolitik üretim evresi işaret edilmekte (asla *linear* bir okuma değildir) ve bu dönem Otonomist Marksizme özgü bir dizi kavram etrafında yapılanmaktadır. Bu dönemin biyopolitik üretim olarak kavramsallaştırılması, bize biyopolitika kavramının Foucault, Agamben, Heller ve Feher gibi çağdaş kuramcılarında oldukça farklı bir yorumlamasını sunmaktadır. Burada biyopolitika kavramı tüm bu kuramların çok daha ötesine taşınarak sermayenin emeği tahakküm altına alma biçiminin yeni evresi (bu biçimdeki dönüşüm) olarak ifade edilmekte ve dolayısıyla sermaye-emek ilişkisi etrafında konumlandırılmaktadır. Biyopolitik üretim yalnızca üretim süreçleri değil, yeniden üretim süreçlerinin ve yaşamın tamamının sermayenin değerlendirme süreçlerine tabi olmasını ifade etmektedir. Kavram, üretim süreçlerinin bütün yaşamı kapsamı veya başka bir vurguyla yaşamın üretimi demektir. Bu dönemi daha iyi kavramak için gerçek tahakküm dönemi analizlerine dönmek gerekmektedir. Nitekim Hardt ve Negri'den hareketle biyopolitik üretim evresini biçimsel tahakkümden gerçek tahakküm içine yerleştirerek ele almaktayız. Marx'ın *özgül* kapitalist üretim tarzı olarak adlandırdığı gerçek tahak-

küm sürecine döndüğümüzde ise burada sermayenin, biçimsel tahakkümün aksine kapitalizm öncesi üretim koşullarını devralmaktan ziyade üretimin teknik ve toplumsal koşullarda köklü bir dönüşüm gerçekleştirdiğini görürüz. Kapitalizmin egemen artı-değer üretme biçimi, biçimsel tahakkümdeki gibi artık işgünü süresinin uzatılmasını ifade eden mutlak artı-değer üretimi değil, gerekli emek zamanı kısaltıp artı-emek zamanının uzatılması noktasında emeğin üretkenliğinin artırılmasına dayanan nispi-artı değer üretimidir ve sermayenin girdiği tekno-bilimsel dönüşümle artı-değer üretme aracı makineler olmuştur. Küçük bir parantez içersinde Otonomist Marksist perspektife göre sermayeyi tekno-bilimsel yenilenmeye zorlayan unsurun işçi sınıfının normal işgünü süreleri için yürüttüğü mücadeleler (Marx *Kapital*'de bu tartışmaya geniş yer ayırır) olduğunu belirtmekte yarar var. Aynı kavrayışla bu ekseninde gerçek tahakküm dönemi sermayenin değerlenmesini, işçi sınıfı mücadeleleri sonrası (özellikle makine kırılcılığı düşündüğümüzde) fabrika mekanı ve zamanından çıkarak toplumsal alana yaydığı evreyi ifade etmektedir. Sermayenin komuta mekanizmaları toplumsal alana içkin hale gelmekte ve dolayısıyla değer salt olarak fabrika üretimiyle değil, bütün toplumsal ilişkilerin yeniden üretimiyle yaratılmaktadır. İşte biyopolitik üretim dönemini anlamak tam da bu noktalara temas etmeyi zorunlu kılmaktadır. Gerçek tahakkümle birlikte üretimin toplumsallaşması konusunda Otonomist ekol, Tronti aracılığıyla “toplumsal fabrika” kavramını geliştirmişti. Tronti, değer üretim ilişkilerinin artık fabrikadan çıkarak toplumsal fabrikanın uzamına geçtiğini, sermayenin toplumsal ilişkilerin üretimine yöneldiğini belirtirken aynı zamanda gerekli emek zamanı kısalıp boş zaman açığa çıktığında bu zamanı iş zamanına çevirdiğini vurguluyordu. Bu dönemde, sermayenin eğilimi sınırsızca her şeyi işe koşmak üzerine kuruluydu. Bu noktada da Otonomist Marksistler fabrika işçilerinden, yoksullara, öğrencilere ve evemekçisi kadınlara kadar ücretlendirilen ve ücretlendirilmeyen emekçiler potasında geniş bir mücadele hattında “işin reddi” söylemini geliştirerek iş ideolojisinin topyekun reddini sunmaktaydı. İş olgusu artı-değer üretiminin sınırlarının dışına çıkarak sadece emek sürecine değil, sermayenin daha fazla insan etkinliğini yaşamın her anında/yerinde varolmaya başlayan meta üreten işe dönüştürme eğilimine referansla irdeleniyordu, yani iş ideolojisi daha fazla insan etkinliğinin meta üretimi ve buna bağlı olarak iş yoluyla örgütlenmesinin boyunduruğu altına alınmasına işaret etmekteydi. Onların klasik Marksist gelenekten özgün yanı, ne işi geri istemek ne de işten özgürleşmek değil, iş ideolojisinin kendisini, yani başka bir ifadeyle emeğin

ücretli emek biçimi altında sınıflandırılmasını reddetmekti. İşçi sınıfının kendisini sınıf olarak reddetmesi işin reddi mantığıyla olanaklı kılınyordu. İşin reddinin tamamlayıcı kavramı ise Negri tarafından geliştirilen, Marx'ın sermayenin kendini yeniden üretmesi anlamında ele aldığı, ancak kavramı dönüştürerek sermayenin değil, işçi sınıfının yeniden üretimi, yeni varoluş biçimleri için kullandığı “kendini değerli kılma” olgusuydu. Kavram, emeğin ve işçi sınıfının yeni oluş biçimlerini, yeniden bileşiminde yeni pratikler yaratma kudretini ve kendini değerli kılma mücadelelerini ön plan çıkarıyordu. Negri'nin bu kavramsallaştırması Otonomist gelenekte Tronti aracılığıyla başlayan kapitalizmin tarihini sermayeyi değil, emeği ve işçi sınıfını önceleyerek okuma yönündeki eğilimin tezahürüydü. Sermayenin toplumsal alanın tamamına nüfuz ettiği gerçek tahakküm döneminde Otonomist Marksistler işin reddi ve kendini değerli kılma pratikleriyle emeğin daima kaçış çizgisi barındırdığını belirterek sermaye karşısında onun yıkıcı politik gücü üzerine odaklanmaktan geri durmuyordu.

Biyopolitik üretim dönemine döndüğümüzde toplumsal fabrika analizinden hareketle yaşam zamanı ile üretim zamanının içe içe geçtiği, üretim zamanı ile dolaşım zamanı diyalektiğinin ortadan kalktığı, toplumsal olarak gerekli emek zamanının artı-emek zamanına dönüştüğü ve en önemlisi değer ölçüsünün emek zamanı olmaktan çıktığı yeni bir dönemlendirme betimlenmekteydi. Bu dönemde üretim-yeniden üretim, üretken-üretken olmayan emek, üretim zamanı-dolaşım zamanı arasındaki ayrımlar silikleşmişti. Burada maddi olmayan emeğin maddi emek üretimi karşısında hegemonik hale gelmesi, yani toplumsal emek süreçlerinin maddi olmayan emeğin belirlenimi altında olması temel faktördü ve bu faktör emeğin niteliğini ve yapısını topyekun değiştirmişti; emek artık yersiz-yurtsuzdu ve biyopolitikleşmişti. Maddi olmayan emek iletişimi, toplumsal ilişkileri, işbirliğini üreten emeği ifade etmektedir. Üretken olan ve olmayan emek üzerinden ilerleyen tartışmalarda maddi olmayan emeğin vurgusu emek türünün somut veya soyut karakterine değil, toplumsal biçim üzerinedir. Maddi olmayan emek öncelikli olarak toplumsal bir ilişki üretmektedir, yani her türlü toplumsal ilişkinin kapitalist üretim sürecinin parçası haline gelmesidir söz konusu olan. Emek ve toplum maddi olmayan emekle birlikte enformasyonel, iletişimsel, duygulanımsal hale gelmişti. Bu düzlemde de emek güçlerinin bilimsel-iletişimsel-dilsel hale gelmesi Marx'da “genel zekâ”nın üretimi demektir. Otonomist Marksistler, Marx'ın *Grundrisse*'deki “Fragmanlar” olarak adlandırılan bölümünden hareketle maddi olmayan emeğin niteliksel zamanının meta-

laştırılması noktasında genel zeka kavramını kullanmaktadır. Bilimin, genel anlamda üretim kaynağı ve üretim aracı olarak bugün itibariyle toplumsal üretimin dayandığı bilginin (*know-how*) işaret edildiği genel zeka kavramı, Marx’da makinelerde içselleşen, ama aynı anda toplumsal uzama yayılan kolektif bilgiye (bilme biçimleri, alışkanlıklar vb. biçimlerde) işaret ediyordu. Genel zeka nosyonu, Vercellone’dan hareketle ifade edersek entellektüel bilimsel emeğin üretken değerine ve bilginin üretici güç haline geldiği sermayenin değer üretme biçimindeki yeni bir aşamaya işaret etmektedir. Maddi olmayan emeğin sabit sermaye haline gelmesiyle genel zeka doğrudan üretici güce dönüşmüş ve değer üretimi toplumsal alanın tamamına yayılmıştır ki, bu nokta tam manasıyla biyopolitik üretim sürecini gözler önüne sermektedir. Maddi olmayan emeğin toplumsal ilişkiler, imajlar, duygulanımlar üretiyor olması artık değer ölçüsünün sorgulanmasına yol açmıştı; çünkü artık metanın değerini belirleyen toplumsal olarak gerekli emek zamandan söz edilemezdi. Üretim artık özneliğin üretimi halini almıştı ve sabit sermaye olarak özneliğin üretiminden bahsetmek gerekemekteydi. Lazzarato’dan hareketle maddi olmayan emeğin hammaddesi öznellik ve aynı zamanda bu özneliğin yaşadığı ve yeniden ürettiği ideolojik ortamdı. Maddi olmayan emekle birlikte kapitalist sömürü, emek zaman üzerinde ölçülmemektedir. Sömürü artık ortak paydanın gaspı şeklindedir, ortak payda değer bulduğu yerdir ve biyopolitik sömürü üretilen ortak değer bir kısmına ya da tamamına doğrudan el konulmasıdır.

Biyopolitik emek gücü otonom ve *açık* toplumsal bir ilişki üretimidir, bir “ortak”lık üretimidir. Biyopolitik emek gücü emeğin otonomluğu açısından büyük potansiyel taşımaktadır. Emek hiyerarşilerinin ortadan kalkışıyla emeğin melezleşmesi, değer ölçülemezliği ve maddi olmayan emeğin hegemonyası etmenleri ön plana çıksa da bunların çok daha ötesinde biyopolitik emeğin otonomlaşmasındaki temel bağlam, öncelikli olarak ortak varoluş meselesi, ardından da emeğin her zaman fazlalık üretiyor olsa da biyopolitik emeğin ürettiği fazlalığın yersiz yurtsuz konumuyla sermaye tarafından sınırlandırılmıyor oluşudur. Burada Otonomist Marksistler gerçek tahakküm döneminde çözümlenen işin reddi kavramıyla da ilişkili olarak kavramsallaştırdıkları “toplu çıkış” (*exodus*) nosyonunu ele almaktadır. Toplu çıkış sermayenin biyopolitik emek gücünün üretici kapasitesine el konulmasının reddi olarak sermayenin komuta mekanizmalarının terkine işaret etmektedir. Hem terk hem de kuruculuk atfedilen kavramın birleşeceği yer ise bizim için elbette ki yeni toplumsal özne olarak “çokluk” figürüdür.

İmparatorluğun toplumsal özneliği olarak beliren çokluk, Karşı İmparatorluğun, yani İmparatorluğa karşı koyan öznenin adıdır. İmparatorluğun “içinde ve karşısında” barınan bir panzehir olarak Karşı İmparatorluktur. Günümüz temsili demokrasisinin yerine yeni bir demokrasi imkânını olanaklı kılan, yöneten ve yönetilen arasındaki egemenlik ilişkisini yapıbozuma uğratan siyasal öznedir ve bu özne halk, kitle ve işçi sınıfı gibi diğer toplumsal özne kavramlarından tamamen ayrılmaktadır. Çokluğu virtüelliğe, güce ve oluşa vurgu yapan doğası gereği kategorik tanımlamalarla idrak edilemez; çokluk toplumsal ve yaşamsal yaratma gücünü ifade eder. Çokluk halk veya kitle gibi bireylerin bütünü olarak değil, tekillikler ağı olarak tanımlanmaktadır ve bu ağda da tekillikler aralarında yayılan *ortak* bir alanı benimserler ve bu tablo tekil farklılıkların çoğulları olarak çokluğun temelini oluşturur. Emeğin tekil kapasitesi ise emeği bir sınıftan ziyade bir çokluk olarak kurmaktadır ve bu bağlamda çokluk emeğin sınıfsızlaşma pratiği olarak değerlidir. Daha önce belirttiğimiz gibi emeğin kendini sınıf olarak reddetmesinin bağlamı artık çokluğa içkindir. Çokluğun gücü sınıflaşmayı reddederek sınıfın reddine dayalı bir sınıf kavramı olmasındadır.

Tüm bunların ışığında bu çalışmada öncelikli olarak Otonomist Marksizm’e ait temel kavramsal çerçeve tarihsel gelişim seyri içerisinde ayrıntılandırılmış ve Otonomist Marksizmin diğer Marksist yaklaşımlardan özgün nitelikleri ortaya konulmuştur. Ardından bu kavramsal çerçeve etrafında kapitalizmin tarihi, biçimsel tahakküm, gerçek tahakküm ve biyopolitik tahakküm dönemlendirmeleriyle ele alınarak kapitalizmin girdiği yeni evre, biyopolitik tahakküm evresi olarak analiz edilmiştir. Buradan çıkaracağımız en önemli sonuç ise emeğin hiçbir dönem bu kadar otonomlaşmadığı ve bu otonom potansiyelin taşıdığı devrimci olanağı inşa edecek olanın ise “çokluk” formülasyonu olduğudur.

KAYNAKÇA

- Agamben, G. (2001). *Kutsal İnsan*. (İ. Türkmen, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayıncılık.
- Akdağ, Y. (2014). *Kapitalizm ve Sınıf Mücadelesi: Teorinin Güncelliği*. İstanbul: Evrensel Yayıncılık.
- Baysoy, C. A. (Ed.). (2006). *Marx ve Komünalist Otonomi*. İstanbul: Otonom Yayıncılık
- (2012). Komünizmin Polisiği: Spinoza. *Otonom*, Sayı: 26, 24-30.
- (2014). Çokluğun Metafiziği. *Otonom*, Sayı: 30, 24-30.
- Baysoy, C.A., Özer, S., Çelik, M. ve Eroğlu B. (2012). *Diyalektik Sınıftır: Komünalist Otonomi II*. İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Bell, P. ve Cleaver, H. (2006). Bir Sınıf Mücadelesi Olarak Marx'ın Kriz Teorisi. (M. Çelik, Çev.). *Conatus*, Sayı: 5, 7-65.
- Berardi, B. F. (2012). *Ruh İş Başında: Yabancılaşmadan Otonomiye*. (F. Genç, Çev.). İstanbul: Metis Yayıncılık.
- (2014). *Gelecekte Sonra*. (O. Şişman ve S. Özer, Çev.). İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Bodson, G., Knabb, K., Brown B., Debord, G. ve Matthews, J.D. (2008). *Sitiüsyonist Enternasyonal*. (M. Darende ve M. Oflas, Çev.). İstanbul: Altıkırkbeş Yayıncılık.
- Boggs, C. (1977). Marxism, Prefigurative Communism, and the Problem of Workers' Control. *Radical America*, 11(6)-12(1),99-123.
- Bonefeld, W. (2004). Kesinsizlik ve Toplumsal Otonomi. (İ. Kavran, Çev.). *Conatus*, Sayı: 1, 57-65.
- (2011). Sermaye, Emek ve İlksel Birikim: Sınıf ve Kuruluş Üzerine. A.C. Dinerstein ve M. Neary (Ed.). *Emek Tartışması: Kapitalist İşin Teorisi ve Gerçekliğine Dair Bir İnceleme* İçinde (135-199). (Ö. Yalçın, Çev.). İstanbul: Otonom Yayıncılık.

- _____ (2014). *Yıkıcı Akıl ve Olumsuzlama*. (Ö. Yalçın, Çev.). İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Bordiga, A. (1921). *Party and Class*. Retrieved December 5, 2014, from <https://www.marxists.org/archive/bordiga/works/1921/party-class.htm>.
- _____ (1926). *The Communist Left in the Third International*. Retrieved November 17, 2014, from <https://www.marxists.org/archive/bordiga/works/1926/comintern.htm>.
- _____ (1951). *Characteristic Theses of the Party*. Retrieved November 20, 2014, from <https://www.marxists.org/archive/bordiga/works/1951/charthes.htm>.
- Braudel, F. (1991). *Maddi Medeniyet ve Kapitalizm*. (M. Özer, Çev.). İstanbul: Ağaç Yayıncılık.
- Breverman, H. (2008). *Emek ve Tekelci Sermaye*. (Ç. Çıdamlı, Çev.). İstanbul: Kalkedon Yayıncılık.
- Broué, P. (2006). *The German Revolution 1917-1923*. Chicago: Haymarket Books. Akt. Karasu, S. (2011). *Bir Devrimci Parti Teorisine Doğru*. 20 Nisan 2015 <http://www.militan.net/?p=2216>.
- Buharin, N. (2004). Emperyalizm ve Dünya Ekonomisi (3. Kısım: Kapitalist Rekabetin Daha Büyük Ölçekte Yeniden Üretimi Olarak Emperyalizm). (S. Göbelez, Çev.). *Conatus*, Sayı: 2, 167-179.
- Caffentzis, G. (2005). Immeasurable Value?: An Essay on Marx's Legacy. *The Commoner*, Number: 10.
- Camfield, D. (2007). Çokluk ve Kanguru: Hardt ve Negri'nin Maddi Olmayan Emek Teorisinin Eleştirisi. *Devrimci Marksizm Dergisi*, Sayı: 3, 195-197.
- Castellano, L., Cavallina A., Cortiana G., Dalmaviva M., Bravo L.F., Funaro C., Negri ve diğer. (2005). Devrimi Hatırlıyor Musunuz ?. *İtalya'da Radikal Düşünce ve Kurucu Politika* içinde (33-53). (S. Özer ve S. Göbelez, Çev.). İstanbul: Otonom Yayıncılık.

- Castoriadis, C. (1964). *The Role of Bolshevik Ideology in the Birth of the Bureaucracy*. Retrieved December 10, 2014, from <https://www.marxists.org/archive/castoriadis/1964/bureaucracy.htm>.
- _____ (1988). *Political and Social Writings: Volume 1, 1946-1955*. D. A. Curtis (Ed.), (D.A. Curtis, Trans.). Minneapolis: University of Minnesota Press.
- _____ (1997). *Toplum İmgeleminde Kendini Nasıl Kurar? 1. Cilt: Marksizm ve Devrimci Kuram*. (H. Tufan, Çev.). İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- _____ (2001). *Dünyaya, İnsana ve Topluma Dair*. (2. Baskı). (H. Tufan, Çev.). İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Clarke, S. (2009). *Marx'ın Kriz Teorisi*. (C. Atay, Çev.). İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Cleaver, H. (1992). The Inversion of Class Perspective in Marxian Theory: From Valorisation to Self-Valorisation. W. Bonefeld, R. Gunn and K. Psychopedis (Ed.). *Open Marxism: Volume 2 in Theory and Practice* (106-145). London: Pluto Press.
- _____ (1998). "The Zapatista Effect: The Internet and the Rise of an Alternative Political Fabric," *Journal of International Affairs*, (51) 2, 621–640.
- _____ (2000). *Reading Capital Politically*. Oakland: AK Press.
- _____ (2005). Otonomist Marksizm ve Sınıf Mücadelesi. *İtalya'da Radikal Düşünce ve Kurucu Politika* içinde (79-113). (S. Özer ve S. Göbelez, Çev.). İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- _____ (2006). Önsöz. *Marx Ötesi Marx: Grundrisse Üzerine Dersler* içinde (M. Çelik, Çev.). İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- _____ (2008). *Kapitali Politik Olarak Okumak* (M. Çelik, Çev.) İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- _____ (2011). İş Hala Temel Mesele! Yeni Bir Dünya için Yeni Bir Dil. A.C.Dinerstein ve M. Neary (Ed.). *Emek Tartışması: Kapitalist İşin Teorisi ve*

Gerçekliğine Dair Bir İnceleme içinde (199-217). (Ö. Yalçın, Çev.). İstanbul: Otonom Yayıncılık.

Cliff, T. (1968). *Rosa Luxemburg*. (Y. Fincancı, Çev.). Ankara: Anadolu Yayıncılık.

_____ (1990). *Rusya'da Devlet Kapitalizmi*. (A. Saffet ve T. Kaya, Çev.). İstanbul: Metis Yayıncılık.

Coté, M. & Pybus, J. (2014). Maddi Olmayan Emek 2.0'ı Öğrenme: Facebook ve Sosyal Ağlar. A. Peters ve E. Bulut (Ed.). *Bilişsel Kapitalizm, Eğitim ve Dijital Emek* içinde (241-271). (D. Öz, Çev.). Ankara: Notabene Yayıncılık.

Cox, N. & Federici, S. (1975). *Counterplanning from the Kitchen, Wages for Housework: A Perspective on Capital and Left*. New York: Wall Press and the New York Wages for Housework Collective.

Dalla Costa, M. & James, S. (1972). "The Power of Women and the Subversion of the Community". in E. Malos (Ed.). *The Politics of Housework*. Bristol: Falling Wall Press.

Das, R. (2012). Reconceptualizing Capitalism: Forms of Subsumption of Labor, Class Struggle, and Uneven Development. *Review of Radical Political Economics*, 44(2), 178-200. DOI: 10.1177/0486613411423895.

De Angelis, M. (2007). *The Beginning of History: Value Struggles and Global Capital*. London: Pluto Press.

_____ (2011). Hayek, Bentham ve Küresel İş Makinesi: Fraktal-Panoptikon'un Ortaya Çıkışı. Dinerstein ve M. Neary (Ed.). *Emek Tartışması: Kapitalist İşin Teorisi ve Gerçekliğine Dair Bir İnceleme* içinde (161-199). (Ö. Yalçın, Çev.). İstanbul: Otonom Yayıncılık.

Deleuze, G. (2000). *Nietzsche ve Felsefe*. (F. Taylan, Çev.). İstanbul: Norgunk Yayıncılık.

_____ (2001). Denetim Toplulukları Konusunda Bir Ek. (U. Baker, Çev.). *Birikim*, Sayı: 142-143, 23-26.

- _____ (2013). *Foucault*. (B. Yalim ve E. Koyuncu, Çev.). İstanbul: Norgunk Yayıncılık.
- Dinerstein, A.C. (2011). Maddiliği Geri Kazanmak: İşsizlik ve Emeğin Görünmeyen Öznelliği. A.C. Dinerstein ve M. Neary (Ed.). *Emek Tartışması: Kapitalist İşin Teorisi ve Gerçekliğine Dair Bir İnceleme* içinde (291-319). (Ö. Yalçın, Çev.). İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Dolgun, U. (2005). Çalışma Yaşamında Gözetim. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, Sayı: 49, 506-539.
- Dyer- Witheford, N. (2001). Empire, Immaterial Labor, The New Combinations, and The Global Worker. *Rethinking Marxism*, 13(3-4), 70-80.
- _____ (2004). *Siber Marx: İleri Teknoloji Çağında Sınıf Mücadelesi*. (A. Çakıroğlu, Çev.). İstanbul: Aykırı Yayıncılık.
- Eagleton, T. (2011). *Marx Neden Haklıydı?* (O. Köymen, Çev.). İstanbul: Yordam Yayıncılık.
- Eden, D. (2012). *Autonomy: Capitalism, Class and Politics (Rethinking Political and International Theory)*. Burlington: Ashgate Publishing Company.
- Engels, F. (1877). *Anti- Dühring*. London: *Vorwärts Newspaper*. Akt. Lebowitz, M.A. (2006). *Kapital'in Ötesi: Marx ve İşçi Sınıfının Politik İktisadi*. (A. Geniş, Çev.). Ankara: Phoenix Yayıncılık.
- _____ (1976). Ekonomi Politüğın Bir Eleştirisi Denemesi. *1844 Marx'ın El Yazmaları* içinde (352-383). (K. Somer, Çev.). Ankara: Sol Yayıncılık.
- _____ (1995). *Anti- Dühring*. (3. Baskı). (K. Somer, Çev.). Ankara: Sol Yayıncılık.
- _____ (1997). *İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu*. (Y. Fincancı, Çev.). Ankara: Sol Yayıncılık.
- Federici, S. (2006). "Precarious Labor: A Feminist Viewpoint", *In The Middle of a Whirlwind: 2008 Convention Protests, Movement, and Movement*. Los Angeles: Journal of Aesthetics & Protest Press.

- Federici, S. (2012). *Revolution at Point Zero: Housework, Reproduction, and Feminist Struggle*. Oakland: PM Press.
- _____ (2014). Duygulanımsal Emek Üzerine. A. Peters ve E. Bulut (Ed.). *Bilişsel Kapitalizm, Eğitim ve Dijital Emek* içinde (115-137). Ankara: Notabene Yayıncılık.
- Foley, D. K. (2010). *Kapital'i Anlamak: Marx'ın İktisat Teorisi*. (H. Öngel, Çev.). Ankara: Arkadaş Yayıncılık.
- Fornozari, A. (2013). *Speculative Fictions: Chilean Culture, Economics, and the Neoliberal Transition*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Foucault, M. (1992). *Hapishanenin Doğuşu*. (M. A. Kılıçbay, Çev.). İstanbul: İmge Yayıncılık.
- _____ (2000). *Büyük Kapatılma*. (I. Ergüden ve F. Keskin, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayıncılık.
- _____ (2010). *The Birth of the Biopolitics. Lectures at the College de France, 1978-1979*. M. Senellart, F. Ewald & A. Fontana (Eds.). (G. Burchell, Trans.). New York: Palgrave Macmillan.
- _____ (2015). *Cinselliğin Tarihi*. (5. Baskı). (H.U. Tanrıöver, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayıncılık.
- _____ (2011). *Toplumunu Savunmak Gerek* (5. Baskı). (Ş. Aktaş, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Gorter, H. (2004). *Yoldaş Lenin'e Açık Mektup*. (K. Orcan ve G. Zileli, Çev.). İstanbul: Günizi Yayıncılık.
- Gorz, A. (1999). *Reclaiming Work: Beyond the Wage-Based Society*. (C. Turner, Trans.). Cambridge: Polity Press.
- _____ (2011). *Maddesiz: Bilgi, Değer ve Sermaye*. (I. Ergüden, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayıncılık.

- Gramsci, A. (1970). *Turin 1920: Factory Councils and General Strike*. NP: Moulinavent Press.
- Hardt, M. (2005a). Sivil Toplumun Çözülüşü. *Gilles Deleuze'de Toplum ve Denetim* içinde (85-107). (B. Başaran, Çev.). İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- _____ (2005b). İtalyan Laboratuvarı. *İtalya'da Radikal Düşünce ve Kurucu Politika* içinde (19-33). (S. Özer ve S. Göbelez, Çev.). İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- _____ (2012). *Gilles Deleuze: Felsefede Bir Çıraklık*. (A. Utku ve İ. Öğretir, Çev.) İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Hardt, M. ve Negri, A. (2007). *Dionysos'un Emeği: Devlet Biçiminin Bir Eleştirisi* (2. Baskı). (E. Başer, Çev.). İstanbul: İletişim Yayıncılık
- _____ (2011a). *Ortak Zenginlik*. (E. Yıldırım, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayıncılık.
- _____ (2011b). *Çokluk* (2. Baskı). (B. Yıldırım, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayıncılık.
- _____ (2012). *İmparatorluk* (7. Baskı). (A. Yılmaz, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayıncılık.
- _____ (2013). *Duyuru* (2. Baskı). (A. Yılmaz, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayıncılık.
- Harman, C. (1990). Önsöz. *Rusya'da Devlet Kapitalizmi* içinde. (A. Saffet ve T. Kaya, Çev.). İstanbul: Metis Yayıncılık.
- _____ (2011). *Kaybedilmiş Devrim*. (C. Alğan, Çev.). İstanbul: Pencere Yayıncılık.
- Harvey, D. (2012). *Marx'ın Kapital'i İçin Kılavuz*. (B.O. Doğan, Çev.). İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Holloway, J. (2003). "Is the Zapatista Struggle an Anti-Capitalist Struggle." *The Commoner: A Web Journal For Other Values*, 6.
- _____ (2006). *İktidar Olmadan Dünyayı Değiştirmek*. (P. Sıral, Çev.). İstanbul: İletişim Yayıncılık.

- _____ (2011). Sınıf ve Sınıflaştırma: Emeğe Karşı, Emeğin İçinde ve Ötesinde. A.C. Dinerstein ve M. Neary (Ed.). *Emek Tartışması: Kapitalist İşin Teorisi ve Gerçekliğine Dair Bir İnceleme* içinde (49-67). (Ö. Yalçın, Çev.). İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Holloway, J. & Pelaez, E. (Eds.). (1998). *Zapatista!: Reinventing Revolution in Mexico Paperback*. London : Pluto Press.
- James, C.L.R. (1963). *Beyond A Boundary*. London: Yellow Jersey Press.
- _____ (1967). *Black Power*. Retrieved November 16, 2014, from <https://www.marxists.org/archieve/james-clr/works/1967/black-power.htm>.
- _____ (1986). *State Capitalism & World Revolution*. Chicago: Charles H. Kerr Publishing Company Press.
- Jameson, F. (2013). *Kapital'i Sahnelemek*. (C. Saraçoğlu, Çev.). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Karahanogulları, Y. (2008). Marx'ta Üretken Emek Kategorisi ve 1988-2006 Dönemi Türkiye Ekonomisi İçin Ampirik Bulgular. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 63(2), 117-142.
- _____ (2009). *Marx'ın Değeri Ölçülebilir Mi? : 1988 -2006 Türkiye İçin Ampirik Bir İnceleme*. İstanbul: Yordam Yayıncılık.
- Kavukçuoğlu, D. (1998). *Sosyal Demokraside Temel Eğilimler*. İstanbul: Cumhuriyet Yayıncılık.
- Kılıç, S. (2013). *Deleuze-Guattari: Şizoanaliz Yaratıcı Bir Fark ve Arzu Ontolojisi*. Bursa: Sentez Yayıncılık.
- Laclau, E. (2007). *Popülist Akıl Üzerine*. (N. B. Çelik, Çev.). Ankara: Epos Yayıncılık.
- Lazzarato, M. (2005). Maddi Olmayan Emek. *İtalya'da Radikal Düşünce ve Kurucu Politika* içinde (227-251). (S. Özer ve S. Göbelez, Çev.). İstanbul: Otonom Yayıncılık.

- _____ (2008). *From Knowledge To Belief, From Critique To The Production Of Subjectivity*. (C. Nielsen, Trans.) Retrieved, October, 24, 2015, from <http://Eipcp.Net/Transversal/0808/Lazzarato/En>.
- _____ (2014). *Borçlandırılmış İnsanın İmali: Neoliberal Durum Üzerine Deneme*. (M. Erşen, Çev.). İstanbul: Açılım Yayıncılık.
- Lebowitz, M.A. (2006). *Kapital'in Ötesi: Marx ve İşçi Sınıfının Politik İktisadı*. (A. Geniş, Çev.). Ankara: Phoenix Yayıncılık.
- Lemke, T. (2013). *Biyopolitika*. (U. Özmakas, Çev.). İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Lenin, V.İ. (1969). *Proletarya İhtilali ve Dönek Kautsky*. (A. Gelen, Çev.). Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayıncılık.
- _____ (1974). *Kitle İçinde Parti Çalışması*. (C. Haksever, Çev.). Ankara: Ser Yayıncılık.
- _____ (1992). *Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması* (9. Baskı). (C. Süreya, Çev.). Ankara: Sol Yayıncılık.
- _____ (1993a). *Ulusal Sorun ve Ulusal Kurtuluş Savaşları*. (2. Baskı). (Y. Fincancı, Çev.). Ankara: Sol Yayıncılık.
- _____ (1993b). *Tasfiyecilik Üzerine* (2. Baskı). (Y. Fincancı, Çev.). Ankara: Sol Yayıncılık.
- _____ (1997). *Seçme Eserler: Cilt 9: Yeni Ekonomik Politika ve Sosyalist İnşa*. (S. Kaya, Çev.). İstanbul: İnter Yayıncılık.
- _____ (2008). *'Sol' Komünizm: Bir Çocukluk Hastalığı*. (7. Baskı). (M. Erdost, Çev.). Ankara: Sol Yayınları.
- _____ (2011). *Komünist Enternasyonal: Dünya Devriminin Partisi*. (F.B. Aydar, Çev.). İstanbul: Agora Yayıncılık.
- Luxemburg, R. (1899). *Socialist "Radicalism": Rosa Luxemburg's "Social Reform or Revolution?"* Berlin: Leipziger Volkszeitung.
- _____ (1922). *The Russian Revolution*. New York: Workers Age Publishers.

- _____ (1990). *Kitle Grevi, Parti ve Sendikalar*. (N. Tuğlu, Çev.). İstanbul: Z Yayıncılık.
- _____ (2010). *Ulusal Sorun: Ulusların Kendi Yazgısını Tayin Hakkı ve Özerklik*. (O. Akınhay, Çev.). İstanbul: Belge Yayıncılık.
- _____ (2012). *Spartakistler Ne İstiyor?* (R. Zarakolu, Çev.). İstanbul: Belge Yayıncılık.
- _____ (2013). *Rosa Luxemburg Kitabı*. (T. Tayanç, Çev.). İstanbul: Dipnot Yayıncılık.
- Mandarini, M. (2008). Antagonizma, Çelişki, Zaman: Antonio Negri'de Çatışma ve Örgütlenme. *Otonom*, Sayı: 17, 38-51.
- Marazzi, C. (2012). Finansal Kapitalizmin Şiddeti. A. Fumagalli ve S. Mezzadra (Ed.). *Küresel Ekonomide Kriz: Finansal Piyasalar, Toplumsal Mücadeleler ve Yeni Politik Senaryolar* içinde (21-61). (I. Erturan Howison, Çev.). İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- _____ (2014). *Sermayenin Komünizmi: Finansallaşma, Biyopolitik Emek ve Küresel Kriz*. (D. Kundakçı, Çev.). İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Marramao, G. (2006). Kriz Teorisi ve Kuruluş Problemi. (S. Göbelez, Çev.). *Conatus*, Sayı: 5, 93-105.
- Marx, K. (1976). *1844 El Yazmaları* (K. Somer, Çev.). Ankara: Sol Yayıncılık.
- _____ (1978). *Kapital: 3. Cilt: Bir Bütün Olarak Kapitalist Üretim Süreci*. (A. Bilgi, Çev.). Ankara: Sol Yayıncılık.
- _____ (1986). *Kapital: 1.Cilt: Sermayenin Üretim Süreci* (3. Baskı). (A. Bilgi, Çev.). Ankara: Sol Yayıncılık.
- _____ (1992). *Kapital: 2. Cilt: Sermayenin Dolaşım Süreci* (3. Bakı). (A. Bilgi, Çev.). Ankara: Sol Yayıncılık.

- _____ (1993). *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* (5.Baskı). (S. Belli, Çev.). Ankara: Sol Yayıncılık.
- _____ (1998). *Artı Değer Teorileri: 1.Cilt*. (Y. Fincancı, Çev.). Ankara: Sol Yayıncılık.
- _____ (2005). *Fransa'da İç Savaş* (3. Baskı). (K. Somer, Çev.). Ankara: Sol Yayıncılık.
- _____ (2008). *Kapital'e Ek: Dolaysız Üretimin Sonuçları* (2. Baskı). (M. Topal, Çev.). İstanbul: Ceylan Yayıncılık.
- _____ (2011). *Felsefenin Sefaleti* (7.Baskı). (A. Kardam, Çev.). Ankara: Sol Yayıncılık.
- _____ (2013a). *Grundrisse: 1.Cilt* (2. Baskı). (A. Gelen, Çev.). Ankara: Sol Yayıncılık.
- _____ (2013b). *Grundrisse: 2.Cilt* (2. Baskı). (A. Gelen, Çev.). Ankara: Sol Yayıncılık.
- Marx, K. ve Engels, F. (1989). *Gotha ve Erfurt Programlarının Eleştirisi* (3. Baskı). (B. Erdost, Çev.). Ankara: Sol Yayıncılık.
- _____ (2003). *Komünist Manifesto* (5. Baskı). (L. Kavas, Çev.). İstanbul: İthaki Yayıncılık.
- _____ (2004). *Alman İdeolojisi* (5. Baskı). (S. Belli, Çev.). Ankara: Sol Yayıncılık.
- Mattick, P. (1941). *Pannekoek's "The Party and the Working Class"*. Retrieved November 18, 2014, from <https://www.marxists.org/archive/mattick-paul/1941/pannekoek.htm>.
- _____ (2002). "Anton Pannekoek (1873-1960)". *Lenin'in Filozofluğu Leninizmin Felsefi Temeli Üzerine Eleştirel Bir İnceleme* içinde (115-126). (S. Yücesoy, Çev.). İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Mertens, M. (2012). "Die Geschichte der SPD", <http://www.bpb.de/politik/grundfragen/parteien-in-deutschland/42082/geschichte>.
- Akt. Yılmaz, N. (2013). Weimar Dönemi ve Öncesinde Meydana Gelen Siyasi

Çekişmeler ve Ekonomik Krizlerin Alman Sosyal Demokrat Partisi Bağlamında Bir Değerlendirmesi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(1), 72-87.

Midnight Notes C., (2001). 'The Hammer and or the Sickle? From the Zapatista Uprising to the Battle of Seattle,' in *The Aurora of the Zapatistas: Local and Global Struggles of the Fourth World War* (2nded.) Brooklyn, NY:Autonomea.

Murray, P. (2004). The Social and Material Transformation of Production by Capital: Formal and Real Subsumption in *Capital, Volume I*. In Bellofiore R & Taylor N (Eds.) *The constitution of Capital: Essays on Volume I of Marx's "Capital"*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Negri, A. (2003). Çokluğun Ontolojik Bir Tanımına Doğru. (S. Özer, Çev.). *Otonom*, Sayı: 8, 18-24.

_____ (2004). Marx Üzerine Yirmi Tez: Sınıfın Günümüzdeki Durumunun Yorumlanması. (E. Doğan, Çev.). *Conatus*, Sayı:1, 89-111.

_____ (2004a). İmparatorluk ve Çokluk: Küreselleşmenin Yeni Düzeni Üzerine Bir Diyalog. (S. Özer, Çev.). *Conatus*, Sayı: 2, 79-93.

_____ (2005a). Arkeoloji ve Proje: Kitleli İşçiden Toplumsal İşçiye. *İtalya'da Radikal Düşünce ve Kurucu Politika* içinde (251-287). (S. Özer ve S. Göbelez, Çev.). İstanbul: Otonom Yayıncılık.

_____ (2005b). *Devrimin Zamanı*. (Y. Alogan, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayıncılık.

_____ (2005c). Değer ve Duygulanım. (M. Çelik, Çev.). *Conatus*, Sayı: 4, 89-103.

_____ (2006a). Kapitalist Tahakküm ve İşçi Sınıfının Sabotajı. (S. Özer, Çev.). *Conatus*, Sayı: 5, 105-125.

_____ (2006b). *Marx Ötesi Marx: Grundrisse Üzerine Dersler*. (M. Çelik, Çev.). İstanbul: Otonom Yayıncılık.

_____ (2006c). *Yıkıcı Politika*. (A. Sarı, Çev.). İstanbul: Otonom Yayıncılık.

- _____ (2006d). *İmparatorluktaki Hareketler*. (K. Atakay, Çev.). İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- _____ (2013a). *Porselen Yapımı: Politikanın Yeni Bir Grameri İçin*. (E. Koytak, Çev.). İstanbul: Monokl Yayıncılık.
- _____ (2013b). *Sürgün*. (Ö. Karakaş, Çev.). İstanbul: Monokl Yayıncılık.
- _____ (2014). Önsöz: Çokluğun Emeği ve Biyopolitikanın Dokusu. A. Peters ve E. Bulut (Ed.) *Bilişsel Kapitalizm, Eğitim ve Dijital Emek* içinde (11-31). (O. Kartal, Çev.). Ankara: Notebene Yayıncılık.
- Neill, M. (2001). 'Rethinking Class Composition Analysis in Light of the Zapatistas,' in *The Aurora of the Zapatistas: Local and Global Struggles of the Fourth World War* C. Midnight Notes (Ed.) Brooklyn: NY Autonomedia.
- Nikitin, P. (2005). *Ekonomi Politik* (9.Baskı). (H. Konur, Çev.). Ankara: Sol Yayıncılık.
- Oğuz, Ş. (2007). Maddeci Tarih Yazımında Temel Tartışmalar. *Praksis*, Sayı: 17, 33-56.
- Örs, B. (2012). *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Modern Siyasal İdeolojiler* (5.Baskı). İstanbul: İstanbul Bilgi Yayıncılık.
- Özdalga, H. (2001). *Sosyal Demokrasinin Kuruluşu* (2. Baskı). İstanbul: İmge Yayıncılık.
- Özer, S. (2013a). Etik- Politik Bir Kuruluş Olarak Komünizm: Marx ve Spinoza. *Otonom*, Sayı: 27, 40-45.
- _____ (2013b). Gücün Yeni Bir İmgesi: Marx, Nietzsche ve Spinoza. *Otonom*, Sayı: 29, 34-41.
- Özgün, A. (2007). Kılçıksız Emek, Yağsız Sermaye: Gayri- Maddi Emek Tartışması. *Birikim*, Sayı: 217, 31-45.

- Pannekoek, A. (1918). *The German Revolution -First Stage. Revolutionary Age.* Retrieved October,11, 2014, from <https://www.marxists.org/archive/pannekoek/1918/germany.htm>.
- _____ (1936a). *Workers Councils.* Retrieved October, 16, 2014, from <https://www.marxists.org/archive/pannekoek/1936/councils.htm>.
- _____ (1936b). *Party and Class.* Retrieved October, 18, 2014, from <https://www.marxists.org/archive/pannekoek/1936/party-class.htm>
- Panzieri, R. (1980). *The Capitalist Use of Machinery: Marx Versus the Objectivists.* Retrieved July 2005, from <https://libcom.org/library/capalist-use-machinery-raniero-panzieri>.
- _____ (2005). Artı Değer ve Planlama: Kapital Okuması Üzerine Notlar. (S. Özer, Çev.). *Conatus*, Sayı: 4, 47-61.
- Postone, M. (1993). *Time, Labor, and Social Domination.* Cambridge: Cambridge University.
- Poulantzas, N. (1978). *Classes in Contemporary Capitalism.* (D. Fernbach, Trans.). London: Verso Press.
- Read, J. (2014). *Sermayenin Mikropolitikası: Şimdiki Zamanın Tarihöncesi ve Marx* (A.D. Temiz, Çev.). İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Revel, J. (2006). *Michel Foucault: Güncelliğin Bir Ontolojisi.* (K. Atakay, Çev.). İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Rifkin, J. (1994). *The End of Work: The Decline of the Global Labor Force and the Dawn of the Post-Market Era.* New York: G. P. Putnam's Sons Press.
- Roberts, B. (2011). Exploitation, Appropriation, and Substumpion. *Rethinking Marxizm; A Journal of Economics, Culture & Society*, 3(23), 341-351. DOI: 10.1080/08935696.2011.583005.
- Rosdolski, R. (2012). *Marx'ın Kapitali'nin Oluşumu.* (C. Atay ve M. Çelik, Çev.). İstanbul: Otonom Yayıncılık.

- Rühle, O. (1920). *The Revolution Is Not A Party Affair*. Retrieved October, 17, 2014, from <https://www.marxists.org/archive/ruhle/1920/ruhle02.htm>.
- _____ (1939). *The Struggle Against Fascism Begins with the Struggle Against Bolshevism*. Retrieved October, 17, 2014, from <https://www.marxists.org/archive/ruhle/1939/ruhle01.htm>.
- Ryan, M. (2006). Sonsöz. *Marx Ötesi Marx: Grundrisse Üzerine Dersler* içinde (M. Çelik, Çev.). İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Selik, M. (1982). *Marksist Değer Teorisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Sohn-Rethel, A. (2011). *Zihin Emegi Kol Emegi*. (A.D. Temiz, Çev.). İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Spriano, P. (1975). *The Occupation of the Factories*. London: Pluto Press.
- Thoburn, N. (2001). "Autonomous Production? On Negri's 'New Synthesis'." *Theory, Culture and Society*, 18(5), 75-96. DOI:10.1177/02632760122051977
- _____ (2009). *Deleuze, Marx ve Politika*. (A. Utku ve M. Erkan, Çev.). İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Toprak, L. (2007). İşçi Sınıfının Mücadelesinde Parlamento ve Seçimler. *Marksist Tutum Dergisi*, Sayı 28, 3-7.
- Troçki, L.D. (1979). *Bildirgeler: Emperyalist Savaş ve Dünya Proleter Devrimi, Geçiş Programı*. (F. Orçun, Çev.). İstanbul: Enternasyonel Yayıncılık.
- _____ (1992). *Geçiş Programı*. İstanbul: Kardelen Yayıncılık.
- _____ (2006). *İhanete Uğrayan Devrim*. (Kollektif, Çev.). İstanbul: Alef Yayıncılık.
- Tronti, M. (1971). *Factory and Society*. Retrieved December 27, 2015, from <https://operaisoinenglish.wordpress.com/2013/06/13/factory-and-society/>.
- _____ (1972). *Stuggle Against Labor*. Retrieved December 21, 2015, from <http://libcom.org/book/export/html/30012>.

- _____ (1973). *Social Capital*. Retrieved December 24, 2015, from <https://operaismoinenglish.wordpress.com/2010/09/30/social-capital/>.
- _____ (2005). Ret Stratejisi. (A. Sarı, Çev.). *Conatus*, Sayı:4, 165-181.
- Turan, M.İ. (2015). *Marx'ın Grundrisse'si*. İstanbul: Ütopya Yayıncılık.
- Vercellone, C. (2005a). The Hypothesis of Cognitive Capitalism. *Towards a Cosmopolitan Marxism, Historical Materialism Annual Conference*. London: Birkbeck College and SOAS.
- _____ (2005b). Ayrıksı Bir Deneyim Olarak İtalyan Refah Devleti. *İtalya'da Radikal Düşünce ve Kurucu Politika* içinde (157-165). (S. Özer ve S. Göbelez, Çev.). İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- _____ (2007). From Formal Subsumption to General Intellect: Elements for a Marxist Reading of the Thesis of Cognitive Capitalism, in *Historical Materialism*. *Brill Academic Publishers*. 15(1),13-36.
- Virno, P. (2005a). Virtüözlük ve Devrim: Çıkışın Politik Teorisi. *İtalya'da Radikal Düşünce ve Kurucu Politika* içinde (287-319). (S. Özer ve S. Göbelez, Çev.). İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- _____ (2005b). "Genel Entelekt" Üzerine Notlar. *Marksizim Ötesinde Marksizm* içinde (423-433). (F. Sündal, Çev.). İstanbul: İmge Yayıncılık
- _____ (2005c). Postmodernizmin Görüngüleri: Büyünün Çözülüşünün İkircikliği. *İtalya'da Radikal Düşünce ve Kurucu Politika* içinde (113-143). (S. Özer ve S. Göbelez). İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- _____ (2013). *Çokluğun Grameri*. (M. Çelik ve V. Kocagül, Çev.). İstanbul : Otonom Yayıncılık.
- Wallerstein, I. (2004). *Dünya Sistemleri Analizi: Bir Giriş*. (E. Abadoğlu ve N. Ersoy, Çev.). İstanbul: Aram Yayıncılık.

- Weeks, K. (2007). Life Within and Against Work: Affective Labor, Feminist Critique, and Post-Fordist Politics. *Ephemera: Theory & Politics in Organization*, 7(1), 233-249.
- Wright, C. (2006). Otonomist Marksizmin Soy Ağacı. C. Baysoy (Ed.). *Marx ve Komünalist Otonomi* içinde (245-250). İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Wright, S. (2008). *Gökyüzünü Fethetmek*. (Ö.Yalçın, Çev.). İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Yaraşır, V. (2006). İtalya'da Radikal Düşünce: Teori ve Pratiğe Özgün Bir Katkı. *Otonom*, Sayı: 13, 29-31.
- Yılmaz, N. (2013). Weimar Dönemi ve Öncesinde Meydana Gelen Siyasi Çekişmeler ve Ekonomik Krizlerin Alman Sosyal Demokrat Partisi Bağlamında Bir Değerlendirmesi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(1), 72-87.
- <http://bianet.org/bianet/print/106621>. (Erişim Tarihi: 20.12.2014).

EKLER

EK 1. Tez Çalışması Etik Kurul İzin Muafiyeti Formu

**HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KURUL İZİN MUAFİYETİ FORMU**

**HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA**

Tarih: 22/06/2015

Tez Başlığı / Konusu: Biyopolitik Üretim Kavramsallaştırmasının Otonomist Marksist Literatür İçerisindeki Konumu

Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır,
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir.
4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.

Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kuruldan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

22/06/2015

Adı Soyadı: Emre ÖZCAN
Öğrenci No: N11125018
Anabilim Dalı: SOSYOLOJİ
Programı: SOSYOLOJİ
Statüsü: Y.Lisans Doktora Bütünleşik Dr.

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

Uygundur.

Yrd. Doç. Dr. Ayça GELGEÇ BAKACAK

Detaylı Bilgi: <http://www.sosyalbilimler.hacettepe.edu.tr>

Telefon: 0-312-2976860

Faks: 0-3122992147

E-posta: sosyalbilimler@hacettepe.edu.tr

EK 2. Orjinallik Raporu

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 20/07/2015

Tez Başlığı / Konusu: Biyopolitik Üretim Kavramsallaştırmasının Otonomist Marksist Literatür İçerisindeki Konumu

Yukarıda başlığı/konusu gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 335 sayfalık kısmına ilişkin, 20/07/2015 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orjinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 7'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç
- 4- 5 kelimededen daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orjinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

20/07/2015

Adı Soyadı: Emre ÖZCAN

Öğrenci No: N11125018

Anabilim Dalı: SOSYOLOJİ

Programı: SOSYOLOJİ

Statüsü: Y.Lisans Doktora Bütünleşik Dr.

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.

 Yrd. Doç. Dr. Ayça GELGEÇ BAKACAK